

ШАРЖ ЮЛДУЗИ

1
2014

ЭНГ ЯХШИ БАДИИЙ ВА ИЛМИЙ АСАРЛАР ТАНЛОВИ – 2014!

“Шарқ юлдузи” журнали тахририяти адабий-илмий асарлар танловини эълон қилади. Танлов йилнинг энг яхши бадиий ва илмий асарларини саралаш ҳамда муносиб тақдирлаш мақсадини кўзлайди.

Йил якунида наср, назм, драматургия, публицистика жанрлари ва адабиётшуносликка оид манзур асарлар танлаб олиниб, ҳар бир йўналиши бўйича голиблар моддий-маънавий тақдирланади.

22/4

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

Адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

1931 йилдан чиқа бошлаган Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ

Муҳаммад Али	Абдулла Орипов
Эркин Воҳидов	Умарали Норматов
Кенгесбой Каримов	Хайриддин Султонов
Наим Каримов	Сирожиддин Саййид
Тўра Мирзаев	Тўра Саидов
Иқбол Мирзо	Энахон Сиддикова
Минҳожиддин Мирзо	Йўлдош Солижонов
Абдувахоб Нурматов	Шухрат Маткаримов
Бахамдулло Нурабуллаев	Жамолиддин Муслим

JKL

- Бош муҳаррир — Улуғбек Ҳамдам
 Назм бўлими мудир — Икром Отамурод
 Наср бўлими мудир — Орзикул Эргаш
 Масъул котиб — Саъдулло Қуронов
 Адабиётшунослик бўлими мудир в.б. — Раъно Ҳакимжонова

УШБУ СОНДА:

Шеърят

Эркин ВОҲИДОВ

*ЎЗИ УСИЛОЗ БУЛАР УСИЛОЗ
ҚУРБАНИЛАР*

Шеърлар

*Бахш этмоқни истаб дилларга зиё,
Тунлар чирогимиз ўчмади, бироқ
Ўчмайдиған қилиб маҳшиаргача то
Биз ўз бошимизда ёқибмиз чироқ.*

Наср

АЖИНАСИ БОР ЙЎЛЛАР

Анвар ОБИДЖОН

Турмуш кечинмалари

Дадажоним қамокдан чиққач, бу соҳада мутахассис тақчил экани ту-
файли, уни чекка Файзиобод қишлоғидаги пахта қабул қилиш пунктига
бош тарозидорликка юборишибди. Касбдошлари шу қишлоққа ёндош
бўлган Оқбўйрадан унга хотин топишибди, уруш даври таомилига кўра,
тўй ими-жимиди ўтказилибди. Янги келиннинг оти Мунисхон экан.

Ана, ниҳоят, мен шўрликка ҳам она топилди. Энди асосий гап – соғ-
саломат туғилиб олишимда.

Жаҳон адабиёти манзараси

Марина ЦВЕТАЕВА

*ДЕРАЗАМ ЁНИДА
ПЯРИБМАН*

Шеърлар

*Унут бўлган ёқимли садо
Дил тубига қатланди бутун.
Кенг, гаройиб ҳайратли дунё
Эриб тушди дилимга бузун.*

Барҳаёт мерос

ЭСТЕТИКА

ГЕГЕЛЬ

...табиатдаги гўзалликни санъат гўзаллиги билан ёнма-ён кўйган ҳолда
айтиш мумкинки, бадий гўзаллик табиатникидан аълодир. Чунки санъ-
атдаги гўзаллик руҳ заминиди юзага келиб, қайта яратилган гўзалликдир,
модомики, руҳ ижодиёти табиат, унинг нарса-ҳодисаларидан юксак экан,
санъатдаги гўзаллик ҳам шу даражада табиий гўзалликдан устун туради.

Муаззам Шарқ хазинасидан

ИШҚ ҲАҚИДА РИСОЛА

Ибн СИНО

Бирор руҳий қувватга бошқа бир юқори даражадаги, мумтозроқ қувват қўшилса, у кейингиси билан алоқа натижасида ўзининг ёрқинлиги ва гўзаллигини тагин ҳам оширади. Чунки юқори даражадаги қувват паст қувватни қўллайди ва мустаҳкамлайди; ундаги хавфни бартароф этади ҳамда малака ва устунлигини оширишга мажбур қилади.

Драматургия

Усмон АЗИМ

ТОНГ ОТГАН ТАРАФЛАРДА

Насрий драматик достон

ТОНГЁРУФ: Даҳшат, ўғлим! Одам кўтаролмайдиган даражада оғир! Энди мендан сўра: “Отам қани, туғишганларим қани”, дегин! “Элим қани? Юртим қани”, дегин.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Отам қани? Туғишганларим қани? Элим қани? Юртим қани?

ТОНГЁРУФ: Улар йўқ, болам!.. Уларни бу аждарҳо дунё домига тортган!

Отанг, туғишганларинг, элу юртинг мана шу қора тупроқнинг тагида ётибди!

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Ўз... ажаллари биланми?

ТОНГЁРУФ: Ўз ажали билан ҳам бир бутун эл йўқликнинг қаърига тушиб кетадими?

Мулоҳаза. Муҳокама. Мунозара

Қадам Саид МУРОД

БУГУН ЭРТАК КЕРАКМИ?

Ақлини танигандан бери самолётда бемалол учиб юради-ган болага учар гиламнинг нима қизиғи бор? Телевизор турганида ойнаижаҳон ҳақидаги эртакка на ҳожат? Интернет тармоғига уланиш орқали исталган фильм, тасвир, маълумотни компьютерга, қўл телефонига юклаб олиш имкони эса, ҳатто Аловиддиннинг дўсти – сеҳрли чироқнинг қули бўлган Жинда ҳам йўқ эди.

Тафаккур минтақаларида

Артур ШОПЕНГАУЭР

ҲАЁТ САБОҚЛАРИ

Тонг – худди ёшликка ўхшайди, ҳамма нарса мусаффо, аниқ-тиниқ; биз ўзимизни кучли, ҳамма нарсага қодир деб ҳис қиламиз. Бунинг қадрига етиш лозим, уни беҳудага сарфламасдан, уйқуда ўтказмасдан, қайсидир маънода муқаддас деб билиб, унда ҳаётимиз моҳиятини кўра билишимиз керак.

МУНДАРИЖА

ПУБЛИЦИСТИКА

Тоҳир Малик. Саодатли келажак умиди. 5

ШЕЪРИЯТ

Эркин Воҳидов. Ўзи устоз бўлар устоз кўрганлар. Шеърлар.	10
Муҳаммад Юсуф. Осмоннинг охири. Манзума.	14
Жамолиддин Муслим. Муҳаббатга қасида. Сонетлар гулнамбари.	45
Гулчеҳра Раҳимова. Саналарда умрим сафари. Шеърлар.	48
Туроб Ниёз. Тўлғонади соғинган юрак. Шеърлар.	50
Момоҳол Элмуродова. Энг бебахор гавҳарим – Ватан! Шеърлар.	90
Маҳмуд Ражаб. Менинг парча вақтим. Шеърлар.	92
Лайло Шарипова. Бораялган йиллар оралаб. Шеърлар.	94
Носиржон Жўраев. Сен борсану олиссан. Шеърлар.	102
Наргиза Асадова. Оплоқ елканларда сузади орзу. Шеърлар.	104
Баҳодир Баҳром. Япроқларни илдинг деворга. Шеърлар.	106

НАСР

Анвар Обиджон. Ажинаси бор йўллар. Қисса.	25
Рустам Мусурмон. Муқанна. Қисса.	72
Ғулум Каримий. "Муқаннанома"нинг янги саҳифаси.	72
Эшқобил Вали. Ўғирлик. Ҳикоя.	88

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Баҳодир Юсупов. Адабиёт – ҳаёт кўзгуси.	20
--	----

ДРАМАТУРГИЯ

Усмон Азим. Тонг отган тарафларда. Пьеса.	52
--	----

БАРҲАЁТ МЕРОС

Гегель. Эстетика.	108
------------------------	-----

МУАЗЗАМ ШАРҚ ХАЗИНАСИДАН

Ибн Сино. Ишқ ҳақида рисола.	96
-----------------------------------	----

МУЛОҲАЗА. МУҲОКАМА. МУНОЗАРА

Қадам Саид Мурод. Бугун эртак керакми?	121
Улуғбек Ҳамдам. "Муаллиф ўлими"га сиз ҳам овоз берасизми?	125

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Анджон ёшлари ижодидан. Шеърлар.	115
---------------------------------------	-----

АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ҳамдам Абдуллаев. Халқона тафаккур таровати.	139
---	-----

МЕРОСИМИЗНИ ЎРГАНАМИЗ

Адҳамбек Алимбеков. Оразий нафосати.	142
---	-----

БУ БЎСТОН САҲНИДА

Комил Аваз. Муқимий газалларига мухаммаслар.	145
---	-----

УНУТМАС МЕНИ БОГИМ

Ўлмас Умарбеков. Қиёмат қарз. Ҳикоя.	147
---	-----

МОЗИЙГА НАЗАР

Мансурхон Тоиров. Венгер сайёҳининг сўнмас севгиси.	151
--	-----

БОЛАЛАР ДУНЁСИ

Вали Аҳмаджон. Қорлар – митти оқушлар. Шеърлар.	156
--	-----

ИЖОДҚОР ЛАБОРАТОРИЯСИ

Эркин Аъзам. Марҳабо Кўчқорова. "Асосий машғулоти – адабиёт, аммо омадим кинода чоғди". Сухбат.	158
--	-----

ЖАҲОН АДАБИЁТИ МАНЗАРАСИ

Марина Цветаева. Деразам ёнида турибман. Шеърлар.	163
--	-----

ТАФАККУР МИНТАҚАЛАРИДА

Артур Шопенгауэр. Ҳаёт сабоқлари.	165
--	-----

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

2014

1-сон

Муассис:

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

* Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.
Таҳририятга юборилган материаллар муаллифларга қайтарилмайди.

* Обунага мошелик кўрсатилса,
Тошкент – 100000,
"Амир Темури" тор кўчаси, 2. Республика
"Матбуот таркатувчи"
акциядорлик
компаниясига мурожаат
қилинсин.
Обуна индекси – 911

Манзилимиз:

100127, Тошкент шаҳри,
"Ўзбекистон" кўчаси, 16-а уй.
Телефонлар:
227-00-81, 245-22-99, 245-27-87
www.sharqyulduzi.uz
e-mail: sharqyulduzi1931@mail.ru

Босишга рухсат этилди
12.06.2013 йил.
Қоғоз бичими 70x108 1/16
Оффсет босма усулида тип.
№ 1-коғозга босилди.
Босма тобоғи 11.
Шартли босма тобоғи 15,4.
Нашриёт ҳисоб тобоғи 17,2.
Адади 3750 нусха.
Буюртма № 15-14

Журнал Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида 0562–рақам билан рўйхатга олинган.

"Ўқитувчи" НМИУ босмаҳонасида чоп этилди.

Қорхона манзили:

Тошкент шаҳри, Юнусов думани,
Янгишаҳар кўчаси, 1-уй.
Журнал икки ойда бир марта чоп этилади.

Саҳифаловчи ва дизайнер:

Хуриш Иброҳимов

Мусаҳҳих:

Дилфуза Маҳмудова

Copyright © "Шарқ юлдузи"

САОДАТЛИ КЕЛАЖАК УМИДИ

Мустақилликнинг илк йиллари бир фотосурат диққатимни тортди, гоят тўлқинлантирган эди. Муҳтарам Президентимиз шодликдан кулиб турган болани меҳр билан кучиб турганларида фотомухбир бу ҳаяжонли манзарани тарихга муҳрлаган эди. Мен бу суратда ажиб бир рамз кўрган эдим: мамлакат тақдири масъулиятини зиммасига олган раҳбар гўё Ватаннинг нурли келажагини эъозлаб тургандай эди. Бу сурат гўё узоқ йилларга мўлжалланган муҳим режанинг байроғи, шиори эди. Айни ўша дамларда “соғлом авлод” ибораси тилга олинди, мустақил Ўзбекистоннинг илк мукофоти – ордени ҳам шу ном билан аталди. Иккинчи ҳаётбахш шиор – “Ўзбекистон – келажаги буюк давлат” соғлом авлод режасининг амалга ошиши билан чамбарчас боғлиқ эди. Чунки Ўзбекистон келажагининг пойдевори ўша кунларда кўйилгани билан, “Буюк давлат” деб аталмиш муҳташам саройни қуришда ёш авлод ҳам фаол иштирок этади ва яшайди. Соғлом авлод сиёсати кун тартибига кўйилган кунларда тугилган авлод ҳозир йигит ёшга етиб, бу қурилишнинг фаолларига айланаётганлари мазкур режанинг нақадар ҳаётий эканига далолатдир.

“Фарзандлар дунё ҳаётининг зийнатидир”, дейилиши бежиз эмас. Одам йигитлик ва қизлик чоқлари ўзи учун яшаса, оила қуриб, фарзанд кўрганидан кейин фарзанди учун яшай бошлайди. Фарзанди учун жонини беришга тайёр бўлади. Ҳамонки, жамият оилалардан таркиб топган экан, давлатнинг ёш авлодга бўлган меҳри ҳам ота-оналар меҳридан қувват олади.

Ривоят қилурларким, ҳазрати Умар (р.а.) бир мўътабар одамни шаҳар амири этиб тайинламоқчи бўлдилар. Котиб фармонни ёзишга киришган онда бир гўдак кириб ҳазрати Умарнинг тиззаларига чиқиб, ўтириб олди. Ҳазрат болакайни ўпиб, эркаладилар.

Юқори мансабга тайинланаётган киши буни кўриб:

– Бу гўдак ўз ўглингизми? – деб сўради.

– Йўқ, бу бир камбағалнинг фарзанди. Ота-онаси вафот этган. Болани ўз тарбиямга олганман, – дедилар ҳазрати Умар. У киши ҳазратнинг бўлиши қалбли, аъло даражадаги шафқатли, марҳаматли эканликларига ажабланиб, деди:

– Менинг ўнта фарзандим бор. Мен ўз болаларимни ҳам эркалаб, ўпмайман. Болаларим мени кўришганда зириллаб туришади. Ота шундай бўлиши керак эмасми?

Ҳазрати Умар бу сўзларни эшитиб, ёзилган фармонни олиб йиртиб ташладилар-да, дедилар:

– Бу одамни мансабдор этиб тайинлашни истамайман. Ўз фарзандларига тошкўнгил бўлган одам халққа қандай манфаат етказиши мумкин?

Мамлакатимизда 2014 йилнинг “Соғлом бола йили” деб аталиши тасодифий эмас. Аввали шуки, Ватанимизда ҳар бир йил аниқ бир режага қаратилади. Бу режаларни йўлга

Тоҳир МАЛИК

1946 йилда тугилган.

Ўзбекистон

халқ ёзувчиси.

Тошкент Давлат

университетининг

журналистика

факультетида тахсил

олган.

“Сўнги ўқ”,

“Шайтанат”,

“Ов”, “Мурдалар

гапирмайдилар”,

“Иблис девори”,

“Меҳмон туйғулар”,

“Жиноятнинг узун

йўли”, “Одамийлик

мулки” сингари

детектив ва

маърифий асарлар

муаллифи. Ижодкор

таржумасида

Ф.М.Достоевскийнинг

“Маъсума” асари

ҳамда бошқа бир қатор

бадий таржималар

эълон қилинган.

қиёс этсак, нурли тоғ чўққисига элтувчи йўллардир. Аҳамиятлиси шундаки, бу йил бир йўлдан, икинчи йил яна бошқа йўлдан юрилмайти. Балки бу сиёсатда аниқ изчиллик мавжуд. Жамиятда ҳал қилиниши зарур бўлган масалалар бирин-бирин кун тартибига қўйилади. Утган йилларга қарасак: оила йили, баркамол авлод йили... обод турмуш йили. Булар занжир ҳалқалари каби боғлангандир. Демак, баркамол авлод ва обод турмуш йилларида бошланган хайрли ишлар тўхтамайди, балки давом этади, янги босқичларга кўтарилади. Яна муҳими шуки, муҳтарам Президентимиз ёш авлоднинг биздан-да кўра бахтлироқ бўлишини таъкидлаганлар. “Соғлом бола йили” бу йўлдаги муҳим қадамлардан бири бўлади. Бошқача таъбир айтилса, бу йўналишда иш олиб борилиши сўз ва иш бирлигининг амалдаги кўринишидир.

2014 йилни “Соғлом бола” йили деб номланиши бу борада йигирма икки йил муқаддам бошланган ишларнинг янги босқичга кўтарилганига далолатдир. Ҳеч кимга сир эмаски, ўтмиш жамиятда чақалоқларнинг ўлими кўп учрарди. Ҳатто бу қайғудан эзилган айрим оилалар туғилган фарзандларига “Тўхтасин”, “Тўхтамурод” ёки “Тўхтаой” деб исм берардилар. Мустақил ватанимизда гўдак ҳали туғилмасиданоқ врачлар назоратида бўлади. Туғилгач, турли хасталикларга чалинмаслик чоралари кўрилади. Сўнг эса бақувват бўлиши учун спорт ишларига жалб қилинади. Буларнинг барчаси давлатнинг ғамхўрлигида, барчаси бепул. Бу ғамхўрликларнинг қадрига тўлароқ етиш учун дунё мамлакатларидаги болаларнинг аянчи аҳолига бир назар ташласак кифоя. Ёшга етмай ўлаётган гўдаклар, очликдан этлари суякларига ёпишган болалар... Буларни телеэкран орқали кўриб турамыз ва ўз аҳволимиздан шодланамиз, шукрлар қиламыз.

Тиббий ва бошқа зарур йўналишларда давлат моддий ва ташкилий томонлардан ғамхўрлигини ошириб борапти. Лекин “бу – давлатнинг иши” деб четдан томоша қилиб туриш ноўрин. Бу ишларда фаол иштирок этиш ҳар бир фуқаронинг бурчидир.

Маълумингизким, одамнинг соғломлиги ҳам тиббий-жисмоний, ҳам маънавий-руҳий томондан бўлади. Утган йилмииз “Обод турмуш йили” деб номланганда “Ободлик – кўнгилдан бошланади” деган изоҳ ҳам берилди. Шунга кўра, боланинг соғлом бўлиши учун фақат тиббий кўрик ва назоратлар кифоя эмас. Жисмонан ва руҳан соғлом бўлиши учун оила аъзоларининг, устозларнинг, устозларнинг иштироки муҳимдир. Айниқса, улғайиб келаётган бола онгининг ташқи мамлакатларда пайдо бўлиб, биз томон оқиб келаётган зарарли тарбия таъсирлардан ҳимоя қилиш бугуннинг муҳим вазифаси ҳисобланади ва бу иш жамият аъзоларининг аҳил равишдаги доимий, кундалик ишлари бўлиши керак. Хусусан, мактаб ёшидаги болаларнинг кашандалик, майхўрлик, гиёҳвандлик иллатига яқинлашиб қолмасликларни чораларини кўришда жамият аъзоларининг аҳиллиги, зийраклиги муҳим. Агар бола мактаб ёшида ноҳўя таъсирга тушиб қолишдан асралмас экан, кейинроқ гиёҳвандларга аралашганини ҳатто ота-оналари ҳам сезмай қолишлари мумкин.

Саломатлик – гўзаллик демак. Абу Райҳон Беруний ҳазратлари гўзалликини “ташқи ва ички” деб бўлиб, шундай фикр билдирганлар: “Ташқи гўзаллик, қиёфадаги жамол – булар иккови ҳам ёқимли бўлиши керак, одамлар ўзаро учрашганларида ушбу гўзал жамолни кўришга рағбат қиладилар. Лекин шакл чиройи она қорнида ато қилинади, уни ўзгартиришга ҳеч бир зот қодир эмас. Аммо хулқ-атворга келсак, уни одамийлик талабларига мувофиқ даволаб, тарбиялаб, гўзал – покиза тутиб, ёмон ҳолларга туширмаслик мумкин”.

Ота-она фарзандини гулхан оловидан қанчалик ҳимоя қилса, иллатлар оловидан ундан-да кўпроқ ҳимоя қилмоғи керак. Одобу тарбия воситасида яхши хулқларни ўргатиш, ёмонликлардан қайтариш, тўкин-сочинлик, исрофгарчиликка одатлантормаслик, зийнатга бениҳоя муҳаббат уйғотмаслик билан ота-она фарзандини саодат саройи томон бошлайти. Аксинча, бола дунё талабида уйғонса, абадий ҳалокатга юз тутаети.

Болани тўкин-сочинликда, қимматбаҳо кийимлар кийиб ўсган эрка-тантқи болалардан, бундай дабдабали ҳаётга рағбат уйғотадиганлар даврасига араллашиб қолишдан асрамоқ керак. Чунки вояга етаётган болани эътиборсиз ташлаб қўйилса, кўп ҳолларда бу – ахлоқнинг тубанлашувига сабаб бўлади. Натижада, бола улғайгач, каззоб, ҳасадгўй, ўғри, қақимчи, қайсар, маҳмадана, энгилтак, маккор, беҳаё, ярамас бир кимсага айланиб қолиши мумкин. Ватан хоинлари айнан шу каби иллатлар таъсирида улғайганлардан чиқади.

Бола тарбиясида отанинг қатъияти, сўзидан қайтмаслиги муҳим аҳамиятга эга. У ўзининг бу табиатини фарзандига доимо сездириб туриши зарур. Она ҳам ўз навабатида отанинг айнан шу хусусиятини боланинг ёдига солиб туриши, шу тарзда фарзандини ёмонликлардан қайтариши лозим.

Янги йил учун ишлаб чиқилган давлат дастурини фақатгина вазирликлар ёки

ҳокимликлар ёки турли жамиятлар амалга оширмайдилар. Бу дастурни амалга оширишда шу Ватан келажаги учун қайғурувчи ҳар бир одам иштирок этиши шарт. Саломатлик фақат жисм офияти эмас, руҳий поклик эканини биламиз. Руҳ қирланганда, маънавий қашшоқлик бошланади, жисм хасталиги айни шу ҳолатда бошланади. "Соғлом бола йили" дастурини амалга ошириш аввалида ҳар биримиз ўз оиламизга, яқинларимиз хонадонларига назар ташласак, бу борадаги хато-камчиликларимизни кўрамиз. Жисм саломатлигига доир камчиликлар шундан иборатки, айрим хонадонларда боланинг озодалигига лоқайд қарашни кузатамиз. Ҳатто оддий нарсалар – эрталаб ювиниш (айниқса, тиш ювиш), бадантарбия қилишга одатлантириш тарбияси эътибордан четда қолади. Баъзиларга бу борада танбех берсангиз, "Одам тупроқдан яралган, тупроқда юмалаб-юмалаб катта бўлаверади", деган "доно" гапни эшитасиз.

"Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур, – деб таъкид этганлар устоз Абдулла Авлоний. – Чунки ўкумоқ, ўкутмоқ, ўрганмоқ ва ўргатмоқ учун инсонга кучлик, касалсиз жасад лозимдур. Соғ баданга эга бўлган инсонлар амалларинда, ишларинда... камчилик қилурлар. Маишатимизнинг роҳатда бўлмоғи жасадимизнинг соғлом бўлмоғига боғлиқдур. Биз сиҳатимизни сақламак ила амр ўлинганмиз, шунинг учун вужудимизни ҳифзи сиҳатга зид бўлгон ёмон одатлар ила чурутмақдан сақланмаклигимиз лозимдур.

Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопони устини кўюб, астарини ювб, овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керақдур..."

Маънавий қашшоқликдан асрашга доир ишларда эса кўпгина хато-камчиликларни кузатамиз.

Ҳаёт имтиҳондир, имтиҳон бор жойда бурч, жавобгарлик, масъулият бўлади. Инсон ана шу масъулият билан дунёга келади. Барчамиз зиммамизга омонат юклатилган, имтиҳонда турган инсонлармиз. Биз фарзандларимиз тақдири учун ҳужайраларнинг энг олис нуқтасигача, вужуднинг ҳар бир заррасига қадар жавобгар бўлган кишилармиз.

Афсусларким, айримларимизнинг кўнгилларимиз кўчага боғланган. Ишга, улфатга муҳаббат оилага бўлган муҳаббатдан ортиқ, Чойхоналарда, рестороанларда, турли зиёфатларда яйрашга умримизнинг ҳисобсиз соатларини беҳуда сарфлаймиз. Бола тарбиясига эса вақтни қизганамиз. Сариқ қақага арзимас матоҳларимиз фарзандларимизга нисбатан қийматлироқ. Пиёлани синдириб қўйса аямай урамиз, гулдонни синдирса дўппослаймиз. Агар ака укасини урса, яна жазолаймиз. Ҳолбуки, каттанинг кичик, кучлининг кучсиз устидан ҳоким эканини ўзимизнинг айнан шу ҳаракатимиз билан ўргатялмиз: галга кирмаган кичикни ёки кучсизни уриш мумкин! Бола шўхлик қилса "ҳали қараб тур, даданга айтаман", деб кўрқитамиз. Ота келганда бола ёмонланади. Айни шу ҳолатда ота-бола орасига душманлик уруғи сочилганини фаҳм этмаймиз. Отани жазоловчи инсон сифатида кўрсатмай, ота келганда уни иззат-ҳурмат билан кутиб олишни ўргатиш афзалроқ эмасмикин?

Абдурауф Фитрат ҳазратларининг бизга бироз кескинроқ, ҳатто кўполроқ туюлиши мумкин бўлган баёнлари бор. Бирга ўқийлик: "...кўрайлик-чи, биз мусулмонлар, хусусан, туркистонликлар, ўз фарзандларимизга тарбия беряпмизми ёки йўқми? Саволнинг охиридаги сўз бунга жавоб бўла олади, яъни "йўқ!" Мен буни шундай исбот қиламан: биз, туркистонликлар болаларимиздан кўра молларимизга яхшироқ қараймиз. Эшак ва қўйларимизни фарзандларимиздан ҳам кўпроқ яхши кўрамиз, деб айтмапман. Йўқ-йўқ, болаларимиз жонимиздан ҳам азиз. Улар, назаримизда, ҳаммадан суюкли ва ардоқли. Лекин бахтимизга қарши шунини эътироф қилиш лозимки, шунча муҳаббат ва меҳрга қарамасдан, эшак ва қўйларимиздан камроқ тарбиялаймиз!

Далил шулким, кимнинг уйида моли бўлса, текширса кўрадики, йил давомида унинг молларидан биттаси ҳам касал бўлмаган, аммо фарзанди ҳеч бўлмаса, уч марта хасталикка чалинган. Бас, маълум бўладики, у киши молининг касал бўлмаслигига кўпроқ эътибор берар экан. Сўзингиз тўғри бўлса ҳам менинг даъвойимга ҳеч зарари йўқ, чунки боланинг соғлиғига эътибор бериш ҳам фарзанд тарбияси билан шуғулланишни билдирмайди. Ҳақиқатдан агар одам қўй ва эшакка ўхшаб камол топиши, соғлиқ, лакларининг кучлилиги билан чегараланиб қолганида эди, биз ҳам фарзанд соғлиғи учун бўлган ҳаракатни, фарзанд тарбияси, деб атардик. Тану тўшли ва соғлом болани камолга етишган, деб қабул қилардик.

Одамнинг камоли фақат соғлиқ ва кучдан иборат бўлмай, балки жисмонан, ақлдан ва ахлоқдан юксалишдан иборат. Одамнинг жисми, ақли ва ахлоқи турли касаллик ва

нуқсонлардан узоқ бўлиши лозим. Одам ҳам ўз манфаатини ўйлаб, ҳам яқинларини бахтиёр қилишга қодир бўлиб ўсиши лозим. Зотан, бу манкий олишувларга нима ҳожат бор?"

Бу фикрлар ўтган аср бошларида баён этилган, лекин айрим жиҳатларидан бугун айтилаётганга ўхшайди, шундай эмасми? Демак, тарбияда ҳали етарли илгарилаб кетолмабмиз. Бугун биз бола тарбияси деганда, уни яхши кийинтиришни тушунабмиз, катта пул сарфлаб ўқишга киритишни англаябмиз... Агар автомашинамиз бузилиб қолса, устахонада бир кун ёки бир ҳафта ўтиришимиз мумкин, ammo фарзандимиз билан бир соат ёнма-ён ўтириб, дарс тайёрлашга тоқатимиз етмайди.

Отанинг фарзандга меҳри-муҳаббати чексиздир, чунки у фарзандини ўз суратидан кўчирилган нусха, деб англайди. Зотан, отанинг тасаввури тўғридир. Фарзанд отанинг бир жузви, суратда, хулқ-атворда унга ўхшайди. Шунинг учун ота фарзанди тарбиясига диққат қилади. Ўзи истаган фазлу камолни фарзандига беришга, уни ўзидан кўра ҳам мукамал қилиб етиштиришга ғайрат қилади. Шу мақсад йўлида ҳар қандай машаққатга бардош беради. Фарзанди ҳақида халқдан: "Тарбия қилган отасига раҳмат!" деган олқишни эшитса, севинади. Фарзанди орқали кўзлаган мақсадига етишни истайди, неvara, эваралар кўриб, наслининг давом этишини орзу қилади. Бу ўринда отанинг ўғил кўрганда қувониши сабабига изоҳ бериб ўтсак: албатта, ота учун қиз фарзанд ҳам ўғил фарзанд ҳам бирдай суюмли. Иккови ҳам Оллоҳ берган улуг неъмат саналади. Ammo ўғил фарзанд насл-насабни давом эттирувчи бўлгани учун отада алоҳида қувонч уйғонади. Қувонч сабабини қизларни камситишда, деб англамаслик керак. Чунки одабийликда болаларни ажратиш, яъни бирини кўпроқ, иккинчисини камроқ яхши кўриш дуруст ҳисобланмайди.

Шу ўринда "Бобурома"нинг сўнги сатрларини эслайлик:

"...Муҳаммад Ҳумоюн хасталангач, ҳақиму ҳозиклар дардига даво қила олмадилар. "Мир Абулқосимким, улуг киши эрди, арзга еткурдиким, "Ушмундоқ дардларга даво будурким, яхши нимарсалардан тасаддуқ қилмоқ керак. Тонки Тенгри-толо сихҳат бергай". Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюннинг мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, Худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзга тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сихҳат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз? Ғараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак. Бас, ўша олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди, Муҳаммад Иброҳимга иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак".

Улар "ўзингизни эмас, шу қимматбахо буюмни садақа қилсангиз ҳам етар", деб маслаҳат берганларида Бобурнинг аҳди ёдингиздами: "Тилга келдиким, дунё моли анинг эвазига нечун бўлмай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушкул бўлубдур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлигини тоқат келтургаймен. Ўшал ҳолатга кириб, уч қатла бошидин ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳар не дардин бор. Ўшал замон мен огир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сихҳат бўлуб кўпти. Мен нохуш бўлуб йикилдим..." Хўш, бунга нима деймиз? Ота меҳри хусусинда бизга яна қандай мисол керак? Афсуски, бу борада акс мисоллар ҳам маъжуд. Мўмин Мирзо фожиасини эслайлик: темурзодалардан бири, жонини ўғлига ҳада этди, иккинчиси эса, набирасини ўлдиртирди...

Ота ўз фарзандларига мерос этиб молу дунё эмас, одоб-ахлоқ қолдириши керак. Мол-дунё мероси кундан кун камайиб, одоб-ахлоқ мероси эса ошиб боради. Бу ривоят фикримизнинг далили:

Миср ҳукмдори билан Рум ҳукмдори ўзаро келишиб, дўстлик аҳдини туздилар ва орадаги адоватга барҳам бердилар. Ҳатто Миср ҳукмдори Рум ҳукмдорининг қизини ўғлига никоҳлаб, қизини эса Рум шаҳзодасига узатди. Уларнинг дўстлик ва қариндошлик алоқалари узоқ давом этди. Бир куни Рум ҳукмдори қудасига бу мазмундаги мактубни йўллади:

– Кўларимизнинг нурлари бўлмиш азиз фарзандларимизнинг бизлардан кейин ҳам фароғатда яшамоқликлари учун ҳозирдан чора-тадбир кўришимиз керак. Мен ўғлим учун жуда кўп олтин жамладим. Чиройли боғ ва сарой барпо эттирдим. Сиз ҳам шундай қилгандирсиз?

Миср ҳукмдори мактубни ўқиб табассум қилди ва бу жавобни йўллади:

– Азизим, мен сиздан кўра сал бошқачароқ йўл тутдим. Вафосиз мол-дунё ва матоҳларига илтифот этмаганим туфайли ўғлимга олтину жавҳарлар эмас, илм, хунар, одоб, ахлоқни мерос этиб қолдиришни истадим. Уни илмли, хунарли, хушаҳоқли қилиб тарбияладим. Уни яхши адаб либоси билан безадим. Мол-дунёга қачондир завол етади, ammo мен қолдираётган меросга ҳеч замон завол етмайди. Бу мерос фарзандимни ҳар қандай бало-офатлардан омон сақлағай...

Бирга ўйлайлик: тарбиясиз одам жонсиз жасад каби эмасми?

Фарзанднинг ҳаётига сабаб бўладиган биринчи қувват – она jisмидаги қондир.

Чақалоқ шу қондан озикланиб, ҳаётини сақлайди. ("Сут билан кирган жон билан чиқади" деган мақолни "Жон билан кирган, жон билан чиқади", деганимиз тўғрироқ бўлади.) Бола биринчи сўзни онадан эшитади ва ундан ўрғанади. Шунинг учун ҳам биз "ота тили" демай, "она тили" деб сифатлаймиз. Болани ўстиришда, тарбия қилишда отага қараганда она кўпроқ ҳисса кўшади. Шунинг учун бўлса керак, ёш болалар отадан кўра онага кўпроқ майл этадилар. Улғайганларидан кейин ҳам сирларини, аввало, онага айтиб, маслаҳат сўрайдилар. Она фарзанди учун ўзини фидо қилишга тайёр туради.

Анас ибн Молик (р.а.) айтадилар: "Ҳазрати Оишага (р.а.) бир бечора хотин тиланиб келди. Оиша унга учта хурмо берган эдилар, у ёнидаги икки боласига биттадан хурмо берди-да, биттасини ўзи учун олиб қолди. Болалар хурмоларини еб бўлишиб, яна она-ларига умид билан қарашди. Она қўлида ушлаб турган хурмони иккига бўлди-да, болаларига узатди. Расулulloҳ (с.а.в.) келганларида Оиша бу воқеани ул жанобга айтиб берган эдилар, Сарвари коинот (с.а.в.) дедилар: "Сен бунга нима учун ажабланасан? Икки боласига марҳамат, меҳр-шафқат қилгани учун Оллоҳ таоло ҳам унга марҳамат қилади".

Мазкур ҳадиснинг маъзани чақсақ, Оллоҳ таолонинг марҳамати дейилганда, Унинг ажри, яъни ота-онанинг қариганида фарзандлари тўғрилик кўрадиган роҳат-фароғати назарда тутилган, деган маъно чиқади. Мен шу каби ҳикматларни ўқиганимда "Сен етим эмассан" фильмидаги бир лавҳа ҳаёлимга келади. Сиз ҳам эсласангиз керак: асранди болалар ўртага кесиб қўйилган нон бўлақларини битта-битта олишади. Онага ушоғи қолади...

Гўзал хулқ ва тарбияли онанинг хислатлари, яхши феъл-атвори фарзандларидан ҳам намоёндыр. Улар ҳам оналарининг гўзал хислатларига эга бўладилар. Табабат фани онадаги турли ички хасталиклар болада ҳам бўлишини исботлади. Ирсият фани онадаги ички хасталиклар билан бирга ундаги рухий, маънавий жиҳатларнинг ҳам болада такрорланишини исботлаган. Бу тарбияни бола туғилмасидан олдин, ҳатто оила қурмасдан олдин бошлаб керак, дегани эмасми?

Тарбияга доир масалаларни ҳал этишга неча-неча асрлардан бери дониш аҳли, хусусан, қалам аҳли эътиборларини қаратганлар. Бадий адабиётнинг вазифаларидан бири айнан адаб ўргатишдан иборат бўлган. Асрлар ўтаверди, аммо тарбияга доир вазифаларнинг масъулияти камайгани йўқ. Ҳар бир аср, ҳатто ҳар бир йил ўзининг янги муаммолари билан жамият диққатини тортиб келган. Бу борадаги шакл ўзгарган, мазмун эса ўша-ўша. Шунга кўра, адабиётнинг бугунги тарбияга доир бажарадиган ишлари кўп. Аниқроқ айтилса, ота-оналар ва устозлар тарбияга доир масалаларни ҳал этишда албатта бадий адабиётга мурожаат этишади. Шундай экан, ёзувчиларнинг "Соғлом бола йили"даги вазифалари ғоят масъулиятлидир. Айниқса, болалар адабиёти зиммасидаги вазифаларга алоҳида эътибор қаратмоққа эҳтиёж бор. Биз – ёзувчилар ёш авлод олдига қарзимизни унутмаслигимиз керак. Фарзандларимизнинг Бураино, Чипполино, Винни Пух, Карлсон... каби ўз қаҳрамонлари йўқлиги бизнинг уятли камчилигимиз. Биз тарбия ҳақида гапирганда, "Болалар интернетга, телефонга, телевизорга боғланиб қолди, уларни китоб ўқишга ўргатишимиз керак", деб кўп гапирамиз. Хўш, болани интернетдан ажратиб олиб, кўлига берадиган китобларимиз етарлими? Бола десаки: "Хўп, ота-оналар, хўп, устозлар, хўп, жонон ёзувчилар, мен интернетдан ҳам, телефондан ҳам кечдим. Ҳар ҳафтада битта китоб ўқий оламан, беринг менга ўша китобларингизни!" Жавобимиз борми, қайси китобларни тавсия қиламиз?

Албатта, бу масала бир йилда ҳал этилмайди. Балки бу муаммоларни бугун адабиёт гулшанига кириб келаётган азиз ёшларимиз ҳал этишар. Биз учун бугунги муҳим вазифа – лоқайд бўлмаслик. Мактаб, лицей-коллежларда ўтказиладиган китоб байрамларида фаолроқ иштирок этиш, жамоатчилик асосида адабиёт тўғрақлари очиш, мактаб муаллимлари билан биргаликда адабиёт дарслари ўтиш... каби ижодий-ташқиллий ишлар фаоллашса, бизнинг "Соғлом бола йили"да амалга ошириладиган хайрли ишлардаги ҳиссамиз баракали бўлар эди.

Ҳаммамиз биламизки, гўдақ туғилганида йиғлайди. Атрофдагилар эса қувончдан хандақ татадилар. Бир-бирларини қўтлайдилар. Инсон шундай яшаши керакки, улар вақтида ўзи кулсин, унинг бу дунёни ташлаб кетишидан афсусда қолаётган олам кўз ёшларидан бўғилсин. Оқибатнинг бундай гўзал бўлиши гўдакка тарбия бериши лозим бўлган ота ва онанинг ҳаракатига боғлиқ.

Биз фарзандларимизни эркалаб "Умидимиз юлдузлари", деб эъзозлаймиз. Бу эъзоз фақат тилда эмас, амалда ҳам кўриниши зарур. Келажақда Ватанимиз осмонидagi юлдузлар янада порлоқ ва мусаффо бўлиши умиди билан янги йилга қадам қўйдик. Ватанимизнинг бу қадами ҳам аввалгилари каби қўтлуғ ва муборак бўлажак!

Шеърят

Эркин ВОХИДОВ

1936 йилда туғилган.

Ўзбекистон Қаҳрамони.

Ўзбекистон халқ шоири.

Тошкент Давлат университетининг филология факультетини битирган. Ижодкорнинг “Тонг нафаси”,

“Кўшиқларим сизга”,

“Юрак ва ақл”,

“Менинг юлдузим”,

“Ёшиллик девони”,

“Муҳаббат”, “Тирик сайёралар”,

“Рухлар исёни”, “Шарқий қирғоқ”,

“Келажакка мактуб”, “Бедорлик”,

“Куй авжидида узилмасин тор”,

“Яхшидир аччиқ ҳақиқат” номли шеърый тўпламлари,

“Муҳаббатнома”

ва “Садоқатнома”

номли икки жилдлик сайланмаси; “Олтин девор”,

“Истанбул фожiasi” драмалари нашр этилган.

ЎЗИ УСПОЗ БУЛАР УСПОЗ КЎРГАНЛАР

*Ҳаёт курашдан иборат, зафар ва мағлубиятдан иборат,
иродаси мустаҳкам, баерикенг устозларимиз танми
бўлиш, рақибига ҳам марҳаматли бўлишнинг олижаноб
намуналарини кўрсатганлар. Шундай устозлардан бири
Лазиз Қаюмов эди.*

Дўстларинг бўлсин

Бир кам дунё.

Сен ҳам бир банда.

Майли, каму кўстларинг бўлсин.

Лек кўрганда шод, кўрмаганда

Согинувчи дўстларинг бўлсин.

Уларга дил тўла ҳимматинг,

Меҳр тўла кўзларинг бўлсин.

Қайдасан, деб, бузиб хилватинг,

Босиб келар дўстларинг бўлсин.

Севин улар тегса жонингга,

Индан қўйса кул, яйра, қулдир.

Келмай қўйса биров ёнингга

Дунё охир бўлгани шулдир.

Истибдод

Адиб Саид АҲМАД сўзи

Эгил, ўзни пана қил,

Борлигингни билдирма.

Йўталганга ўн беш йил,

Аксирганга йигирма.

Кар бўл, кўр бўл, тишла тил,

Бошга бало келтирма.

Гапирганга ўн беш йил,

Эшитганга йигирма.

Қаламингни душман бил,

Қогоз узра жилдирма.

Роман ёзсанг – ўн беш йил,

Достон ёзсанг – йигирма.

Ташибеҳларнинг таги зил,

Қофия ҳам қидирма.

Менга тегди ўн беш йил,

Шуҳрат олди йигирма.

Замон кечди шу зайил,
Бизлар кўрдик, сен кўрма.
Ўтса ҳам кўп ўн беш йил,
Ўтса ҳам кўп йигирма.

Саид Аҳмад, шукур қил,
Кексалигинг билдирма.
Сен озодсан ўн беш йил,
Ёшинг эса йигирма.

Бедор тунлар

Мижжса қоққани йўқ шоир ўтган тун,
Шеър қоралаб, оққа кўчириб чиқди.
Бу кеч ҳам ухламай, барини бутун
Бир сатр қолдирмай ўчириб чиқди.

Сўз – забаржад

Сўз – забаржад,
Сўз – гавҳар, олтин,
Заргарликнинг машиққати кўп.
Сўзни байтга қадашдан олдин
Кафтингга кўй, тўйиб қара, ўп.

Ўчмас чироқлар

Тунлар аччиқ-аччиқ қаҳвалар ичиб,
Муздек сувларга юз ювган эканмиз.
Ёшликда муттасил уйқудан кечиб,
Уни қайтмас қилиб қувган эканмиз.

Мудроқ йўқламайди энди бир дафъа,
Аразлаган вужуд, озор чеккан эсон.
Юрак хафа, юрак ичра қон хафа,
Орттирган дардимиз номи хафақон.

Минг бу хасталиклар, санчиқ, оғриқлар
Ўша юз ўзгирган оромдан тортиқ,
Биз энди тун бўйи ичган дорилар
Умр бўйи ичган қаҳвадан ортиқ.

Бахи этмоқни истаб дилларга зиё,
Тунлар чирогимиз ўчмади, бироқ
Ўчмайдиган қилиб маҳшаргача то
Биз ўз бошимизда ёқибмиз чироқ.

Устоз

Соҳибқирон ётар устоз пойида,
Жомийини пир тутган Навоий ҳазрат.
Устоз буюк деган буюк қоида
Бу қайтар дунёда азалий ҳикмат.

Афлотунга шогирд эди Арасту,
Ул шогирдга шогирд бўлди Искандар.
Бу олтин силсила давоми мангу,
Ўзи устоз бўлар устоз кўрганлар.

Борми мураббийдан бахтлироқ инсон,
Шогирдлари қилса юксакка парвоз.
Бошимизга тоғсиз, бор бўлинг омон,
Табарруклар ичра табаррук устоз!

Айрилик

Дустнинг ўлимига қандоқ кўнармиз,
Жон парчасин ерга қўшиб кўмармиз.
Айрила-айрила адо бўлгач жон
Дустлар кетган юртга биз ҳам жўнармиз.

Соя

Қуёили кун соянг қолмас изингдан,
Булут чиқса гоёиб бўлар кўзингдан.
Офтобинг тик келса пойингда ётар,
Кун ботарда узун бўлар ўзингдан.

Ҳаёт йўли

Замон тез, фурсат оз,
Ҳар лаҳза зиқдир,
Ҳар лаҳза зиқлиги билан қизиқдир.
Ҳаёт йўли надир? Қабр тошида
Икки сана аро қисқа чизиқдир.

Бўсага

Ўпмоққа қўлин бермади,
остонани мен зор –
Ўндим. Бўсага бўсага ном –
олмади бекор.

Қизил чироқ

Ичсанг май, боқсанг – қиз яноғи қизил,
Чексанг ўт, ўтсанг – ёр дудоғи қизил.
Ошиқ қалб нималар истамас, лекин
Кўнгил кўчасининг чироғи қизил.

Кўнглим айтур

Навоий газалига мухаммас

Кўнглим айтур, севги домига асир тайёрамен,
Дер кўзим, ҳижрон тунни зор йиғламоқдин қорамен,
Жон дегай ўт ораман, тан айтадур минг порамен,
То муҳаббат дашти бепоёнида оворамен,
Ҳар балият келса ишқ ошубидин бечорамен.

Чун фироқ даштида бир япроқ каби фасли хазон
Айрилибдурман чамандин, йўқ менга манзил-макон,
Изламанг, овора бўлманг, топмағайсиз бир нишон,
Эл нетиб топқай мениким, мен ўзумни топмамон,
Бўйлаким, ишқу жунун саҳросида оворамен.

Карбало даштида кўрган оҳулар бирлан мани
Англади Мажнун билан бир жон мани, бир тан мани,
Ёнди жон, бир Лайливашининг дарди кўйдирган мани,

*Оҳ дуди ичра бир учқун киби қўрган мени,
Билдиким, ҳижрон тунига кавкаби сайёрамен.*

*Қошларинг ҳижронида ёдек эгилсам, не ажсаб,
Ғунча лавлинг соғиниб кўксимни тилсам, не ажсаб,
Шамъ хуснинг шавқида ўтга ёқилсам, не ажсаб,
Кеча ўртансам, саҳар фарёд қилсам, не ажсаб,
Ишиқ аро парвонаву булбулга чун ҳамқорамен.*

*Хўблар васли ганимат, хизматини айла хўб,
Нури дийданг шамъ этиб тут, қоматингни айла чўб,
Борида қадрига ет, кетганда тупрогини ўп,
Эй Навоий, борди деб аҳбоб таъжил этма кўп,
Ит киби мен эришиб ул корвонни борамен.*

Кўзунг не бало қаро бўлубтур
Навоий газалига мухаммас

*Ишиқинг менга то жафо бўлубтур,
Кўнглимга жафо сафо бўлубтур,
Қошинг, не жсазоки, ё бўлубтур,
Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким, жсонга қаро бало бўлубтур.*

*Ҳажрингки, юзимни зард қилди,
Дунёни кўзимга сард қилди,
Дашти адам ичра гард қилди,
Мажмуъи давони дард қилди,
Дардингки, манга даво бўлубтур.*

*Чун ўтли юзинг адоси юз жсон,
Қош бирла кўзинг гадоси юз жсон,
Зулфингни чу мубталоси юз жсон,
Ишиқ ичра анинг фидоси юз жсон,
Ҳар жсонки, санга фидо бўлубтур.*

*Тун-қун тиладим висол Худодин,
Ҳижронни юборди ул самодин,
Ёр юз ўгирибди мен фидодин,
Бегона бўлубтур ошодин,
Бегонага ошно бўлубтур.*

*Чун икки жаҳон саодати – ишиқ,
Чун умрим ўзи – ҳикояти ишиқ,
Эркин тилаги – ҳидояти ишиқ,
То тузди Навоий ояти ишиқ,
Ишиқ аҳли аро наво бўлубтур.*

Муҳаммад ЮСУФ

1954 йилда туғилган.

Ўзбекистон халқ шоири.
Тошкент Рус тили ва адабиёти институтини тамомлаган.

"Таниш терактлар",

"Булбулга бир гапим бор",

"Илтижо", "Уйқудаги

қиз", "Ҳалима энам

аллалари", "Ишқ кемаси",

"Кўнглимда бир ёр",

"Бевафо кўп экан", "Эрка

кийик" каби шеърӣ

тўпламлари муаллифи.

Муҳаммад Юсуф 2001

йилнинг 1 август кун

вафот этди.

ОСМОННИНГ ОХИРИ

Манзума

Осмоннинг охири қаерда, дедим бир донишга. У миқ
этмади.

Менга жуда ёқди бу жавоб.

Осмоннинг охири йўқ, ахир!

Ирмоқнинг охири дарё. Дарёнинг охири денгиз.

Осмоннинг эса охири йўқ.

Йўл четида юмалаб ётган тошни тепдим.

Тошдан садо чиқмади.

Худоба солдим, дегани бу.

Олма шохига осилиб деворга чиқдим. Тўкилган мева
қумурсқаларга эрмак бўлди. Тўкилган девор тупроги эса
гуноҳимга гуноҳ бўлиб кўшилди. Тунда пахсакаш чол
тушимга кирди. Менинг ширин уйқум тузилди.

Худди эски девор бузилганидай...

Уйқунинг охири – ўлим. Ўлимнинг охири эса йўқ.

Бўлса ҳам, ҳеч ким унга етган эмас.

Ахир, ўлим бу ҳамма нарсанинг охири-да.

Одамнинг умри гоҳо ерда ётган қозоғча ҳам эмас.

Эрталаб ишга кетаётиб кўрган қозоғини кечда
қайтишда ҳам кўришинг мумкин. Эрталаб кўрган

одамни эса ҳамшиша кечқурун кўравермайсан.

Чумоли чумолини ўлигини танийди.

Бия қулундан кўз узмай ўтлайди.

Оқибат фақат одамларда етишмайди.

Ер одамни боқади. Кийинтиради.

Одам эса бир кун уни саҳрога айлантиради.

Сув одамнинг мардикори: ҳосил беради,

тегирмон юрегади.

Одам уни ўйламайди.

Дунёдаги ҳамма нарса одамга яқинлашиши билан
ўзлигини йўқотади.

Одам одамга яқинлашганда ҳам топганидан
йўқотгани кўпроқдир...

2013 йил, 27 декабрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон халқ шоири Муҳаммад Юсуф таваллудининг 60 йиллигини нишонлаш тўғрисида" қарори эълон қилинган эди. Шундан бери юртимиз бўйлаб сеvimли шоиримиз ижоди ва ҳаётига бағишланган учрашувлар, тадбирлар, шеърхонликлар бўлиб ўтаётти. "Шарқ юлдузи" журнали тахририяти ҳам шоирни ёд этиб ҳамда адабиётимиз тарғибига хизмат қилаётган ушбу хайрли ишда иштирок этиб, мазкур сонда М.Юсуф ижодидан бир намуна, навбатдагисида эса унинг шеърятини моҳиятини очиб беришга қаратилган тадқиқий йўналишдаги мақола эълон қилишни мўлжаллади.

"Осмоннинг охири" манзумаси шоир ижодининг ўзига хос қирраларидан бири бўлиб, уни насрдаги шеър деб аташ мумкин. Ифода бу ерда ҳам содда, лекин мазмун-чи, у ҳам осонгина тушуниладими? Манзумани эътибор билан ўқисангиз, шоир бадиий тафаккури кучини, фалсафий қамровини, жозибасини, умуман, Муҳаммад Юсуф деб аталган шоир бадиий олами заворию гўзаллигини теран ҳис қиласиз.

Тахририят

Офтоб қаерга ботади, дейман бобомга. Осмоннинг
охирига, дейди у. Офтоб осмоннинг охирига бориб
ботмайди, балки йиғлайди.

Дунёдаги барча йўлларнинг охири йиғи.

Дунёнинг охири – қиёмат ҳам йиғи.

Одам йиғи нималигини англаб етгунича яқинлари
оламдан ўтган бўлади.

***

Кўрпангга қараб оёқ узат, дедим ўзимга ўзим бир куни.

Кейин ўйланиб қолдим. Ким айтган экан бу гапни
биринчи марта.

Эҳтимол, Одам Ато Момо Ҳавога айтгандир. Йўқ, бу
яқин кишилар бир-бирига айтадиган гап эмас. Бу гап
кўрпаси бир одамларнинг гапи эмас.

Бинобарин, Одам Ато билан Момо Ҳавода кўрпа нима
қилсин?..

Ибтидоий одамлар тери ёпиниб ётишган.

Қулларнинг кўрпаси тупроқ бўлган.

Феодаallar кўрпа талашшимаган.

Демак, бу ҳам капитализм иллоти!

Чақалоқ учун ҳамма нарсанинг боши-охир – Она
кўкраги. Офтобни чақалоққа ўхшатиш мумкин бўлса,
унинг боши осмоннинг кўксиди. Хўш, Осмоннинг боши
кимнинг кўксиди? Тоғларнинг боши Ернинг кўксиди.
Ернинг боши-чи?.. Билмайман. Билмаганимдан хижолат
ҳам эмасман. Бу ёруғ дунё, аслида, “билмайман” деган
сўздан иборат. Мен қачон тугилганимни айтиб беришган.

Мен қачон юришини ўрганганимни ёлғиз онам билади.

Қачон тилим чиққанини ҳам.

Мен биринчи шеъримни қачон ёзганимни ўзим
билмайман.

Хўш, қани ким айтади, охиригини қачон ёзаман?..

Билиб туриб бировга озор беришдан ёмони йўқ. Ўзинг
ҳам билмасдан бировга яхшилик қилишдан ортиқ
яхшилик йўқ.

Шеър ёзиши ҳам ўзинг билмай бировга яхшилик
қилишдай гап.

Ҳақиқий шеърят ҳаммаша оёқ остиди. Мисралар
қулунлар каби тупроққа ағанаб ётишибди. Тур, тойчоқ,
чопамиз, десанг, бас. Биз ҳар замон бир оёқ остига
боқиб шеър топамиз. Кейин унинг чангини қоқамиз ва
қанча кўп қоқсак – шунча кўп шеър йўқотамиз..
Барча буюк зотларнинг буюклиги ҳам хокисорлигидир!

***

Мен ҳозир Ерни ушлаб тўхтаман. Нега тинмай
айланаверади у?

Наҳот зерикмаган бўлса?

Ернинг охири қайда? Тасаввурнинг-чи?..

Аниқ рақамларни жиним сўймайди. Учбурчаклар –
тасаввур қафасларидир.

Машаққатнинг охири роҳат. Роҳатнинг охири яна
машаққат. Куннинг охири туун. Туунинг эса охири йўқ.

Бир оғиз совуқ сўз билан дилнинг яна зимистон.

Лоқақал, бир кунгина кечгача бахтли бўлиб юрган
одамни тотиб беринг менга!

Сиз минг машаққат билан чиққан чўққиди каталак ҳам

бор. Қумурсқа ҳам яшайди. Сизнинг бу ютугингиз улар
учун оддий бир турмуш таишиши. Улар кунда-шунда.
Мен ҳидлаб тўймаган бедани бия қарсиллатиб чайнайди.
Ялғизни сув оқизиб кетади. Мен кўзимга суртган сувда
қурбақа чўмилади.

Мамақалдироқ дунёни бошига кўтариб ҳайқиради.
Юлдузлар кўрқиб қочиб қолишади. Булутлар йиғлашга
тушади. Ер юзида кўзқоринлар тугилади. Ҳар қандай
ҳайқирқиқ сўнггида нимадир дунёга келади.

Нимадир дунёдан кетади.

Қулиб гул очилади – йиглаб шабнам тўкилади.

Дарё тошади – тоғ нурайди. Келин хўрсинади – янга
эрмак қилади...

***

Одам дунёга бир марта келади. Шу бир калима сўз
билан қанча савоб ишлар қилиш мумкин. Шу бир
калима сўз тинжисида қанча гуноҳга ботиш мумкин.

Бу гапни агар қариқиз айтса, йиғлагинг келади.

Сатанлар айтса, энсаси қотади одамнинг.

Қўй, ўша севги-невгингни, ажрашинлар, дейди бойбучча
она қизига. Одам дунёга бир марта келади!

Сени бир ҳафтада онаси ўпмаганига уйлантириб
кўяман-е, дейди такаббур ота ўғлига: Ажраш.

Одам дунёга бир марта келади!

...Олисга қатновчи автобус ҳайдовчиси йўл бўйи хаёл
суриб келаётганимни кўриб, мени гапга солади.

Ҳа, йиғит. Бунча уйчансиз, севиб қолдингизми?

Мен индамайман.

Севги йўқ, дейди у жаҳлим чиққанидан хузур қилиб.

Севги сувга чўкиб кетган. Тоҳирнинг сандигида...

“Қалай, боладимми?” Бу – унинг қовоқ юзидagi ним
табассум.

Мен ундан қутулиши учун жислмайган бўламан. У бунни
ўзича тушунади.

Энди насихатга ўтади: Хафа бўлмагин-у, бўшанг йиғит
экансан, огайини.

Шунақа хаёл суриб юраверсанг, хотинсиз қоласан.

Севги ҳаракатнинг асири, дейди.

– Ўзингиз севиб уйланганмисиз? Саволим унга
ёқмайди. Шубҳаланиб бир қараб олади. Ва иддао
билан: Бўлмасам-чи! Севган қизимга уйланганман,
дейди.

– Ахир, сеvgи сувга чўкиб кетган-ку, дейман.

Тоҳирнинг сандигида.

У энди эшитмаганга олади. Мен ҳозир чамбаракни
ширигимга бердим, дам олмоқчиман, дейди. Кейин яна
кулогимга шивирлайди: хафа бўлма, устидент,
ҳазиллашдим.

Осмоннинг охири қаерда, дейман унга жиддий. У, ҳеч
нарсани тушунмадим, дегандек елка қисади.

Мана, у шундай юрагимнинг ёнбошида хуррак отмоқда.
Мен унинг уйғониб қолишидан кўрқаман!

Мудроқ босган дилим,

Айтаман бир сир,

Тангри уйқуни-да

Паллада тортар.

Уйқу – ҳам

Насияга берилган умр,
Уйкунг ортган сайин
Қарзинг ҳам ортар...

***

Менинг истеъдодли шоир дўстим, ниҳоят, бир қизни
севиб қолди. Биз бугун бирга кинога борамиз. Мен
бўлажак келиннинг дугонасини зериктирмаслигим керак.

Саломлашамиз. Яъни мана бундай: улар менинг ҳали
қуриб улгурмаган ялтироқ бўйинбоғимга қараб
жизлмайиб кўйишади. Бу қалайсиз, дегани.

Мен уларнинг белидан юқориси нафис кўйлақларига
қарай олмай хўрсинаман. Қизлар шоир оғайинининг
озгин бўйнига имо қилишиб қиқирлашади.

Уларни бир амаллаб Эскижўвага топишиб,
тангаларимизни жаранглатиб метрога чопамиз. Дўстим
менинг ёқамга ётишади: қалай бизнинг қаллиқча?

Бўлмайди, дейман. У сени истаган куни ташлаб кетиши
мумкин!

Қишлоғингга кет, дейман.

У кетади. Уйига эмас – Узоқ Шарққа. Кейин уёқдан
менга хатлар кела боилайди. Аё дўстим, осмоннинг
охирини топдим. Осмоннинг охири Узоқ Шарқда –
денгизнинг ёқасида экан!..

Шоир ярим йилдан сўнг, ярим кечада устимга бостириб
келади. Кайфи тароқ – эғнида чарм куртка. Чўнтак
тўла пул. Уйни балиқ ҳиди тугиб кетади.

– Биласанми, Нилу – (Нилуфар) эрга тегаётганмиши.

Тўйига таклифнома юборибди..

Тўйга бормасликка кўндираман. У туни билан ухламай
ёзган шеърини конвертга жойлаб бевафо қаллиқчасига
жўнатамиз.

Шоир Узоқ Шарқдан фақат балиқ ҳиди эмас, янги
мақол ҳам олиб келган эди. У деярли ҳар куни мендан
сўрайди: Нега мен сени ўзимга дўст тутдим, биласанми?
Ким учундир жонимни беришим мумкин бўлиши учун!..

Одам дунёга бир марта келади, дўстим.

***

Кенг бир ўтлоқ бўлса. Атрофинг кўм-кўк майса. Осмон
тип-тиник. Майсага ястаниб ётсанг-у.. ўлиб қолсанг!

Бедазорда ана шундай хаёл суриб ётсам, қанотлари
оппоқ бир капалак келиб, елкамга чордона қуриб
ўтириб олди. Салом, оғайни. Нега кайфиятинг ёмон?

Чарчадим, дедим унга. Яшаидан чарчадим.

Капалак бир хўрсиниб жўнаворди.

Қизиқ, унда ҳам бола-чақа бормикин?

Капалакнинг капаси қаерда?

Нега шундай ожиз ва нафис жонзот ҳам одамдан
юқорида учиб юради.

Бақувват ва вазмин нарсалар ҳаминша оёқ остида
бўлишадими? Демак, одам оғир-босиқлиги учун хорми?
Енгилтак ва хушомадгўй кимсаларни шунинг учун ошиғи

олчи экан-да..

“Фикрларингизни жисловлаб олинг, улар ҳамма
нарсанинг бошланишидир”.

Ҳалиги капалакнинг қанотидаги ёзув бу.

Танишганимдан хурсанд эдим. Тонгда мен уни богда
кўрдим. Атиргулнинг шоҳида. Кечаги тушқун ҳолатим

учун уялдим. Узр сўрамоқчи бўлдим.
Аммо кечикдим.
Атиргулдан юмалади капалак,
Бир силкиниб қўймади ҳам гул шохи.
Жон талашиб, қум ялади капалак,
Кўчди менинг кўксимга ҳам титроғи.

Мен ундан Осмоннинг охири қаерда, деб сўрамоқчийдим.
Ахир, буни фақат ўша қаноти ожиз куш билиши мумкин
эди-да...

***

Осмон ҳеч кимга қарамайди.
Булулларнинг ҳам эгаси йўқ.
Ҳеч ким қуёшни ҳам меники, деб айтолмайди. Агар
шундай даъвогар топилса, уни девонага чиқаришади.
Ҳўш, нега одамлар ерга эгалик қилишади. Атрофини
ўраб олишади-да, бу ер меники, дейишади. Ер талашиб
бир-бирини ўлдиришади.
Менга айтинг-чи, баҳорнинг эгаси ким?..
Бойчечакнинг бошилиги, бинафшанинг хўжайини-чи?..
Экканингни ўрасан. Эмаганингни эса, кўрасан, холос.
Мен болалигим ўтган жойларни ўзгариб кетишини
истамайман. Мен кимдир ўтинга мўлжаллаб қўйган
қадрдон шотутни отамни соғингандек соғинаман. Толлар
билан қучоқлашиб сўрашим келади. Худди, қизларни
қучоқлаган сингари.
Агар шу гапларни беда қоровули эшитса, ҳиринглаб
кулади. Кел, дейди, ана дала тўла қоратол,
хоҳлаганингни қучоқла, истаганингча ўп:
горько!
Осмоннинг охири эса, ялтизнинг елкасида. Бир
елкасида. Унинг бошиқа елкаси тўла соғинч, мурувват,
муҳаббат.
Агар шу гапларни беда қоровули эшитса...

***

Осмоннинг охири қаерда, дедим мен суйган қизимга. У
менинг пешонамни ушлаб кўрди: иссигинг йўқми,
шиқилиб...

Саволимни такрорладим.
"Осмоннинг охири қайдалигини билмадим-у, лекин
дўконга сариёғ келганмиши. Агар мумкин бўлса, бир
гайрат қилсалар..."
Ҳеч иложи йўқ, дедим. Улуг ишлар билан бандман.
Ҳали уйланмасимдан иш буюради. Аёл зоти, агар унга
шиқинг тушганини сезиб қолса, бурнингни ерга
шиқайди. Қайси доно бобокалоним айтган эди бу гапни?
Аммо кимнидир севмасдан ҳам яшаб бўлмайди.
Осмоннинг охири эса йўқ. Бўлса ҳам менга нима?
"Нега аллақандай така туркманларни мақтайсан?
Менинг қаерим кам улардан?.."
Қўйлақлари билан кўчаларни супуриб юришлари учун
яхши кўраман, билдингми?
Осмоннинг охири туркман қизларнинг узун енглирида.
Улар қўлларини кўтарган жойда кўк тугайди.
Қўллари қуёшни тўсиб қўяди..
Қизик, ўзи умримда биронта туркман қиз билан
кўришмаганман. Тилига ҳам тушунмайман.
Лекин яхши кўраман.

Ахир, Худони ҳам юзини бир кўрмай туриб яхши
кўради-ку, бандалари.
Муҳаммад ҳам унинг бандаси.
Унинг ва муҳаббатнинг бандаси.

* * *

Бозор қаердан бошланади?..
Вокзал – чиптахонадан.
Тайёрагоҳ – паспортни излашдан.
Хўш, бозор-чи, бозор қаердан бошланади?
Ҳазилкашироқ киши чўнтакни кавлашдан,
дейиши мумкин.
Жиддийроғи хомчўтдан, дейди.
Ҳаммаси тўғри. Чунки бозорга ҳамма ҳар хил
хаёлда боради-да.
Кимдир шунчаки зерикиб.
Кимдир дам олиш учун.
Биров тўй тараддуди ила.
Хуллас, бозорга ҳамманинг ўз сўқмоғи бор.
Менимча, бозор дарвозадан бошланади.
Ўз дарвозангдан чиқиб, харид қилишни кўзлаганинг
бозор дарвозасидан ҳатлашинг ҳамон ўзгаради-қолади.
Бозорда, айниқса, Шарқ бозориди, ўзингга кўшилиб яна
бир эсуфт кўл чўнтагингга кириб чиқаётгандек гўё.
Бир зумда нон шиоқларига кўлинг тегиб қолади.
Корейс кампирининг хушбўй карамларидан тотиб кўриши
ҳисси пайдо бўлади.
Араб қизларининг юзларидек лўпти хурмолар ёнидан
кўз юмиб ўтолмайди одам.
Тарвузлар ўзлари юмалаб оёғинг остида ўйинга тушади.
Навбатда туриб гирт суяк гўшит оласан. Ичингда эса
“мени таниди, суяк кўшмади”, деган ёлгон тасалли.
Инқиллаб автобус бекатига келасан. Шундагина уйдан
олиб чиққан маошинг ёдга тушади. Епирай, наҳотки,
барини ишлатдим?..
Хурмони нега олдим?
Тарвуз уйда бор эди-ку!
Ана шунақа гаплар.
Хўш, бозор қаердан бошланар экан? Билмадим, билмадим.
Билганим – бозор нима билан тугайди.
Хотин ила жанжал билан тугайди.
...Олтиариқлик турпфуруш чолдан сўрадим.
Отахон, билмайсизми, осмоннинг охири қаерда?
Чол мени имлаб ёнига чақириб олиб, қўлогимга
ишвирлади:
Торозиҳонада, болам!..

Миллат ва маънавият

*Баҳодир ЮСУПОВ,
Наманган вилояти ҳоқими*

АДАБИЁТ – ҲАЁТ КЎЗГУСИ

Мустақиллигимиз тобора мустаҳкамланиб, ўзининг ижобий самараларини бера бошлаган бугунги кунда халқимиз олдида ҳаётнинг моддий ва маънавий асосларидан келиб чиқадиган янгидан-янги улкан вазифалар турибдики, уларни амалга оширишда адабиёт ва санъат, умуман, маънавиятнинг аҳамияти, шубҳасиз, бениҳоя каттадир. Зеро, Юртбошимиз таъкидлаганларидек: “Биз миллий маънавиятни ҳар томонлама юксалтириш масаласини ўз олдимишга асосий вазифа қилиб қўяр эканмиз, бугунги кунда маънавиятимизни шакллантирадиган ва унга таъсир ўтказадиган барча омил ва мезонларни чуқур таҳлил қилиб, уларнинг бу борада қандай ўрин тутишини яхши англаб олишимиз мақсадга мувофиқ бўлади”.¹

Муҳтарам Президентимиз ташаббуслари билан 2014 йилни “Соғлом бола йили” деб эълон қилинишида ҳам ўзига хос рамзий маъно мужассам. Чунки ҳар жиҳатдан баркамол авлод тарбияллансагина маънавият юксалади, ривожланади.

Адабиёт маънавиятнинг ажралмас қисми эканлигини ҳисобга олсак, юқоридаги масалалар, ўз навбатида, миллий адабиётимиз намуналарини ўрганиш, тадқиқ этиш, давр тақозоси билан долзарб масалага айлангани кўринади.

Бадий адабиёт инсоннинг маънавий оламини бойитади, руҳиятини тарбиялайди, қалбимиз ва онгимизда одамийлик ҳисларини парваришлайди. Бадий адабиётнинг асосий қуроли бадий сўздир. Ўзи кўзга ҳам кўринмайдиган сўз ёрдамида нафақат атрофдаги нарса-ҳодисаларни, балки бошдаги ўйлар, кўнгилдаги сезимларга қадар ифодалаш мумкин. Инсоннинг ўй-хаёллари, истагу армонлари бадий адабиётда тўла акс этади. Президентимизнинг: “Маънавиятни тушуниш, англаш учун, аввало, инсонни тушуниш, англаш керак”,² деган сўзлари алоҳида аҳамият касб этади. Чунки адабиётнинг асосий тасвир объекти инсондир.

Ўзбек миллатининг қон-қонига адабиётга ошuftалик ҳисси сингиб кетган. Она заминимизда яратилган кўплаб асарлар жаҳон адабиёти дурдоналари сафидан мустаҳкам ўрин эгаллаб улгурган. Аини пайтда, ўзбек адабиётига қизиқиш янада чет эл адабиётшунослари томонидан кўплаб илмий тадқиқотларнинг туғилишига сабаб бўлмоқда.

Юртбошимиз мустақиллигимизнинг дастлабки кунларидан бошлаб адабиёт аҳлига ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш, ижод эркинлигини таъминлаш, бадий адабиётлар нашрини кўпайтириш борасида Ўзбекистон ҳеч қайси давлатдан орта қолмаслиги масаласига алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Энг муҳими, миллий адабиётимизнинг эртанги кунни, унинг келажақдаги ривожини маънавият соҳасидаги устувор вазифа эканини алоҳида уқтирмоқдалар: “Агар биз Ўзбекистонимизни дунёга таранном этмоқчи, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улуғламоқчи, уни авлодлар хотирасида боқий сақламоқчи бўлсак, авваламбор, буюк ёзувчиларни, буюк шоирларни, буюк ижодкорларни тарбиялашимиз керак. Нега деганда, улуғ адиб Чўлпон айтганидек: адабиёт яшаса – миллат яшайди”.³

¹ Каримов И.А. “Юсак маънавият – енгилмас куч”. – Т.: “Маънавият”, 2008, 33-бет.

² Уша асар, 29-бет.

³ Уша асар, 140-бет.

Адабиётни маънавият хазинаси деб таърифлашади. Дарҳақиқат, унинг бағрида ҳозирга қадар инсоният ардоқлаб келаётган энг тансиқ ҳислар, латиф туйғулар – инсонпарварлик, адолат, шафқат, ўзаро ҳамжиҳатлик, дўстлик, меҳр ва мурувват, севги ва муҳаббат, гўзалликка ташналик сингари ўлмас инсоний туйғулар жамулжамдир. Адабиётга ошно тутинган одам қалбига бу ҳислар кўчиб ўтиши, уни ҲАЗРАТИ ИНСОНГА айлантириши, ҳаётига нур олиб кириб, турмушини турфа мазмун билан бойитиши аниқ.

Ҳозирги кунда адабиёт ва ижод аҳли зиммасидаги масъулият янада ортса орткиди, камайгани йўқ. Ижодкор замонанинг ўткинчи экинларига берилмай, ҳаётда юз бераётган воқеаларнинг туб замирига назар ташлаши, мана шу аснода назардан четда ётган асл сабаб-моҳиятни кўриши ва уни мукаммал образлар ҳамда воситалар орқали бадиий ҳодисага айлантира билиш маҳорати бўлиши лозим. Адабиётшунослик фани тарихида “абадий муаммолар” деган тушунча мавжуд. Бу шундай муаммоларки, бир-икки авлод кишиларининг саъй-ҳаракатлари билан улар ечилиб, йўқ бўлиб қолмайди. То одамзод бор экан, тириклик бор экан бу муаммолар унга доимий ва ажралмас ҳамроҳ бўлиб қолаверади, одамзодни қизиқтираверади, ўйлантираверади. Муҳаббат ва нафрат, адолат ва адолатсизлик, иймон ва нафсга қуллик, ҳақиқат ва ёлгон, мардлик ва кўрқоқлик, садоқат ва сотқинлик, ватанпарварлик туйғуларини ўз ичига қамраган, абадий муаммоларни ёритган асарларгина умрбоқийлик касб этади.

Бадиий асарлар инсонни бойитиб, тетиклаштириб, маънавий қашшоқлашишдан асрайди. Одамнинг моддий бойликлари кўпайиши уни ўз-ўзидан маънавий бой қилиб қўймайди. Инсон оч-очун қолмаслик тўғрисида қанчалик ўйласа, ўзини маънавий юксалтириш тўғрисида ундан-да кўпроқ жон куйдириши керак бўлади. Чунки ҳозиргача ҳеч ким маънавиятини бойишидан зиён кўрмаган. Маънавий юксалишнинг энг самарали йўлларида бири эса китобга ошно тутиниш, жумладан, адабий асарлар мутолаасига ихлос қўйишдир. Юртбошимиз И.А.Каримовнинг “Адабиётга эътибор – маънавиятга, келажакка эътибор” деб номланган асарлари миллатимизни маънавий қашшоқлашишдан асраш нияти ва мақсаднинг ифодаси сифатида яратилди.

Она Ватанимизнинг эртанги кун тақдири қандай бўлиши, дунё халқлари орасида орттирадиган обрўси кўп жиҳатдан ёш авлодга боғлиқ. Чунки мамлакатни мамлакат, миллатни юқори чўққиларга олиб чиқувчи куч – унинг бағрида ўсаётган фарзандларидир. Агар бу фарзандлар фақат қорин ғамини ўйлайдиган, юртдошлари тақдирига бефарқ, ўз манфаати йўлида инсоф, адолат, иймон туйғуларини топтаб ўтадиган кимсалар бўлиб етишса, бундай юртга четдан бостириб келадиган ёғийнинг ҳам кераги бўлмайди. Маънавиятсиз, маърифатсиз кимсаларнинг қилмишлари юртнинг нафақат бугунини, балки келажакни ҳам хавф остида қолдириши турган гап. Бундай фарзандлар қўлига ўтадиган юртнинг бойликлари талон-тарож бўлади, иқтисодий таназзул бедаво дардга айланади. Унинг маданияти ва санъати миллий қиёфасизликка дучор бўлади. Жамият ҳаётида адолатсизлик, инсофсизлик ва маданиятсизлик оддий ҳолга айланиб, кишиларнинг келажакка бўлган ишончи мутлақо сўнади.

Фарзандлари маърифатли, маънавиятли, ўзлигини таниган халқнинг комил фарзандлари эса, она Ватан, замин қадрини ҳам нарсадан юксакка қўяди. Шунинг учун ҳам халқимиз бошидан ўтган яхши-ёмон кунларни доимий ёдда тутиш учун адабиётга мурожаат қилади. Адабиёт тарихи – миллат ва мамлакат тарихининг жонли ифодасидир. Адабиётни англаган миллат ўзлигини англайди. Чунки миллий адабиёт миллий руҳни акс эттиради. Миллий руҳни тўлақонли акс эттириш ва уни сақлаб қолишда бошқа бирор-бир восита адабиёт ўрнини боса олмайди. Шунинг учун адабиёти бўлмаган миллат унутилишга маҳкум.

Туркий тилда яратилган асарларда туркий халқларнинг оташин руҳи акс этиб туради. Ўзбек адабиёти деганда, беихтиёр кўз ўнгимизда Алишер Навоий сиймоси гавдаланади. Чунки Алишер Навоий асарларида юқорида таърифлаганимиздек, абадий муаммолар, эзгу фикрлар талқин этилган.

Шу ўринда ҳазрат Навоий ёзганларидек:

Улус бўлса маъмур бир ганж эрур
Ки, андин жаҳон фатҳи осон эрур.

Алишер Навоийнинг мазкур байтида халқ фаровон, юрт обод бўлса, бу ҳам мамлакатнинг бир давлати, хазинасидир: халқи фаровон, юрти обод бўлган мамлакатнинг жаҳонни фатҳ этиши осон бўлади, деган ҳикмат мужассам. Элу юрт фаровонлиги, халқ рўзгорининг тўкинлиги, тинчлиги Навоий ижодиётининг асосий ғоясидир.

Юртбошимиз таъкидлаганларидек: “Алишер Навоий халқимизнинг онги ва тафаккури, бадий маданияти тарихида бутун бир даврни ташкил этадиган буюк шахс, миллий адабиётимизнинг тенгсиз намоёндаси, миллатимиз ғурури, шаъну шарафини дунёга тараннум қилган ўлмас сўз санъаткоридир. Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса”.⁴ Чунки Навоийни билиш, Навоийни севиш, миллатни севиш, Навоийга садоқат энг эзгу қадриятларга садоқат демакдир.

Алишер Навоий ижоди, аввало, улуғ сўз санъаткорининг ижодий маҳсули, айни пайтда, миллатимиз тафаккур кўлами ҳамда маънавий кудратининг тимсолидир. Ўзбек халқининг буюк мутафаккирга ҳурмати шу қадар чексизки, бу ҳурматнинг ифодаси сифатида ўзбекона ибора билан Навоий нисбаси олдидан Ҳазрат сўзини келтирамиз. Президентимиз “Юксак маънавият – энгилмас куч” асарида халқимиздан етишиб чиққан, унинг дунёга маърифатли миллат сифатида танилишига улкан ҳисса қўшган буюк ижодкорлар хизматига юксак баҳо берар экан, жумладан, мутафаккир бобомиз Алишер Навоийни куйидагича таърифлайди: “Агар бу улуғ зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир.”⁵

Президентимиз томонидан Ҳазрат Навоийга берилган бу баҳо ҳар бир фуқаронинг қалбига буюк фахр туйғусини солмоғи керак. Боиси, санъат ва адабиётни бундай қўллаб-қувватлаш фақат мустақил Ўзбекистонимиз равнақи йўлидаги муҳим омилдир. Яна бир жиҳат, Навоийга берилган баҳо адабиётимизга берилган баҳодир. Шуни унутмаслик керакки, ҳар бир ижодкор кўлига қалам олар экан, у Навоий ижодидан илҳом олади десак, янглишмаймиз. Сабаби, ўзбек адабиётининг асосий эталони ҳам Алишер Навоий ижоди бўла олади.

Ўзбек адабиёти ва маданияти тараққиётида, илм-фаннинг ўсишида Наманган диёри ва наманганликларнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Ғазнаи Наманган ҳамиша ижодкорларга бой бўлиб келган, ўз истеъодларини юқори даражада намоён қила олган кўплаб адибларни етиштириб берган. Булардан айримларининг ижоди батафсил ўрганилди, кенг тадқиқ этилди, шу асосда мақолалар ёзилди. Бунда атоқли адабиётшуносларимиздан Ғулом Каримов, Азиз Қаюмов, Абдурашид Абдуғафуров, Малик Муродов, Ҳамиджон Ҳомидий, Алихон Халилбеков, шунингдек, бир қатор жонқуяр ва фидойи кишиларнинг хизмати катта бўлди. Улардан кейинги авлод Қодиржон Носиров, Мўминжон Сулаймонов, Носиржон Юсупов, Нўъмонжон Турсунов, Мусохон Тожихўжаевлар қизгин фаолият юритмоқдалар.

Шундай бўлса ҳам Наманган адабий муҳитининг анчагина қисми кам ўрганилган, унинг тарихида ҳали варақланмаган саҳифалари ҳам бор. Ўзбек халқи бадий маданиятининг аждодларимиз маънавий меросининг ажралмас қисми бўлган Наманган адабий ҳаётини умумлаштириб юзага чиқариш муҳим илмий-назарий ва амалий-тарбиявий аҳамиятга эгадир.

Наманган диёри Асируддин Ахсикатидан тортиб Машраб, Мажзуб, Мухлис, Махзун, Маъдан, Фазлий, Нодир, Шавқий, Нодим, Ҳайрат, Хилватий, Ибрат, Сўфизода, Усмон Носир, Ҳабиб Саъдулла каби улуғ шоир ва адибларни камолга етказган она заминдир. Уларнинг адабий мероси ўзбек маънавиятининг бир бўлаги ва бу бўлак Наманган аҳлининг фахри ҳамдир. Адабиёт – тарих ойнаси ҳам демакдир. Ушбу адиблар ижодиди Наманганнинг шонли ўтмиши, бой маданияти, руҳияти, дунёқарashiдаги эвришилари яққол намоён бўлади. Шундай экан, Наманган адабий муҳитини ўрганиш ҳар бир наманганлик учун фарздор.

Наманган адабий муҳитида мумтоз адабиёт аъналарини сақлаб қолишга уриниш ҳам кучли. Нодим ижодиди Навоийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonидан таъсирланиб ёзилган ишқ қиссаси учрайди. Албатта, илҳом манбаи юқорида таъкидлаганимиздек,

⁴ Ўша асар, 47-бет.

⁵ Ўша асар, 47-бет.

Ҳазрат Навоийнинг асари. Сюжет бир, мазмун ҳам. Лекин Нодим бу дostonга айрим ўзига хосликларни ҳам киритади. Яъни Навоий яшаган давр бошқа, Нодим яшаган давр бошқа. Дostonда бу каби масалаларни ҳам нозиклик билан акс эттирилганини сезиш қийин эмас. Бу дoston маснавий йўлида эмас, балки мураббаъ йўлида битилгани ҳам ўзига хос янгилик эди.

Наманган шоирлари орасида инсонийликни, покизаликни тарғиб этувчи, саҳийликка, муруватлиликка, ҳамиятга, ҳожатбарорликка чорловчи шеърлар ёзган адиблар ҳам талайгина. Масалан, Мухлис ижодида шундай мисралар мавжуд:

Агар ҳожат талабсен, эл аро ҳожат раво бўлгил,
Қаноат айлагил, боринг дариғ тутма гадолардин.

Саҳий бўлсанг, биродар, икки олам обрўингдир,
Ҳазар қил, тегмасин офат хасиси худнамолардин.

Қўлингдан кўймагил асло, тарозую ҳамиятни,
Паноҳ берсун ҳамиятсиз, ҳаёсиз-беҳаёлардин.

Ҳаёликларни савти дилдадир, ҳар ким эмас маҳрам,
Жаҳон зулматга тўлди малла тўнлик беиболардин.⁶

Шоир бу мисралари билан инсонийлик тарғибини, ҳаё дея аталмиш юксак туйғуни улуғламоқда. Мумтоз адабиётга оид билимларимиздан маълумки, ўзбек адабиётидаги илк дидактик-панднома руҳидаги ёзма дostonлар – “Амин ул-мулук”, “Зийнат ул-умаро”, “Ойин ул-мамлакат”, “Шоҳномаи туркий” каби асарларда чин инсоний фазилатлар улуғланган. Юсуф Хос Ҳожиб томонидан XII асрда яратилган, ҳозиргача фақат уч нусхаси сақланиб қолган “Қутадғу билиг” асарида ҳам “Вафо – инсонийликнинг боши”, дея талкин этилган. Мухлис фикрича ҳам шундай. Ҳаё, ибо, вафо инсонийликнинг муҳим мезони бўлиши керак.

На малакман, на фаришта, мен ҳам одам наслидин,
Мен таваллуди ўшал фарзанди Намангониман, –

дея туғилган маконини таъкидлаб ўтган Машраб ижодини олиб кўрайлик. Бизнингча, Машраб ижоди мавжланиб турган бир уммон. Бу уммон ҳозирга қадар бундан кейин ҳам ўз мавжида янги-янги маъно дурларини жилолантириб ҳайқирishi ажаб эмас.

Машраб шеърлари ҳаммавақт шавқ билан ўқилиб, ёдланиб, кўйиланиб келинган. Чунки улар ғоят самимий, тили ширин, дилга яқин, ҳаммабоб, ниҳоятда содда, ўйноқи, раvon, халқ кўшиқларига яқин. Бу ҳозиргача наманганлик адиблар томонидан сақлаб келинаётган, давом эттирилаётган машрабона руҳ, машрабона оҳангларга пойдевордир.

Биз наманганликларга ҳар йили май ойида “Машрабхонлик” ҳафталиги ўтказиб, улуғ бобокалонимиз руҳини шод этиш анъана тусига кирганлиги шоирнинг халқимиз қалбида яшаб келаётганидан далолатдир.

Ҳозирда ўтмиш билан бугунги кунни боғлаб мустақилликнинг мусаффо ҳавоси билан нафас олаётган, озодлик шабодасидан баҳраманд бўлаётган, Намангандан етишиб чиққан шоир ва ёзувчиларимиз сўз санъатини давр руҳига монанд равишда бадий баркамол асарлари билан бойитдилар. Ҳабиб Саъдулла, Ҳусниддин Шарипов, Эрмадат Нурматов, Тоҳир Қаҳҳор, Абдулла Жаббор, Тўра Мирзо, Аҳмад Тошхўжаев, Санобар Ҳасанова, Хосият Рустамова, Жамолиддин Муслим, Зиёвиддин Мансуров, Уктамхон Холдорова, Боқий Мирзо, Дилбар Бону, Носир Аббос, Муҳаммад Мирзо ва бошқаларнинг асарларида истиқлол тароналари янграмоқда. Шеърятда тафаккур ва ҳис-туйғу кўлами кенгайиб бораётир. Мазмуний-шаклий изланишлар, услубий рангинлик равшан кўзга ташланмоқда. Бу, айниқса, арузда қалам тебратаётган иқтидорли ижодкорлар, Дилором Эргашева, Руқия Ҳозиева, Салимжон Назирий ижодида яққол кўзга ташланса, шаклий изланишларда Акрам Усмон, Саловат Маҳмуд, Антонина

⁶ Халилбеков А. "Наманган адабий муҳити". Т.: "Рухфазо", 1998, 41-бет.

Иплина, Абдусаттор Ботиров, Муҳаммад Вали каби шоир ва шоиралар қаламлари чархланиб бормоқда.

Шаклий-услубий изланиш, сифат ўзгаришлари насрий асарларда ҳам ўз аксини топмоқда. Ҳамюрт адибларимиз насрнинг йирик турларида дадил қадам тебратмоқдалар. Жонрид Абдуллахонов янги романлар ижод қилди. Дадахон Нурий, Абдуғани Абдувалиев, Ёқуб Аҳмаджонов, Аҳмад Турсун, Малика Бойхоновалар шу мураккаб жанрда пишиқ асарлар яратмоқдалар.

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Наманган вилоят бўлими вилоятимиз шоир ва но-сирлари кейинги йилларда яратган ижодидан таркиб топган "Наманган наволари" баёзини 1997 йилда нашр эттирганди. Ўқитувчи-мураббийлар шеърларидан иборат "Мураббий баёзи" (1998) чиқарилди. Ижодкорларимизнинг қатор китоблари ихлосмандлар кўлига теғди. Эндиликда "Гулшан диёр куйчилари" китоби нашр этилиш арафасида турибди. Бу китобдаги асарлар "Қадр-қимматим, таянчим ва ифтихоримсан, мустақил Ўзбекистон!" шиорига ҳамоҳанг тарзда янграётгани, ҳар бир фуқаро қалбига Ватанга бўлган чексиз садоқатни сингдириши билан эътиборга молик.

Истиқлол даври ижодий кучларнинг ўсиши учун кенг имконият яратди. Ижодий иш ва ижодкорлик тобора қадр топмоқда. Ўзбекистон сўз санъаткорлари орасида биринчи бўлиб Муҳаммадшариф Сўфизода Ўзбекистон халқ шоири номини олган эди. Юртдош шоирларимиздан яна Ҳабиб Саъдулла шундай юксак унвонга сазовор бўлди. 2011 йилда эса, икки жилдлик сайланмаси ва "Истиқлол" достони учун Республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.

Ҳамюрт адибларимиз ўзбек адабиётини ранго-ранг тур, жанр ва шаклдаги янги ва яхши асарлар билан бойитиб бораётирлар. Сўз санъати боғи ёш ниҳоллар, умидли куртаклар билан тўлмоқда, кенгаймоқда. Зулфия номидаги Республика Давлат мукофоти соҳиблари Гулчеҳра Зокирова, Меҳриноз Аббосоваларнинг ижоди мамлакатимиздаги шеърият муҳибларига яхши таниш. Адиба Тўхтасинова, Машҳура Тўхтамуродова, Анвар Мирзо, Аҳмаджон Орифбоев, Обид Мамадалиев, Мадина Ҳайдарова, Сирожиҳдин Адашев каби ёшлар ижоди тобора диққатга сазовор бўлиб бормоқда.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Наманган адабий муҳити бугун ўзбек адабиёти умумий жарангосида ўз сози ва овози билан фаол қатнашмоқда. Янги-янги овозларнинг келиб кўшилаётгани эса бу муҳит янги асрда жаҳон адабиёти хазинасини умрбоқий асарлар билан бойитишга ҳисса қўшажигидан далолатдир.

АЖИНАСИ БОР ЙЎЛЛАР

(Турмуш кечинмалари)

Қисса

Бошлов

*Хо ишонинг, хо ишонманг,
ёзаётганимда тирик эдим.
Гулмат ШОШИЙ*

*Огзингга келганини гапираверма,
эсингга келганини ёзавер.
Кулкул афанди*

Ёзсамми, ёзмасамми?

Ёзмасам, ўзимни ўзимдан ҳайдаб яшаётгандекман. Шуни ҳис қила бошлашим биланоқ юрагим сиқилади. Ёзсам, ўзим учун ҳам, баъзи-биролар учун ҳам қанчалар оғриқли бўлмасин, имкон қадар борини борича айтишимга тўғри келади. Акс ҳолда, бу муаллақ тарвуз узра абадият уммонининг омонат кўпикчасидек кечган ҳаётим баёни табиийликдан чекиниб, бир адибнинг навбатдаги тўқимаси юзага келади-ю, умр ҳақиқатлари рамзи сифатида идрок этилгучи "Эсдалик" аталмиш сўз азалий қимматини йўқотади.

Афсуски, "чинакам" деганлари ҳам барибир нисбийдир. Ҳаётимни теварагимда юз бериб тургучи воқеалардан узук тарзда тасаввур қилолмас эканман, турли ҳодисаларга муносабат билдиришда ўз уқувим, ўз билимим, ўз мушоҳадам даражасидан нарига ўтолмаслигимни, бу даражам эса мақтангудек юксак эмаслигини олдиндан тан олиб қўяқолай. Демак, айрим масалаларда ҳақиқатга элтгучи бахслар эшигини ланг очиб қолдиришим лозим бўлади.

Истихोलаларни йиғиштириб, шартта ёзаверсамми? Ё тилимни тийганим тузукми?

Чекдим, ўйландим; чекдим, иккиландим; охири қадрдон қаламжоним қоғозлар уюми сари ошиқдию ўнг қўлим етагида "бошлов"ни чизгилабоқ, олисдаги "тугаллов" сари биланглаб йўргалашга тушди. Буёғи энди Узига таваккал...

***

Шахсимни тасдиқлаш, дунёга ҳар қандай шамолу эпкининг эрмагига айлангучи қоғоз парчаси бўлиб келмаганимни исботлаш, Ўзи аъло қилиб ясаган ақлу онгимга муносиб хўжайинлигимни намойишлаш учун қўлимдан келганича уриндим – бир умр куйиниб-ёниқиб яшадим, сўз айтмоқни касб қилдим. Ёзганларим лоақал бу юртдаги биттагина кимсаннинг

Анвар ОБИДЖОН

1947 йилда туғилган.

Ўзбекистон халқ шоири. ТошДУнинг

журналистика факультетини тамомлаган.

"Масхарабоз бола",

"Жуда қизиқ воқеа",

"Ерликлар", "Аламазон

ва Гулмат ҳангомаси",

"Ажойибхона",

"Танланган шеърлар",

"Ўғирланган паҳлавон",

"Баҳромнинг

ҳикоялари" каби

достон, қиссалар,

шеърлар, пьесалар

ва ҳажвий асарлар

муаллифи.

диққатини тортиб, кўнглини ишғол этолмаслигига ишонгим келмайди. Балки барини ўша битта одам учун яратгандирман. Гарчи бу зотга атаб айтилган, яна айтишни истаган гапларим сон-саноксиз эса-да, унга бир савол бериш билан кифояланмоқчиман: "Мен кимман?!"

Ич-ичимдан сезяпман, бунга энг холис, энг тўғри жавобни айнан ўша битта одам топа олади. Мени ўзича билиб юрганлар ўшанда янгитдан танишади.

***

Баҳромхоннинг илк болалик даври, йигирма беш йиллик тўхтовсиз жанглardan сўнг, Қўқон хонлиги ҳудуди Чор Россияси томонидан тузилган Туркистон генерал-губернаторлигига тўласича тобе этилган пайтларга тўғри келди. Бунгача эса не-не одамқушликлар юз бермади дейсиз.

Икки-уч аждод нарисидаги бобо-момолари Марғилондан келиб, Олтиариқнинг Полосон қишлоғида (бу қишлоққа бир маҳаллар Туркистоннинг бошкенти мақомидаги Боласоғунга ҳавас қилиб ном берилган, кейинчалик шевада бузиб айтила бошланган экан) томир отган эшонлар авлодидан бўлмиш Баҳромхон теварақда юз бераётган ушбу воқеалардан озми-кўп хабардор эса-да, сиёсатга қизиқмас, отасидан, бошқа устозлардан зўр иштиёқ билан билим олар, кўйиб беришса, кун бўйи хужрадан чиқмай, китоб титкилаб ўтираркан. Камгап, босиқ, такводор, ўта ройишли, доим ўйчан юрвучи йигит экан.

Айтишларича, ота-онаси кўп бор оғиз солишига қарамай, Баҳромхон ана-мана деб, уйланишни орта сураверибди. Охири, аллақачон уйланиш ёшига етган укаси навбатда тиралиб турганини пеш қилишгач, индолмай қолибди. Отаси енгил тортиб, агар бирор қизда кўнглингиз бўлса, буниям билиб кўйганимиз тузук, деса, у кўзида ер чизиб, аста дебди:

– Модомики, ихтиёрни ўзимизга берибсиз, энди сазамизни ўлдирмайсиз-да, отажон. Маҳалламиздаги Дўснат тоғанинг Сарвинисо деган битта кўзи ожизроқ қизи бор экан, тенгқурлари бир-бир узатилиб, унга совчи келмаётганидан ичикиб юрганмиш. Шу қизга одам киритиб, савоб олишга уриниб кўрсакмикин?

Чинакам руҳонийлар орага гап қўйишнинг иложи қолмаган вазиятда сукутдан нарига ўтишмайди, ота индамай туриб қолибди. Тез орада Баҳромхонни Сарвинисога уйлаб қўйишибди.

Отасининг вафотидан сўнг эшонлик мартабаси Баҳромхонга хатлаб берилибди. Туркийдан ташқари арабчани, форсчани ҳам яхши билган Баҳром эшон илмга бутунлай шўнғиб кетгач, бу зотни ортиқча безовта қилмайлик деб, уламолар унинг укаси Акбархонга ҳам эшонлик ваколатини берибди, қишлоқларни кезиш, маҳаллий муллаларга йўл-йўриқ кўрсатиб туриш энди шу кишининг зиммасига тушибди.

Туркистон тақдирга тан бергандек туюла бошлаганида, Биринчи жаҳон урушига қўшилган Россия фронт ортида ишлатиш учун бу юрт фуқароларини зўрлик билан мардикорчиликка жалб этишга киришгани ишни бузибди, халқ яна ғазабга келибди. Баҳром эшон бобомиз айни ўша паллада – 1915 йилнинг охириларида, эллик ёшлар атрофида омонатини топширган экан. 1906 йилда туғилган ўғли Обиджон ўн ёшга, 1910 йилда туғилган қизи Шафоат беш ёшга тўлиб-тўлмаётган қолишибди. Орадан кўп ўтмай, 1916 йил воқеалари – Жиззах, Тошкент, Марғилондаги кўзгалонларнинг бошланиши ва рус хоқони Иккинчи Николайнинг буйруғи билан шафқатсизларча бостирилиши натижасида халқнинг тирикчилиги янада оғирлашиб, жумладан, бу оила бошига ҳам катта қийинчиликлар тушибди.

Ер ости бойликларининг мўллиги ва хилма-хиллиги саноатни тез изга солиш, жадал ўстира бориш; iklim шароитининг қулайлиги, тупроғининг унумдорлиги ерчилик, боғчилик, чорвачиликни ўнлаб марта юксалтириш имконини берувчи олтин улқа энди истилочилар мулкига айланганди. Туркистонликларни мағлуб этган омил замонавий замбаракларга қарши палта милтиқлар билан чиқишга мажбур бўлинганидагина эмасди, бир сулув канизакни талашиб, бир-бирининг устига қўшин тортишдан ҳам тоймайдиган буқатабиат хоқонларга кун қолган халқнинг руҳи синиқлиги, кўзчақнатар ички маънавий қувватнинг камлиги бунга кўпроқ сабабчи эди. Фақлатда ётган халқни уйғотиш учун унинг тарихини тарғиб қилиш керак, деган сўзни Августин Бежиз айтмаган. Алп Эр Тўнга, Тўмарис, Уғизбек, Амир Темур, Мангуберди янглиғ улуг элтузарларнинг, Қўрқут ота, Хоразмий, Беруний, Фарғоний, Ибн Сино, Қошғарий, Улуғбек, Форобий, Яссавий, Навоий, Бухорий каби оламга машҳур зотларнинг авлоди эканидан фахрланмай қўйган, кундалик тирикчилик ташвишидан бош кўтаролмай қолган миллат барибир эртами-кеч қайсидир олғирга қарам бўлишга, хор-зорлик кўришга маҳқум эди. Очундаги тўрт наҳангдан бирига айланмиш Россия шундоққина тумшуги остида турган тап-тайёр луқмани бошқа ҳалпаютарга урдириб юборишни ўзига эп кўрмаганди, холос.

***

Дадам араб, лотин, кирилл имлоларида бемалол ўқиб-ёза олса-да, дунёвий илмларга, сиёсатга ўта бефарқ эди. Айниқса, эшонлар сулоласидан бўла туриб, диний илмда ҳам оқсоқлиги кўпларни таажжубга соларди. Эҳтимол, унга сабоқ бергучи отадан ўн ёшидаёқ айрилиб қолгани, болалик ва ўсмирлик паллалари большевикларнинг Туркистонда ўз ҳокимиятини ўрнатиш ҳамда мустақкамлашдаги ур-қувала замонларга тўғри келгани бунинг асосий сабабчисиدير. Тарихдан маълумки, қизил империя даврида юрти ва миллатининг виждони бўлган зиёлилар, мол-мулк четдан келган зўравонлар қўлига ўтишини истамовчи давлатмандлар, эътиқоди йўлида курашга кирган ҳамиятли фуқаролар қаторида мусулмон аҳлини ғайридинларга қарши оёққа тургаза олишга қодир куч ҳисобланмиш дин пешволари ҳам аёвсиз қиргин қилинган, сургунга юборилган. Уларнинг яқин қишилари, айниқса, фарзандлари доимий таъқиб ва назорат остида бўлганлар.

Буларни кўриб кўрқув ва безилловлар остида қолган Баҳром эшон ва укаси Акбар эшон авлодларидан уй-жойлари тортиб олингач, она аждодларига қарашли ҳовлининг бир четидан кўним топиб улғаяётган дадам ўзини биринчилар қаторида янгича мактабга уради, илғор ўқувчилардан бирига айланади. Кейинчалик комсомолга (коммунистик ёшлар оқими) қабул қилиниб, йигирманчи йиллар ўртароғида бир гуруҳ фаол ёшлар билан бирга Мирза-чўлни ўзлаштиришга юборилади. Бир неча ой ўтиб, безгакка чалингани сабабли, чўлқуварлар учун махсус тикилган коржомада Полосонга озиб-тўзган ҳолда қайтиб келади.

Олтиариқдаги Ванновский темир йўл станциясининг ёнида пахта қабул қилиш пункти жойлашган экан. Баҳром эшоннинг муридларидан бўлган Байзақ (Бойузок) қори пахта пунктида бош тарозидор экан. У киши дадамини паноҳига тортиб, пункт ёнидаги чойхонага чой ташувчи қилиб жойлаб қўйибди. Қўл-оёғи чаққонлиги, зеҳни ўткирлигини сезгач, кейинроқ ўзига мирзаликка олиб, тарозидорлик сирларини ўргата бошлабди. Бу орада дадам Сурмахон деган аёлга уйланиб, Ҳомитжон, Одилжон, Шаҳодатхон исмли фарзандлар кўрибди. Одилжон уч ёшида оғир касал бўлиб, Ҳомитжон ўн уч ёшида дарахтдан йиқилиб, вафот этибди.

Байзақ қори дунёдан ўтгач, устозидан пухта таълим олган, ўзига хос нозик томонлари кўп бўлган касбнинг сир-асрорларини чуқур ўзлаштириб улгурган дадамини бош тарозидорликка тайинлашади. Кўп ўтмай, Германия лашқари советлар юртига бостириб киради, дадамини керакли мутахассис сифатида харбий хизматга вақтинча чақирмай туришади. Бу касбнинг нозик томони – лабораториялар деярли бўлмаган ўша даврда пахтанинг сифатини, ифлосланганлик ва намлик даражасини оддий чамалаш орқали аниқлаш, шунга қараб вазнидан қанча камайтириб ҳисоблашни билиш, навларга ажратиб ғарамлатиш тарозидорнинг жавобгарлигида бўлган экан. Тарозидорнинг яширин даромади – пахтанинг ифлослиги ва намлигини керагидан зиёдрок белгилаб, бундан қанча маҳсулот ортиб қолишини аниқ чамалай олиш, шу “заҳирача”ни давлат томонидан берилган планни (режани) бажаролмай қолган колхозларга енг учиде пуллаш орқали ҳосил бўларкан. Дадам ўз шогирдларига: “Орртириб ейишнинг ҳам меъёри бор, чегарадан чиқмаслик керак”, деб тез-тез тайинлагучи эса-да, ана шу “орртиргани”ни чамалашда сал янглишган бўлса керак, озгина камоматга йўл қўйиб, 1942 йили кесилиб кетибди. Турмада бир йилдан озроқ ётган бўлса ҳам, хотини Сурмахон ўғли Ҳомитжоннинг доғини кўтаролмаганими, бу оилада нимадандир безиганми, қизи Шаҳодатни бувимга ташлаб, бошқа эрга тегиб олибди.

Дадажоним қамқондан чиққач, бу соҳада мутахассис тақчил экани туфайли, уни чекка Файзобод қишлоғидаги пахта қабул қилиш пунктига бош тарозидорликка юборишибди. Касбдошлари шу қишлоққа ёндош бўлган Оқбўйрадан унга хотин топишибди, уруш даври таомилига кўра, тўй ими-жимиде ўтказилибди. Янги келиннинг оти Мунисхон экан.

Ана, ниҳоят, мен шўрликка она ҳам топилди. Энди асосий гап – соғ-саломат туғилиб олишимда.

***

Четдан қараганда, дадам илмга ҳафсаласиздек эса-да, ҳаётий масалаларда анча кенг фикрловчи, ахлоқ-одоб тушунчаси қон-қонига синган, ўта ҳаракатчан, зийрак ва кузатувчан киши эди. Тенгқурлари унинг сўзамоллиги, ишга бор вужуди билан ёпишиши, абжирлиги, феъли кенглиги, кин сақламаслиги, барчага очикқўллиги, беозорлиги, тағдор ҳазилларга усталгини алоҳида таъкидлаб гапиритишади. Салга таъсирланадиган даражада кўнгли бўшлиги, душманларига кечиримлилиги, иғволарга бепарволиги, боладек содда ва ишонувчанлиги, топган мол-дунёсидан эртасини уйлаган ҳолда фойдаланишни билмаслиги, ортиқча улфатбозлиги каби одатларини эса унинг қусурига йўйишади.

Уруш тугаганидан кейин, дадам аввалига Фарғона туманининг Каптархона қишлоғидаги пунктда ишлабди. Олтиариқ темир йўл станциясидагиси ўрнига Полосонда янгитдан пахта пункти ташкил этилаётганда, бу ерга яна бош тарозидор этиб

тайинланибди, қурилишни ўзи устида туриб битказибди. Шу лавозимда 1956 йилгача ишлаб, одамларнинг таърифидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, тумандаги тўртта йирик пулдорнинг бирига айланганида, мен эсимни анча таниб олган ёшда эдим.

Дадамнинг иккинчи никоҳидан Холисхон (1944), Анваржон, яъни каминалари (1947), Акрамжон (1949), Тоҳиржон (1951), Зухрахон (1953), Ҳомитжон (1955), Авазбек (1957), Дилмурод (1959) деган фарзандлар дунё юзиди кўрди. Шаҳодат опамиз ҳам биз билан бирга яшар, унинг онаси бошқалигини улғайибгина билгандик. Жамланса, дадам иккала хотинидан ўн битта фарзанд кўрган, бари уйда, қўшни кампирлар энчилигида туғилганди. Аямнинг олдинги рўзгоридан бўлган Маҳбуба опамиз эса, Оқбўйрада Хоним знам билан қолганди. Оқбўйрага меҳмонга борсак, қўнишиб турувчи ўғай опам билан ётсираб кўришардим, уйимизга қайтгач, уни бошқа эсламасдим.

Илк болалик чоғларим оиламизнинг тўкин-сочин даврига тўғри келди. Мени жуда башанг кийинтиришга уринишарди, ҳадеб овқатлантирмоқчи бўлишаверарди, эркалитишгани-эркалитишган эди. Айрим кўрс ўспиринларни ҳисобга олмаганда, “бойнинг арзандаси” деб, маҳалла болалари, айниқса, тенқурларим мени турткилаш уёқда турсин, ортиқча кўполлик қилишдан ҳам ўзларини имкон қадар тийиб юришарди. Бу ҳол айрим жангчаларда устунлигимни таъминлаб, ўзимни хотиржам сезишимга сабаб бўлса-да, кўнглимга заррача ҳам ҳузур бағишламас эди, аксинча, ғашимни келтирарди. Тенгдошларим мендан ҳуркимаслигини, жайдарича муомалада бўлишларини, керагида кўполлик ишлатишларини хоҳлардим. Улар билан уришиб кўришни истаб, гоҳ атайлабдан бирор нарсани талашардим, жанжал кўзирдим, улар эса мен билан олишувга киришмасликка тиришардилар, урсам ҳам ё мунғайиб туришаверарди, ё секингина қочиб қолишарди.

Болалар баъзида уйдаги қийинчиликлардан гапириб қолишарди. Бири пойабзали йўқлиги учун акасининг катта этигини кийиб мактабга бораётгани; бири синглиси ўртоғининг қўлида қанд кўриб, менгаям қанд олиб беринг, деб йиғласа, пулим бўлмаса, энангникидан олиб берманми, дея дадаси уни тарсакилаб, бурнини қонатиб юборгани; бошқаси кеча кўчада узоқроқ ўйнаб, уйга кеч қайтгани, овқатни унга қолдирмай ёб қўйишгани, очликдан анчагача уйқуси келмагани ҳақида сўзларди. Уларни тинглаётиб, гоҳ оёғимдаги қимматбаҳо туфлимини яширишга уринардим, гоҳ нонушта чоғи дастурхонимизда оққандгина эмас, ҳолваю асалгача туришини эслаб, ўз-ўзимдан кизариб кетардим.

Кўшнларникига кирганимда, кўпчилигининг дастурхонида қорамгағиз нон ёки макка зогораси, туршак-қоқилардан бўлак нарсани кўрмасдим. Бундай хонадонларда яшовчи ўртоқларимдан гоҳ унисини, гоҳ бунисини уйимизга тез-тез бошлаб кирардим, бирга овқатланардим, дастурхонга қанд ҳам қўйишларини аямдан талаб қилиб туриб олардим, уканга берарсан деб, бир қисмини чўнтагига солиб кўярдим. Сен қандни ҳар куни ейсанми, дея ҳавас-лаб савол ташларди болалар. Хоҳласам, кунига ўн марта ейишим мумкин бўлса-да, нима учундир ёлғон гапириб, онда-сонда беришади холос, деб ғарибланар эдим.

Бой эканлигимиздан уялаётгандек, бошқаларга ўхшаб камбағал эмаслигимиздан ўксинаётгандек эдим. Барчадек бўлишни истардим, ўзгалардан фарқланиб, ёввойидек ажралиб туришни ёқтирмасдим. Бири-биридан жулдурвоқи болаларга боққаним сайин, раҳимон келаверарди.

Негадир, уларнинг ҳам менга раҳми келишини хоҳлардим.

***

Кўпчилик қондошларга аямнинг оёқ-қўли қаққонлиги, йиғинчоқлиги, бичув-тикувда чеварлиги, қўли очиклиги ёқарди. Пазандалиқда Сарвинисо бувимизнинг олдига тушолмаса ҳам, хамир овқатларга анча уста эди. Ёлган нонлари чиройли, бўрсилдоқ бўларди. Айниқса, бувимдан ўрганиб олиб, қаймоқ суртилган юпқа хамир ёймаларини қат-қат тўшаганича, сийрак чекич уриб, юпқа жувалаб тайёрлайдиган қатлама патирлари оғизда эрирди.

Бошқа ёқдан қаралса, аямнинг жаҳли жуда тез эди, ўзгалар четда пичирлашиб гаплашганини кўрса ҳам бирдан гезариб қоларди, сал нарсага жанжаллашиб кетарди, бор товушда саннашга тушса, биров бас келолмасди. Биргина дадамдан ҳайиқарди, лекин пайтини топиб, оилада ҳукмронликни қўлга олишга бот-бот уриниб кўраверарди, барибир бунга эришолмасди.

Сарвинисо бувимиз аямни унчалик хушламасди, бу ялангоёқ ўзига мунча бино қўймаса, уни ўғлимнинг пуллари қутуртиряпти, деб гудранарди гоҳида.

***

1953 йилнинг баҳори эди, Шаҳодат олам кўзида ёш билан мактабдан барвақт қайтиб келди. Аям йигининг сабабини сўраса, Исталин ўлиб қолибди, мактабда ҳамма йиғлапти, деди. Сталин тўғрисида дабдабали гапларни эшитиб юрган бўлсам-да, бу номнинг шахсан мен учун бир пуллик қиммати йўқ эди. Шунгаям йиги-сигими, деб ўйладим.

Иосиф Сталин музей ҳаққасидек қотирилиб, энди Хурушчёв компартия етакчиси, Маленков вазирларнинг улуғи, Берия бош тартиб саҳловчи сифатида қизил империяни улфатчиликдагидек “бизники”лаб бошқаришга ўтган бу даврда мен биринчи синфда ўқитгандим.

Дастлабки кун эсимда – ёлғизоёқ толкўчада қуйи маҳалла томон одимлаб боряпман-у, бу “ўкиш”и қанақа бўлсайкин, деб ўйланаман холос. Бориб кўрсам, мактаб деганлари айвонидаги устунлар чирий бошлаган эски мачитни суваб-оқлаб, шу атрофдаги кичкинтойлар учун янги дарсхонага айлантирилган тупроқтом бино экан. Мактабнинг чап ёнида мулла Аҳмадқул қорининг, ўнг ёнида Абдулла қассобнинг хонадони. Бу томонда жимжитлик, у томонда қўйлар тинимсиз бабаламоқда. Бу ёқдан райхоннинг бўйи уфуради, у ёқдан – гўннинг иси.

Ўқитувчимиз Обидов (уни “мулла ака” дердик) оғир-босиқ, одоб-ахлоқи баланд, меҳри кўзида балкиб турувчи киши эди. Қанчалар ҳаддан ошмайлик, силтаб-турткилаш, бақириб жеркиш у ёқда турсин, қаттиқроқ чақчайганини ҳам кўрмаганмиз. Ортиқча ранжитиб қўйсақ, маъюсланиб қовоқ уяр, мени хафа қилдиларинг-да, дея ўзини астойдил аразлагандек тугиб, деразадан ташқарига боққанича жим туриб қоларди. Ҳеч кимга озор беришни истамайдиган домламызга раҳимимиз келиб, тезроқ ярашиб олишга уринардик.

Туман газетасида ишлаганимда у киши ҳақида очерк ёзганим эсимда. “Аламазон ва унинг пиёдалари” деган қиссамда ҳам ёдга олиб ўтганман: қисса қахрамони Аламазон тоғдаги гордан хазина қидиради, агар тополса, уни қишлоғининг ободончилигига сарфлашни, шу қаторда, биринчи ўқитувчиси Аҳмадали Обидийга терак бўйи ҳайкал ўрнатишни орзу қилади. У даврда қишлоқ болалари чит, бўз, тринка матолардан тикилган кийимларни кийишар, қишда ўнтадан биттасида теллак, пальто, магозиннинг жун шими бўлса бўлар, қолганлари тўн ёки фуфайкача, пўпакли иштонбоғи сонидан сангиллаб турувчи қўлбола иштон, кирза этикча ва дўппида юрарди. Қизлар эса камзул устидан халатсимон пахтали чопон кийишар, бошга қалин рўмол ўрашар, жажжигина калиш-маҳси оёқларига жуда ярашиб турарди.

Ўқувчилар сумкаси деган нарсанинг ўзи йўқ эди. Оналаримиз қалин матодан халта тикиб берар, унинг бўйинга илиб оладиган узун боғичи, сиёҳли довот солинадиган чўнтакчаси бўларди. Ўқитувчимиз қайта-қайта ўқитиришга қарамай, сиёҳга ботирилган рўчканинг перосини довот четига бир суртиб олишни эсдан чиқариб қўяверардик, натижада, ортиқча сиёҳ гоҳ дафтаримизга томиб тушарди, гоҳ қўлимиз ранга беланарди. Шу қўл билан беихтиёр бурун артсақ, устки лабимизда рангмўйлов пайдо бўлиб, кулгига қолардик.

Танаффус бўлди дегунча, биров мулла акамизга қўшилиб радио тинглар, биров китобхалтасига солиб келган нонини кавшай бошлар; кўпчилигимиз қий-чув билан қувалашиб юриб, дарсга қўнғироқ бўлганидагина, мактаб ёнидан оқиб ўтувчи арик сари чопардик, ерга ётганимизча оғзимизда симириб сув ича бошлардик; лойқа сувнинг гуллари бўғзимизни шилиб ачиштирарди, тишларимизнинг орасига тўлиб, тамшансақ фирсиллаб асаба тегарди.

Нима бўлгандаям, мактаб менга жуда ёқиб қолди.

***

Иккинчи жаҳон уруши ўқубатларидан эндигина қутулган хонадонларнинг кўпчилиги жуда қаблшоқ эди. Маҳаллада ёппасига тупроқтом уйлар, кўпининг ҳатто айвони ҳам йўқ. Фалончи томига шифер ёлганмиш дейишса, одамлар атайлаб томоша қилгани боришарди. Кўчадан дам иккала гилдираги девор бўйи келадиган қўнонарава, дам ўрислар “бричка” деб атайдиган тўрт гилдиракли кўтакарава, қўш отли ҳаптакач ўтиб қоларди. Колхозимизга қарашли биттагина “полатўрка” юк машинаси ёки қишлоқдаги беш-олтита хусусий мотоцикллардан биронтаси гоҳ-гоҳ ўтиб қолса, биз қий-чув кўтариб, ординдан чопкиллашга тушардик. Енгил машина учраб қолса-ку, байрам бўпкетарди.

Кунчиқарга қаратиб солинган, шиплари вассали, даҳлизининг тўрида ўчоғи бўлган, айвонсиз дўнгалак уйда биз болалар дадам ва аям билан бирга турардик. Унга биқиндиро бўлган шипи бўйрали, даҳлизсиз, биттагина кичкина деразаси бор пастак уй Сарвинисо булғимиз ва унинг биз билан бирга яшайдиган дувонахонроқ укаси Усмон тоғамизга тегишли эди. Полсиз, бўйра устидан кигиз ёзилган бу уйлардан ёзда ҳам захнинг иси анқиб турарди. Олдимизга овқат қўйилиши биланоқ, шипдаги ўргимчаклар ўзини дастурхонга ташлагудек бўларди. Баъзан, ҳали гўрлигига бориб, одамдан хуркишни унча ўрганмаган

сичқончалар бир-бирини қувалаб ўта бошларди. Қишда эса, печкага ёлчисанг, кўмирга ёлчимайсан, ўтин ёқсанг, бир ловуллаб иситади-ю, яна тафти сўнади. Сандалнинг аҳволи ҳам шу. Қор ёки ёмғир ёғса, томдан чакка ўтгани-ўтган, сув томчилаётган жойларга териб қўйилган турли идишлардан таралаётган “чак-чук”, “тиринг-тиринг”ларга кўринмас ажиналар ўйин тушаётгандек.

Мактабга бора бошлаган чоғларимда дадам тушликка тескарлатиб сингли, гувалакли (баъзи қариялар гувалак типратиконга ўхшагани учунми “кирлича” дейишарди) уй қурди. Бувим билан аям каттароқ қилиб қуришни, томига шифер қоқтиришни қанчалар зорланиб сўрашмасин, дадам: “Замонни кўриб турибсизлар, каттароқ тўй қилсанг ҳам, шунча пулни қаёқдан топдинг, деб сўроққа тутадиганлар минг сўм ойлик билан буни қандай қурдинг, демайдами? Нима, мени қаматтириб юбормоқчимисизлар?” – дея безиллоқланиб, ихчамгина уй солдирди. Томи тупроқли бўлса-да, ҳарқалай таги тахта полли, шили фанерли, печи пишиқ ғиштдан ясалган, дахлизи анча кенг, айвонли эди. Дўнғалак уй энди бувимизга берилган, аввалига оларини, кейинчалик, мактаб ёшига етганимиз сайин, мен ва укаларим ҳам бирин-кетин шу ёққа кўчиб ўтавердик. Пастак уйда Усмон тоғамиз бир ўзи қолди.

Иложи борича кундузи дарс тайёрлашга уринардим. Қоронғига қолсанг, керосин иси анкиб турадиган лампа-чироқ кўзингн толиқтиргандан толиқтириб ташлайди. Эндигина пайдо бўлган электр чироқлари ойига уч-тўрт йилтиллаган бўлади, шундаям шамдан хира. Бу етмагандек, умумий қилиб солинган кўрпада қаторлашиб ётган опа-укаларинг: “Чироқни ўчир! Ухла!” – деб тихирлик қила бошлайди.

***

Мактабга бордим-у, кўндан бери ичимда армон бўлиб турган бир орзум ниҳоят ушалди. Бошқа маҳалла болалари дадамнинг нуфузи ҳақида деярли ҳеч нарса билишмас, сал-пал эшитганлари ҳам буни юз-хотир қилиб ўтирмасдан, мен билан тап тортмай ёқалашувга киришар эдилар. Ўз обрўйини ўз кучим билан қарор топтиришга интилавердим. Буни фақат кўроқлигимни яшириш, бўшанг кўринмаслик учунгина қилмасдим, ёши улғу кишилар даврасида кўпроқ бўлганим, уйимизда тез-тез тўпланиб китобхонлик қилувчи отин ойилардан фалсафийроқ ривоятлар эшитиб улғайганим, катта болалар орасида юриб мулоҳазаларини кенгайгани, ўзимни тенгдошларимга нисбатан анча ақлли деб билганим боис, улар доим менинг етагимда бўлиши керак деган ўйда эдим. Улар ҳаммадан донороқлигимни тан олиб, ҳурматини жойига қўйишларини истардим. Маҳалламиз болалари азалдан бунга мойил эса-да, қўйи маҳаллаликлар орасида менга писандсиз бокиб, синфда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш иштиёқида юрганлар йўқ эмасди. Балки, мактаб шу маҳалла ҳудудида бўлгани учун улар ўзларини тепа маҳаллаликлардан устунроқ ҳис этишгандир.

Синфимизда иккита Абдулла бор эди, бирини Абдулла сариқ, бирини Абдулла калла деб атардик. Иккови ҳам қўйи маҳаллалик эди. Абдулла сариқ билан иноқ эдик, уйи мактабга яқин бўлгани учун баъзан катта танаффусда уларникига кириб, оз-моз тамаддиланиб олардик, баъзида дарсдан сўнг ҳовлиларида бирга ўйнаб, уйга кечроқ қайтардим. Шу маҳаллада яшовчи Аҳмад ва Абдураҳимлар билан ҳам киришиб кетгандим, фақат Абдулла каллагина менга сира ён бермасди, унда-бунда жанжаллашиб қолардик. Охири муштлашишга тўғри келди. Омадим бор эканми, Абдулла калла сал кўпроқ тарсаки еди, лекин қочмади, болалар ажратаётганда, қаршилиқ қўрсатмай, тезда шаштидан тушди, холос. Шу-шу, у ортиқча гўдангламай қўйган бўлса ҳам, четроқда ёлғиз турганимда уч-тўртта тарафдорлари билан ёнимга келиб, менга тазийқ ўтказишга уринарди. Бунақа пайтда тенгсиз жангга киришишни истамай, ўзимни меровлиққа солиб кетаверардим.

Тупроқтом мактабимиз, унинг қалин деворларига ўйиб ўрнатилган қинғир-қийшиқ кўзли ёғоч деразалар; тахталари биров болтада чўқилаб чиққандек ёрилиб ётган ғижирлоқ эшик; қол-қора хаттахтага оплоқ-оплоқ ҳарфларни ёзаётган мулла акамиз; довог учун юмалоқ, қалам-ручка учун узунчоқ махсус ўйиқ жойлари бўлган, дафтар қўйиладиган қисми суйри, пастроқдаги қопқоқча остида халталаримиз турадиган тоқчаси бор кўпол парталарда бири чарақлаб, бири мўлтираб ўтирган синфдошларим – иккала Абдулла, иккала Раҳмон, Абдурахим, Аҳмад, Раҳим, Ҳомиг, Қаҳҳор, Мухаммаджон, Эргаш, Юрсунали, Турсунбой, Аюб, Махмуджон, Толиб, Холиниссо, Қумри, Жамила, Ҳабиба, Салима, Маҳфират, Тожиҳон, Раҳима, Ҳожира, Фотима, Тошхон, Ҳурнисо, Фазилат, Маҳбуба, Ибодат каби кичкинтойларнинг қадрдондан-қадрдон чехралари тез-тез кўз олдимда жонланаверади.

***

От то от бўлгунича “қулун”, “тойчоқ”, “минги” босқичларидан ўтишига тўғри келганидек, мактаб болалари бизнинг давримизда бешинчи синфгача “бошланғич”, саккизинчи

синфгача “ўртанча”, сўнг, битирув “аттестат”ини олгунга қадар “юқори” синф ўқувчиси деб аталарди.

Бошланғичлар маҳаллалардаги мачит, хонақо ёки бирон бойдан мусодара қилинган биноларда алоҳидаланиб ўқишгани боис, мазкур ҳудудда бирон-бир тўйнинг иси чиққудек бўлса, ўқитувчи бошчилигида саф тортиб, барабанни “рак-така-там, рак-така-там”латиб чалганча, дошқозоннинг устига мўр-малаҳдек бостириб боришарди. Худо уриб, октябрятлардан баъзисига ош етмай қолса, бирдан шовқин кўтарилар, тўй эгаси советлар давлатининг ганимига айланшдан чўчиётгандек потирилашга тушар, оқсоқол эса катталарнинг ризқини қийиб бўлса-да, болакайларнинг улушини топиб берарди. Гоҳо ўша вақтда русум бўлган биринчи май (меҳнаткашларнинг халқро бирдамлик куни), еттинчи ноябрь (социалистик инқилоб куни) каби байрамларда биримиз байроқ кўтариб, биримиз “горн” деб аталадиган мис сурнайни қийналиб пуфлаб, ора-сира “тут, вут” этказиб қўйиб, яна биримиз барабанни чалама-чакки уриб, қишлоқ кўчасидан сафланиб ўта бошласак, мактаб ёшига етмаган кичкинтойлар булар яна тўйга кетяпти деб ўйлаб, йўқ ошинг илинжида ортимиздан эргашарди. Синфимиздаги энг кулонгич бола ҳисобланган Аҳмад уларга бошмалдоғини бармоқлари орасидан кўрсатиб, мана сенларга ош, деб кўярди ва гулдираклини куларди.

Аваллари, Баҳром эшоннинг руҳини қувонтирайлик дея, маҳалладаги художўй аёллар Жаҳон отин бошчилигида уйимизда китобхонлик қилиб қолишса, Сарвинисо бувимнинг пинжига кириб тинларканман, китобларни ўзим ўқий олмаспигимдан жуда-жуда афсусланиб кетардим. Иккинчи синфга ўтганимда шариллатиб ўқийдиган бўлдим. Гоҳ опаларим, гоҳ дадам болаларга аталган бадий асарларни онда-сонда топиб келиб беришар, кўпинча опаларимнинг китобига ёпишардим, юқори синфда ўқийдиган қўшнилардан “тишим ўтмайди” адабийларни тилаб олиб, эринмай таталай бошлардим.

Мактабдан жавоб бўлди дегунча, синфимизнинг энг сулуви ҳисобланмиш Қўнинг изига тушардим, қувиб бориб ушлосам, кучукни қийнагандек пийпалай кетардим. Уни тутолмасам, биринчи учраган бошқа қизга ёпишардим. Устимдан арз қилишавергач, дарслар тугаганидан сўнг қизлар то узоққа кетиб олмагунларича, ўқитувчилар мени хонадан чиқармай турадиган бўлишди. Дам муаллимлардан ачитқи танбехлар эшитиш, дам қизларнинг ота-акаларидан тарсаки ейиш жонимга тегиб, охири бошқача усулга ўтдим, яъни танаффусда бирон-бир кизнинг синфда ёлғиз қолишни пойлаб, шартта қучоқлаб олишни ўргандим. Бунақа пайтда, гувоҳлар йўқлиги боис, қиз шўрлик бировга арз қилмай, ўзи бошлаб-тоблаб қарғаш билан кифояланиб қолаверарди.

Агар, одамзод қизларнинг қарғишидан ўладиган бўлса, мен чивинтўра бошланғич синфдаёқ увол кетмасмидим?

***

Опаларим Қувирбошидаги саккиз йиллик мактабда таҳсил олишарди, мен эсам, учинчи синфдаям ўша мачит-мактабда ўқийвердим.

Синфдошларимдан бирортасиникига кириб қолсам, ота-оналари бундан қувониб, мени ўтказгани жой тополмай қолар, доим шундай иноқ бўлишимизни қайта-қайта тайинлашарди. Дастурхон ёзишса, у-бу нарсдан шунчаки тотиб кўрган бўлиб, ўртоғим билан томорқа томонга кирардим, уй эгалари тезроқ бирон-бир юмушга киришмоғини тоқатсизланиб кутардим, терлаб-терлаб ишлагим келарди. Уйда бунга имкон йўқ, Усмон тоғам ёраётган ўтинни бостирма остига ташимоқчи бўлсам, ташла, қўлингга зирапча қиради, деб; сигиримга ўт қилиб бермоқчи бўлсам, қоч, сузиб олади, деб; шамолда тоб ташлаган сўриток айрисини ўнгламоқчи бўлсам, қулаб тушса, бошингни ёради, деб қувгин қилишади.

Қўшниларникига кирганда бирон ишнинг устидан чиқсам, суюниб, ғайратланиб кетардим. Бириникида катталар ёнига чўнкайиб олиб, қуритиладиган ўрикларни похол тўшамлар устига авайлаб теришни бошлардим. Урикнинг пиндигини тепага қилиб тер, шунда шираси оқиб кетмайди, деб ўргатишарди. Бириникида сабзи, бошқасиникида пиёз ёки картошка қазиб ҳашарида қатнашардим. Ҳатто қишда совуқдан дилдираётганимни сездирамасликка тиришиб, қўшнилари турупини ховузчида ювишга кўмаклашардим. Баъзан синфдошим Раҳимларникига борардим, темирчи отасининг ўчоғига дам босиб бериб, олқишини олардим. Қўшни хонадонлар мен учун бошқа бир мамлакат эди гўё. Дунёда ялма, умоч, нонпалла, ёвгоншўрва, пиёз ва помидорга ун аралаштирилиб, қаймоқда қовурилган бўламиқ сингари таомлар ҳам борлигини ўша “бегона юртлар”да кўриб билганман. Улар гўштсиз бўлишига қарамай, ишлашдан иштаҳам очилган чоғда озгимга шунақам мазали татирдик!

Баъзилар бирон бир нарса билан шуғулланишга ўчлигим, бировларнинг хизматига шайлигимдан чаккироқ фойдаланган пайтлар ҳам бўлган. Дадамга эргашиб, кўпинча ишхонасига бирга кетардим. Пахта пункти яқинида мотоцикл ва велосипедларни тузатадиган устахона бўларди. Бир куни уста мени ёнига имлаб:

– Сизбоб бир иш топиб кўйдим, тойбола, – дея кўлимга игнатугма тутқазди. – Шуну валасапеднинг гилдирагига тиксангиз, “пис-с-с” этиб дами чиқади, яна бошқасига тиксангиз, тагин “пис-с-с” этади. Ҳиҳ-ҳиҳ-ҳи...

Дадамдан тортиб, ишчиларнинг талай қисми пунктга велосипедда келарди. Мен пайт пойлаб юриб, уларнинг гилдирагини тешаверибман-у, бу билан устанинг чўнтагига барак киритаётганимни билмабман.

Шу каби бетаъсирликлар боис бир куни дадамдан тарсаки еганим алам қилиб, йиғлаганча борарканман, йўл четидаги қатор-қатор тутлардан бирининг устидан чумчуқ боласи тап этиб олдимга тушди. Кимдан ўч олишни билмай турганимдани, тош билан бир уриб, чумчуқчанинг бошини шағалга чаплаб кўйдим. Урдим-у, шу заҳоти ўзимга келиб, полапоннинг патини силаганимча баттардан йиғлаб юбордим. Йўлда ҳам, уйга келиб ҳам чумчуқчага ачинишдан тўхтамадим.

Жуда санғи эдим, катта болаларга кўшилиб гоҳо ярим кечагача кўчадан келмасдим. Бемаҳалда қайтсам, уйдагилар: “Фалон жойларда ўйнама, пистон кўчадан юрма, ажинаси бор”, деб кўрқитишарди. Ажинаси кўп замонда яшаётганим, олдимда ажинаси бор йўллар турганини ўшанда менга ҳеч ким тушунтириброқ айтмагани қизиқ! Айтишса, улардан сергақроқ ҳимояланмоққа, зарурат туғилса, дангал олишувга кирмоққа, энгми ўтиш усулларини ўрганмоққа тиришиб, ўзимни ҳаётга пухта ҳозирлаб борган бўлмасмидим?

***

Болалигимда ғалати-ғалати тушларни кўп кўрардим. Бари рангли эди шекилли, асарияти тўлиғича эсимда қоларди. Баъзилари ойлаб, йиллаб қайта-қайта ёдимга тушаверарди.

Бир тушимда синфдошим Қ. га уйланаётган эмишман. Хотинлар “ёр-ёр” айтиб, уни уйимизга олиб киришаётган эмиш-у, акаси келиб қолиб, мени калтаклай бошламасмикин, деган хавотирда нуқул теваракка аланглаб боқармишман.

Тушларимдан яна биттасини ҳамон қаттиқ хаяжонга чулганиб, юрагим ўзгача тўлқинланиб эслайман.

Яланг жойда турибман. Атрофимда – одамлар. Бирдан барчаси: “Ана! Худо! Худо бу!” – дея хитоб қилганларича осмонга кўл чўзишди. Телага қарадим. Осмон тиниқ, кўма-кўк. Биттагина оқ булут аста сузиб келяпти. Ҳаётда бунақанга товланувчан рангни сира кўрмагандим – булут ниҳоятда оқ, оқдан ҳам оқроқ, кўзни қамаштирадиган даражада жимирлоқ эди. Чўзинчоқроқ шаклдаги ушбу булутнинг олд томонида бошсимон қисм, кўз-қошлари яққол ажралиб кўринмаса-да, кишини ўзига маҳлиё қилувчи жозибали бир қиёфа порлаб турибди. “Худо! Э, Худо!” – деганимча бир зум қотиб турдим, сўнг унга нимадир дедим. Ҳамма воқеа, шакл ва ранглар эсимда, фақат, нима деб гапирганим, нечундир, ёдимда йўқ. Лекин, аниқ биламан, нимадир ёки нималардир дедим. Оллоҳимнинг рамзи устимдан текис сузиб ўтаркан, ўта сокин ҳаракат ила бошини икки-уч бор қимирлатиб кўйди. Маъқуллаб бош қимирлатди.

Ушанда ҳали мактабга бормагандим, чамаси.

Ёшлигимда тушимда ўлиб ҳам кўрганман. Узимнинг жасадимни ўзим бир четдан кузатиб турибман, денг. Худди ухлаётгандек, миқ этмасдан, кўрпада узала туриб ётибман. Сочим негадир оқ эмиш. Теварагимда бир гала одам, барининг қўзида ёш, лекин уларнинг бирортаси ҳам менга таниш эмас. Дадам қани? Аям қайқда қолди?

Кечмишини ёзганман-у, булар ҳам ҳаммаси тушга ўхшаб туюляпти. Ана, тўртинчи синфга ҳам кўчдим. Эски мачит билан хайрлашиб, Қувирбошидаги ўрта мактабга қатнай бошладим. Мактаб деса дегудек узун бино, деворлар оқланган, эшик-деразалар бўялган, еттига синф хонаси, директор ва ўқитувчилар учун алоҳида-алоҳида кабинетлар, ҳовлиси кенг, бир четида волейбол майдончаси, бир томонида сумка ёки кийимлар уюмидан дарвозачалар ясаб, бемалол футбол ўйнаса бўлади. Уқувчиларнинг бир қисми тушгача, қолганлари тушдан кейин таҳсил олишад.

У ёқда “яккахўжайин” бўлиб, йираб юрган эканман. Бу ёқда синфлар кўп, ҳар қайси синфнинг ўз кузури бор. Мен “Б” синфда етакчироқ бўлсам, тўртинчи “А” синфнинг муштурмўри Зокир деган бола экан: ўта ҳаракатчан, қорамағиз, товуши ўткир, кўзи доим пилдираб туради. Зокир ҳам менинг обрўйим тўғрисида у-бу сўзлар эшитган бўлса керак, кел, курашиб кўрамиз, деб қолди бир куни. Кураш туриб, бир зумдаёқ гуп этиб йиқилдим. Яна курашамиз, дедим. Яна йиқилдим. Учинчи олишувимиз жуда узокқа чўзилди, охири ёнма-ён бўлиб йиқилдик. Унинг кўпроқ чарчаганини пайқаб, тагин бир курашайлик-чи, десам, томошачиларнинг ишқовига қулоқ солмасдан, хансирганича кўлини силтади-ю, индамасдан нари кетди.

Шу беллашув туфайли Зокир билан иноқлашиб қолдик. Бу ҳол, асосан қувирбошиликлардан иборат бўлгани учун бошданоқ биз “келгинди”ларга тазийқ

ўтказишга уриниб юрган барча "А"чиларга ҳам таъсир этиб, "Б"чиларга дўстона муомала қила бошлашди. Бешинчи синфда ҳам шу ҳол давом этди. Лекин, гоҳ-гоҳ у синфдаги бирон-бир бола бу синфдагилардан биронтаси билан ёқлашиб қолар, ҳар гал ўзаро аҳиллигимиз дарз кетаётгандек туюларди.

Бир куни татта танаффусда иккала синф болалари аралашиб футбол ўйнаётсак, еттинчида ўқийдиган олакўз болага тўполонимиз ёқмай, сўжинганича келиб тўпимизни олди-да, мактаб яқинидаги ҳовлининг чавра деворидан ошириб тегиб юборди. Кимдир: "Сол, болалар!" – деб қичқирди-ю, ҳамма футболчи шу заҳоти рақибнинг устига ёпирилди. Бизникилардан иккала Абдулла, Раҳим, Абдурахим; "А" синфдагилардан Зокир, Мутал, Исом зўр муштлашарди, қолганлар жангариларни қувватлаб турарди. Шўринг кургур олакўз нима воқеа юз бераётганини англаб улгургунча, болалар уни ерга йиқитиб, бир зумда пўстаксудраш қилиб ташлашди.

Жабрдийданинг пешанаси қонаб, этлари моматалоқ бўлиб кетгани, жанжалнинг сабаби директорнинг хонасида муҳокама этилгани боис, бу воқеа мактаб миқёсида анча шов-шув бўлди. Шу баҳонада, бешинчи синфдагиларнинг "бирлашган қўшин"и ҳаммининг оғзига тушди, юқори синфлардагилар биздан кўрқшни балки хаёлга ҳам келтирмагандир, аммо балодан ҳазар дебми, ҳартугур қитигимизга унчалик тегмай қўйишди.

Зокир мендан кучлироқ эканини ҳис этса-да, орамиз бузиладиган даражада асабимга тегмасди. Очигини айтсам, унинг "А" синфдаги энг таянганлари билан қадрдонлашиб олганим учун орамиз бузилиб қолишидан энди олдингичалик ташвишланмай қўйгандим.

Ўзгаларга жангаридек кўринардим-у, аслида, ҳануз кўрқок эдим, имкон қадар жанжал кўзимасликка тиришардим; ҳар қандай тўқнашувдан олдин юрагим пўкиллашга тушарди, олишувга киришгач эса, одатдагидек, бирданига бошқача одамга айланардим, калтак таъсир қилмай кўяр, охиргигача юлишардим. Мен учун энг қулайи рақибларга гала бўлиб ташланишда иштирок этиш эди: ҳаммининг кўзи битта сенда бўлмайди, муштлашаётиб ўзингни жуда эркин сезасан; сал бўш кела бошласанг, ёнингда ҳашарчилар кўп, нуқсонингни ёпиб ташлашад.

Уйга келгач, бўлиб ўтган жангни кечаси ўйлаб ётиб, юрагим яна орқага тортарди. Биронтаси ортимдан ташланиб, аччиқ устида калламга тош-пош билан урса, нима бўларди? Ёки бошқа бир жиннироғи пичоқчасини ишга солса-чи? Ана, "тўққизинчи"даги Тўлқин ака Иброй "махорка"нинг елкасини пичоқда тилиб ташлади-ку! Яна кимдир, синфдоши билан уришиб, кўзига ручка санчибди!

Уйланиб ётарканман, хоҳ ўзимизникилардан, хоҳ рақиблардан бўлмасин, қаттикроқ калтак еган баъзи болаларнинг хўрланган алфозда туриши, изтиробли қиёфаси кўз олдимда жонланиб, ичим шилинарди. Ҳатто кўзим ёшланарди.

Раҳмдиллигим боис кўрқокмидим, кўрқоқлигим боис раҳмдилмидим?

Турли эртак-ривоятларда, кишиларнинг ўзаро суҳбатларида кучсизларга, муҳтожларга нисбатан шафқатсизлик қораланиб, меҳр-мурувват улуғланиши, буларнинг бири кўнгилни эзадиган, бошқаси кишига ички енгиллик бағишлайдиган тарзда баён этилиши; туғма таъсирчанлигим боис булардан беҳад тўлқинланиб юришим, кечалари билан қайта-қайта ўйлайверишим қалбимда дам чандик, дам чечак шаклида ўчмас из қолдириб бораверди. Иброҳим Адҳамнинг тамтамлик тахтидан тушиб олди бандага дўна бориш, ўзини дабдабазлик, ётларга бефарқлик касалликларидан халос этиш истағида чеккан азоблари; Машрабнинг манманликка, ҳаром бойликка ҳирс қўйган, эл дардидан буткул йироқ бўлган очкўз ва каллоб кимсаларга қартилган ўтли нафрати остида ётган маъноларни чуқурроқ англаганим сайин, ҳалолликка, адолатга тобора шайдоланавардим. Бор баданига яра тошиб ётган Аюб пайгамбар жароҳатидан озиқланаётган қуртлардан бири пастга юмалаб кетганида, шўрликнинг ризқи қийилмаси дая уни яна жойига олиб қўйганини Файзибой отамиздан, хотинлари қиз тугса, чақалоқни тириклайин кўмиб ташлаш даражасида ваҳшийлашган қабилаларни эзгуликлар сари етаклаш йўлида Муҳаммад пайгамбар бобомиз минглаб уқубатларга дош берганини, ҳатто қайсидир муттаҳамларнинг кесак отишига ҳам индамай чидаб тураверганини Сарвинисо бувимиздан эшитаётиб, кўзимдан ёш қуйилаверди. Шу қабилар натижасида беозорликка, раҳм-шафқатга талпингандан талпинаверишим қалбимда аёвчанликни кунма-кун юзага келтира бориб, кўрқоқликка айланаверган бўлса-чи?!

***

Бешинчини битиргач, умримда биринчи марта пионерлар лагерига бордим. Одат шунақа эди – ёзги уч ойлик таътил чоғида бошлангичликдан ўтган ўқувчиларни уч гуруҳга бўлиб, ҳар қайси гуруҳни бир ой-бир ой дам олишга юборар эдилар. Боришни истамаганлар мажбуран жўнатиларди.

Келган кунимдан бошлабоқ сойда чўмилиш менга кўпроқ ёқиб қолди. Қапчуғайсой саёз бўлгани учун тахтадан тўғонча ясаб, чўмилганнинг кўксини кўмадиган қилишганди. Чўмилаётиб тўғончага яқин бориб қолибман, шўнғиганимда бирдан тезкор оқимга дуч келдим-у, то нима бўлаётганини англаганимча, сув мени домига тортиди. суриб бориб, калламни тахтанинг остига тиқиб ташлади. Аввалига олдинга эмаслашга уриндим, елкам шилиниб жизиллаётгандек туюлгач, иккала шапалогимни теладаги тахтага тираган асно ўзимни ортага тортидим. Бошим қисилиб, энди юзларим шилинаётгани, бурнимга кўм тўлаётганини сездим. Салгина нафас олишданми кўкрагим қаттиқ ачишиб кетган паллада, бор кучим билан тиришдим-у, хайриятки, тахта остидан қутулиб чиқдим; оғзимдан варақлаб сув сочилди.

Умрим ўзим ўйлагандан кўра узунроқ бўлади. Ҳаётда ҳали неча бор "бир ўлим"дан қоламан. Бу – биринчиси эди.

Тўғонча остидан омон чиққач, орадан бир кун ўтиб, лагердан қочдим. Ҳеч ким мени қидириб келмади. Бекорчиликда бадий китобларни ўқишга, шеърлар битишга берилдим.

Шоирчиликка қачон ишқим тушганини аниқ эслолмайман. Ёдимда бори шуки, тўртинчини тугаллаётганимда, Холис опам Манзура деган синфдошининг ўлимига бағишлаб ёзган шеърини уйимиздагиларга ўқиб берганида, дадамдан тортиб ҳамма уни мақташга тушганди; бу мақтовлар менга қаратилмагани алам қилиб, шошмай тур, бу уйда барибир мендан зўри йўқ, дегандек опамга нисбатан ҳасадим кўзиган, шеър тўқишга чираниб урина бошлаган эдим. Ҳа, ётларга зиёни тегмайдиган ҳасад ижобийдир.

Бир кун дадам билан Фарғона шаҳрига айланишга борганимизда ўшанда янги пайдо бўлган "Ғунча" журналига кўзим тушиб, сотиб олдим. Уйга келгач, уни завқланиб варақлай кетдим, расмларни яйраб томоша қилдим. Лекин, ундаги шеърларнинг баъзилари жуда жўн туюлди, мен ҳозирнинг ўзида бундан яхшироқ ёза оламан, деган ҳавойи бир ишонч чақнади кўнглимда. Шу мақтанчоқлик туртки бериб, кунига шеърлар ёзавердим, уларни иссиғида конвертга тиқиб, кун ора "Ғунча"га (бошқа нашрлар ҳам борлиги сира хаёлимга келмасди) жўнатавердим. Уёқдан келган хатларнинг мазмуни ёзганларим ҳали жуда бўшлигини англатса-да, буни тан олишни асло-асло истамасдим.

***

Уйимиздан юз саксон қадам нарида қурила бошланган саккиз юз ўринли, биқинида стадионбоп кенгина яланги бор янги 13-мактаб мен олтинчи синфга кўчганимда битди. Бир қаватли бўлса-да, ўша замоннинг кўзи билан қаралса, Олтиариқдаги энг катта, энг кўркам мактаблардан бири эди. Саккизинчи синфни тугатганимча шу ерда ўқидим.

Мактаб биз томонга кўнганидан сўнг "Б" синфдагиларнинг чучаси кўтарилиб, "А" даги тенғдошларимизнинг ҳовури пасаиди, кўпроқ бизнинг раъйимизга қарайдиган бўлишиди. Бундан аҳиллигимиз тобора мустаҳкамланиб, ҳатто битирувчиларга ҳам гапимизни бермайдиган даражада жанговарлашиб бордик.

Бу даврда шеър ёзишга янада берилдим, бадий китобларга жиппа ёпишиб, дарслар, дарсликларга қизиқишим сўниб бораверди. Китобларнинг аксарияти эртақлар, "Гўрўғли", "Алпомиш", "Орзиғул", "Равшан ва Зулумор", "Кунтуғмиш" сингари халқ достонлари эди. Орада "Уткан чиролар", "Сароб", "Кўшчинор чироклари" каби асарлар, таржимада "Кўр музикачи", "Муму", Мопассан ва Лермонтов ҳикоялари, Шота Руставели достони, Шекспир пьесалари қўлимга тушиб қоларди. Охири, бошланғич синфлардаги аълочилигимдан асар ҳам қолмади.

Эҳтиётлашга қанча уринмайин, ўқувчилар дафтаридан юлқиб олинган қоғозлардаги шеърларимнинг кўпини йўқотиб қўяверардим. Ниҳоят, шеърлар учун алоҳида қалин умумдафтар тутишни одат қилдим, сақланиб қолган аскиларни эринмай унга кўчирдим, янги ёзганларимни вақтида қайд этиб қўядиган бўлдим.

Шеърларимни ҳали сиёҳи қуримасиданок "Ғунча"га пешма-пеш йўллаш одатим ҳануз қолмаганди. Бахтимга журналнинг Миразиз Аъзам деган ходими жуда тоқатли чиқиб қолди, узлуксиз жавоб ёзарди. Ҳатто бир сафар инжиқлигим тутиб, мен ҳар хил шеърлар юбораман, лекин келаётган жавоблар деярли бир хил, камчиликларимни яхшироқ тушунтириб, узунроқ қилиб ёзинглар, десам, шунга ҳам чидади; энди бир ярим, икки бетлаб хат ёзадиган, фалон шеърингиз анча тузуқ, унинг фалон-фалон жойларини бошқачароқ ифодалаб кўрин, дея эринмай йўриқчилик қиладиган бўлди. Гоҳ, битта шеърни беш-олти хил кўринишга солдириб ҳам, бошқачароқ яқун яшашга яна бир урининг-чи, деса, фиғоним фалакка ўрларди.

Ниҳоят, саккизинчи синфга кўчганимда, Миразиз аканинг яхшигина таҳрири билан "Ғунча"да "Шкафчам" деган шеърим босилди (баъзи манбада илк шеърим олтинчи синфдалигимда чиққан деб хато кўрсатган эканман). Шу кун "Мен шоирман!" деб ўзимни ўзимга бор овозда таништирдим. Энди мени шоирчиликдан безитиш туғул, ҳаваскорлигимга ишонтириш ҳам амримаҳол эди.

***

Кўпчиликнинг кўзини куйдириб келган тўкин оиламиз бу даврда анча қашшоқлашиб қолганди. Орқароққа қайтиб айтсам, тўртинчи синфни битираётган пайтим бўлса керак, тарозидан уриб орттириб қолган пахталарни қўшни туманга қарашли Чимён пахта пунктидаги касбдош божасининг кимомадини қоллаш баҳонасида пуллаган деган айб билан дадам қамоққа олинди. Бу иш дадамнинг лавозимига кўз олайтириб юрган яқин шогирди томонидан атайлаб уюштирилгани ҳақида гап-сўзлар кўпайиб, охири суддаги гувоҳликлар чоғида шубҳалар ўз исботини топди. Дадамнинг “эгри пул” олганини бўйнига қўйишолмаган бўлса-да, асосан, ҳужжатлардаги қандайдир чалкашликларни далил қилиб, бир йилга кесиб юборишди.

Уйдагилар дадамни йўқлашга гоҳ мени эргаштириб, гоҳ мэнсиз қатнаб юришди. Бувим алоҳида тайинлаб уқтиргани боис, учрашув чоғида ҳам, хайрлашаётганимизда ҳам ўзимни тетик, қувноқ тутишга уринардим, бироқ турманинг дарвозасидан ташқарига чиқишимиз биланоқ кўзимдан ёш тирқираб, унсиз йиғлашга тушардим.

Кўчада ўзимни дам болаларнинг, дам катталарнинг орасига суқиб, намойишкорона мунглиб ўтирардим. Улар мендан ҳол-аҳвол сўрашларини, дадамсиз тирикчилигимиз қандай ўтаётганини суриштиришларини кутардим. Кимлардир сўраб қолар деб, уларга айтадиган дардларимни ичимда олдиндан тайёрлаб юрардим. Афсуски, менинг бугуним билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Гоҳо: “Яқинда яна дадамни кўргани борарканмиз”, дея мавзуга қармоқ ташлаган бўлардим, барибир парво қилишмасди.

Эшонтўпи маҳалласида кўккўз бир аравакаш бўларди. Бир куни у қўш отли “ҳаптакач”ида кўчамиздан ўтиб бораётди: “Ҳа, Баҳромовнинг ўгли, даданг ҳалиям пақирга сийиб ётибдими?” – деб чингиллади менга. Ёнида ўтирган шериги иккови қўйқираб қулганича ўтиб кетишди.

Одамлар ўзидан бойроқларни негадир ёқтирмаслигини болаликдаёқ безиллаб-безиллаб сеза бошлаган эдим, аммо бойларнинг бошига тушган қулфат уларни қувонтиргандан қувонтириши мумкинлиги мутлақо хаёлимга келмаган экан. Кўккўз аравакашнинг мазахидан сўнг буни илк бор элас-элас англагандек бўлдим.

Бировнинг қулфатидан, айниқса, сенга ҳеч қачон зиёни тегмаган кишининг қулфатидан қувониш! Бу ҳолатни ҳозир ҳам тасаввуримга сиғдиролмаيمان. Турмушда кимларнидир хушламаслигимиз, айримларни жуда ёмон кўришимиз – бор гап. Бироқ уларга жабр-ситам тилаш, бошларига қора кун тушганидан астойдил суюниш туйғусини одамзод ўз табиғатига қандай сиғдира оларкин? Ахир, биз мақбул кўрмаган кимса қўлда ёлғиз ўсган саксовул эмас, унинг оиласи бор, қўлига қараб турган ота-онаси, меҳрига зор болалари бор. Уларга ҳам дардмандлик иташ, уларнинг уволидан қўрқмаслик йиртқичликдан баттар-ку!

***

Дадам қамалишидан аввалроқ икки ёшли Зухраҳон синглим қаттиқ шамоллашдан касалхонада вафот этганди, қамоқда ётган вақтида Ҳомитжон укамдан ҳам айрилиб қолдик.

Муддатидан олдин озод этилган дадам уйдагилар билан бир-бир кўришиб бўлгач, теваракка энтикиб-энтикиб жавдиради:

– Ҳомитжон қани?

Аям тўсатдан додлаб юборди.

Дунёнинг баъзи ишлари ўта синоатли. Ўсмирлигида ҳалок бўлган тўнғич фарзанди Ҳомитжонни дадам ҳеч унутолмай, кейинги ўғиллари турғилганда, ҳар гал “отини Ҳомитжон қўйсакмикан”, деб маслаҳат соларкан, бувимиз кўнмас экан. Охири Зухраҳондан кичик укамнинг отини Ҳомитжон қўйишади. Иккаласи ҳам дадам қамоқда ётган пайтда оламдан ўтади, униси – биринчи қамалишида, буниси – иккинчи қамалишида.

***

Дадам қамоқдалигида гоҳ унинг айрим ўртоқлари, гоҳ баъзи бир қариндошларимиз уйимизга келиб, Обиджонни қўтқариш учун фалончига фалонча сўм бериш лозим бўлайпти, дея аямдан бўлар-бўлмасга пул ундириб кетаверишган экан. Бунинг устига, аям кўп йиллардан сўнг менга ўз оғзи билан айтганига кўра, тинтув бўлса, мусодара қилишларидан қўрқиб, сандиқдаги пулларнинг асосий қисмини уч-тўртта қариндошлариникига элтиб берган, асраб туришларини илтимос қилган экан (ҳозир уларнинг исмини тилга олгим келмаяпти, бари аямнинг уругидан). Аям кейинчалик пулларни олгани борса, бизга санаб бермагансиз, бори шу эди, дейишиб, арзимаган қисмини қайтаришибди. Энг йирик, ҳали тархи бузилмаган пулларни сингилларидан бирига берган экан, олишда қараса, бари майда, эски-туски пуллар эмиш.

Хартугур, дадамнинг мол-дунёси таг-туғи билан соврилиб кетмаган, катта гулхан сўнган эса-да, кўри қолган экан. Турмушимиз бурунгидек май-чай бўлмаса ҳам, қозонимиз кунига қамида икки маҳал қайнаб, оғринмай меҳмон кутиб, бировга зориқмасдан яшашда давом этдик.

Дадам Полосон пахта пунктидаги эски ишига тикланмади. Энди бу ерда унинг бир шогирди бош тарозидор бўлиб қолганди, дадам қамоқдан бўшатишганида уйимизга ров бош тиқиб қўйганича, қайтиб қорасини кўрсатмади.

Бекорчиликдан зерикиб кетган дадамга ниҳоят амал беришиб, онамга уйлانган пайтда ишлаган ўша Файзобод қишлоғидаги пунктга яна бош тарозидор қилиб жўнатишди. Бу Файзобод ва Оқбўйрадаги иккитагина қолхоздан (бу ердаги Зилха қишлоғида ҳам дам алоҳида қолхозча пайдо бўлиб, дам йўқолиб турарди) пахта қабул қиладиган кичкинагина пункт бўлиб, тарозидорнинг даромади ҳам шунга яраша эди.

***

Еттинчи синфга ўтганимда Алижон ака деган сайёр киночига шогирд тушдим. Полосон қишлоғи маҳаллаларида, пахта пишган мавсумда далада ётиб қолиб ишлайдиган теримчиларга шийпонларда бепул кино кўрсатардик. Баъзан кўшни повулғонлик Хошим-кино ҳам мени ёрдамга чақирар, энсиз кинотасмага мосланган “Украина” русумли аппаратни сошлаб бергач, унга ток етказиб турувчи “движок”ка бензинни тўлдириб, энди бу ёғи ўзингга, mening зарур ишим чиқиб қолди, деганича гойиб бўларди. Баъзан кино тугаётганда ётиб келарди, баъзан бадар кетарди.

У вақтларда аксарият уйлар ичию таши сомонли лойда сувалганича тураверарди, оҳақда оқланган, орти кўчага қараган бирорта замонавий уй топилиб қолса, кинони ўша деворда кўрсатардик; топилмаса, оқ матодан ясалган йиғма экранни осар эдик.

Киночилик менга жуда ёқарди. Бир у маҳаллага, бир бу маҳаллага борасан, ҳамманинг кўзи сенда, энг муҳими, уларнинг орасида қизлар ҳам бор, баъзилари мактабдан таниш, келиб, кино нима тўғрисида эканлигини сўрашади. Бунақа пайтда ўспиринлар менга ҳавасланиб боқарди, ҳатто катта кишилар ёнимда уймаланиб, яқинроқдан танишиб олишга интиларди. Кинопрокатдагилар “Биз – Кронштатданмиз”, “Амирликнинг емирилиши”, “Тинч оқар дон”, “Чапаев”, “Турналар учмоқда”, “Фарғонадан беш киши”, “Дайди”, Чарли Чаплин (овозлилари), “Максимка”, “Жаноб 420”, “Руслан ва Людмила”, “Тоҳир ва Зухра”, “Ленин Смольнийда”, “Насриддин Бухорода” сингари фильмларнинг гоҳ ўзбекчаси, гоҳ ўрисчасини беришарди. Уларни ўн марта лаб кўриб, ҳар икки тилдаги сўзларни бир-бирига чоғиштираверишим натижасида ўрисчани тузуккина ўргана бошладим, мактабдаги рус тили ўқитувчимиз нуқул “тўрт”, “беш” баҳо қўядиган бўлди.

***

“Украина” аппаратини кино намойиш этишга мустақил тайёрлаш, эски “движок”нинг кичик носозликларини бировнинг кўмагисиз ҳам тузата олиш даражасига етганимда, иш чаппасига кетди. Эрта баҳор бўлса керак, ревматизм, яъни бод касаллигига чалиниб, кўрпага михланиб қолдим. Касалхонага ётқизишмади, дадамнинг дўхтир ўртоғи гоҳ тушлик, гоҳ кечки овқатни бизникида қилиб, уйимизга қатнаб юрди. Ўртоқчилик ўз йўлига, дадам ўзгаларнинг кичик хизматини ҳам азалдан қойиллатиб тақдирларди, айниқса, боласи учун пулни сира аямасди.

Дўхтирдан ташқари, сепкилюз татар ҳамшира жувон кунига икки-уч марта келиб, менга дори ичкизарди, укол қиларди, шишиб кетган оёқларимга шифобахш мойларни суртарди. Оёқларимни умуман қимирлатолмасдим, тинимсиз лўқиллаб оғрирди. Гўё оёқларим йўқолиб қолган-у, ўрнида бутун вужудимга азоб бериш учун атайлаб ясалган бизилар ғарами пайдо бўлганди. Сатта жиқиллатиб санчарди.

Сарвинисо бувим ва аям, бири олиб, бири қўйиб, оёқларимни куну тун уқалаб ўтиришарди.

Бир ой ўтди, тузалмадим. Иккинчи ой кетяпти, тузалмайман. Дўхтир менга литрлаб магнетий ичказиш, ана-мана деб, дастурхонимизни яланғлатишдан бошқа ярамай юрибди.

Баъзан юрагим пала-партиш ура бошларди. Кўзларим тепага битиб, ҳаво етишмай, ётган жойимда тўлғанишга тушардим, баданимни совуқ тер қопларди. Тамом, ҳозир жоним узлади, деб ўйлаганимда, юрагим қайта изга тушиб, аста ўзимга келардим. Юрак хуружи чоғида сезилмай қолган оёқ оғригим бошқатдан авжга минарди.

Касалим чўзилгани сайин, қўшнилари, қариндошлари, ўртоқларим, айрим ўқитувчиларим мени тез-тез йўқлайдиган бўлишди. Рус тили ўқитувчимиз Осман Умеров, маҳалламиз кексаларидан бўлган Оймат кўрбоши, уста Орифжон тоға ҳафтасига икки-уч мартадан келишарди. Худо хоҳламаётгани учун биргина у келмаётган эди – Ажал!

Қанчалар қўрқоқ бўлмайин, ўлимни ўйлаганимда, энди негадир қалтирамасдим.

Ётавериб, ўйлайвериб, шунақа бўлиб қолгандирман, балки. Зухраҳон синглим, Ҳомитжон укам тез-тез кўз олдимга келаварарди. Соғингандан соғинардим уларни. Иккаласи ҳам гўдақ боши билан у дунёда ёлғиз, қаровсиз қолишганига тоқат қилолмасдим. Бораман, уларни кўраман, Ҳомитжонни кўтариб, Зухраҳонни етаклаб, жаннатда ўйнатиб юраман.

Ҳа, жаннатга киришим тайин. Аблаз қори бир сафар айтганидек, болалар ва калима келтиришни билган, одам ўлдирмаган ўспиринлар тўғри жаннатга бориб тушади. Мен одам ўлдирмаганман, калима келтиришним бувим ўргатиб қўйган: "Пав иловҳа иллаблo, Муҳаммадди расулиблo" (ўшанда тўғри айтолмасдим).

Бир куни маҳалладошимиз Собир ака уйимизга чимёнлик табиб чолни бошлаб келди. Мирза буванинг ўғли Мамат оёғи шишиб ётганда, шу одам даволаган, дўхтирга ишонаверманглар, деди у.

Мошкичири соқолли, истараси иссиқ табиб билак томиримни ушлаб кўриб, кейинги кунларда юрагингиз ўйнамай турибди шекилли, а, деб савол берди. Мен тасдиқлаб, бош қимирлатдим. Бувим аямга таажжубланиб қараб олиб, юрагига нима қипти, деб сўради табибдан. Боланинг юраги ора-сира қаттиқ хуруж қилиб турган, нима, билмаганимидинглар, дея ҳайрон бўлди табиб. Дод солишмасин деб, юрак ўйноғимни уйдигагарга билдирмасдим.

Овқатланиб бўлгач, табиб ярим литрлик шишадан пиёлага қандайдир қўланса дори қўйиб, менга ичдирди. Ҳар куни наҳорда ва кечқурун шундан беш хўппам-беш хўппам ичиб туришимни тайинлади. Сўнг, бувим ва аямни чақиртириб, узоқ тиловат қилди, ширин дуолар билан юзига фотиҳа тортди.

– Энди бунақа танбалланиб ётаверманг, йигитчам, – деди у менга табассум қилиб. – Эрталаб "Ё пирим!" деб бошингизни азот кўтаринг, шошмасдан эмаклар бориб, тоқчани ушлаганга ўрнингиздан туринг. Оғриқдан кўрқмай оз-оздан юришни бошласангиз, оёғингиздаги шишган жойлар тез қайтади.

Аям ва бувим бу гапдан ажаблангандек бир-бирига маънодор қараб қўйганини сезган табиб: "Мана кўрасилар, бу бола эртага юриб кетади!" – дея ишонч билан таъкидлади.

Тун бўйи тиниқиб ухлаб, тонга эрта уйгондим. Қарасам, хонада мени қоровуллар ётадиган бувим аллақачон кўрпасини йиғиб, чиқиб кетибди.

Табиб тайинлаган гаплар эсимга тушиб, устимдаги ўранчиқни олиб ташладим, оёқларимни ўзимга аста тортиб кўрдим. Қаттиқ оғриқ кўзгалганига қарамай, нафасимни бир ростлаб олиб, муккамга ағдарилдим; қўлларимга таяниб кўксимни кўрпадан уздим, инқиллаб-синқиллаб эмакларга тутиндим; судрала бориб, тоқчага тирмашдим. Томирларим чирс-чирс узилаётгандек бўлиб ўрнимдан туриб олгач, уй девори бўйлаб майда-майда одимлаганимча айвонга чиқиб бордим. Чиқибоқ: "Ая! Ая!" – деб чақиришга тушдим. Нариги дўнғалак уйдан бувим отилиб чиқди, вой, худого шукур-ей, худого шукур-ей, деганича келиб, бўйнимдан кучди. Аям молхонада сигир соғаётган экан, бувим: "Мунисхон! Мунисхон-ув!" – дея сасланиб, ҳалпиллаган асно томорқа сари йўналди.

Тушга яқин дўхтирим келди.

– Қийини орқада қолди, ҳадемай отдек бўп кетади бу ўтбосар, – деди у, аям билан бувимга илжайиб. – Кўрқиб кетманглар деб, сизларга билдирмасдан, Обиджон акамга айтгандим холос, бу боланинг юраги порокка чалинган. Касаллик варақасига ёзиб қўйдим, энди уни армияга олишмайди.

Дадам ишдан қайтгач, лапанглаб юришимни яна бир намоишлаб бердим. Дўхтир юрагим ҳақидаги ваҳимани кучайтириб, қаттиқ тайинлаган бўлса керак, дадагинаман менга дона-дона қилиб ўқтиришга тушди:

– Бундан кейин оғир ишларни қилмайсан! Вазмин юк кўтармайсан! Толиқтирадиган ўйинларни ўйнамайсан! Қовурилган овқатларни камроқ ейсан! Шўр билан аччиққа яқин йўламайсан! Хўпми?!

Ўз-ўзидан манглайим тиришди. Шўр билан аччиққа яқинлашмасликдан бошқасини уддалаб бўларканми?

Тузалиб кетганимдан кейин ҳам мактабга бормадим. Лекин, барибир саккизинчи синфга кўчириб қўяверишди.

***

Аваллига дадам Файзиобод пахта пунктидаги ишдан айрилиб, гоҳ Хонқиз, гоҳ Қоражийдада пилла қабул қилиб юрди, саккизинчи синфдалигимда эса тугалай юмушсиз қолди. Яхшиямки, Маҳбуба опамни қамалишдан олдин вақтида узатиб олган экан, Шаҳодат ва Холис опамни турмушга чиқаришининг ўзи рўзгоримизни буткул қоқлаб ташлади. Уша дамларда қулогимга чалинишича, ҳатто кимлардандир озгина қарз ҳам олишганди.

Аям гоҳ олтин тақинчоқларини, гоҳ гиламлардан бирини, гоҳ сандиқдаги бахмал, атлас сингари тоза газмолларни сотар, ўртада баъзан ун олишга ҳам пул топилмай

қоларди. Кейин кўйларни пуллашга навбат келди. Ҳартугур, сут-қаймоғи кунимизга яраб турган сигирни сотишмади.

Турли улфатчиликларга қўшилиш имкони йўқлиги учунми, "отдан йиқилиб", қаддини ҳамон тиклаб ололмаётганидан уялибми, дадам ҳатто кўшнилари билан кўчада гаплашиб ўтиришдан тортинадиган бўлиб қолди. Меҳмонга келган аёл қариндошлар билан озгина аҳвол сўрашиб, ташқарига чиқиб кетарди. Оиламиздагиларнинг меҳмондорчиликка, тўйларга, сайлларга галалашиб бориши ҳам таққа тўхтаган эди. Дадамда ўзини одамлардан, гурунлардан олиб қочиш одати пайдо бўлганини барчамиз яққол сезиб турардик.

Илгарилари ҳовлимизнинг ички юмушларидан бутунлай йироқ бўлган дадам энди гоҳ кетмонни тутамлаб бодринг суғорар, гоҳ сигирга ем қоришга киришар, гоҳ тоғорада гўнг ташиб келиб жўякларнинг ичига соча бошларди. Бир куни ёрдамлашмоқчи бўлсам, нари тур, сенга мумкинмас, деди. Оғир ишларни қилиш мумкин бўлмаган ўғилчаси, уларга билдирмай, анчадан бери ҳақ-ҳақлаб футбол ўйнаётганидан ота шўрлик мутлақо беҳабар эди.

Аввалига, танамни зўриқтирмаслик учун дарвозабонлик қилиб юрган бўлсам, кейинчалик майдонда ўйнашга ўтдим. Дастлабки ойларда ярим соатлар югурмасимданоқ бирдан нафасим тиқилиб, юрагим бежодан бежо тепишни бошлар, аста четга чиқиб, аҳволимни зўрга ўнглаб олардим. Бора-бора, ўзимни ортиқча ўтдан чўққа урмай ўйнасам, икки тайм югургилашга бемалол чидайдиган бўлдим.

Хоним энам чевар эди, қишда пахтали камзул, ёзда кулранг матодан – пастининг ва кўкрак қисмининг ҳар икки ёғида оғзи очиқ чўнтаги бўлган кител тиқиб, Марғилон бозорида сотиб пул ишларди. Аям Оқбўйрага борганда онасига қарашиб юриб, бу касбни яхшигина ўзлаштириб олган, азалдан бизга қишлоқ камзулни машинасида ўзи тиқиб берадир. Рўзгоримиздан баракка кўтарилгач, камзул ва кител тиқишни бошлаб, аввалига маҳалладагиларга тортиниб-қисиниб сотиб юрди, кейинчалик бозорга олиб чиқадиган бўлди.

Гоҳо, юрагим ҳилвиреганча, ичимда Тангрига зорланиб-зорланиб ялинишга тушардим: – Э, Худо, дадамнинг ишлари тезроқ юришиб кетсин...

Ие! Бу қанақаси? Камбағал бўлишни қачонлардан бери эзгинланиб орзу қилардинг-ку? Мана, Худо охири сен нафасинг қурғурни ниятингга етказди. Энди бу хилдаги турмушни ҳам кўр, роҳатли жойини қидириб тополсанг, яйраб яйайвер.

Ҳа, яйрайсан-а! Ҳа, нолимайсан-а! Худодан дадангни яна бой қилишни сўрашга ҳозир қандай бетинг чидаяпти, билмадим. Қолаверса, Худонинг борлигига ишонасанми ўзинг?!

***

Бир қараганда, худосизлар мамлакатининг мафқураси, барча билим масканларида ҳукмрон бўлмиш қизил ғоя, ўқитувчиларнинг, ҳукумат фаолларининг узлуқсиз ташвиқотлари Худонинг йўқлигини оммага ҳар томонлама исботлаб бериб, бунга қарийб барчани, жумладан, мени ҳам аллақачон ишонтириб улгурган эди. Айрим ўқитувчилар муллаларнинг дин, Худо, нариги дунё ҳақидаги "уйдирма"ларини орада хоҳолаб-хоҳолаб, мазахлаб-мазахлаб гапира бошласа, шерикларимга қўшилиб мен ҳам яйраб қикирлардим.

Яна бир қарасангиз, туйқусдан муллачага айланардим, у дунёнинг борлигига, Зухраҳон синглим билан Ҳомитжон укам жаннатда ўйнаб юришганига шубҳа қилишни хоҳламасдим, ботинолмасдим, кўрқиб кетардим. Тонтирама, у дунё бор, укаларинг роҳатда юришгани рости, деб ўзимни бийдалагудек бўлардим.

Тайинсиз банда эдим, баъзан худосизлар онгимга қайтадан таъсир ўткази бошласа, "соғда ҳудожўйлар"нинг хомтамалигидан ичимда яна кулишга тушардим; баъзан бирон-бир зарурат боис, Яратгучига такрор ялинишга ўтардим. Қувончли онимда Тангрига қуллуқ қилиш ҳаёлимга келмасди, оғир дамларда мунгайиб ундан кўмак излардим.

Замон Худога шайдоланишинга имкон берадиган замон эмас эди. Мавжуд муҳитнинг тақозоси билан ўз эътиқодимни ўзим топтаб ташлаётганимни сезмай қолардим. Бир нарсага сира тушунолмасдим – ё мен вазиятга қараб ўзгартиб турардим, ё вазият мени ихтиёримсиз ўзгартириб қўярди.

***

Ўртоқларим билан дайдиб юриб, гоҳо туман марказига бориб қолардик. Роҳатдан тарвақайлаганича музқаймоқ ялаб юрганларни кўрсам, аямай дўппослаб, қўлидагини юлиб олгим келаверарди. Ҳар гал, албатта, китоб дўконига кирардим, кўзимга иссиқ кўринган ёки бировлардан таърифини эшитган китобни сотиб олишга пулим етмаса, бу ҳол "шайдосига бевафо" музқаймоқнинг куйдиргисидан ҳам ошиб тушарди.

Бир куни Холис опамнинг синфдоши, Хадича отининг фарзанди бўлгани учунми,

ниҳоятда адабиётсевар, зеҳни ўткир, ёшига нисбатан ўта кенг фикрловчи ошнам Абдусалом билан китоб дўконига бирга кирдим. Қандайдир китоб икковимизга ҳам ёқиб қолди.

– Шуни қарзга олиб беринг, қўлимга пул тушса узилишиб кетармиз, – дедим ёши улғурқ ошнамга ялиниб.

Абдусалом китобни сотиб олди. Ташқарига чиққаннимизда уни менга тутқазди-ю, қўлагининг пастга осилиб турган этагини кўтариб, чўзмали шалварининг қатидан яна битта худди шунақа китобни суғурди.

– Бунисини ўғирладим, – деди у, ҳозиргина пошшонинг хазинасини ўтариб чиққан Бағдод ўгрисидек тамтамланиб. – Униси сенга текин бўлақолсин.

Ий-йе, иўли боракан-ку! Ушандан бошлаб, дўкондан китоб ўғирлаш бобида малакам ошиб бораверди. Бир киришда тўрттагача китобни устидан қўйлагим этаги солинчокланиб турувчи шалваримнинг чўзмасига қистириб чиққан кунларим ҳам бўлди. Дўкончини чалғитиш, хавфни камайтириш учун битта арзонрогини қўлимда варақлаб келиб, одоб билан сўзилганимча ҳақини тўлардим. Доимий мижозлардан бирига айланганим туфайлими, охиратинг обод бўлгур дўкончи ўз талончисини ҳар сафар дўстона жилмайиб қарши оларди.

***

Ҳануз шеърлар битиб турардим. Тўпоригона машқларимда ишқ мавзуси тобора кенгроқ жой эгаллаб борар, буларни ёзаётганимда дафтаримнинг варагидан тутун кўтарилаётгандек, сал ўтмай лов этиб ёниб кетадигандек туюларди баъзан. Бунинг сабаби бор эди – қизларга илиқишга қаттиқ ружу қўйган даврим эди бу...

Тунлари Қ. хонни эзилиб-эзилиб ўйлардим, унинг ҳамма кўриниши, ҳатто кўзларининг қандай қиялаши-ю, лабларининг қандай жимирилишигача хотирамда қайта-қайта жонланарди; Ж. хонни шартта қопга текиб, кимсасиз тоғларга олиб қочгим келарди; гоҳ эринмасдан икки маҳаллани босиб ўтиб, қўшни мактабда сулувлуги билан донг таратган А. хоннинг Мозортагидаги хонадони ёнида оч кучукчадек гингиб юрардим.

Баъзан аёл ўқитувчиларга ҳам тағдор гаплар отар эдим, енгил-епли тажовузлар қилишгача бориб етардим. Дам ручкамни атайлаб полга ташлаб, партанинг остига бош суқардим ва кимё-биологиядан дарс берувчи Кидрачёванинг оппоқ оёқларини берилиб томоша қилардим; дам мактабдаги қизларга қўллаб турадиган роҳатбахш қилигимни ишга солиб, рўмолчамдан ип суғурардим-да, чет тилини ўргатувчи олтин сочли муаллимамиз Гудилинанинг ортидан бориб, биқинини сийпалардим, ўқраганича чўчиб ўғирилса, кийимингизга ёпишиб қолибди, дея қўлимдаги ипни кўрсатардим. Пионервожатиймиз Умерованинг кетига шапатилаб қочганимдан сўнг катта ғалва чиқиб, бу ҳол шахсан директорнинг фаҳрий тарсакисини ёйишдан ташқари, комсомолга қабул қилинмаслигимга ҳам асосий сабабчи бўлганди.

Хулқим кун сайин бузилаверди, эркак ўқитувчилардан ҳам тап тортмайдиган бўлиб бораётгандим. Пахта теришга чиққаннимизда, физкультура ўқитувчиси Ўктам ака билан олишиб қолдим. У полвонлигини намойишлаб, бўғзимдан ушлаганича ерга ағдарганида, кўзига тупроқ сочиб, то ўзини ўнглагунча, уни кучукпийпалаш қилишга тушдим. Агар бригадир Имар қирғиз мени аёвсиз шапалоқлаб ажратиб олмаганида, ёқалашув нима билан тугаши номаълум эди.

Ўзи шундайин ҳам мактабдаги “қора рўйхат”нинг тепа қисмидан жой эгаллаб келаётгандим, ўқитувчига қўл кўтаришга бориб етганим, ниҳоят, барчанинг сабрини тўлдирди, синфимизда директор ва уч-тўртта ўқитувчи иштирокида бўлган йиғилишда мени мактабдан ҳайдашга қарор қилинди.

– Сизга битта илтимосим бор эди, – деб директорга мунғайиб боқдим. – Саккизинчини шу ерда битирволай, кейин ўзим яхшилиқча бошқа мактабга кетаман.

Директор савол назари билан қарагач, муаллимлар пича уйланиб қолишди, паст товушда ўзаро маслаҳатлашишди, сўнг менга қараб, эсингда турсин, ўғил боланинг гапи битта бўлади-я, деган сўзни алоҳида таъкидлаган тарзда илтимосимни қондиришди.

Ким нима деса десин-у, келишса бўладиган яхши одамлар бу оламда барибир қўп.

***

Фаргона шахридаги Тўқимачилар шаҳарчасида яшовчи Шафоат амманнинг тўнғич ўғли Машраб билан деярли тенгдош эдик, сенсираб сўзлашардик. Болалиқда баъзан аммам уни бизниқига ташлаб кетса, баъзан мен ҳам улариқида беш-ўн кун туриб қолардим. Шаҳарда “неужели”, “вот эта да”, “давай”, “ну пасматри”га ўхшаш ўрисча ибораларни, бири “пашўл” билан бошланиб, бири “мат” билан тугайдиган сўкишларни алоҳида ютоқиланиб ўрганардим, қишлоққа қайтгач, ўрни келса-келмаса, пала-партиш қўллашга тушардим.

Менга ўхшаб саккизинчи синфни битирган Машраб ёғи таътилда бизниқига келиб

узоқ туриб қолди. Бир куни гапдан гап чиқиб, мактабдан ҳайдалганимни айтдим. Буни эшитибок, унақа бўлса, Фарғонага бориб, мен билан бирга ўқийқол, деб кистай бошлади. Нима дейишни билмадим. Аммам уни олиб кетишга келганида, Машраб яна шу тўғрида гап очди.

– Шунақа қилақолайлик, ака, – деди аммам, дадамга юзланиб. – Машрабнинг ўқишлари жуда ёмон. Анварга кўшилса, бирга дарс тайёрлаб юриб, сал одам бўлармиди...

Уша йилнинг кузидан эътиборан Фарғона шаҳридаги 11-мактабнинг кечки бўлимида тўққизинчи синфда ўқий бошладим. Менга шерик бўлиб Машраб ҳам кундузгидан кечки бўлимга ўтди. Кечкида ўқий бошлашимизнинг сабаби – Тўқимачилик комбинатида кўп йиллар мастерлик (ускуна созловчиси) қилган, яқингинада пенсияга чиққан Қосимжон опоғдадамит иккалаамизни ҳам шу жойга ишга киритиб қўйишни кўзлаганди, лекин корхонадагилар ҳозирча бўш ўрин йўқ, деган баҳона билан гапни чўзиб юраверишди.

Дастлаб дарсларга мунтазам қатнашиб юрган Машраб, бирор ойлاردан сўнг орасира келадиган бўлди, қишга бориб, мактабни бутунлай йиғиштириб қўйди. Китобдафтарни кўтариб, уйдан бирга чиқсак-да, сал наридаёқ йўлимиз ағри бўларди, у кечалари Ғайбулла қассобниқига боришни одат қилиб олган, қартада қимор ўйнашга тобора берилиб кетаётганди. Мактабдан қайтишда йўл-йўлақай уни қартахонадан қақриб олардим, ўйин тугамаган бўлса, бирлас томошабинлик қилардим.

Машраб жуда мушталашқоқ эди. Маст келаётганини кўрса, кўчадагилар ўзини панага уришга ошиқарди. Агар, ким биландир ёқалашини бошласа, бу ҳудудчадаги эски кузурлар аста-секин бўрибосарга айланаётган тўлпоқ кучукчанинг олишувини четдан жим кузатиб туришар, охирида яхшилик билан ажратиб қўйишар, ҳар эҳтимолга қарши илиқ муносабатда бўлиб юришарди.

***

Тўқимачилик комбинатида ўттиз йилдан кўпроқ ишлаб пенсияга чиққан Қосимжон опоғдадамит умрининг катта қисми ўрислар орасида, қорақўл ишчиликда ўтган эса-да, мумтоз куй ва қўшиқларнинг ашаддий шайдоси эди. Ўзи ҳам йигитлигида дуторни жуда ўхшатиб чаларкан. Мумтоз қўшиқ янграб қолса, ўтирганларга жим деган ишорани қилиб, ўнг қўли бармоғини чап қўлининг муштумига "чирс-чирс" чертмаклаганича, хузурулиб тебранишга тушарди.

Шаҳарда ахлоқини сал эпқага келиб қолганди. Ўқишларим ҳам анча яхшилангандек эди. Ўрисчада тулла-тузук гаплаша оладиган бўлиб бораётгандим.

Мени бу хонадонда кимдир малол олаётганини ҳеч сезмасдим. Опоғдадам билан аммам мени ўз фарзандларидан афзал кўрадигандек туюларди, Машраб ҳар қадамда кўнглимни авайларди, укаси Маҳмуджон пинжмига суқилволиб, қизиқ гапларимдан ҳиринглагани-ҳиринглагани эди, синглиси Муҳаббатхон дарс тайёрлашга кўмаклашганим учун жавондан ўзлаштирган конфетларни секингина кафтимга қистирарди. Шунга қарамай, буларга ортиқча оғирим тушмаяптимикиан, деган ўй дамода кўнглимдан кечиб турарди. Баъзан ўнғайсизланаётганимни сезармиди, аммам ичимдаги андишани қувиб, ҳеч нарсадан тортинма, акамнинг бизга кўп фойдаси теккан, сенга озгина яхшилик қилсак қипмиз-да, деб елкамни силарди.

***

Мактабда Малина деган қиз бор эди. У европача урф-одат таъсирида тарбияланган, гирт ўрисликоз эканига қарамай, мендек бир қишлоқи билан ўқишнинг дастлабки ҳафталариданоқ жуда иноқлашиб кетганди.

Шеър ёзиб туришимдан хабар толғач, Малина уйдан менга шеърый китоблар олиб келадиган бўлди. Ўрисчаларининг айрим ерини ўқитиб кўриб, нималарни уққанимни сўрай бошларди, мазмунини тўлиқ англаёлмаган жойларимни, ўзбекча жумла тузишга қийналган тарзда тили тугилиб-тутилиб, эринмай тушунтиришга тушарди.

Синфдошимиз Зухра Малина билан мактабга доим бирга келиб, бирга кетарди. Кунлардан бир куни у қишлоқдаги оиламиз ҳақида у-бу гапларни суриштириб ўтириб, устингиздагидан бошқа шимингиз йўқми, деб сўраб қолди.

– Ҳозирча бори шу, – дедим, кутилмаган саволдан довдираб. – Нимайди?

– Бир сўрадим-да, – деди Зухра андақ ўнғайсизланиб.

Вужудим зириллаб кетди. Бир зум энсам қотганича туриб қолдим.

Ҳа, биттагина шимим бўлиб, у ҳам дадамники эди. Бу ерга дастлаб кийиб келганим у ер-бу еридан сизилаётганини кўрган аям, бир гал қишлоққа борганимда семизгина дадамнинг йўл-йўл қорамтир чизикли оқиш шимини менга берганди. Ушанда у, машинасини галдириб, шимни бўйимга мослаб сал калталатган эса-да, белини, чотини торайтиришга уқви етмаганди. Кийсам, почалари ҳолқиллаб турувчи бу каттақон шимнинг бел қисмида бир ҳандалак қистиргулик жой ортиб қолар, шу ортиқчадан орқа

тарафга гижимлаб тўплаб, тепасидан камар боғлаб олардим. Орқадаги гижимни яшириш учун ё костюм киярдим, ё кўйлагимнинг этагини тушириб юардим.

* * *

Қишнинг охирларида эгним ниҳоят янги кийим кўрди.

Дадам бойлик пайтида сотиб олган, коверкот деган қиммабаҳо матодан тикилган оч новвотранг плаш бир-икки марта кийилганича сандиқда ётган экан. Аям уни менга бергач, этаги узунроқ, елкалари анча кенг бўлгани учун кийгим келмай, аммамнинг шафига илиб кўйгандим. Аммам шуни Машрабга берақол, сенга костюм-шим тикдириб бераман, деди. Жон деб рози бўлдим. Аммам эртасигаёқ мени артелга бошлаб борди, бирга мато танладик, чеварлар бўй-белимни ўлчашди. Бир ҳафта ўтмай, ишни битириб беришди.

Тим қора тусли костюм-шимни кийиб кўряпман-у, теримга сиғмай, энтикиб-энтикиб кетяпман. Болалиқда нукул эски кийим кийгим келарди-я, гирт аҳмоқ эканман, деб ўйлаётгандим шу топда.

Чамаси, янги либос ўша куни умримда биринчи марта кўзимга ловуллаб кўринди. Ўзимни тошойнакка солиб, таъбим чарақлагандан чарақлаб кетди.

Посон кийиниб борган биринчи кунимда синфга тортинибгина кирдим. Шумқилиқ Омонча: "Ваваҳ-х!" – деб юборганини ҳисобга олмаганда, бошқалар ортиқча аҳамият бермаганини кўриб, енгил тортидим. Малина молдан молнинг фарқини ажратиб, бу магазинники эмас, уни қайси артелда тиктирдигиз, дея суриштириб кўйди танаффусда.

Илгари кўнмаган эди, энди "мўдний кавалер" билан юришга уялмаса керак деган ўйда қизни яна кинога таклиф қилдим. Барибир унамади. Туфлим маймоқроқ экани ишни буздимикан, деб ҳадиксирадим бу гал.

Малина! Шаҳарда кечган умримдаги энг тотли хотира бўлиб қолди бу қиз.

Орадан йиллар ўтиб бир нарсани тушуниб етдимки, мабодо тақдир бошимизни қовуштирганида, умримда дуч келган сулувлар орасида адабиётнинг чинакам шайдоси бўлган шу қизгина тартибсиз ҳаёт тарзимга ортиқча ғалваларсиз чидашга, мени, аввало, шоир сифатида асрашга имкон қадар уриниб яшаган бўларди. Аммо мен уни ўзи лойиқ бўлган бахтга ҳеч қачон сазовор қилолмасдим.

* * *

Тўққизинчи синфни битиргач, тагин қишлоққа қайтдим.

Сербола ва серчиқим оиламиздаги аҳвол кун сайин оғирлашаётгандек, етишмовчилик қаланиб бораётгандек эди. Дадам ҳануз ишсиз эканлигидан юрагим хижилланарди. Қанчалар кенг бўлмасин, йўлбарс қафасга, эркак уйга сиғмайди. Қафасдан қутулиш учун бўлса керак, дадам анча уриниб юриб, Марғилондан ҳам наридаги Тошлоқ пахта пунктидан иш топди. Маоши борди-келдисига, еяр-ичарига зўрға етиб турса-да, ҳарқалай яна кўчанинг эркаги бўлиб олди-ку.

Мен ҳам эркачиликка интилиб, қишлоғимиздаги пахта пунктига ишга кирдим. Бувимнинг жияни Ўринбой ака бу даврда пахта қуритиш шохобчасига бошлиқ бўлиб қолганди, унинг қўл остида майда-чуйда юмушларни бажариб юрдим: гоҳ таъмирдан чиққан ускуналарни бўйяман, гоҳ пахта қуритиш барабанининг филдираклари тишига чувалашиб кетган тивитларни юлқилаб тозалайман, гоҳ ёши катталарга дўкондан ароқ-вино ёки сигарет ташийман.

Бир куни пахта қуритиш цехига иккита яп-янги трактор беришди, бири – уч филдиракли "Т-28", иккинчиси – тўрт филдиракли, лекин паканагина "ДТ-20". Пакана қизил трактор ич-ичимда ҳавас ўтини алангалатди, шуни мен минақолай, деб Ўринбой акага ялина кетдим. Тракторчиликка ҳужжатинг йўқ, бунинг устига хали мактаб ўқувчиси бўлсанг, қандай қилиб сенга бераман, деб ўjarланди Ўринбой ака. Ўзим ҳол-жонига қўймай туриб олганим, бу масалага дадам ҳам аралашгани, охири унинг кўнглини юмшатиб, майли, пунктдан ташқарига чиқмаганингдан кейин, ҳужжатсиз минсанг ҳам бўлаверар, дея розилик берди.

"Т-28" тракторчиси Олим мўйлов иккимиз пункт ичкарасида ишлаб юрдик – бу ғарамдаги ҳўл пахтани пунктнинг нариги чеккасидаги қуритиш цехига ташиб борамиз, қуритилган пахтани яна тиркамага ортиб, энди бошқа ғарам ёнига келтириб тўкамиз. Андак нафас ростлашга имкон йўқ, худудда чекиш қатъиян тақиқланганига қарамай, сигаретни тракторда бораётиб йўл-йўлакай апил-тапил чекиб оламан. Шу қадар чарчардимки, тушлик эълон қилинса, овқатланиш ўрнига пича ухлаб олгим келаверарди.

Олтириққа қайтганимдан кейин ҳам ўша "ўғилболача гап"да туриб, 13-мактабга эгилиб бормадим, туман марказидаги 1-ўрта мактабнинг кечки ўнчинчи синфига жойландим. Пункт ичида ишлаб юрган пайтимда дарсларга имкон қадар мунтазам қатнашиб турдим. Кейинчалик транспорт етишмовчилиги боис пунктдан вақтида олиб кетилмай дусамбаланиб ётган пахталарнинг бир қисмини Фарғона шаҳридаги пахтани

қайта ишлаш заводига киш ичи ўз тракторларимизда ташиб беришимизга тўғри келди. Ҳайдовчилик гувоҳномам бўлмаса-да, тракторни шаҳарга ҳам ўзим миниб боравердим. Ҳар бир тракторга учтадан тиркама уланарди, йўлга тушсак, худди поезд вагонларни тортиб кетаётгандек кўринарди. Мен олдинда, бирор муаммо туғилса тракторимни созлаб бериши лозим бўлган Олим мўйлов ортда борарди.

Шу зайл қиш бўйи шаҳарга пахта ташидим, баъзан кеч қайтишим, баъзан оёқ қимирлатишгям мажолим қолмаслиги туфайли мактабга кам қатнайдиган бўлдим. Танам шу қадар зўриққандики, тўрт километр чиқиб-чиқмайдиган жойдаги мактабга етувунча ҳатто велосипеднинг педалини тепишга қурбим етмай қоларди. Шу аҳволда дамо-дам шеър ёзишгям фурсат топганимни эсласам, ҳозирда ҳайратга тушаман.

***

Олтиариқнинг Бўрбонлиқ қишлоғи устидан бошланиб, қир орасидан тушлик сари юқорилаб кетгучи йўл тоғнинг этагига бориб тақалади. Ўша жойда Қирғизистонга тегишли кўрғошин кони бўларди. Шаҳодат опамнинг эри Аъзам ака шу конда шофёрлик қилар, карьерлардан очиқ усулда қазиб олинадиган (бир жойида эски шахта ҳам бор эди) маъданларни аҳоли ишайдиган кўрғон яқинидаги заводга машинада ташиб келтиришар, етти юз-саккиз юз сўмга етказиб ойлик олишарди. У даврда колхоз раиси бир юз ўттиз сўм, мактаб директори бир юз эллик сўм атрофида маош олишини назарда тутсак, кончилар пулнинг тагида яшар эди.

Арзимаган пулга трактор миниб юраверма, деб, Шаҳодат опам қишда мени ўша Рудник-конга олиб кетди, тездаёқ ишга жойлаб қўйди. Қапчуғайлик обжувозчи Арслон бургутчининг Раҳмонали деган ўғли конда бургиловчилик қиларкан, мени унга шогирд қилиб беришди. Раҳмон аканинг вазифаси – ўзиюрар ускунани у ердан бу ерга жилдириб, тупроқни ўн беш-ийгирма метр чуқурликда бурғилаш, менинг вазифам – гул-гул урилганича ерга тобора чуқурроқ кириб бораётган қувур устун ичига гоҳ-гоҳ сув қуйиб туриш, электр токи етказиб берувчи кабелнинг ерда эмас, темир айричалар устида туришини таъминлаш, ишдан сўнг агрегатни артиб тозалаш, айрим қисмларини солидолда мойлаб қўйиш.

Биздан кейин бу жойга қўпоровчилар келиб, бурғиланган чуқурларни дорига тўлдириб портлатишар, тупроқни экскаваторчиларга юмшатиб беришарди. Ана энди ўнлаб “КрАЗ” карьер деворидаги поғона-поғона йўлларда чумолилардек ўрлаб, руда ташишини томоша қилган.

Четдан қараганда, ишимиз унча оғир эмасдек туюлар, унинг ҳақиқий заҳматини ишлаб кўрганларгина биларди. Уйча тугул бирон-бир дарахт ҳам бўлмаган яланг жойда қишнинг чийиллоқ совуғига чидаш; иссиқ овқат пиширишга имкон йўқлиги боис, музлаган таом билан тамаддиланиш; ҳар ҳафтада у сменадан бу сменга алмашганда, ухлашнинг янгича вақтига кўниқолмай гандираклаб юришлар тинкангни қуритиб ташлайди.

Тракторчиликда саксон-тўқсон сўмга ишлаб юрган одам кончиликда, нормани қандай бажаришимизга қараб, уч юз эллик сўмнинг ён-берида ойлик ола бошладим. Ойликни дадамнинг қўлига элтиб берардим. Яшашим опамларникида, ейишим текин бўлгани туфайли маошим уйга деярли бутунича етиб борар, рўзгоримизга қайтадан барака кираётган эди. Буни дадамнинг ғойиб бўлиб кетган эски улфатлари уйимизда яна бир-бир пайдо бўла бошлаганидан ҳам билса бўларди. Дадамга дурустгина тиргак бўлиб қолганимдан, биринчи галда, Сарвинисо бувим беҳад хурсанд эди.

Қиш охирлаганида оёқларимда оғриқ ўрмалай бошлади. Уйдагилар буни опамдан эшитишгач, эски бод касалинг кўзиб, яна ётиб қолмасингдан уйга қайтақолсангмикан, деб кўнглимга қўл солишди. Ташлоққа қатнаб ишлашдан тузукроқ наф кўра олмаи, энди Полосон қишлоқ ижроқўмида солиқ тўловчи бўлиб олган дадам елкамга қоқиб, энг олдин соғлиқни уйла, тирикчилиқни сенсиз ҳам уддалармиз, деб астойдил жон тортди.

Шу тариқа, Рудник-конга қўлган юришим узоққа чўзилмай, ортга қайтдим.

***

Кунлардан бирида эски синфдошим Аҳмад билан Мозортагига бораётиб, моторли велосипедини толга суяганича ариқ ёқасида елпиниб ўтирган Эминжон карвонга дуч келмаганимда, яна қанча вақт ишсиз саланглаб юрган бўлардим, билмадим.

Эминжон карвон қишлоқ ижроқўми раиси эди. Велосипеднинг мотори бузилиб, бўғилиб ўтирган экан, бизни қўриққо, ҳой, бирортанг манавининг тилини тушунасаним, деб қолди. Мен биламан, ҳозир тузатамиз, дедим-у, мабодо юриб кетса, баҳонада бир эшакчопар қилволамиз деган ўй билан велосипедга ўтирдим. Мен педални тепиб, Аҳмад орқадан итариб, анча жойгача борганимиздан кейин, мотор ўз-ўзидан ишлаб кетди. Ҳақиллаб қолган Аҳмадга мукофот бўлсин деб, уни мингаштирганимча маҳаллани бир айлантириб келдим.

– Ие, вей, ёш бўлсанг ҳам мировой уста экансан-ку! – дея, келиб тўхташим биланоқ мактоғ ёғдирди Эминжон карвон. – Кимнинг ўғлисан?

Ўзимни таништирдим.

– Ваҳ, ўзимиздаги Обиджон акага қарашлимисан? Ўғлимга иш қидиряпман дегандек бўлувди. Топилдими?

Ҳозирда ишсизлигимни айтишим биланоқ, Эминжон карвон тезда таклиф киритди:

– Унда, гап мундоқ, уста Анвар. Кутубхоначига ёлчимайроқ турибмиз. Миқ этмасдан ўтириб ишлайман десанг, шу штатни сенга берай. Орада велосипеднинг мотори бузилиб қолса, тузатиб бериб юрарсан.

Эртаси кунийёқ кутубхоначиликка қабул қилиндим.

Иш бошлаганимга уч-тўрт кун бўлиб-бўлмаб, туман маданият бўлимидан Раънохон деган ёшгина жувон келиб, касбимнинг тартиб-қоидаларини ўргатиб кетди. Кетиши биланоқ, пайсалланиб ўтирмай, унинг айтганларини қилишга киришдим. Топшириққа кўра, биринчи галда, чанг босиб ётган китобларни пастга олдим, беш қаватли ёғоч тоқчаларни яхшилаб артиб тозаладим. Бухгалтер Полина опа мато олиб беришга маблағ йўқлигини рўқач қилгач, бир четда уюлиб ётган турли сиёсий-ижтимоий қоғоз плакатларнинг орқа томонини тоқчаларга оппоқ қилиб ёйиб, китобларнинг бадийларини катталар ва болаларниқига ажратган; фан-техника, қишлоқ хўжалиги, сиёсий, фалсафий каби мавзулардагиларини алоҳида-алоҳида туркумлаган тарзда териб чиқдим. Ҳар бир бўлим номини қалин қоғозчаларга қора туш билан ёзиб, туркумлар устига ёпиштирдим. Столларга ҳам энг катта плакатларнинг тескари томонини ёйиб, бирига газета-журнал тикилмалари, бирига шахмат-шашка тахталарини қўйиб қўйдим. Маркс, Энгельс, Ленин, Хурушчёв, Рашидов сингари "йириклар"нинг асарларини эса ойнаванд шкафага кўз-кўзлаб жойладим. Биров атайлаб тайинламаган бўлса-да, буларга озгина туз юкса, балого қилишим ҳеч гап эмасдек туюлганди ўшанда.

Топшириқ қандай бажарилаётганини текшириб кўриш учун Раънохон уч ҳафталардан сўнг яна кутубхонага келди. Келди-ю, катта ўзгаришларни кўриб, кўзи қувончдан чақнаб кетди. Келаси ҳафтада туман кутубхоначиларини шу жойга йиғиб, қандай иш юритиш лозимлигини амалда намуна қилиб шёрсатди.

Кутубхоначилик даврим, босиб шёрлар ёзишдан ташқари, бадий китобларни тўйиб-тўйиб ўқиганлигим билан ёдимда кўпроқ из қолдирган. Ушанда Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Миртемир, Шухрат, Шайхзода, Саид Аҳмад, Шароф Рашидов, Фафур Фулом, Собит Муқонов, Ойбек, Берди Кербобоев, Ҳамид Фулом, Иброҳим Раҳим сингари "ўзимизниқилар"дан ташқари, Пушкин, Экзюпери, Бальзак, Родари, Чукковский, Некрасов каби "ётлар"нинг асарларини сув қилиб ичворган эдим.

Ўқиган китобларим юзасидан кўпинча Абдусалом билан фикрлашардим. Баҳсимиз баъзида жанжалга айлиниб кетишига сал қолса-да, барибир бир-биримиздан ажрагимиз келмас, ўқиган китобимиз ҳақида яйраб гурунг қуриш мумкин бўлган бошқа зотни бу атрофдан топиш мушкул эди. Абдулла Қодирийнинг ҳажвий ҳикоялари ўша дамларда икковимиз учун алоҳида сеvimли бўлиб қолганди. Калвак маҳзумни, Тошпўлат тажангни қайта-қайта эсга олиб, бу чапани қаҳрамонларнинг хурмача қилиқлари, жайдарича гапларидан ҳар сафар юмалаб-юмалаб қулардик. Бу китобни гоҳо укаларимга ўқиб берсам, уларга ҳам роса нашъа қиларди.

Китоблар хазинаси ичра кечаётган фараҳбахш кунларим узоққа чўзилмади. Бир кунни дадам:

– Самарқандда молия техникуми очилибди. Техникумдагилар ҳамма молия бўлимларига хат жўнатиб, шу соҳада ўқуви бор ёшларни йўлланма билан ўқишга юборишни сўрашибди. Бор, ўқи, аввало, касб ўрган, – деди.

***

Шу-шу, ҳаётимнинг оиладан ташқаридаги қисми бошлангач, бир неча йилга чўзилди: уч йил Самарқанд молия техникумида ўқидим, уч йил ҳарбий хизматда бўлдим.

Техникумда ўқишдан кўрган асосий нафларимнинг бири – турли вилоятлардан таниш-билишлар, қадрдон дўстлар орттирганим бўлди. Энг муҳими, бўш вақтларимда Самарқанддаги барча қадимий обидаларни қайта-қайта томоша қилардим, уларнинг тарихи билан қизиқардим. Гўри Амирнинг мовий гумбази ҳар ер-ҳар еридан чатнаб, ола-була тусга кириб қолгани; Бибиҳоним мақбарасининг бирёни буткул ўпирилиб тушган гумбазини бошқатдан ямаб қўйиш ҳеч кимнинг хаёлига келмаётгани; Улуғбек мадрасаси деворлари бурчагидаги миноралар тоб ташлаб, шу кунларда уларнинг бўйини қисқартишга тушишганини кузатиб, таъбим хира тортарди; қаровсизлик давом этаверса, булар ҳам ҳадемай Ашратхонадек вайронага айланиши ҳеч гапмас, деб бўғилардим.

Техникум барибир кўп нарса берди менга. Касбимга бевосита боғлиқ бўлган фанларни унча чуқур ўзлаштирмаган бўлсам-да, дунёни сиёсатдан кўра иқтисодийёт қонунлари

кўпроқ бошқариб келаётганини, бунинг остида ғалатидан ғалати сирлар яшириниб ётганини баҳоли қудрат тушуниб етдим. Бу орада рус тилини янада пухтароқ билиб олдим, русчада нодир китоблар кўп эди, ўқиганим сайин савиям ошаверди.

Техникуми битирган, ҳарбий хизматга қақирилдим. Тошкентда 1966 йилнинг йигирма олтинчи апрелида қаттиқ зилзила содир бўлган, вайроналарни тиклаш учун СССРнинг ҳамма жойидан кўмакчилар келган эди. Жумладан, Ленинград ҳарбий округига тегишли, биз эндигина қарамоғига ўтган 33715 рақамли ҳарбий-қурувчилар полки ҳам Тошкентнинг Сирғали туманига келиб кунган, “Спунтик” (йўлдош) шаҳарчасини бунёд этишда қатнашаётган экан. Биз ўн учинчи октябрда уларга кўшилиб, ялангликка қаторлаштириб тикилган брезент чодирлардан бирига жойлашдик.

1967 йилнинг эрта баҳорида қисмимизга тегишли уйлар тўлиқ битди, барчамиз “Строителю Ташкента” (Тошкент қурувчисига) деган эсдалик нишони билан тақдирландик. Бир неча кундан сўнг бизни махсус поездга чиқаришди, бир хафтача йўл юргач, ниҳоят, Москва билан Ленинград (ҳозирги Санкт-Петербург) оралиғидаги Бологое шаҳарига етиб келдик. Кимсасиз қалин ўрмон орасидаги бетон трассадан машиналарда икки соатча юриб бориб, Виполово деган жойдан ўтгач, қори депсинавериб тойғоққа айланган тор йўлга бурилдик, яна ярим соатдан сўнг, бизнинг полкимиз учун яқинда қуриб битказилган объектга етиб тўхтадик.

Ушанда Совет-Америка муносабатларида “совуқ уруш” деган давр юзага келган, Москва атрофида ҳаво ҳужумига қарши ракетааларнинг уч қаторлик ҳимоя ҳалқасини ташкил этиш ишлари авжга минганди. Полкимиздаги бир рота ракета шахталари барпо этишда қатнашса, бошқаси уларга тортиб бориладиган кабеллар учун траншеялар қазир, яна бири янги йўللар қурар, уларга бириктирилган махсус взводлар иккинчи жаҳон урушидан қолиб кетган бомба ёки снарядлар учраса, четроққа тўплаб, мутахассислар назоратида портлатиб юбориш билан шугулланарди.

Турли юмушларни бажариб юрдик. Қиш заптига олган кунларда бригадамиз кабелъ траншеяларини қазिशга жалб этилди. Илгари траншеяни бир метр чуқурликда ковлаётгандик, юқоридан каттароқлар келиб, чуқурлик икки метр бўлиши керак, деб кетишди. Қўшимча қазишлар бошланди-ю, аҳволимиз мушкуллашди – бир ярим метрдан кейинроқ ер ости сувлари сизиб чиқаверди, иккинчи метрга борганимизда, сув этигимизнинг сағини кўмадиган даражага етарди. Ўт ёқиб, оёқларни иситиш, пайтаваларни қуритишдан бўшамай қолдик. Сув кўпайса, траншеянинг деворлари емирилиб тушавериши ишимизга иш қўшиб, бизни баттар ҳолдан тойдираётганди.

Кўнжи узун резина этиклар беришди охири. Пайтавани қанча қалин ўрамайин, сувнинг ичида оёғим тош қотиб қолаверарди. Бир ойдан сўнг бўғинларимда оғриқ пайдо бўла бошлади. Эски ревматизмим қайтовланиб қолишидан хавфсираб, госпиталдагилар қонимни бир текшириб кўришсамикан, дея полкимиз врачига маслаҳат солсам, чидаб тур, оёғингни қимирлатолмай қолмагунингча сени касалхонага жўнатолмайман, деди.

1968 йил мен учун омадли келди, қай йўл билан излаб топганларини билмайман-у, Молия техникумини битирган аскар борлигини билишиб, мени гарнизон миқёсидаги ҳарбий-таъминот базаси бухгалтериясида ишлашга қақириб олишди. Гарнизон тасарруфидаги барча ҳарбий қисмларга қурилиш ашёлари, эҳтиёт қисмлар, ёнилғи-мойлаш материаллари кабиларни етказиб беришга ихтисослашган база бухгалтериясидаги йигирмадан зиёд ходимнинг барчаси аёл бўлиб, омондорчилар, уларнинг ёрдамчилари ичида ҳам хотинлар кўпчиликни ташкил этар, эркакларнинг аксарияти истеъфодаги офицерлар, уруш ветеранлари, махсус соҳаларнинг мутахассислари эди.

Бош бухгалтеримиз Тамара опа ўта кенгбағир аёл эди, қарийб икки йил давомида унинг қўлида жуда яйраб ишладим.

1969 йилнинг ёзида қишлоқдан келган хатларнинг бирида маҳалламиздаги магазинда дўкончилик қилишга ўтган дадам тўсатдан оғир касалга чалинганини маълум қилишди. База бошлиғи подполковник Могилёвга шу тўғрида гап очсам, ўзи хизматинг туғашига оз қолди, борди-келдинга анча харажат кетади, ундан кўра сабр қилиб тур-чи, гарнизондаги катталар билан маслаҳатлашиб, сени армиядан эртароқ бўшатишларини сўраб кўраман, деди.

Командиримиз айтганини қилди. Хизмат муддатини ўтаб бўлган аскарларни резервга қайтариш ҳақида ҳали Мудофаа министрининг буйруғи чиқиб-чиқмасиданоқ, мени озод қилиб юборишди. Орта ўғирилиб боқсам, умримнинг уч ойи кам уч йилини бирда пўрим, бирда кир-чир ҳарбий кийимда ўтказибман.

Давоми келгуси сонда

МУҲАББАТЛАР ҚАСИДА

Сонетлар гулчамбари

1

Қайлардасан дилбар – қалбим кўёши?

Ҳаётим чарогон этар нурларинг.
Ҳижроннинг тугасин энди бардоши,
Эртақдай тинглайин тинҳон сирларинг.

Беши кунлик дунёда изладим ҳар вақт,
Бор бахтимни баҳам кўргувчи аёл.
Аммо, армон топдим, топганим фақат –
Муҳаббат қасридан энг ширин хаёл!

Энг ширин хаёлда мисли атиргул
Очилдинг, яшнаб тур, сўлма, азизам.
Бахтимдан мағрур ҳам сармаст юрайин.

Кел, кўнглим ойнаси синмасин чил-чил,
Дилбаргинам, айла бир бор табассум,
Чарос кўзларингда севгим кўрайин.

2

Чарос кўзларингда севгим кўрайин,

Сабоқ берсин менга лаъли лабларинг.
Барча хатарларга тайёр турайин,
Ишқинг оташига чунон тоблагин.

Розиман, майлига, ҳар субҳидамда
Йўлингда интизор турай тош қотиб.
Қўрқаман, қоламан ранжу аламда,
Ногаҳонда сени қўйсам йўқотиб.

Сенсиз бу ҳаётнинг борми маъноси,
Сенсиз куйга тушмас юрак торларим.
Сендан ўзга йўқдир дардим, дарддошим.

Сен заминга тушган само раъноси,
Малол олмай тингла ўтли зорларим.
Насиба этмагин аччиқ кўзёши.

3

Насиба этмагин аччиқ кўзёши,

Кўзёшига лиммо-лим бағрим тўла гам.
Бу бошим бош эмас – Тиёнион тоши,
Сийнамнинг қонидан унган лола ҳам.
Севгимнинг пайгоми ушбу лолалар

Жамолиддин МУСЛИМ

1965 йилда тугилган.
Наманган саноат-технология институтини тамомлаган. Ҳозирда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Наманган вилоят бўлими раҳбари бўлиб хизмат қилмоқда.

Унинг “Кўкка ўрлаётган изтироб”, “Қалб истехкоми”, “Муҳаббатли манзиллар”, “Биллур навқиронлик”, “Қамолот фасли”, “Шаффоф булоқлар” номли шеърӣ ва насрий китоблари нашр қилинган.

Висол онин кутиб, сенга ошиқар.
Умримдан учади ҳасрат, нолалар,
Минг йилда бир келар мендай ошиқлар.

Муҳаббат аршида танҳо маликам.
Севинчдан кўзёшим, майли, дарё қил,
Остонангга унда сузиб борайин.

Тўлар бўлса тўлсин ишқдан паймонам,
Вафо шевасида бир бор нидо қил.
Жонимни сўрагил, жон деб берайин.

4

Жонимни сўрагил, жон деб берайин,
Вужудимга меҳмон аслида руҳим.
Ёруғ олам, қара, борар торайиб,
Рухимга тўхфа қил борки андуҳинг.

Андуҳларинг олиб кўкларга учай,
Мен учун фалакдан тушган малагим.
Еллар билан келиб ҳар тонгда кучай,
Шунда ҳис қилурсан ташна юрагим.

Оппоқ капалакка айланиб тунлар,
Бошингда чарх уриб парвона бўлсам,
Ишқинг рақсга тушар руҳим нақшида.

Юлдузлар ўшал он тўқир афсулар,
Илоҳий оғуида ой каби тўлсам,
Мангу ҳаёт сувин этгил бахшида.

5

Мангу ҳаёт сувин этгил бахшида,
Севинч бўлиб оқсин қароғларимдан.
Ҳижронлар энгилиб севи баҳсида,
Чаккангга гул тақсин ардоғларимдан.

Беназир— Лайлимсан, ўзимман — Мажнун,
Умр бўйи шукрона айласанг арзир.
Иккимизга дунё ошиқдир бу кун,
Мажнунлик — иноят, сийлабди тақдир.

Қалбингга қулоқ сол, не дейди, эркам?
Умидим қасрини айласанг хароб,
Хор бўлиб қолмасми нурли бу тилак?

Наҳотки, ҳажрингда лахта қон ютсам?
Кўзларингга боқиб излайман жавоб.
Аланга ичида қолди бу юрак.

6

Аланга ичида қолди бу юрак,
Бир менми отаида қоврилган ошиқ?
Шириннинг ҳажрида алт Фарҳод шердек,
Тоглар бағридан дур айлади тортиқ.

Дилором ишқида воз кечиб тахтдан,
Саргاردон кезди-ку Баҳром сахрода.
Муҳаббатга инсон жон тутар қасддан,
Оламга ибрат бор Вомиқ-Узрода.

Афсонадек яшар Равшан-Зулҳумор,

Сандиқларда оққан Тоҳирлар ўлмас.
Мангудир руҳлари ишққа бахшида.

Муҳаббатда, албат, илоҳийлик бор,
Изҳорсиз севидан воз кечиб бўлмас.
Тунлари кўраман ҳаётбахш тушида.

7

Тунлари кўраман ҳаётбахш тушида,
Фалакни кезаман висолинг кўзлаб.
Кенг уфқда, саросар, гайбий оғуида,
Малаклар чорлайди маҳрамдек бўзлаб.

Дедим: — Сизга томон бормоққа эрта,
Муҳаббатим учун ювай гуноҳим.
Ул дилбар жаннатда бўлмаса эрка,
Тўхтамас бўзимда бу ўтли оҳим.

Малаклар айтишар: — Сиз суйган дилбар,
Наҳот, биздан аъло, биздан-да, гўзал?
Дедим: — Сиз билурсиз, яна не хабар?

Удир юрагимда туганмас газал,
Усиз уқбода ҳам яшолмам андак,
Айтинг, висолидан бўлурму дарак?

8

Айтинг, висолидан бўлурму дарак?
Сўзимдан малаклар бўлдилар гоийб.
Оловкор муждадан уфқ жонсарак,
Ногаҳон рўй берди бир ҳол — гаройиб.

Дилбар кулгуларинг чақнаб яшиндак,
Коинот юзига ёйилди нурлар.
Вужудга синганди жаннатий истак,
Муножот-ла баён этардим сирлар.

Вужудим эркалаб янгради нидо.
Деди: — Наҳот , хилқат жонингдан ортиқ,
Ўзингга тиларсан жафони қасддан?

Дедим: — Умидворман, эй бори Худо,
Инсонларга олам айладинг тортиқ,
Шафқат айла, Танграм, макони Аридан!

9

Шафқат айла, Танграм, макони Аридан!
Дедим: — Қон ютмасин изҳорсиз севи.
Юрагим қутқаргин соядек гашидан,
Умримни ўртаюр гамгусор сезги.

То қиёмат қадар айирма бизни,
Саодат йўлида ўзинг бер нажот.
Икки қанот бўлсак, қайирма бизни,
Ишқ бирла насиб эт абадий ҳаёт.

Эй соҳиби карам, иноятинг кенг,
Барча бандаларга ўзингсан илоҳ.
Иймондай ишқимни қилгил саломат.

Биз сенинг қошингда зарра билан тенг,

Яратган наққошим ўзинг бўл паноҳ!
Лайлимнинг ишқидан битмас эсараҳат.

10

Лайлимнинг ишқидан битмас эсараҳат,
Хиёнатнинг кўзи тегмасин, дейман.
Бевафо дунёда изғир қабоҳат,
Залолатнинг кўзи тегмасин, дейман.

Сирлар маконидан янгради овоз.
Деди: – Ато этгум муҳаббатингни.
Сенга йўлдош бўлур қалам ва қозоғ,
Унга битгин бори садоқатингни.

Ўйнашма мен қилган башорат билан,
Сабот-матонатдан чекинсанг хиёл,
Ҳаётинг ўчиргум ишорат билан.

Дедим: – Учраштиргин кафолат билан,
Бағримни тўлдирсин мўъжиза ҳилол,
Орзуим гуллари очилсин чаман.

11

Орзуим гуллари очилсин чаман,
Пойига тўшайин изҳорларимни.
Аёзларда қолиб, майли, қайтаман,
Берайин соғинган баҳорларимни.

Деди: – Лаънатланган шайтондир тирик,
Муҳаббат макрига кўшилар макри.
Инсонлар қонида тортгандир черик,
Тенг келаолмайсан келганда қаҳри.

Тушга киролмайди шайтонлар абад,
Хозир туш кўрясан, уйғонсанг агар,
Аҳду паймонларинг унутдир, албат.

Дедим: – Бу туш эмас, бари ҳақиқат,
Бундайин суҳбатни қилма муҳтасар,
О, бундайин рўё ҳар недан қиммат!

12

О, бундайин рўё ҳар недан қиммат!
Мен қутган дилбарим келиб тушимда,
Дил розини айтиб, айласин қиммат,
Розини тинглаб-да, келай ҳушимга.

Номингни эшитиб шайтонлар ўчар,
Пок муҳаббат рамзи аёлни юбор.
Икки жаҳонимни шодликлар қучар,
Энг қутлуғ савобга кўйгум пойдевор.

Деди: – Қайсаргина, девона бандам,
Берайин тилаган тилақларингни,
Асрагин ишқ тўла юракларингни.

Дедим: – Ҳайратимда яшасин олам,
Йигиштирай барча эрмақларимни,
Майли, ўтай икки жаҳон баҳридан.

13

Майли, ўтай икки жаҳон баҳридан,
Маликам келса гар – мен суйган дилдор –
Ҳаётим боиланиб висол фаслидан,
Ҳижроннинг заҳмига бўлар шишфор.

Дунё ҳам жонсарак бизга ҳавасда,
Сармаст ошиқларни куйлатар чунон.
Оташин юраклар куймас қафасда,
Муҳаббат рамзига айланар замон.

Йигитлар гул каби жонини тутар,
Муқаддас саналар аҳд ила паймон,
Дунё биркамлигин шунда унутар.

Одамни қаритмас ҳасад ва ҳасрат,
Инсонлик шағни ҳам этилмас пайҳон,
Очун кўрмагандир бундайин қиммат.

14

Очун кўрмагандир бундайин қиммат,
Тарих-да лол қолар, лолдир келажак:
Малаклар фалакда қилишиб хизмат,
Ул Арши аълода тўйим бўлажак.

Жаннатдан туҳфалар бўлур тўёна,
Кўёш нурларига илар беланчак.
Розимни айтаман мен ёна-ёна,
Сенчалик бахтиёр йўқдир келинчак.

Ой нурлари берар юзингга пардоз,
Мен бирла қиласан абадий парвоз,
Бахтимизнинг, асло, бўлмас кундоши.

Насиба бизларга абадий мерос,
Бизга интизордир абадий эъвоз –
Қайлардасан, дилбар – қалбим кўёши?

15

Қайлардасан, дилбар – қалбим кўёши?
Чарос кўзларингда севгим кўрайин.
Насиба этмагин аччиқ кўзёши.
Жонимни сўрагил, жон деб берайин.

Мангу ҳаёт сувин этгил бахшида,
Аланга ичида қолди бу юрак.
Тунлари кўраман ҳаётбахш тушида,
Айтинг, висолдан бўлурму дарак?

Шафқат айла, Тангрим, макони Аридан!
Лайлимнинг ишқидан битмас эсараҳат.
Орзуим гуллари очилсин чаман.

О, бундайин рўё ҳар недан қиммат!
Майли, ўтай икки жаҳон баҳридан.
Очун кўрмагандир бундайин қиммат.

Наманган

**Гулчехра
РАХИМОВА**

1952 йилда туғилган.
Қорақалпоғистон халқ
шоираси.

Тошкент Давлат
университетининг
журналистика
факультетини
тамомлаган.

“Ишонч”, “Юртим
ардоғи”, “Она меҳри”,
“Муножот” каби
китоблари чоп этилган.

САНАЛАРДА УМРИМ САФАРИ

Рангин бу дунё

Сизгар қандоқ дунё бу кўзга,
Шунча кучга бир ақл бовар?
Қувонч бахти – тож-тахт ўзига,
Бу ҳолат-ла олам мунаввар.

Кўкси тоғдай. Ел иши буташ,
Ичи фидо Ҳақ сўзлар билан.
Жони буюк эсонларга туташ,
Жондан ўтган ўқ кўзлар билан.

Куйлаб, дунё кўриши керак,
Қани жавоб, гиж-гиж сўроқлар?
Бу кўз – туриши-турмуши юрак,
Атрофда динг: кўз, тил, қулоқлар.

Ўлпонлари ёлгончининг нақд,
Қориштирсину, барибир, оқ.
Қош ва қовоқ уяверсин вақт,
У ҳур юртга, юрт унга муштоқ.

Аму – жўшқин, тўлиб-тоштирган,
Ичи-таши ҳам меҳригё.
Жилоланиб, кўз қамаштирган,
Оҳ, нақадар, рангин бу дунё!

Юртни севгач

...Келгум ўзга битта ўзим, бас,
Тўрт қитъада юртим парвози...
...Булоқларни кўрса кўзим, бас,
Кетар янграб гулдек овозим...

...Ўпар ерни ҳис-ҳаяжоним,
Ўзбекники ҳамма-ҳаммаси...
...Машиққатда ўлмаган эшоним,
Она Ватан ва халқ нафаси...

...Майсалари қора кўзга ранг,
Қоялари тутган тизни тик...
...Қилган, қачон бизни ўзга тан,
Шу ерларнинг бари бизники...

...Шохдир тупроқ бўлган танамиз,
Бўм-бўш қаричларнинг рандаси...
...Очилгач кўз, чунки, ҳаммамиз
Яратганининг суюк бандаси...

Бўлгунча

Бу йўллар ҳаммаси унутиб кетмас,
Чеки йўқ хаёлар бўлмайди охир.
Осмондаги тўлин ойга қўл етмас,
Чўққига интилиб яшаидек огир.

Айланиб, шу ўйга келаверасан,
Тотасан, ишқ майи бўлса-да, тахир.
Ичингда югуриб-елаверасан,
Бўлгунча ер билан бир эсон, бир багир.

Меҳнат дафтарим

Қилар кунлар тишиқ зувала,
Саналарда умрим сафари.
"Ажи-бужи" ёзувга тўла
Ўттиз йиллик меҳнат дафтарим.

Тирикчилик – бир кўзи ўқ-тўқ,
Ўз-ўзимни "гажиган"ларим.
Ўша ғамдан ному нишон йўқ,
Бировлардан ранжиганларим.

Сил бўлса ҳам зил тоқатларим
Ёпицганми тили танглайга?
Дафтардаги машиққатларим
Ёзиляпти энди манглайга.

Ерга тиқинг ё кўкка уринг,
Мева берган битта таёқни...
...Неварам деб, чопишин кўринг,
Дармони йўқ икки оёқнинг.

Шукур, халқим билан бир сафман,
Суртиб кўзга босган изларин.
Чўккан сайин, қад ростлаяпман,
Юрагимда қора кўзларим.

Шулар нишон, ҳеч тойилмаган,
Жўжуқларим – қандим, асалим.
Зангламаган ва айнамаган,
Худо берган насл-насабим.

Юрт-чун номус ҳам ор улар-ку,
Бўлиб кўрғон бор хавф-хатарга...
...Оҳ, нақадар бахтли бўлардим,
Сигса бари меҳнат дафтарга...

Қорақалпоғистон

Туроб НИЁЗ

1959 йилда туғилган. Тошкент Давлат университетининг журналистика факультетини битирган. Бир неча йиллардан буён Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг “Ёшлар” телеканалда катта муҳаррир вазифасида ишлаб келмоқда. Унинг “Муҳаббат осмони”, “Гуллаган боғлар”, “Муҳаббат гуллари”, “Очиқ юрак”, “Кўнгилга мурोजаат”, “Уммон томчилари” сингари шеърий китоблари нашр қилинган.

ТИЛАК

Тилак

“Олам гўзал бўлсин,
олам тинч бўлсин,
Бахтиёр яшасин
дунёда ҳамма!”
Бу тилак ушалар,
ушалар сўзсиз,
Шундай ўйласа,
шундай тилак қилса,
шунга интилса
барча инсонлар.

Шамол

Номинг жуда кўп эрур шамол,
Улар аъмолингга қараб кўйилган.
Довулга айлансанг, жон сақлаш маҳол,
Денгизчилар кемасидан айрилган.

Кўнганга айланиб, қумли саҳрода,
Бошлайсан даҳшатли, катта тўполон.
Кўз очиб бўлмайдди бу вақт, орада,
Қаҳрингга йўлиққан қолмайдди омон.

Аёвсиз бўронсан қаҳратон қишида,
Йўллارни қорларга кўмиб ташлайсан.
Одамлар дастингдан тушар ташвишига,
Танни қалтиратиб, кўзни ёшлайсан.

Баҳор чоғларида елдирсан – майин,
Майса, дарахтларни уйғотадирсан.
Табиат яшнайди эсганинг сайин,
Сокин кўллари ҳам куйлатадирсан.

Яшнаган экин у очилган гулли,
Бевақт сўлдирасан гармсел бўлиб.
Гоҳо елвизаксан, оғритиб белни,
Қочасан: “Оёгинг кўлингга олиб!”

Айни саратонда муздек сабосан,
Роҳат бағишлайсан юзларни силаб.
Баъзида қувноқсан – иўх шаббодасан,
Ўйнайсан қизларнинг сочин тортқилаб.

Феъл-атвор, қилмишу аъмолинг билан
Ўхшашиб кетасан инсонга шамол.
Бедор юрак каби тиним билмайсан,
Ғайратинг сизмас ер, осмонга шамол.

Қишлоқдошлар

Бир-бирини обдан билишар,
Бир-бирининг дардига малҳам.
Кимки, муҳтож, ёрдам қилишар,
Аммо миннат қилишмас ҳеч ҳам.

Тўй-азада бирга бўлишар,
Қувонч-қайғу – ўртада бари.
Бирга ўйнаб, бирга қулишар,
Каттакон бир оила сингарии.

Улар азим тоғларга ўхшар,
Суюнишар бир-бирларига.
Ёлғизлик не – билмасдан яшар,
Миннатдордир тақдирларидан.

Тунда

Қуни тугди қурбақаларнинг –
Овозлари сукутни бузар.
Осмон – денгиз, юлдузлар – маёқ,
Унда ёлғиз кема – ой сузар.

Кўришاپалак учар адашмай,
Чўғдай ёнар бойқуши кўзлари.
Боғлар аро ел кезар шошмай,
Сезилмайди босган излари.

Баҳор

Элчи бўлди яна бойчечак,
Ўйғонишдан берди-ку дарак,
Тўлғонади соғинган юрак –
Бу баҳорнинг ажойиботлари.

Дарахтлар бир кунда гуллади,
Жим ётган саболар сўйлади,
Булбул ҳам завқ билан қуйлади –
Бу баҳорнинг гаройиботлари.

Ялпизлар ҳам чиқарди қулоқ,
Бўй кўрсатди хушбўй исмалоқ,
Қозонларда қайнар сумалак –
Бу баҳорнинг зиёфатлари.

Қизиди қирларнинг елкаси,
Қулди лола – тоғлар эркаси,
Жаннат бўлди ўзбек ўлкаси –
Бу баҳорнинг илтифотлари.

Бокира дилларга тушиди чўғ,
Ҳа, энди, уларга ором йўқ,
Муҳаббат туюлар еру кўк –
Бу баҳорнинг кашфиётлари.

Хотира – сўлмас гул

Қалбимни забт этдинг зўр алла каби
Ва сенга интилдим бир марра каби.
Ёнингда қолмоқни истадим жуда,
Сочларингга қўнган гард, зарра каби.

Аммо бунга илож, чора йўқ эди,
У дам мендек бахти қора йўқ эди.
Йиғладим, оҳ урдим мисоли Мажнун,
Найлайин, сенингдек Лайли йўқ эди.

Хотира – сўлмас гул, нобуд бўлмайди,
Албатта, у кунлар унут бўлмайди,
Эсласам, юрагим ёнар ловуллаб,
Дунёда севгидек умид бўлмайди.

Драматургия

Усмон АЗИМ

1950 йилда туғилган. Ўзбекистон халқ шоири. "Инсонни тушуниш", "Ҳолат", "Оқибат", "Кўзгу", "Сурат парчалари", "Дарс", "Иккинчи апрель", "Бахшиёна", "Ғаройиб аждарҳо", "Уйғониш азоби", "Ғусса", "Узун тун", "Сайланма", "Қуз", "Фонус", "Юрак" каби шеърӣ тўпламлари, "Жоду" номли насрий, "Адибнинг умри" драматик асарлардан таркиб топган китоблари чоп этилган.

ТОНГ ОТГАН ТАРАФЛАРДА

Насрий драматик дoston

Онам Менглихол Холиёр қизига бағишлайман.

ҚАТНАШУВЧИЛАР:

МАНГУҚУТ – олтмиш беш-етмиш ёшларда.
 ТОНГЕРУФ – биринчи қисмда йигирма-йигирма беш,
 иккинчи қисмда қирқ-қирқ беш ёшларда.
 КУНЕРУФ – биринчи қисмда йигирма-йигирма беш,
 иккинчи қисмда қирқ-қирқ беш ёшларда.
 ЁЛҒИЗ МЕРГАН – Тонгёруғнинг ўғли. Ўн саккиз ёшда.
 МАНГУҲАЁТ – Кунёруғнинг қизи. Ўн саккиз ёшда.
 АЛПОМИШ
 БАРЧИНОЙ
 ЁДГОР
 ЛУҚМОНИ ҲАКИМ
 БЎЛГАН КАЛ
 ҲУДАЙЧИ

Воқеалар саси ҳамон қонимизда овоз берадиган олис мוזийда кечади.

МУҚАДДИМА

Саҳна қоронғи. Сибизик қадимги бир куйни нола қияпти. Сибизикнинг бир ўзи бу нолага кучи етмаслигини билиб, унга чанқовуз кўшилади. Сўнг уларга дўмбира жўр бўлади. Дўмбирани жўшиб чалаётган бахшининг ичи тошиб, "Э-ҳа-а!", "Ҳа-а-я-а!" деган авжланишлари эшитилади. Саҳна ним ёрийдди. Ёғду зиндонда тик турган Алпомишни ёритади. Унинг кўлида ғоз.

АЛПОМИШ: Ғоз! Жонивор! Сен ярадор бўлиб, менинг зиндонимга йиқилдинг. Мен умидларим билан ярангга малҳам босдим, сен билан суҳбатлашиб кўнглимни ёздим. Тангри қудрати билан қанотингга куч кирди. Қанотларинг ҳолсизликдан уйғониб, учиш завқини туйиб – тўлғониб турибди. Мен ҳам ўзимни умидга чоғладим, қанотингга "Бойсун-Кўнғиротга етказгин" деб хат боғладим. Шу хатни юртимга етказ! Баланд уч, ўқ тегмасин, кўринмай уч, кўз тегмасин! Ҳорисанг, қорли-қорли тоғларга кўн, тошли-тошли сойларга кўн – одамлардан холи жойларга кўн. Ўзингни эҳтиёт қил! Сен омон қолсанг, Алпомиш ҳам омон қолади. Хатим етса, Кўнғиротдан мени излаб келадиган одам топилар, ёмонликнинг бўйни чопилар. Мен бу чоҳдан чиқсам, Бойсун Бойсун бўлади, Кўнғирот Кўнғирот бўлади, юрт обод бўлади. Ёвларнинг ранги сомон бўлади, бу

кунларимиз достон бўлади! Уч, жонивор уч! Одамларнинг кўзига тушма! Одамларнинг назаридан нари уч! (У ғозни осмонга отади. Ғоз ғағиллаганча, фалакка кўтарилади) Уч, жонивор! Уч! Эҳтиёт бўл! Одамларнинг кўзига тушма!.. Эҳтиёт бўл!

Саҳна қоронғилашиб...

1

...ёришганда, дунё чарх каби айланаяпти. Унинг бир четида бир қапа – худди мангулик каби “қилт” этмай турибди. Капанинг ёнида ўчоқ. Ўчоқда қозон. Олислардан ғағиллаётган ғоз овози эшитилади. Ичкаридан Ёлғиз мерган чиқади. У ғознинг овозига бироз кулоқ солиб туради. Саҳнага Тонгёруғ кириб келади. У ғайрат билан юриб келаяпти. Бу аёл ҳамиша шу ғайратда – илдам юради. Бошида пўта, юриш осон бўлиши учун кўнғирот аёлларининг тарзида белини боғлаган: бир кўлида таёқ, бир кўлида сув тўла кади. Қадидаги сувни ўтов олдидаги ўчоққа ўрнатилган қозонга ағдаради. Сўнг ичкарига илдам киради. Бир зумдан кейин ўтовнинг эшиги олдида кўринади.

ТОНГЁРУҒ: Қатиқли овқат қилсам, ичаверасанми?

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН (олислардан келаётган ғоз овозига бутун вужуди билан қулоқ тутиб): Эна, шу ғағиллаётган ғозми?

ТОНГЁРУҒ (эшитмагандай): Қатиқли овқат ичасанми, деяпман?

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна, шу ғағиллаётган ғозми?

ТОНГЁРУҒ: Мен эштаётганим йўқ.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Нега эшитмайсиз? (Қулоқ тутиб) Ана... Ана...

ТОНГЁРУҒ: Эшитмаяпман... Бу тоғда саратоннинг ўртасида ғоз нима қилади? Баҳор бўлса, қиш бўлса, бошқа гап – кўчманчи учишларида бир кўниб, ўтиб кетишаверади.

Ёлғиз Мерган ўтовнинг ичига шошиб киради-да, парли ўқ-ёй олиб чиқади ва ёй қайшининг таранглигини синаб кўради:

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна, ғознинг ғағиллашини танимай ўлдимми? Қулоқ солинг!.. Ана!.. Қулоқ солинг!

ТОНГЁРУҒ (қулоқ солиб): Эшитмаяпман...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Э Худойим! Тоғнинг нариги тарафида бир майса қимирласа эшитасиз-ку... (Ўқларни садоидан чиқариб, кўздан кечиради. Ўқлар тигини шу ердаги харсанг тошга қайрай бошлайди)

ТОНГЁРУҒ: Эшитмасам, нима қилай? Эшитдим дейинми?

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Бир яхшилаб тинглаб кўринг! Жон зна!..

ТОНГЁРУҒ (қулоқ тутган бўлиб): Эшитилмаяпти... Сен, бола, ўқу ёйингни кўлингга бекор олдинг! Уйда бир ойлик гўшту ёғни ғамлагансан...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Уф! Нима бўлди сизга, эна? Мен овчиман-ку. Худо берган шакаман мерганман. Бу тоғларга дунё бир айланганда келадиган қуш, менга эшиттириб ғағиллаб турса-ю, қараб тураманми?

ТОНГЁРУҒ: Э, қулогингга бир гап бўлган! Ғоз-поз йўқ!.. (Яна қулоқ тутган бўлиб) Қарганинг ғағиллаши ҳам эшитилмаяпти.

Ҳақиқатдан ҳам ғознинг овози тинган.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН (роса қулоқ солиб, ҳафсаласи пир бўлади): Ҳа, эшитилмаяпти. Овози ўчди. Лекин эшитганим рост! Зўр қушнинг овози эди! Кўкрагини тўлдириб ғоғолади! Қўшиқнинг зўри нолишидан, қушнинг зўри товушидан билинади деб кўп айтгансиз...

ТОНГЁРУҒ: Сен зўрини отиб ташлайверасан-да! Зўр бу дунёда кун кўрмаслиги керак-да!.. А?

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна, гапни бурманг-да энди!

ТОНГЁРУҒ: Э, бурсам, бурмасам шу! Бу дунёда зўр яшамайди! Отилади! Сўйилади! Қувгинди қилинади!..

Тонгёруғ ўғлининг ёйини, ўқ солинган садоғини ўтовнинг ичига олиб киради.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна!..

ТОНГЁРУҒ (ўтовдан чиқиб): Сенга гапим бор. Тангрига минг шукур, елкамга дунёлардан ортиқ юк бўлган гапни энди сенга айтиш мавриди етди.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Қандай гап?

ТОНГЁРУҒ: Шошма-да, болам!.. Аввал қутлай! Бугун ўн саккизга кирдинг! Ўн сак-

киз йил Тангри сени балолардан асради. Ўз эркинда кездинг. Бировга қул бўлмадинг. Одамларнинг кўзидан холи – омонхона жойларда яшадинг. Билигинга куч кирди, юрагинга гужур. Энди сўрай: нимага бу ерларда сарсон-саргардон бўлиб одамлардан яшириниб юрганимизни биласанми? Нега қуш қувгандай дарбадар кўчи юрганимизни тушунасанми?

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Айтгансиз... Биламан... "Бу тоғлар сеҳрли тоғлар! Агар айтганимга кўниб, йўригимни бажариб яшасанг, ўн саккиз ёшингда сенга қутлуғ бир гапни айтаман", дегансиз! Бошқа ҳеч нарса демагансиз!

ТОҢҒЁРУҒ: Чунки норасида эдинг... Эшитадиган гапларингнинг юкидан синиб кетасан, деб кўрқдим. Бир лаҳзада ҳасратдан қариб-қартайиб қоласан деб чўчидим...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна, айтадиган гапларингиз шунча... даҳшатлими?

ТОҢҒЁРУҒ: Даҳшат, ўғлим! Одам кўтаролмайдиган даражада оғир! Энди мендан сўра: "Отам қани, туғишганларим қани", дегин! "Элим қани? Юртим қани", дегин.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Отам қани? Туғишганларим қани? Элим қани? Юртим қани?

ТОҢҒЁРУҒ: Улар йўқ, болам!.. Уларни бу аждарҳо дунё домига тортган! Отанг, туғишганларинг, элу юртинг мана шу қора тупроқнинг тагида ётибди!

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Ўз... ажаллари биланми?

ТОҢҒЁРУҒ: Ўз ажали билан ҳам бир бутун эл йўқликнинг қаърига тушиб кетадими?

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна, айтсангиз-чи, уларга нима бўлган?

ТОҢҒЁРУҒ: Олтойдан Ҳазаргача от сурган элинг бор эди, Ёлғиз Мерган. Қишлоvdан яйловдан кўчса, йилқиларнинг туёғи тагида қолиб кетмайлик деб бошқа улуслар кўз кўринмас жойларга ўзларини оларди. Элингнинг бағрикенг, қудратининг чеки йўқ – давлатининг шавкатига етти иқлимнинг подшоҳлари таъзим қилар эди! Шундай эл йўқ бўлди!

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН (бесабр): Нега йўқ бўлади?

ТОҢҒЁРУҒ: Биз бахтли – бировнинг ҳимматига қараб қолмаган эл эдик. Барча элларни ўзимизга тенг кўриб, кенг дунё барчага баробар деб ўйлардик. Аммо элимизнинг бахту тахтини кўролмайдиганлар топилди. Бу шону шавкатга, бу молу давлатга эгалик этмоқчи бўлдилар. Дўст деб билганларимиз душман чиқди. Улар биздан яширин тил бириктириб, теграмизни ҳалқадай ўраб олдилар-да, мўр-малаҳдай ёпирилиб келдилар. Фафлатда қолдик! Етти йил жанг-жадал бўлди. Етти йил! Не-не арслон йигитлар жангда ҳалок бўлди. Не-не мардлар "воҳ, юртим" деб жон берди. Душман ҳеч кимни аямади. Кексаларни қиличдан ўтказди, аёлларни чопди, болаларни қўйдай бўғизлади. Бешиқдаги гўдакларгача қиличлади. Қаерда биров омон қолган бўлса, қувиб етди. Бўрилардай ўртага олиб, тилка-пора қилди. Эл йўқ бўлди! Юрт йўқ бўлди! Бир элдан отанг бош бўлиб олти киши қолдик.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Отам ким эди?

ТОҢҒЁРУҒ: Отанг алп Элтуғу. У биз омон қолишимиз учун бизларни қувиб келаётган душманлар билан бир ўзи уч кеча-кундуз жанг қилди. Биз тоғлардан ошиб, изларимизни шамол учириб кетгунча савасад. Қўлимизда икки ёшлик сену амманнинг бир яримга кирган қизи бор эди. Қолганларимиз – бобонг, амманг, мен – сизларни асраб қолиш учун одам оёғи тегмаган жойларга бош олиб кетдик...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Отам балки омон қолгандир?

ТОҢҒЁРУҒ: Йўқ, омон қолмаган. Отанг бизнинг боримизни минг кунлик йўл нарисидан ҳам билар эди. Ўлмаса, топиб келар эди-да! У бу дунёда иккаламизни тентиратиб кўярмиди?... Воҳ! Ичим ёниб кетяпти! Куйиб кетдим! Бир тутам тутун бўлиб, бу дунёда юрибман!

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна!..

ТОҢҒЁРУҒ: Менга бу дунё тақдир эмас, оловхона берди! Жизғанақ бўлиб кетдим! Парвардигор! Отам қани! Онақ қани! Қани қавму қариндош! Элу юртим қани! Уларга шундай кенг дунёдан бир парча ер топилмади! Шундай катта эл, шундай улуг юрт ерга ботиб кетди!.. Душманлик ҳам шундай бўладими? Бешафқатлик шундай кучлими? Қани бахт?! Қани эрк?!.. Менинг ҳатто ўлишга ҳам ҳаққим йўқ!..

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Нималар деяпсиз? Ҳеч гапирмаган гаплар тилингизга келяпти... Эна!..

ТОҢҒЁРУҒ: Эшит! Эшит!.. Биз бир ой юриб, ёвдан халос бўлганимизни сезганимиздан кейин яна фалокат юз берди. Бобонг – отангнинг отаси Мангукот жон берди. У менга ва амманга ўлими олдидан васият қилди...

Яна сибизга бўзлайди. Саҳна тескари айланади. Кунлар ва тунлар алмашади... Бўлиб ўтган воқеалар жонлана бошлайди.

Тоғлардаги бир унгур. Мангуқут харсангга суяниб аранг турибди. Тонгёруғ ва Кунёруғларнинг қўлларида чақалоқлари, унинг қаршисида тик қотишган.

МАНГУҚУТ: Эна қизларим! Менга жонимни топширадиган дамлар етганга ўхшайди. Энди йиғламасдан, яхшилаб тингланглар!

КУНЁРУҒ (йиғлар экан): Йиғламаймиз!... Йиғламаймиз!

ТОНГЁРУҒ (изиллаб): Ҳеч йиғламаймиз! Ҳеч қачон...

КУНЁРУҒ: Фақат сиз ётиб олинг! Ярадорсиз... Оёқда аранг турибсиз...

МАНГУҚУТ: Ҳозир айтадиган гапим жуда иззат-ҳурматли лафз. Тик туриб айтмасам, бўлмайди... Биз неча киши қолдик?

ТОНГЁРУҒ: Олти киши...

КУНЁРУҒ: Акам етиб келса, олти киши...

МАНГУҚУТ: Аканг етиб келмайди...

Оғир сукунат чўқади. Фақат сибизгами, чанқовузми, ёки дўмбирами, хуллас, аллақандай дард бўзлайди.

Кунёруғ, аканг етиб келмайди... Тонгёруғ келиним, сен ҳам Элтуғудан умидингни у! У ортимиздан тушган ёв йўлида – бизга қалқон бўлиб, ҳалок бўлган.

ТОНГЁРУҒ: Қаердан билдингиз?

МАНГУҚУТ: Биз бу ерда тирик юрибмиз-ку! У фидо бўлмаганда, тирик юрармидик. Ёв аллақачон бизга етиб олган бўлар эди...

Яна сукунат. Яна тош дунёларни эритиб, мусиқа нола қилади.

ТОНГЁРУҒ: Балки...

МАНГУҚУТ: Ўзингни алдама. Бу дунё ўзларини алдайдиганларни кечирмайди. Бунинг устига, эшитдим! "Отажон" деган жоначчиқ ноласини шамол кўнглимга учириб етгандай бўлди... Хуллас, жон топшираримда, сизларга васиятим бор. Мен ҳозир ўламан. Мени дафн этганларингдан сўнг, тез хайрлашинглар. Тонгёруғ, сен ўлгингни олиб кунботарга қирқ кун юр. Сен, Кунёруғ, кунчиқар тарафга қирқ кун юр. Уша тарафларда кун кўринглар... Бир жойда кўп қолманглар. Одамларнинг кўзига кўринманглар! Болаларингни асранглар...

КУНЁРУҒ: Отажон, нега бирга бўлмаслигимиз керак?

МАНГУҚУТ: Дунёни кўриб турибсан-ку! У шафқатни билмайди. Атроф ёв. Агар фалокат юз бериб, душман икковларингни баробар босқин этса, Тонгли халқидан ҳеч ким қолмайди. Бу оламдан шону шавкатимиз, ғуруримиз, бору йўғимиз – қаро ернинг тағига кириб кетади. Мен бу халқ омон қолишини истайман. Бу жувонмарг халқни сақлаб қолиш масъулияти энди сизнинг зиммангизда қолди. Фарзандларинг ўн саккиз ёшга тўлганда, бундан олти ойлик йўл наридаги Бойсун-Қўнғиротнинг Асқар тоғида учрашасизлар. Фарзандларингни "ўзингдан кўпайиб, бир халқ бўл" деб яхши ният билан бир-бирига уйланглар. Сизлар эса ҳозир, токи фарзандларингни ўн саккиз ёшида учраштирмагунча, бошларингга осмон йиқилса ҳам, ўлмасликка ваъда беринглар!

ТОНГЁРУҒ: Ваъда бераман!

КУНЁРУҒ: Ваъда бераман!

МАНГУҚУТ: Қаттиқроқ айтинглар, бу бағри тош дунё эшитсин! Қаттиқроқ айтинглар!..

ТОНГЁРУҒ: Дунё, эшит!

КУНЁРУҒ: Ўзингни карликка олиб турма! Эшит!

ТОНГЁРУҒ: Мен Тонгли элининг қизи, Тонгёруғ, болаларимиз ўн саккиз ёшида кўришгунча ўлмасликка қасам ичаман!

КУНЁРУҒ: Мен Тонгли элининг қизи, Кунёруғ, отам васиятини адо этмагунча ўлмайман деб қасам ичаман!

МАНГУҚУТ: Энди охириг васиятим! Ўлсам, устимга шох-шабба ташланглар-да, бу ердан тез кетинглар! Бу гапим ҳам васият! Ёв етиб қолиши мумкин!.. Тангрим! Шу қирғин бўлган элни ўзинг ёрлақа! Шу икки норасида илдизларини асра! Улар кўкарсин! Дарахт бўлсин! Бог бўлсин! Бир улуг халқ яна дунёни тутсин! Мана бу икки жафоқаш аёлга ҳам сабру тоқат бер! Кўк Тангрим! Мени эшитясанми, Кўк Тангрим!.. Кўк Тангрим!.. Тангрим деяпман!..

Мангукот ўқ теккандай йиқилади. Яна одми чолғулар инсоннинг мангу дардини айта бўзлайди. Икки аёл йиғлай-йиғлай, чақалоқларни бир четга авайлаб кўядилар-да, марҳумнинг устига дарахтларнинг новдаларини ташлай бошлайдилар. Бу ишларни ба-жариб, бир-бирларининг қаршиларига келиб тўхтайдилар.

ТОНГЁРУФ: Тонгли элининг Кунёруғ қизи! Бошимда соя бўлган алп Эртуғунинг синг-лиси! Жигарим! Бу дунёларда ёлғиз қолган ёлғизим! Энди мен кетаман!..

КУНЁРУФ: Тонгли элининг Тонгёруғ қизи! Акамдай эрнинг кўнгли топган покиза гул! Айрилиқларда эслаб юрадиган ёлғиз қариндошим! Энди мен ҳам кетаман!..

ТОНГЁРУФ: Ўн саккиз ёз, ўн саккиз қиш ўтгунча хайр!

КУНЁРУФ: Ўн саккиз кўклам, ўн саккиз хазон ўтса, албатта, кўришамиз!..

ТОНГЁРУФ: Айрилиққа чидаймиз!

КУНЁРУФ: Бошимизга тош ёғса ҳам сабр қиламиз!

ТОНГЁРУФ: Фақат элимизнинг бу икки илдизини омонликда кўқартирсак, бас.

КУНЁРУФ: Ҳали улар дарахт бўлади!

ТОНГЁРУФ: Дарахтлар боққа айланади!..

КУНЁРУФ: Олтой тоғларидан Ҳазар денгизигача Тонгли эли ўрмондай шовуллаб туради.

ТОНГЁРУФ: Элимизнинг шону шавкати оламини тутуди.

КУНЁРУФ: Энди кўришгунча йиғламаймиз ҳам!

ТОНГЁРУФ: Энди ўн саккиз йил ёш тўкмай яшаймиз.

КУНЁРУФ: Тошдай яшаймиз.

ТОНГЁРУФ: Тошга айланган икки томчи ёшдай яшаймиз.

КУНЁРУФ: Омон боринг!

ТОНГЁРУФ: Омон бўлинг!

Улар икки томонга юрадилар. Тўхтайдилар.

КУНЁРУФ: Тонгли элининг Тонгёруғ қизи!

ТОНГЁРУФ: Тонгли элининг Кунёруғ қизи!

КУНЁРУФ (овози йиғидан қалтираб): Элимдан қолган ёдгорим!

ТОНГЁРУФ (бетовуш йиғлар экан): Мен... кейин... йиғламайман!.. Сабрим қолмади! Охирги марта! Охирги марта!..

КУНЁРУФ: Янга...

ТУНЁРУФ: Қиз! Эгачим!..

Улар хўнграганча, бир-бирларини бағрига босадилар. Шу пайт мусиқа ҳам кўнгил бўлиб хўнгради. Чақалоқлар ҳам безовталаниб, йиғлашга тушадилар. Икки она югу-риб бориб, чақалоқларини оладилар ва... бир мажбур юришда, бир-бирларига қарай-қарай, дунёнинг икки тарафига қараб кетадилар.

3

Яна Ёлғиз Мерган ва Тонгёруғ. Улар суҳбатларини давом эттиряптилар.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН (ажиб бир сурурли оҳангда, сўзнинг мазасидан роҳатланиб): Тонг-ли... Тонгли...

ТОНГЁРУФ (нохос бахтдан чўчиб тушгандай): А? Қайтар... Яна айт!.. Қайтар!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Тонгли...

ТОНГЁРУФ: Тонгли... Тонгли! Яна айт, болам, айт!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Тонгли!.. Тонгли!..

ТОНГЁРУФ: Эшитар кун бор экан-ку! Тонгли, номинг ўчмаган экан-ку! Мана, ўғлим айтиб турибди... Менинг ўғлим номингни айтаяпти. Айт, болам, айт! Қаттиқроқ айт! Дунё сизга тушин! Тонгли деган халқ тириклигини эшитсин! Баралла айт! Бақириб айт! Бу кар дунё тингласин!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Тонгли!.. Тонгли!.. Тонгли!..

ТОНГЁРУФ: Ёлғизим! Ёлғиз мерганим! Сен омон бўлсанг, Тонгли бу дунёда илдиз отади. Биз Асқар тоғдамиз. Амманг Кунёруғ фарзандини олиб бу томонга жўнаган. Ке-либ қолишади. Келишса, аммангнинг қизини сенга унаштираман! Тўрталамиз – бар-ча Тонгли улуси йиғилиб – катта тўй қиламиз! Сизлар ўн ўғил кўрасизлар! Ўн қизли бўласизлар! Ўн келин оласан! Ўн куёвли бўласан!.. Мен, хув, чўққиға чиқиб, атрофга

қарайман. Келишаётган бўлса, кўзлари тушар...

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Мен бора қолай... Зув этиб бориб, зув этиб келаман.

ТОНГЁРУФ: Йўқ, улар эркакни кўришса чўчишади...

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Нега?

ТОНГЁРУФ: Эркакларнинг бағри тош... Одамларнинг мана шу тошмехр дунёсини улар қурган!.. (Ташқарига йўналади) Мен ҳозир келаман... Ҳозир!..

Шу пайт яна ғознинг ғағалаши эшитилади.

ЁЛГИЗ МЕРГАН (дунёни унутиб): О, товушингдан! Яна келдингми?... Худо сени менга буюрган! Кўнглим сезиб турибди! Ажалинг қувиб, ёнимга келяпсан!.. (Ичкарига югуриб киради-да, ўқ-ёйини олиб чиқади). Ҳозир бораман! Чақиришингни қара!

ТОНГЁРУФ: Уғлим! Ҳеч қанақа ғоз йўқ!

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Э, ана бир ғознинг тарафини шунча оласизми? Нега эшитиб туриб, "эшитмадим", дейсиз!

ТОНГЁРУФ: Болажоним, шу ишингни кўй! Ғознинг овози эмас...

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Э, ана-я! Сочингизга оқ тушганда алдамчи бўлиб қолдингизми? Ана, учиб келиб нақ пешонамизга – Кўктошнинг устига кўнди. Қаранг!.. Қаранг!

ТОНГЁРУФ (сукут сақлаб): Кўрдим, болам, кўрдим!.. Аммо шу ғозга тегинма!

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Нимага? Нимага? Мен овчиман! Тангри жами жониворларни овлаш учун яратган!

ТОНГЁРУФ: Биламан... Болам, биламан... Аммо шу ғозга омонлик бер! Шу ғоз омон қолсин!.. Ана, учиб кетди!..

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Мени аҳмоқ қиялтимми бу қуш? Бир пайдо бўлади, бир йўқ бўлади...

ТОНГЁРУФ: Дилтанг бўлаверма! Фойдаси йўқ. Учиб кетди – бўлди-да!.. Мабодо қайтиб келса ҳам, унга тегинма! Мен эса ҳозир югуриб бораман-да, ҳўв, чўққидан атрофга бир қараб қайтаман... Амманг Асқар тоққа етдим деганда, адашиб овора бўлиб юрмасин! (Ташқарига йўналади.)

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Эна...

ТОНГЁРУФ: (тўхтаб): Нима дейсан?

ЁЛГИЗ МЕРГАН (зўриқиб): Эна...

ТОНГЁРУФ: Сўрайвер, нима ғалинг бор?

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Амманнинг қизини исми нима?

ТОНГЁРУФ (негадир қувониб): Айтмадимми?

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Йўқ... Айтганингиз йўқ...

ТОНГЁРУФ: Амманнинг қизининг исми... жуда чиройли! Мангуҳаёт!

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Мангуҳаёт?..

ТОНГЁРУФ: Ҳа, Мангуҳаёт!

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Ҳақиқатдан чиройли экан!

ТОНГЁРУФ: Исми ҳам чиройли, ўзи ҳам чиройли!..

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Уни кўрмагансиз-ку... Қаердан биласиз?

ТОНГЁРУФ: Билиб қўй, ўғлим, дунёдаги энг чиройли халқ Тонгли халқидир. Чунки Тонгли халқи хиёнатни билмайди. Бу халқ хиёнатни билмагани учун қаро ерга кирди. Тонглиларнинг эркаклари мард, паҳлавон; аёллари дунёдаги энг гўзал аёллардир. Билиб қўй! Ҳеч қачон унутма! Энг чиройли халқ Тонгли халқидир! Чунки у хиёнатни билмайди!.. Мен кетдим, болам. Ҳозир келаман...

У югургилаб чиқиб кетади.

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Мангуҳаёт... Мангу...ҳаёт!

Ёлғиз мерган бу исми такрорларкан, дунё аллақандай ўзгаради. Аёлнинг соғинч ва гулуга тўла сўзсиз кўшиғи қайлардандир эшитилади. Унга эркакнинг, эҳтимом Ёлғиз Мерганинг овози жўр бўлади. Ёлғизликнинг кўйида дард билан тўлган товушлар... Шу пайт яна ғоз ғоголаб қолади.

(Ғознинг овозини эшитмай) Мангуҳаёт... Бунча чиройли! Мангуҳаёт!... Яна ғоз сайради. (Ногоҳ эшитиб тўхтади). Ғоз сайради! (Қулоқ тутди.) Сув қуйилгандай ҳамма жой жим-жит!.. Аммо ғоз сайради. Аниқ эшитдим... Тавба, мени биров синаётгандай. Бутун вужудим титраб кетяпти. Кўнглим ўлжани сездим. Даҳшатли ўлжа! Худди тақдирдай катта ўлжага ўхшаяпти... Ана, яна сайради!.. Бу ғоз мени масҳара қияпти! Овчи эмас-

сан деяпти! Отолмайсан деяпти! Ёлғиз мерган минг қадамдан учган қушнинг кўзидан уришини ҳали билмайди!.. Яна сайради! Э, тоқатимни тоқ қилдинг! (У отилиб чайлага киради-да, ўқ-ёйни олиб чиқади.) Қаердасан? Ғоз, қаердасан? Менга сени Тангри тало рўбарў эътипти! (Атрофга синчиклаб назар ташлайди.) Билиб кўй! Мен Ёлғиз Мерганман! Етти ёшимдан буён отган ўқим хато кетмаган! Мўлжалга беҳато урганман!.. Беҳато уришимни билмайсан! О, яна сайрадинг! Мен билан бекор ўйнашаяпсан! Бекор!.. (У атрофга айланиб қараб, ғозни излайди.) Воҳ, қудратингдан! Тангрим! Бу ғоз жуда ўзидан кетди! Ана, газадан ошиб, тикка мен томонга учиб келяпти! Мени ўйнатаяпти! Нақ манглайимга келиб отган ўқим хато кетмаган! Менинг кимлигимни билмайди бу жонивор... (ёйни олиб, ўқни садоғидан олади.) Кимлигимни билмайди! Билмайди...

ТОНГЁРУҒ (олисан): Отма! Болам, отма!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН (мўлжалга олишга ҳозирланиб): Учиб кетма! Жойингда тур! Жойингда тур!

ТОНГЁРУҒ (овози энди яқиндан эшитилади): Отма деяпман сенга! Отма!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Энамни нима иши бор бу ғоз билан! Сен энамнинг гапига қулоқ тутма!.. Жойинангда тур! Мана, ҳозир! Мана, ҳозир!.. (У мўлжалга олиб, ўқ тиралган ёйнинг тасмасини торта бошлайди.) Саҳнага Тонгёруғ отилиб киради.

ТОНГЁРУҒ: Отма! Отма!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Халақит берманг! Халақит берманг! Ўзи келди! Ўзи талаб қилиб, учиб келди! Отиб олмасам, ўлиб қоламан! Ўлиб қоламан!..

ТОНГЁРУҒ: Отма!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна, шу ғоз ўғлингиздан азими? Тарафини олманг! Мен сизга "шу ғозни отиб олмасам, ўлиб қоламан" деяпман! Ўлиб қоламан.

ТОНГЁРУҒ: Отма, деяпман, боласи тушмагур! Отма!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна!..

ТОНГЁРУҒ: (ғоз кўнган тарафга қараб): Ҳо, киш!.. Киш!.. Қуш бўлмай ўлгур, учсангчи! Тошдай тураверасанми? Киш!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Мен ўлиб қоламан деяпман! Ўлиб қоламан! Мендан бирор жонивор қочиб ҳам, учиб ҳам қутулмаган!.. Қутулса, ўлганим!..

ТОНГЁРУҒ: Киш!.. Киш!..

Ёлғиз мерган ёйни тортади. Айни ўқ отиладиган пайти Тонгёруғ ўғлининг қўлига туртиб юборади. Ғознинг чўчиб, ғоғиллагани эшитилади. Унинг овози борган сари олислаб боради. Сукунат чўқади.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН (ҳолсизланиб): Эна... Ўқим тегмади...

ТОНГЁРУҒ (қувонгандан ўғлига эътибор бермай): Тегмади!.. Ғоз омон қолди!.. Омон қолди! Элчи ғоз омон қолди!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна... Қанақа элчи ғоз?..

ТОНГЁРУҒ: "Мени душманга қолдирма, Бойсун-Кўнғиротгача қанотимни толдирма", деб учиб кетди? Учиб кетди!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна, деяпман! Қанақа элчи ғоз?..

ТОНГЁРУҒ: Бу жойлар, мана шу Асқар тоғ – Бойсун-Кўнғиротнинг ерлари, болам! Алпомиш зиндонга тушиб, элу юрти ултонтозларга қулиб кетди! Эл Алпомишни ўлган деб ўйлайди. Бу ғоз Алпомишдан юртига нома олиб кетаётган элчи қуш. Қанотига нома боғланган! Элчига ўлим йўқ!.. Энди Алпомиш қайтади! Кўнғирот озод бўлади!.. Бу дунёда бир элу юрт тахту бахтли яшайди!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Сиз қаердан биласиз бу гапларни?

ТОНГЁРУҒ: Ҳасратда яшаган одам нималарни билмайди, болам! Бу гапларни қушлардан эшитдим! Ҳасратдан ҳимиллаб турган ҳаволар айтди. Қайгудан энгашиб қолган осмон сўзлади! Ёлғизлигимиз жами тирикликнинг тилини англашни ўргатди менга!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН (тобора ҳолсизланиб): Эна, энди менга нима бўлади?

ТОНГЁРУҒ (ўғлига эътибор бериб қарар экан): Сенга... Сенга... Нима бўлди?

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Мен ғозни отолмадим!.. Ғоз учиб кетди!

ТОНГЁРУҒ: Айтдим-ку, бу ғоз...

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Сиз менга чўпчак айтаяпсиз... Менинг эса, бу дунёда тургилигим қолмади... Ўзингиз айтгансиз: "Эр кишининг ўқи хато кетгани, ўлгани", дегансиз...

ТОНГЁРУҒ: Айтганман... Ҳа, айтганман!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Ўқим хато кетди... Ичимдаги ўқ томирим узилди, эна!.. Эна!.. (у ҳолсизланиб, харсанга суянади.) Эна...

ТОНГЁРУҒ (ўглининг қошига югуриб боради. Юз айланиб, минг ўргилади): Ундай дема! Ундай дема, жоним болам! Ёлғизим менинг!

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Мендан бир ғозни энамки авло билди, паймонам тўлган экан, гулим очилмай сўлган экан... Воҳ! Ғоз учиб кетди! Қайтиб келмайдиган бўлиб кетди! Улганим яхши!..

ТОНГЁРУҒ (жонҳолатда каловланиб): Нима деяпсан? Ҳеч қачон! Ҳеч қачон ўлмайсан!..

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Воҳ, жоним! Эна, бутун вужудим эзилиб кетди!

ТОНГЁРУҒ: Тўшакка юр... Тўшакка юр!.. (ўглини суяганча, қапа тарафга бошлайди.)

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН (судралиб қадам ташлайди): Ҳолим қолмади! Ҳолим қолмади! Ғоз учиб кетди!

ТОНГЁРУҒ: У ғоз...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: (чўккалаб қолади). Бир ғозни мендан аядингиз... Эна, мен энди одам бўлмасам керак.

ТОНГЁРУҒ: Болам! Болам!..

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна... Дунё кўзимга қоронги бўляпти!..

Ёлғиз Мерган қадди букилиб, аста ерга йқилади. Тонгёруғ югуриб бориб, ўглининг бошини тиззасига олади:

Болам!.. Кўзингни оч! Кўзингни оч! Сен ўлмаслигинг керак! Эшитяпсанми, болам, сен ўлмаслигин керак!.. Воҳ, Тангрим менга ёрдам бер! Бир халқдан қолган ёдгорга ёрдам бер! Уни қаро ерга киргизма! У бу оламдан кетса, Тонгли улуси изи билан бу дунёдан ўчади! Тангрим!..

Саҳна қоронги тортади...

4

...Дунёда кун-тун алмашяпти. Туну кун оралаб, саҳнадан Тонгёруғ пириллабгина юриб ўтиб кетяпти, ўтиб кетяпти... Кун-тун алмашяпти. Саҳнанинг бир тарафидан қўлида узун ирғай таёқ ушлаб олган Бўлган Кал, бир тарафидан Тонгёруғ ҳаллослаб кириб келяпти.

БЎЛҒАН КАЛ (саҳнага кириб оқ): Қайт! Эгачим, қайт! Мен фол очишни ташлаганман. Келган изинга қайт деяпман! Қайт!

ТОНГЁРУҒ: Бўлган иним! Минг афсунга тўлган иним! Ўғлим олти ойдан буён касал бўлиб, кўзини очолмай ётибди. Шамолдай елдим, олти ойлик йўлни олти нафасда босиб келдим! Боламнинг дардига даво излаб, биядай бўзлаб қошинга етдим!..

БЎЛҒАН КАЛ: Ҳолингдан хабарим бор! Ҳолингдан хабарим бўлмаса, бу дунёда нега Бўлган Кал номини ўртага қўйиб фол очиб юрибман! Аммо яқинимга келма! Ловуллаб ёнаяпсан! Мен ҳам оловинга қўшилиб ёниб кетаман! Ёнимга келма!.. Қайт!

ТОНГЁРУҒ: Қайт, дема! Жонимни олсанг, ол! Молимни олсанг, ол!..

БЎЛҒАН КАЛ: Эгачим, молингни ололмайман – талончи эмасман, жонингни ололмайман – Кўк Тангри эмасман! Яқинимга келма! Мен фол очишни ташлаганман! Очган фолим тесқари чиқяпти! Фақат Тангридан умид кут!

ТОНГЁРУҒ: Тангридан шу боламнинг умрини сўраб берадиган одам керак. Менинг зоримни Тангрим эшитмаяпти... Ҳеч бўлмаса, бир сирни айт, Бўлган иним, мен Тангрига нима ёмонлик қилдимки, ёлғиз боламини, кўзимнинг оқу қаросини бедаво дардга дучор қилди?..

БЎЛҒАН КАЛ: Тангрининг равиши фақат ўзига маълум...

ТОНГЁРУҒ: Илоё, дунё тургунча тургин! Мени марҳаматингдан нари тутма! Тушун, ўғлим Тонгли улусининг сўнги илдизчаси! Мен уни ўн саккиз йил асраб-авайладим. У жувонмарг бўлса, бус-бутун эл қайта кўкармайди – дунёдан беиз йўқолади. Қаро ерга кириб кетади!..

БЎЛҒАН КАЛ: Йиғлатма-да мени!.. Бу қисматни билмасам, фолчиман деб бу дунёда лоф уриб юрамани?

ТОНГЁРУҒ: Иним, сен яна бир гапни биласан...

БЎЛҒАН КАЛ: Эгачим, сенга худойимнинг синови туғамаганга ўхшайди! Мендан сўраб нима қиласан? Сен фидокорнинг ишини қилдинг. Ўғлингнинг жонини жабборга бериб, элчи ғозни учирдинг! Ана, Қўнғирот элида неча ойки, тўй! Бахту тахти қайтиб келган... Сен улуг одамсан! Бир халққа озодлик бердинг! Ғозга айланиб, учиб кетаёт-

ган эркининг кўксини ўқ туйраб ўтмади. Озодликнинг йўли кесилмади. Алпомиш қайтиб, Бойсун-Қўнғирот бахтини топди! Эгачим, бутун дунё билган гапни қайта айтай: сен фидокорлик қилдинг. Бу дунёда фидокорнинг иши оғирдир! Қайси фидокорнинг манглайи ярқираб, бу дунёдан ўтди? Сен бу дунёни мард деб ўйлама! Кет, эгачим! Кет! Мендан нажот кутма! Мен кимманки, сенга ёрдам берай!

ТОНГЁРУФ (сўнгги умид билан, кўз ёшларини тиёлмай): Ҳеч ёрдам беролмайсанми?

БЎЛГАН КАЛ: Эгачим, мени қийнаясан. Кет!..

ТОНГЁРУФ: Иним! Қаршимда қаро кунларимдаги бир ситим ёруғ бўлиб турибсан! Мени кўп қақшатма! Биргина фол оч!

БЎЛГАН КАЛ: Очолмайман...

ТОНГЁРУФ: Сени умрим бўйи олқайман! Ёлвораман! Шу боламга фол оч!

БЎЛГАН КАЛ: Эгачим!..

ТОНГЁРУФ: Мени қақшатма!..

БЎЛГАН КАЛ: Очадиган фолимни ўйласам, қўрқиб кетяпман. Туришингни қара! Сен ҳеч нарсадан қайтмайсан! Сен жонингни аямайсан! Эгачим! Жони сабил қолган одамсан! Билиб қўй, сен ҳам осмонни кўтариб турган одамсан!

ТОНГЁРУФ: Қанақа осмон?

БЎЛГАН КАЛ: Бу дунёнинг осмони кўп. Бирини сен кўтариб турибсан.

ТОНГЁРУФ: Аллақайдаги гапларни гапирма! Худо қаргаган халқнинг Худо қаргаган бир муштипари бўлсам...

БЎЛГАН КАЛ: Ундай дема! Ундай дема!.. Сен энг улуғ одамсан!

ТОНГЁРУФ: Иним, менинг ўлишга ҳаққим йўқ. Бўлмаса...

БЎЛГАН КАЛ: Энди кет! Дунё билан гаплашимга халақит берапсан. Кўнглимни бўшатириб юборяпсан. Сенга қараб, юрагим эзилиб кетяпти... Дунё билан гаплашишда қаттиқ бўлмасанг, бўлмайди. Бўшашсанг, бу дунё эзиб ташлайди. Сен буни биласан...

ТОНГЁРУФ: Биладан. Ўн саккиз йил ёлғиз бошим билан дунёга сир бермадим. Тика гаплашдим. Бошқа иложим йўқ эди.

БЎЛГАН КАЛ: Энди ҳам бўшашма! Аввалгидай кўзига тик қараб ишингни қилавер! Энди бор...

ТОНГЁРУФ (қақшаб): Болам... Ёлғизим нима бўлади?

БЎЛГАН КАЛ: Воҳ, ўзини ўйламаган, эгачим!.. Тангрининг айтгани бўлади! Тангрининг айтгани бўлади! Кет!.. Мени қийнама!..

ТОНГЁРУФ (кета бошлайди): Кўк Тангрим! Ўзинг нажот бер! Нажот бер! Ёлғизгина боламини хазон қилма! Ахир, унга бир гап бўлса, бир халқ бу дунёдан беиз йўқолади! Қайси гуноҳимиз учун бизни бу дунёндан ҳайдаб юборяпсан!.. Синовингни кўтаролмаяпман! Ерга киргизиб юборяпти мени синовларинг! Чидаёлмаяпман! Сабрим тугаяпти! Тангрим! Тангрим! Овоз берсанг-чи! Нега жимсан? Ахир, бундан ортиқ хору зорлик бўладими? Тангрим! Озгина нажот бер!..

Тонгёруғ йиғлай-йиғлай чиқиб кетади. Бўлган Кал унинг фиғонларига тоқат қилолмай қотиб турибди.

БЎЛГАН КАЛ: Тангрим! Қойилман, Тангрим! Қандай бандаларингни яратгансан! Қандай гаройиб бандаларинг бор!.. Ё қудратингдан! Ё қудратингдан! Қандай бандаларинг бор!.. Қойилман...

Саҳнага қоронғилик тушади...

5

...ёришганда, сибизга йиғлаб, дўмбира бўзлаб, Ёлғиз Мерганнинг ҳолидан яна баён этиб турибди. Кападан судралаиб, қийналиб, инграшиб чиқаётган Ёлғиз Мерган кўринади. У бир дам судралгач, беҳолликдан тўхтаб қолади. Ё қимирлашга мажולי етмаяпти ёхуд бу дам ҳушидан кетган... Ёлғиз ўзига келиб, яна инграганча, судралади. Охир саҳнанинг тўридаги харсанг тошга минг азобда етиб боради. Унга кўксини ердан узиб, суяниши ҳам минг азобда кечади. Ана, Ёлғиз Мерган харсангга суянганча, дунёни томоша қиляпти. Дам осмонга, дам тоғларга қарайди, дам ёнидаги майсани суйган одамнинг сочини силагандай силайди... Тонгёруғ киради. Уғлини ташқарида ўтирганини кўриб, тўхтаб қолади.

- ТОНГЁРУҶ: Ташқарига... қандай қилиб чиқдинг?
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Чиқдим. Эмаклаб, судралиб...
- ТОНГЁРУҶ: Сен... Сенинг тобинг йўқ. Тўшақда ётишинг лозим. Гапимга кирмайсан...
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Капа қафасга ўхшади. Дунёни бир кўрай деб чиқдим.
- ТОНГЁРУҶ: Болажоним! Нималар деясан? Ҳали бу дунёни кўп кўрасан!
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН (унинг гапини эшитмагандай): Дунё бошқача экан...
- ТОНГЁРУҶ (бирдан туюқиб): Мен дунёни биламан! У... ўлжасини таъқиб этаётган бўрига ўхшайди. Халқимизни ёв бетўхтов босқин этгандан буён у бизни таъқиб этади... Ҳозир менга етиб келган! Тишлар бўғзимга ботиб кетаётганини ҳис қилиб турибман...
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Сен айтаётганинг бошқа дунё...
- ТОНГЁРУҶ: Дунё битта! Бошқа дунё йўқ. Тонгли элини қирган, лак-лак одамларнинг қонини дарё-дарё оқизган, болалару аёлларни қўйдай сўйган дунё...
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Бошқа дунё бор... Масалан, сиз бошқа дунёсиз!..
- ТОНГЁРУҶ: Мен?
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Ҳа... Мен бемажолликда ётиб, ўйлайвериб-ўйлайвериб топдим. Сиз бошқа дунёсиз...
- ТОНГЁРУҶ: Қанақа дунёман?
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Сиз ўзингиздан кўра бошқаларни кўпроқ ўйлайдиган одамсиз. Бу дунёда бошқалар ҳам эмин-эркин – ўзининг бахту тахти билан яшашини хоҳлайсиз...
- ТОНГЁРУҶ: Шу ишим ёмонми?
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Яхши... Аммо бир ғозни ўғлингиздан аядингиз...
- ТОНГЁРУҶ: Болам! Болажоним!..
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Менга эса одамларнинг кўзига кўринма, улар қиргин ва ўлим олиб келади, деб ўргатдингиз...
- ТОНГЁРУҶ: Бошқа иложим йўқ. Сен элингнинг ичида яшаёлмаяпсан-да! На суянчинг бор, на таянчинг! Ҳаводасану учишга қанотинг йўқдай... Одамлар ёлғизу кучсизни аяб ўтирмайди! Сени асраб қолиш учун бу гапларни айтишга мажбур бўлганман. Чунки сенга бир гап бўлса, элимиз йўқ бўлади.
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Мени хато қилишга ҳақим йўқлигини, ҳар отган ўқим мўлжалга аниқ тегиши кераклигини уқтиргансиз. Тинмай машқ қилдиргансиз! Хато қилиш йигит учун ўлим дегансиз.
- ТОНГЁРУҶ: Ҳа, ҳа!.. Айтганман! Айтганман, болажоним! Сен бир халқдан қолган ягона эркак бўлганинг учун бошқа нима дейин? Хато қилсанг, тузатадиганинг йўқ – ёвга ем бўласан...
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Фақат жонингни асра дегансиз...
- ТОНГЁРУҶ: Бошқа нима дейин? Сен Тонгли улусини қайта яратгувчисан!..
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН (бемажол ўртаниб): Эна! Эна...
- ТОНГЁРУҶ (фарзандига гиргиттон бўлиб): Жон!..
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Барибир... Бошқа дунё бор экан. Ор-номус тирикликдан баланд экан, эна!..
- ТОНГЁРУҶ: Болажоним! Номусу орлим!..
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Хато қилдим... Ғоз учиб кетди! Яшашга кучим етмаяпти!..
- ТОНГЁРУҶ: Шунча орсизлар дунёда яшаб юрибди-ку!..
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Уларнинг дунёси кенг бўлса керак! Менинг дунём эса торгина – ҳадеб ўзимга дуч келавераман. Ўзимга қарайман-да, қора ерларга кириб кетаман. Бир ғозни отолмаган ношуд, бир элни қандай яратсин!
- ТОНГЁРУҶ: Болам!
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Ўлганим яхши, эна! Аммо бошқа дунё! Қандай гўзал! Осмонни қаранг! Шунчалар чексиз! Рангларининг тозаллигини! Ҳар кун кўрадиганим анов арчани қаранг! Ҳаётни уфуриб, шамолда гувуллайди!.. Бунча чиройли!.. Қараб тўймайман, эна!
- ТОНГЁРУҶ: Ҳали кўп қарайсан! Ҳали қанча дарахтларни кўрмагансан! Ҳаммасини томоша қиласан! Ў, сен Тонгли улусининг осмонини кўрмагансан! Осмонимиз шундай баланд эдики!.. (Армонли, сурурли сукут чўқади.) Энди, болам, ичкари кириб бир мизгиб ол! Мен Луқмони Ҳақимнинг олдига бориб келаман!
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Эна, овора бўлманг. Дардимга даво йўқ...
- ТОНГЁРУҶ: Шу гапларингни қўй. Дардинга даво топмасам, энанг бўлиб нима қилдим...
- ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: “Дори” деб берганингизни едим, “ич” деганингизни ичдим... Фойдаси йўқ... “Луқмони Ҳақим олти ойлик йўл нарида”, деётган эдингиз, эна! Сиз қайтиб келгунча...

ТОНГЁРУҶ: Худо хоҳласа, мен қайтиб келгунча, ҳамма нарса омон-омонликда бўлади. Олти ойлик йўлни олти нафасда босаман!

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Фойдаси йўқ...

ТОНГЁРУҶ: Ҳамма нарсага шак келтираверма. Касал борки, давоси бор! Луқмони Ҳаким билмаган даво борми?

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг давоси бор...

ТОНГЁРУҶ (чўчиб тушиб): Нима? (Ўтириб қолади. Хўнграб йиғлайди.) Мен сени бу ёруғ дунёдан қўйиб юбормайман! Эшитяпсанми? Қўйиб юбормайман...

Қоронғилик тушади...

...Дунёда кун-тун алмашаяпти. Туну кун оралаб, саҳнадан Тонгёруғ пириллабгина юриб ўтиб кетаяпти, ўтиб кетаяпти... Кун-тун алмашаяпти. Ниҳоят, Тонгёруғ саҳнага кирди-да, таққа тўхтаб қолади. Саҳнанинг нарига тарафидан Луқмони Ҳаким, кўзи тушган жониворлару ўт-ўланлар билан гаплашган кўйи, кириб келаяпти. Соқоли кўксига тушган, кўрганнинг ақли учган – ўз ақлидан ўзи тошиб, ҳар нақлидан сўзи тошиб келаяпти.

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Сен, жирғаноқ, шарбат бўласан... Қариқиз, сен беморларни терлатасан... Юлғун, писмиқ, нега яширинасан? Ариларга асални ким беради, тен-так?... Афсонак, заҳарлиман деб хафамисан? Заҳаринг ҳам дори-ку! Ўсавермайсанми? Дўлана, тоққа чиқиб кетма! Пастроқ туш! Ё қадрингни синаяпсанми? Майли, кўнглинг тўлсин! "Тоққа чиқмасанг, дўлона қайда", деб қўя қолганим...

ТОНГЁРУҶ (икки букилиб салом беради): Ассалому алайкум!

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ (тўхтаб): Ваалайкум ассалом!.. (Аёлга разм солиб.) Нега менга таъзим қилдинг, одамларнинг улуғи?

ТОНГЁРУҶ: Одамларни не-не хасталиқдан фориғ этган сиздай донишманд зотга таъзим қилмай, кимга таъзим қиламан?

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Мен сенга таъзим этишим лозим, Тонгли элининг улуғ фарзанди! Мен мингта, ҳа ана, мақтансам, ўн мингта одамнинг ҳаётини сақлаб қолгандирман. Сен эса... Э-хе!.. (У икки қўлини ёйиб, дунёни қамраб кўрсатади.)

ТОНГЁРУҶ: Мен қандай улуғ бўлай, Луқмони Ҳаким отажон! Бир боламнинг дардига даво топмасам...

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Бойсун-Кўнғиротдай дoston юртга дориломонлик берган зот улуғ бўлмай, мен улуғ бўлайми? Эзгулик йўлида ҳатто фарзандингни ҳам аямадинг, одамларнинг улуғи! Фарзандингни ҳам!.. Қандай улуғ зотсан!..

ТОНГЁРУҶ: Бу кўргиликларни қаердан эшитдингиз?

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Оламга дoston бўлдинг-ку! Учиб келган қушлар айтди, югуриб ўтган хайвонлар айтди, ғувуллаб ўтган шамоллар айтди. Сен ҳақингда ўт-ўланлар шамолда тебраниб кўшиқлар айтганини бир эшитсанг эди.

ТОНГЁРУҶ: Сиз уларни тилини қайдан биласиз?

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Мен сирларни билишга интилдим, Тангри эса сирларини очди... Интилганга Худо ёр!

ТОНГЁРУҶ: Яна бир урининг, Луқмони Ҳаким ота! Илоё, бу дунёнинг ёмонидан ёмон яшай! Илоё, минг дарднинг минг бир оғриғида тўлғонай! Фақат болам армонда кетмасин!..

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Сен, Тонгли элининг ёлғиз қизи, олам кўрмаган фидойилик кўрсатдинг!.. Энди чидамоқдан бошқа йўл йўқ... Чида! Неки бошга тушса, қаноат эт!.. Э, фалак! Э, дунё!..

ТОНГЁРУҶ: Ўғлим бу оламни тарк этса, Тонгли улуси беиз йўқолади... Бутун бир халқ беиз кетади!.. Садағанг кетай, Луқмони Ҳаким ота!.. Худо назари тушган одам-сиз! Фарзандим ўн гулидан бир гули очилмасдан, хазон бўлмасин! Бу гулдан ҳали қанча гуллар илдиз олиши керак!.. Ҳали ундан қанча дарахтлар ўсиб чиқади!.. Бу йигит ҳали боғ бўлади!.. Тонгли эли дунёда қайта тўғилади. Олтойдан Ҳазаргача от суриб, доврўқ солади!.. Фарзандимни ўлимга топширолмайман! Мен ваъда берганман!.. (Луқмони Ҳакимнинг пойига ўзини ташлаб) Луқмони Ҳаким отажон! Худо сийлаган зот! Шу ўғлимнинг умрини Тангридан сўраб беринг!..

Аёлнинг зориллашларини Луқмони Ҳаким бош эгиб, ўртаниб эшитяпти.

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ (сокин): Одамларнинг улуғи, ўзингни босиб ол! Ғамга сирингни берма!.. Тур ўрнингдан! Бу ёққа келишингда, ўғлинг – Ёлғиз Мерган нима деди? Охириги гапини эсла...

ТОНГЁРУҒ (ўзини тутиб олишга уринар экан): У.. У... "ўлимдан бошқа... ҳамма ишнинг... давоси бор..." деди.

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Ақлли йигит экан... (Сукунат. Луқмони Ҳаким оғир ўйга чўмган. Ниҳоят бош кўтариб) Ўғлинг тузалади.

ТОНГЁРУҒ (қулоқларига ишонмай): Нима? Нима дедингиз?

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Ўғлинг тузалади!

ТОНГЁРУҒ: Луқмони Ҳаким отажоним! Тилларингиздан айланай, нима дедингиз? Яна биргина қайтаринг?

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Ўғлинг тузалади. Фақат... (У иложсиз бир гапни айтаётгандай гапдан тўхтади.)

ТОНГЁРУҒ: Ўғлим тузалади!.. Ўғлим тузалади!..

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Одамларнинг улуғи, қулоқ тут!..

ТОНГЁРУҒ: (бу хушxabарни барбод этадиган бирор бир нарса бўлиб қолишидан чўчигандай) Тузалса, бўлди!.. Тузалса, бўлди! Энди мен борай! Умид берган тилларингизга жоним садаға! Энди бориб, ўғлимга бу хушxabарни етказай!.. (Луқмони Ҳакимга таъзим қилиб.) Қуллуқ, ҳакимларнинг ҳакими! Қуллуқ, донишмандларнинг донишманди!..

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Эшит! Одамларнинг улуғи, эшит! Ўғлинг тузалади. Фақат... (Тонгёруғ уни маъқуллаб туради.) фақат ўша ғозни отиб олса...

ТОНГЁРУҒ: Ўша... ғозни... отиб олса... тузалиб кетади?... Шундайми?

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Шундай, одамларнинг улуғи, шундай.

ТОНГЁРУҒ: У ғоз қаерда?

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Худо билади! Бир келган, кетган-да!

ТОНГЁРУҒ: Ҳа.. Худо билади... Бир келган... кетган... Уни... қандай топанман?!

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Тангридан сўра!

ТОНГЁРУҒ: Тангрим! Шу ғозни қайтариб юбор! Асқар тоққа кўндир! Болам ўрнидан туриб кетсин! Ахир, у бир илди! Кўкариши керак! Кўкариши керак!..

ЛУҚМОНИ ҲАКИМ: Э фалак!.. Э кажрафтор!..

Саҳна қоронғилашади...

6

...ёришганда, ҳануз сибизга йиғлаб, дўмбира бўзлаганча, Тонгёруғ Ёлғиз мерганнинг ҳолидан баён этаяпти. Уларнинг ёлғиз капаси ҳам қунишибгина турибди.

ТОНГЁРУҒ (ташқаридан): Киш! Киш! Кет деяпман! Қанотинг сингур, бошқа жойда айлан! Бу ердан кет! Киш! Киш!..

Ўтин орқалаган Тонгёруғ киради. У бир кўли билан елкасидаги ўтиннинг боғини ушлаган, бир кўли билан осмондаги нимагадир таҳдид қиялпти.

Кет бу ердан! Киш! Киш! (ўтинни ўчоқбошига ташлаб, қўлларини силкитганича, кузгунни ҳайдайди.) Осмонда бошқа жой қуриб қолганми?! Бу жойга соянг ҳам тушмасин! Мияси айниган кузгин экансан! (Ердан тош олиб, осмонга отади.) Бу ерда нима бор? Нимага кетмайсан? Ахир, менинг болам согпа-соғ! Ҳозир қапада ухлаб ётибди! Киш! Киш! Бу ерда ўлим йўқ! Эшитиб ол, бу жойда ўлим йўқ! Мен бор эканман, бу ерга ўлим келолмайди! Киш!.. Киш!.. (Яна осмонга тош отади.) Осмон ўйилиб, осмонсиз қолгур, киш! Киш!.. Бу жойга ўлим келолмайди! Яхшилаб эшитиб ол, ўлим келолмайди! Илоё, ўлимни соғинган кўзларинг ўйилиб тушсин!.. Киш! Киш!.. Кетсанг-чи!.. О, хайрият кетди!.. Кетди!.. Болам! Ёлғиз Мерганим! Кузгун кетди!.. (Чопқилаб, капанинг ичига киради. Ичкаридан овози эшитилиб турибди.) Болам! Кўзларингни биргина оч! Бир оғиз сўз, де! "Эна" деган товушингни соғиндим! Чақалоқдай нафас олиб ётибсан! Кузгун кетди! (Ёлғиз мерган билан суҳбатини давом эттира, қападан чиқади. Қозон атрофида куймаланар экан, ўғли билан гаплашишда давом этади.) Кузгун бу жойларга адашиб келган! Бу ерда ўлим нима қилади? Бу жойларга ўлим келолмайди! Ҳеч бўлмаса, уялади! Бир халқдан биргина йигит омон қолсаю, у қайси юз билан унга рўбарў келади. Кейин, ҳар иш навбат билан-да! Мени ютмасдан, боламга ўлим ўтиб кетолмайди! (Бирдан тиз чўкиб, нола қилади.) Тангрим! Қандай кунларга қолдим! Бизларга раҳминг келсин! Шафқат қил!.. Шу ғозни қайтариб кел! Бойсун-қўнғиротга раҳмат нурунгни сочдинг-ку! Тонгли элидан қолган биргина норасидага ҳам шафқат эт! Шу ғозни қайтариб юбор! Тангрим!.. Қайтариб юбор! Тангрим!..

У хўнграб йиғлайди. Қаддини кўтаролмай йиғлайди. Қаро ерни муштлаб, йиғлайди. Аммо бирдан йиғидан тўхтаб, сукунатга қулоқ тутади. Олислардан ғознинг сайраши аввал элас-элас эшитилади.

Ғоз!.. Ғоз!.. Ғоз келди!.. Келди!.. (Энди у қувониб, беовоз титраниб, кўзёш тўқади.) Тангрим! Тангрим! Зоримни эшитдингми? Дунёни тўлдириб сайрайвер! Сайрайвер! (У қувончидан рақс тушаётганга ўхшаш бир ҳаракатлар қилади.) Ғоз келди!

Капанинг эшигида ўмганлаганча, судралиб келаётган Ёлғиз Мерган пайдо бўлади. У бўсағада кўксини кўтариб, капанинг кесакиси – ёғочга осилиб, суяниб – қаддини ростлайди.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна!..

ТОНГЁРУҒ (ўғлига энди кўзи тушиб, беқиёс қувончда): Ёлғизим!.. Ёлғиз мерганим! Вой, ўзинга келдингми? Ўрнингдан турдингми? Тангрига минг шукур! Келган дард, кетади деб, момомларим айтар эди... Айтганлари бўлди!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Ғоз келдими?

ТОНГЁРУҒ: Келди, Ёлғизим! Келди! Отиб олавер! Энди елканга бўридай ёпишган хасталикни, бошингдан айлантариб от! Одам етмас чўлларга тушсин, қайтиши йўқ йўллارга тушсин!.. Эшит! Эшит!.. Сайраяпти! Ғоз сайраяпти! Эшит!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна... Сайрамаяпти...

ТОНГЁРУҒ(қулоқ тутиб): Ҳа... сайрамаяпти.

Чиндан ҳам ғознинг товуши тинган.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Ўзи.. сайраган эдимиз?

ТОНГЁРУҒ: Ўзим эшитдим! Мана шу қулоқларим билан эшитдим!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Мен ҳам эшитгандай бўлдим... Бирдан қимирламай, зил бўлиб ётган танамга мадор кирди. Кўзларимни очишга ҳам кучим етди... Ғоз келди деб ўйлабман!..

ТОНГЁРУҒ: Келди! Келди! Сенга ўзим эшитдим, деб айтаяпман-ку!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Агар келган бўлса, яна овоз берар... А, эна?...

ТОНГЁРУҒ: Овоз беради! Овоз бермай, қаёққа боради? У бизни интизор қиляпти фақат!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Агар келадиган бўлса... Мени ана у харсангга суяб ётқизин! Мен тайёр турай! Мен!..

ТОНГЁРУҒ: Ҳозир... Ҳозир!.. Тангрим! Ўзинга шукур! Ноламни эшитганингга шукур!

Ўғлини минг машаққатда харсангга суяб ўтқзади.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Энди ўку ёйимни олиб чиқинг..

ТОНГЁРУҒ (югургилаб борар экан): Ҳозир олиб келаман... Ҳозир... Тангрим! Ғозинг овоз берсин! Овоз берсин! (Кападан ўқ-ёйни олиб чиқади.)

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна, энди ўқ-ёйни қўлимга ушлатиб қўйинг..

Ёлғиз Мерганнинг қўлига Тонгёруғ ўку ёйни тутқзади.

(Қўлларида ёйни сезиб) Эна, баданимга титроқ кирди. Билагимга ғужур...

ТОНГЁРУҒ: Эракнинг қўлини Кўк Тангри ўқ-ёй ушласин, деб яратган. Ўқ – эрак қўлининг давоми... Қўлинг бутунлигини сездинг, болам!..

Сукунат чўқади. Фақат дунё қадимги чолғуларда бир интизорлик мусиқасини чала-япти. Тонгёруғ ўғлининг ёнига тиз чўқади. Иккаласи ғознинг сайрашини кутишмоқда.

ТОНГЁРУҒ (тинглар экан): Ана, сайради!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Йўқ, сайрамади. Кўктошдан наридаги қари тол шамолда овоз берди!

ТОНГЁРУҒ: Худди ғознинг овозини ўзи... Қуримагаур қари тол, мени ўйнатади-я!..

Яна сукунат чўқади.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна, сайрамадими? Нимадир овоз берди...

ТОНГЁРУҒ: Йў-ў-ўқ... Сукунат жананглапти.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Келмайди... Шу ғоз келмайди... Бу ғоз мен ўлгандан кейин келади.

ТОНГЁРУҒ: Нималар деб алжираяпсан? Келади! Нимага келмас экан? Келади!.. Сен, бола, озинга келганини гапираверма!

Шу пайт ғоз сайрайди.

(Тантана қилиб) Ана!.. Ана!.. Келди!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна! Ўқ етмайдиган жойдан сайраяпти! Мен боришим керак! Яқинроқ боришим керак!

ТОНГЁРУҒ: Боришинг керак! Боришинг керак!.. Тур, ўғлим! Тур, қарчиғайим!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Йўқ, мен эмакляб бораман! Ғоз хушёр куш! Иккаламизнинг бу талпанглаб юришимизда учиб кетади! Учиб кетмасин!.. Учиб кетмасин!..

ТОНГЁРУҒ: Болам!.. (Ғоз овози келаётган тарафни кўрсатиб) Қара!.. Қара! Ғоз тикка биз тарафга учиб келаяпти!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Ҳа, ана! Кўктошдан ҳам учиб ўтди.

ТОНГЁРУҒ: Кўкдам газанинг белига кўнди!.. Болам, ҳаракатингни кўр!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Ҳозир!.. Ҳозир!..

Ўқ-ёйни кўлига олади. Мўлжалга келтириб, ёйни тортади). Шу пайт ғоз сайраб қолади. Ғознинг товуши энди аниқ – яққол эшитилади. Мерган ёйни ўша ҳолида тутган кўйи қушинг сайрашига қулоқ тутади ва ҳафсаласи пир бўлиб, ёйни бўшаштиради.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН Эна...

ТОНГЁРУҒ: От, болам! От! Нега бўшашдинг! Тезроқ бўл!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна... бу ғоз...

ТОНГЁРУҒ: Нима деяпсан? Кўнглингни бўлмасдан, от! Отсанг-чи!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Бу ғоз бошқа ғоз...

ТОНГЁРУҒ: Тилингни тий! Бошқа ғоз эмас! Ўшани ўзи! Тезроқ от! Учиб кетади! Кетди! Тезроқ.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эшитиб кўринг!.. Ана, яна сайради! Яхшилаб қулоқ солинг!

Иккаласи ҳам ғознинг товушига қулоқ тутади.

ТОНГЁРУҒ: Ўша ғоз... эмасми?.. А?

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: У эмас...

ТОНГЁРУҒ: Болам, яхшилаб эшитайлик... Балки адашаётгандирмиз? Балки ўша ғознинг овози ўзгарган...

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна, биз хато қилмаслигимиз лозим. Биз ўлаётганда ҳам ҳалол бўлишимиз керак. Унутманг, биз ҳалол, мард ва бир сўз Тонгли элининг фарзандларимиз.

ТОНГЁРУҒ: Тўғри айтасан...

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Ўзингизнинг ўғитларингизни қайтардим.

ТОНГЁРУҒ: Сен ҳақсан... (Сукунат чўқади.) Ҳа, бу қуш ўша ғоз эмас...

Ниҳоятда оғир, суякларни сирқиратадиган сукунат чўқади. Охири мусиқа чидай олмайди, аввал дўмбира, сўнг сибизга бўзлаб чўқади.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН (оғир нафас олиб): Эна...

ТОНГЁРУҒ: Нима дейсан, жоним болам?

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Совуқ бир шамол баданимга ўтиб, томирларимга югурди... Назаримда, ўлим келганга ўхшайди... У шу атрофда юрибди... Сездингизми?

ТОНГЁРУҒ: Сездим. У шу атрофда юрибди. Аммо сен унга сир берма.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: У кучли экан, эна. Пешонамдан совуқ тер чиқиб кетди.

ТОНГЁРУҒ: Маҳкам бўл! Ўзингни қаттиқ тут! У бўшашгани бир дамда ямлайди!

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна, қараб турганим йўқ! Курашаяпман!..

ТОНГЁРУҒ: Жоним болам!.. Жоним болам!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Мен яшаш қийин деб юрган эканман... Жон топшириш даҳшатли кўринапти кўзимга.

ТОНГЁРУҒ: Чида, болам!.. Тишингни тишинга қўй!.. Кураш!.. Сен кучлисан! Сен

ўлмаслигинг керак! Ҳали сенинг фарзандларинг бир эл бўлади. Олтойдан Ҳазаргача от суриб юрадиган эл бўлади! Довруғи оламини тутади.

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна, чидаяпман!..

ТОНГЁРУҒ (бирдан ўрнидан сакраб туради): Болажоним! Эркатойим! Сенинг кўлингдан ҳар иш келади. Сен ўлимни ҳам енгасан!.. Мен зув этиб Бойсун-Қўнғиротга бориб келаман. Алп Алпомишдан кўмак сўрайман! Бир ёрдами тегар!.. Ахир, тўқсон минг уйли улуснинг бийи! Бахшиларнинг тилида дoston бўлган зот!.. Ҳеч бўлмаса, бирор йўл кўрсатар... Сен эса чида! Сабр қил!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Хавотир олманг!.. Келгунингизча, ўлим билан жон талашиб тураман. Енгилмайман!..

ТОНГЁРУҒ: Енгилма!.. (Кета туриб, минг илтижо билан ўғлига бурилиб қарайди.) Енгилмайсан-а? Ўзингни ҳушёр тут. Ҳушингдан кетма! Ўлимнинг, ҳушдан кетказиб, онгда келадиган одати бор... Ҳушёр бўл!..

ЁЛҒИЗ МЕРГАН: Эна, тезроқ боринг! Ўлим жуда кучли! Тезроқ...

Тонгёруғ пилдираганича, чиқиб кетади. Қоронғилик тушади...

7

..Дунёда кун-тун алмашаяпти. Туну кун оралаб, Тонгёруғ пириллагина юриб ўтиб кетаяпти, ўтиб кетаяпти... Мана, у охир Бойсун-Қўнғиротга етган – Алпомиш ва Барчиной билан гаплашиб турибди.

АЛПОМИШ: Ўзимнинг эгачим! Мард эгачим! Элимни эл, юртимни юрт қилган эгачим! Хуш келибсиз! Мана бу тожу давлат, мана бу шону шавкат аслида сизники! Бойсун-Қўнғирот то дунё тургунча, сизни алқаб ўтади! Хуш келибсиз!

ТОНГЁРУҒ: Бойсун-Қўнғиротнинг улуғ бийи – алп Алпомиш! Алпомиш кўнглининг қаноти бувиш Ойбарчин! Қошларингга бир хизмат билан келдим...

БАРЧИНОЙ: Хизмат бўлса қочмас. Аввал меҳмон бўлинг! Кўнглингизни очинг. Эгачим, қирқин қиз бир базм қилсин. Чанқовуз чалиб, муқом қилсин; дўмбирани чертиб, кўнглидан айтсин!

АЛПОМИШ: Сиз юртимизга тақдиру иқбол берган муҳтарам зотсиз! Сизга қанча қилсак арзийди! Азиз меҳмонимиз бўлинг!

ТОНГЁРУҒ: Қуллуқ, алп Алпомиш! Қуллуқ! Қуллуқ, бувиш Ойбарчин! Мен сизга ортиқ хизмат қилганим йўқ! Азбаройи тўғрилигимдан, тақдир ғозини ўлимдан асраб қолдим! Энди сенга бир хизматим бор...

АЛПОМИШ: Бир эмас, минг хизматингиз бош устига!

ТОНГЁРУҒ: Тақдир ғозини отолмаган мергангина ёлғиз болам ор-номусда қоврилиб, бу дунёдан соврилиб кетаяпти. Шу боламнинг дардига даво топиб беринглар деб, бўсағаларингга бош уриб келдим...

БАРЧИНОЙ: Тавба! Сиздай одамни ҳам қисмат сарсон қилдимиз?

ТОНГЁРУҒ: Сарсон қилди! Аммо майли, умрим сарсон-саргардонликда ўтаверсин! Майли!.. Фақат болам омон қолса бўлди!

АЛПОМИШ: Мушкул гапни айтдинг-ку, эгачим! Жуда оғир гапни айтдинг! Мен бор-йўғи Қўнғиротнинг бийиман, аммо оламнинг яратгувчиси Кўк Тангридан куйиман!..

ТОНГЁРУҒ: Ундай дема! Ундай дема! Эшитгансан! Тонгли элини ёв қиргин қилди! Мен шу элдан қолган бир бебахт япроқман. Ўғлим эса бу элнинг норасида бир илдизгинаси. Охирги илдизи! У омон қолиб кўкарса, дарахт бўлади! Дарахт ниҳол тараб, боққа айланади. Боғ эса кўпайиб, кўпайиб, бир кунмас бир кун ўрмонга айланади... Тонгли эли яна Олтойдан Ҳазаргача ўрмондай шовуллаб туради...

АЛПОМИШ: Воҳ, одамнинг фариштаси! Воҳ, одамнинг улуғи!

БАРЧИНОЙ: Тонгёруғ опа, бир қаранг, бу дунёнинг баланд тоғлари белингиздан ҳам келмай турибди!..

АЛПОМИШ: Қўнғиротнинг сурув-сурув қўйлари, отар-отар моллари сизники!

ТОНГЁРУҒ: Қуллуқ. Элингга буюрсин, бий, элингга буюрсин.

АЛПОМИШ: Отар-отар йилқилари ҳам сизга тортиқ, эгачим!

ТОНГЁРУҒ: Қуллуқ. Юртингга буюрсин, алп, юртингга!..

АЛПОМИШ: Лак-лак қўшинларим ҳам сизники, эгачим!

ТОНГЁРУҒ: Қуллуқ. Шону шавкатингга буюрсин!

АЛПОМИШ: Хазинадаги жами жавоҳиру тиллаларимни олинг!

ТОНГЁРУҒ: Қуллуқ. Тўйларингга буюрсин!

АЛПОМИШ: Тоҷу тахтимни олинг!

ТОНГЁРУҒ: Азиз бошинга буюрсин!

АЛПОМИШ: Нима қилай? Бошқа ҳеч нарсам қолмади...

ТОНГЁРУҒ: Мен боламнинг омонлигини сӯраб келганман... Умрини сӯраб келганман... (Сукунат чўқади.)

БАРЧИНОЙ: (Йиглай деб юбораётган сукунатни энгиб): Бий бобомнинг ули... Бир иложини топинг!..

АЛПОМИШ: Нима қилай?

БАРЧИНОЙ: Бир иложини топинг...

Яна сукунат чўқади. Бебабон бу иложсизликнинг дардини гоҳ чанқовуз, гоҳ дўмбира, гоҳ сибизга айтиб йигляпти.

АЛПОМИШ: Агар жоним керак бўлса, бераман...

Яна сукунат. Дорга бораётганлар зшитадиган сукунат.

БАРЧИНОЙ: Шу ерда...

АЛПОМИШ: Нима?

БАРЧИНОЙ: Бўлган Кал фолчи тоғдан тушиб, шу ерда юрибди.

АЛПОМИШ: Унинг шу жойдалигидан нима фойда бор?

БАРЧИНОЙ: Бир фол очирсак... бўлмайми? Шу Калга ҳам худо берган – айтгани тўппа-тўғри чиқади.

АЛПОМИШ: Э, Кўк Тангри!.. Ҳа, майли! Ҳа, деган туяга мадор!.. Эй, ҳудайчи!

Ўтовга ҳудайчи кириб, таъзим қилади.

Бўлган Калга кўзинг тушмадими?

ҲУДАЙЧИ: Ташқарида... Қирқин қизга фол очиб, ҳиринглаб ўтирибди.

АЛПОМИШ: Бу ёққа бошлаб кел!

Ҳудайчи чиқиб кетади.

(Тонгёруққа) Жонингизга раҳмингиз келсин! Йиглайвериб, адо бўлиб кетманг. Ўлимдан бошқа нарсанинг иложи бор.

ТОНГЁРУҒ: Ўлим? Қўнғиротнинг бийи, ўлим келган! Болам Асқар тоғида ўлим билан жон талашиб ётибди... Ўлим келган...

БАРЧИНОЙ: Қаердан биласиз?

ТОНГЁРУҒ: Бу дунё менга фақат ўлимни рўбарў қилди. Кўз олдимда бус-бутун Тонгли эли жон берди. Мен ўлимни яхши танийман. У шундай ёнимдан, ўғлим тарафга ўтиб кетди! Уни тўхтатиб қолишга кучим етмаяпти! Алпомиш бўлсанг, ўғлимни жонини сўраб бер! Биргина болам омон қолсин!

Шу пайт ҳудайчи Бўлган Кални судраб олиб кира бошлайди.

БЎЛГАН КАЛ (ортига тисланиб): Э, мен ўз эркидаги одамман! Алпомишининг олдида нима қиламан. Подшоҳ бўлса ўзига! Мен ҳам ўзимга подшоҳман! Қўйиб юбор! Ҳудайчиман деб судраб келаверасанми?

ҲУДАЙЧИ: Улуснинг бийи чақирди, нодон! Бий Алпомиш чақирди!..

БЎЛГАН КАЛ: Алпомиш бўлса ўзига! Бий бўлса, юртига бий! Мен шамолдай бир эркин одамман!..

АЛПОМИШ: Ҳай, ҳай, Бўлган ака! Сизга бир ишимиз тушди-да! Одамга одамнинг иши тушади!..

БЎЛГАН КАЛ: Ана шу гапинг ёқди менга!.. Барчамиз одаммиз! Кўк Тангрининг бандаларимиз! Барчани икки қўли икки оёғи, биргина боши бор!.. Айт, кимнинг икки боши бор, Алпомиш? Подшоҳнинг боши иккитами?

АЛПОМИШ: Калта қайтинг, Бўлган ака! Калта қайтинг! Шайтonga ҳай беринг!

БЎЛГАН КАЛ: Йўқ, аввал айт, подшоҳнинг боши иккитами?

АЛПОМИШ: Подшоҳнинг боши битта, ака! Битта!..

БЎЛГАН КАЛ: Баракалла! Ҳаммамизнинг бошимиз биттадан бўладиган бўлса, бу шотирларинга айт, фолимнинг қизиқ жойидан бузиб, қирқин қизнинг ширин суҳбатидан

узиб, мени бий олдига судраб келмасин! Мен эркин одамман! Шамолдай хоҳлаган тарафимга эсаман, билиб қўй!

АЛПОМИШ: Билдик, ака, билдик! Энди бир илтимосимиз бор... Шу Асқар тоғидан Тонготар эгачимиз келган экан...

БАРЧИНОЙ: Шу оламга бир фол очиб қўймайсизми?

БЎЛГАН КАЛ (овозини секинлатиб, эркалатиб): Келдими? Шу ердами? (Тонгёруққа кўзи тушиб) Ассалому алайкум, осмонни кўтариб турган инсон! Ассалому алайкум!..

ТОНГЁРУФ: Ваалайкум ассалом!

БЎЛГАН КАЛ: Сен... Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? Мен сенга нима деган эдим, одамларнинг улуғи!.. Бор, фарзандингнинг қошига бор! У арслоннинг бир ўзи ўлим билан олишиб ётибди!..

ТОНГЁРУФ: Ўғлим менга ваъда берган! Мен боргунча ўлимга ён бермайди.

БЎЛГАН КАЛ: Ўлим кучли!

ТОНГЁРУФ: У Тонгли элининг фарзанди! Айтганининг устидан чиқади.

АЛПОМИШ: Шу эгачимизнинг мушкулудан бир фол очинг.

БЎЛГАН КАЛ: Йўқ, мен Тонгли элининг шу қизига айтганман, бу мушкулотдан фол очмайман.

БАРЧИНОЙ: Бўлган оға, йўқдеманг! Биз сизнинг ҳеч бир гапингизни икки қилмаганмиз! "Бўлган ака шамолдай одам, ким унинг йўлини тўсса, Бойсун-Қўнғиротнинг душмани" деб, бий бобомнинг ули бутун оламга эълон этган!

БЎЛГАН КАЛ: Алпомиш! Ойбарчин! Мен шу фолни очмай!

АЛПОМИШ: Очинг, ака...

БАРЧИНОЙ: Барака топгур, фол очинг!

ТОНГЁРУФ: Менга озгина илинж беринг. Озгина...

БЎЛГАН КАЛ: Фолимга чиққан нарсани кўтаролмайсизлар-да!..

АЛПОМИШ: Мен шу эгачим учун дунё бошимга тушса ҳам, кўтараман, Бўлган ака!

БЎЛГАН КАЛ: Сен осон ўйлама!.. Яхшиси, мен кетдим! Шамол одамман! Бўгилиб кетдим! Бу эгачимга (Тонгёруғни кўрсатиб) фол очишни ташлаганман, деб айтганман! Яна мени мажбур қилманглар! Нафасим ичимга сиғмай қоляпти!..

БАРЧИНОЙ: Бўлган оға, қанча оғир бўлса ҳам бир фол очинг!

БЎЛГАН КАЛ: Айланай Барчиной, сен аралашма! Бойсарининг қизи, бу фолга чиқадиған гап аёл кўтарадиган гап эмас! Сен аралашма!..

ТОНГЁРУФ: Менинг болам ўлиб кетаверсинми, Бўлган ака! Ўлиб кетаверсинми?

БЎЛГАН КАЛ: Оббо!.. Мени қийнаёписизлар!.. Рухимни танимдан айирмай, дўзахга ташляёписизлар!..

АЛПОМИШ: Бўлинг, ака! Фол очинг!

БЎЛГАН КАЛ: Қўймадинглар, қўймадинглар... Энди Алпомиш, ўзларингдан кўринглар!..

АЛПОМИШ: Биз доим ўзимиздан кўрганмиз, ака!

БЎЛГАН КАЛ: Шу гапинг менга ёқди. Энди эшитинглар!.. Агар ўша ўқ тегмаган ғоз қайтиб келса, Ёлғиз Мерган уни отиб олса, ҳеч нарса кўрмагандай, касалдан халос бўлади. Ўйнаб-қулиб кетади...

АЛПОМИШ: У ғоз қаерда?

БЎЛГАН КАЛ: Тангрининг ғози-да!.. Бир келгану кетган!

БАРЧИНОЙ: Қаерга кетган?

БЎЛГАН КАЛ: Айтаяпман-ку, ғоз Кўк Тангрининг ғози – қаердалиги фақат унга аён...

ТОНГЁРУФ: У ғоз йўқ! У ғоз йўқ! Бор бўлса, мен топмасдим...

АЛПОМИШ: Бу мушкулни ечишнинг бошқа йўли йўқми?

БЎЛГАН КАЛ: Бор.

АЛПОМИШ: Айтинг, Бўлган ака!

ТОНГЁРУФ: Айтинг, ҳаялламай айтинг. Болам жон талашаяпти, ахир! Тезроқ айтинг!

БЎЛГАН КАЛ: Барчин бувиш, айтаверайми?

БАРЧИНОЙ: Айтинг! Тонгёруғ оямни зориллатманг, барака топгур! Тезроқ айтинг!

БЎЛГАН КАЛ: Айтсам, айтдим!.. Алпомиш! Барчин бувиш! Қўнғирот эрларининг сараси, кўзларининг оқу қораси – якка ёлғиз фарзандларинг алп Ёдгорни Кўк Тангри йўлида қурбонликка топширасизлар! Шунда Тонгёруғнинг ўғли Ёлғиз Мерган хасталикдан фориг бўлади, кўзларига дунё ёруғ бўлади!

Жимлик чўқади.

Фол оч дейсизлар, фол оч дейсизлар...

АЛПОМИШ: Нима дединг?.. Ёдгорни...

БЎЛГАН КАЛ: Худди шундай, Алпомиш, Ёдгорни... Шу ишни қилсаларинг, Ёлғиз мерган омон қолади, Тонгли эли дунёга сиғмайдиган халқ бўлади!..

БАРЧИНОЙ: Шундай бўлади де, тилингга тескан чиққур!.. Шундай бўлади де...

АЛПОМИШ: Ойбарчин! Бувишим!.. Ўзингни бос! (Узоқ тин олиб) Бойсун-Қўнғиротдан ҳеч ким ноумид кетмаган. Биз учун ўглини ўлимга топшираётган шу эгачимиз ҳам ноумид кетмасин. Муродига етсин!.. Биз ҳамиша мардга мард бўлганмиз! (Барчинга) Сен нима дейсан, бувишим?..

ТОНГЁРУФ: Нима деяпсизлар! Нима деяпсизлар! Ойбарчин! Қўнғиротнинг лочин қизи! Ҳеч қачон "хўл" дема! Ҳеч қачон!..

АЛПОМИШ: Бувишим...

БАРЧИНОЙ: Биз ҳамиша мардга мард бўлганмиз, а?

АЛПОМИШ: Ҳа, бувишим! Ҳа!..

БАРЧИНОЙ: Бий бобомнинг ули... Бий бобомнинг ули, сиз Бойсун-Қўнғиротнинг элининг бийисиз, юртнинг ор-номусисиз... Нима десангиз шу!.. Нима десангиз шу!..

АЛПОМИШ: Худайчи, алп Ёдгорга бўладиган гапни тушунтириб, бу ёққа олиб келинглар!

Худайчи чиқиб кетади. Жимлик. Тонгёруф ер билан битта бўлиб ётибди. Фақат йғи зарбидан вужуди титранади. Ойбарчин тик турганча оламга қараб турибди, фақат ахён-ахён кўзёшларини артиб кўяди.

Алпомиш ерга қараган. Шамолда қолган дарахтдай тебранади, баъзан чидайолмай, "А-а!.. И-им-м!.." дея инграб кўяди.

БАРЧИНОЙ (оҳиста): Бий бобомнинг ўғли...

АЛПОМИШ: Нима дейсан, бувишим? Нима дейсан...

БАРЧИНОЙ: Ўзингизни йғиштириб олинг... "Оҳ"ингизни олам эшитмасин.

АЛПОМИШ: Қуллуқ, бувишим, қуллуқ...

Яна жимлик. Яна Барчин дунёга тик қараб, ахён-ахён ёшини артиб турибди, Тонгёруф ерга қапишиб беовоз йиғляпти. Алпомиш шамолда қолган дарахтдай тебранади...

БЎЛАР КАЛ (тоқати тоқ бўлиб): Э дунё! Одамларингни бунча кийнайсан! Шу ситамларнинг нима кераги бор? Яшагим келмай қоляпти! Нега шамол бўлай десам, кўймайсан? Нега?

Ёдгор киради.

ЁДГОР: Келдим, ота.

АЛПОМИШ: Сенга айтишдимми?

ЁДГОР: Айтишди, ота.

АЛПОМИШ: Нима дейсан?

ЁДГОР: Марднинг ўғли мард бўлади.

АЛПОМИШ: Баракалла, Ёдгорбек (Тонгёруққа.) Эгачим, сиз туфайли юртимда до-руломонлик бўлди. Дилингизда армон қолмасин! Боламин – Ёдгоримни хайри худо йўлга буюрдим!..

ТОНГЁРУФ: Йўқ, йўқ!..

АЛПОМИШ: Ёдгор гоз кўнган газа устига чиқиб, ўзини қурбон қилади. Ўғлингиз эса, Кўк Тангрининг инояти билан хасталиқдан халос бўлади!..

ТОНГЁРУФ (Ўзини босиб, ўрнидан туради. Қаддини тик тутиб, ниҳоятда сокин овозда гапирди): Алпомишбек, Ойбарчин бувиш! Мен муштипар бир аёл бўлсам ҳам, сиз айтган йўлга юролмайман. Фарзанд доғи нима эканлигини мен бечора билмасам, ким билади! Ёдгорбекни тинч кўйинглар, Барчиннинг бахтига соғ-омон яшайверсин! Фақат бир илтимосим бор. Ҳозир ҳаммангиз чин кўнгиладан Тангридан сўрангки, менинг, ҳеч бўлмаса, биргина зорим Яратганнинг қулоғига етсин! Чин кўнгиладан сўранг!..

АЛПОМИШ (қўлларини фалакка чўзиб): Кўк Тангри, шу эгачимизнинг биргина зорини эшит!

БАРЧИНОЙ (у ҳам Алпомишнинг ҳаракатини такорлаб): Биргина зорини ижобат эт!

БЎЛГАН КАЛ (қўлларини баланд кўтариб): Эй, Кўк Танграм, шу аёлнинг зорини эшитмасанг, кимнинг зорини эшитасан! Унга шафқат қил! Биргина истагини муродига етказ!

Ҳамма кўллари баланд кўтарганча, тиз чўқади. Саҳна қоронғилашади...

8

...Саҳна ёришганда, Тонгёруф қапага рўбарў бир газада ўтирибди. У қапага кўз тиканча, Худога муножот этмоқда.

ТОНГЁРУФ: Тангрим! Менинг ноламга ҳам бир кулоқ сол! Умрим элу юртимни қисматини ўйлаб ўтди. Бир фарзанд ўстирдим. Бир ғозни – тақдир қушини ўлимдан сақлаб қолдим! Энди, ана, фарзандим чайлада ўлим билан олишиб ётибди. Бу газадан пастга тушолмай турибман. Кўрқаманки, бенажот қайтганимни кўрган болагинамнинг бу дунёда қарори қолмайди! Шу билан Тонгли улуси оламдан беиз йўқолади!.. Кўк Тангрим! Ўзинг кўллагин! Раҳмат нуруни бошимга соч! Мени ғозга айлантир-да, кейин инон-ихтиёримни ўзимга бер! Тангрим! Тангрим! Мени ғозга айлантир!...

Бирдан саҳнада шамол гувуллайти. Чақмоқ чақади. Оламни қоронғилик босади. Тонгёруф қоронғиликка ва шамолга гўё араллашиб кетади.

(Қоронғидан овози эшитилади.) Тангрим! Тангрим! Мен ғозга айланиб боряпман! Ғозга айланиб боряпман! Ноламни эшитганинг учун куллуқ, Тангрим! Мен ўша ғозга айланиб боряпман! Болам, қара, мен ғозга айландим!

Бирдан унинг товуши ғознинг ғоголашига алмашади. Саҳнада Тонгёруфнинг ўрнига ғирашира ўша ғоз кўринади. У қанотларини қоқиб, сайраб турибди. Капанинг ичидан кўлида ўқ-ёй кўтариб, ўлим билан олишавериб адо бўлган Ёлғиз Мерган гандираклаганича чиқади. У капанинг кесагасига – ёғочга суяниб, атрофга қарайди. Ниҳоят, ғозга кўзи тушади.

ЁЛГИЗ МЕРГАН: О, келар экансан-ку! Келар экансан-ку, телба дунёнинг ажалберди ғози! Мени ор-номусда ўлдирган ғоз! Ўлим, бўғзимдан тутганда етдинг-а? Ҳозир... Ҳозир... (У ўқни ёйнинг тасмасига кўймоқчи бўлади. Аммо ёғочдан кўлини олгач, гандираклаб йиқилиб тушади. Туришга уринади – бу иш унинг учун жуда мушкул). Ажал, шошма!.. Шошмай тур!.. Бир ўқ узишга қурбим етса, бўлди – мендан енгиласан! Енгиласан! (У минг азобда ўмганини кўтаради. Сўнг ўзини мадорсизлиги билан кураша-кураша чўккалайди.) Ҳозир... Ҳозир... Ғоз, сени отиб олсам, ажал мендан арслондан кўён қочгандай қочади! Ҳозир... Ҳозир... (У бир амаллаб, ўқни ёйнинг тасмасига кўяди. Ёйни тортиб, мўлжалга олади.) Ё, Тангрим ўзинг кўлла! Ё тангрим!.. (Ўқ учиб кетади. Ғознинг жон аччиқ чинқириши эшитилади. Ғоз қанотини бир силкиб, қунишиб қолади. Ёлғиз Мерган бирдан касаллиқни нутиб, ўрнидан сакраб туради. Югуриб ғознинг ёнига боради.) Эна! Қаердасиз? Ғозни отдим!.. Эна... Соғайиб кетдим!.. Улимни енгдим! Эна!.. Соғайиб кетдим! (Ёлғиз Мерган бориб ғознинг кўзига термилди. Негадир овози пасаяди, хавотир пайдо бўлади.) Эна... Эна... Энажон... (У ниманидир тушунади ва жон-жаҳди билан қичқиради.) Эна!.. Эна!..

Саҳна қоронғилашади...

9

...Бу воқеалардан неча кунлардир ўтган. Ёлғиз Мерган капаси ёнида танҳо – бош эгганча, ўзига чўкиб ўтирибди. У энди бу дунёда ёлғиз. Қадим дунёнинг қадим чолғулари унинг дардидан айтиб, тоғу даштда изиллаб юрибди. Саҳнага Манғуҳаёт киради. У чўчиб, атрофга олазарак боқиб, минг бир хавотирда келяпти. У Ёлғиз Мерганни кўриб, тўхтади. Ёлғиз Мерганнинг ҳам унга кўзи тушади.

МАНГУҲАЁТ (қимтиниб): Келдим.

ЁЛГИЗ МЕРГАН (ўрнидан кўзгалиб, тик туради): Келинг... (Негадир жуда авайлаб) Мен Манғуҳутнинг невараси, алл Элтуғунинг ўғли Ёлғиз Мерганман. Тонгли улусининг фарзандиман...

МАНГУҲАЁТ: Мен Жонқобилбийнинг невараси Элмурод ботирнинг фарзанди Манғуҳаётман. Тонгли улусининг фарзандиман.

ЁЛГИЗ МЕРГАН (қувониб, лаззатланиб тақрорлайди): Тонгли!..

МАНГУҲАЁТ (у ҳам қувониб): Ҳа, Тонгли!.. Тонгли!..

ЁЛГИЗ МЕРГАН: Исмингиз ҳам чиройли экан... Манғуҳаёт!.. Ўзингиз ҳам чиройли экансиз!..

МАНГУҲАЁТ: Қаердан биласиз?

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Энам – Тонгли элининг қизи Тонгёруғ айтганлар. Айтганларки, Тонгли эли дунёдаги энг чиройли халқ...

МАНГУҲАЁТ: Чунки у хиёнатни билмайди.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Шунинг учун ҳам у хиёнатнинг қурбони бўлди.

МАНГУҲАЁТ: Шунинг учун ҳам у қаро ер тагида ётибди...

Улар жим қоладилар.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Бу гапларни... сенга ким айтди?

МАНГУҲАЁТ: Энам... Тонгли халқининг Кунёруғ деган қизи.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Аммам! Аммам!...

МАНГУҲАЁТ: Ҳа, аммангиз...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Аммам... қанилар?

МАНГУҲАЁТ: Аммангиз... келолмайдилар. Овчилар, одамларни асир олиб, қулликка сотадиган каслар бизни таъқиб қилишди. Энам менга Асқартоққа борадиган йўлни кўрсатди-да, Тангрига илтижо этиб, кийикка айланди. Сўнг овчиларни ортидан эргаштириб, тоғма-тоғ югургилаб кетди. Уч кун ўтиб, шамоллар айтдиларки, энам – Кунёруғ бу дунёдан кетган...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Менинг энам эса ғозга айланди...

Яна жим қоладилар.

МАНГУҲАЁТ (қимтиниб): Хуллас, келдим...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Хуш келибсиз... (Бир нозик жимлик чўқади.) Энам Тонгёруғ... "эгачиларим келса, катта тўй қиламиз", дер эдилар.

МАНГУҲАЁТ (овози титраб): "Тўртовимиз йиғилсак, дунёларга сиғмайдиган тўй бўлади" дер эди аммангиз...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Энди улар йўқ...

МАНГУҲАЁТ: Бу ёруғ дунёда бир улусдан фақат иккаламиз қолдик.

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Энди бутун Тонгли улуси – иккаламиз йиғилиб, тўй қиламиз!.. Мен сенинг... кўлингни ва кўнглингни сўрамоқчиман. Ишон, Тангри гувоҳлигида ваъда бераман: менга кўнгли берсанг, бир умр кокилларингни тарайдиган шамолнинг, қулларингни ёритадиган офтобинг бўламан; кечалари осмонингда юлдуздай порлайман; ўртансанг "оҳ"инг, қулсанг қулгинг бўламан; кўнглингда орзу, жонингда гулу бўламан. Ёв сенга етмайди, ғам сенга етмайди – умринг бўйи ёнингда қалқонинг бўламан!..

МАНГУҲАЁТ: Бошинга қулфат тушса, ғаминг сингийдиган тупроғинг, қулсанг қулгинг ўрлайдиган осмонинг бўламан; қозонингда овқатинг, елкангда кийиминг бўламан; кетсанг ўйинг, қайтсанг ўйинг бўламан. Мен сенга ўн ўғил, ўн қиз туғиб бераман! Ўнта келин оламиз, ўнта куёвимиз бўлади...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Икки ёлғиз илдиз кўшилиб дарахт бўламиз...

МАНГУҲАЁТ: Дарахт боққа айланади...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Бог ўрмонга...

МАНГУҲАЁТ: Шамолларда дунёга сиғмай шовуллаймиз...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Тонгли улуси Олтойдан то Ҳазаргача от суради...

МАНГУҲАЁТ: Ҳа, Олтойдан Ҳазаргача...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Мангуҳаёт...

МАНГУҲАЁТ: Ёлғиз... Ёлғизим...

ЁЛҒИЗ МЕРҒАН: Мангуҳаёт...

Улар бир-бирларига тикилиб қоладилар. Сўнг оҳиста юриб яқин келадилар. Қўлларнинг бармоқлари беихтиёр бир-бирларини топади ва парда туша бошлайди.

TAMOM

Наср

**Рустам
МУСУРМОН**

1963 йилда тугилган.
ТошДунинг ўзбек
филологияси
факультетида тахсил
олган.

“Руҳимнинг довуши”,
“Хиргойи” шеърлар
тўпламлари нашр
этилган.

Александр Файнбергнинг
“Чигир” китоби,

Бахтиёр

Генжамуроднинг

“Ўқуздарё битиклари”

тўпламини таржима

қилган.

МУҚАННА
Қисса

Мен халқимнинг юрагида яшайман!
Эрк деганнинг тилагида яшайман!
Ҳамид ОЛИМЖОН

МАРВ

Марвдан араблар оёғи узилмай қолди. Баҳор келиши билан тош отувчи манжаниқлар, қалъабазар оғир қуроллар ортилган юзлаб туялар, лак-лак навкарлар Жайхун томонга равона бўлади. Кузда эса беҳисоб молу дунё ортилган қарвонлар минглаб асирларни, пода-пода молларни, уюруюр йилқиларни олдиға солиб яна Марв орқали Боғдодга қайтади. Босқинчилар Марвда нафас ростлаб, дам оладилар, қўлга тушган ўлжаларини бўлишадилар. Шаҳарда ўлжа талашаётган, қул қилиб олиб кетилаётган одамларни тақсимлаётган арабларнинг “Мовароуннаҳр, Мовароуннаҳр!” – деган сўзлари қулоққа чалинади. Боласи онасидан, отаси бола-чақасидан, жигари жигаридан пора-пора қилиб ажратилаётган бандиларнинг оху нолалари эшитилади.

Мовароуннаҳр деган сўзни эшитган арабларнинг кўзлари очофатликдан баттар чақчайиб кетар – Жайхуннинг нарёғида жойлашган бой-бадавлат юртнинг олтинлари қулоқлари остида жаранглар эди. Бу жаранг нортуюнинг бўйнига осилган қўнғироқ янглиғ бошию охири йўқ адоқсиз қарвонларни Жайхуннинг нарёғидаги ўлкаларга чорлайверарди.

Балхда яшовчи Ҳаким тўқимачилик устахонасида матоларга кудунг босиб, қўлидан иш келиб, Марвга қатнай бошлаганидан буён йўлда нуқул ё жангга келаётган, ё жангдан

“Муқаннанома”нинг янги саҳифаси

“Муқанна” – таниқли шоир Рустам Мусурмоннинг ilk насрий асаридир. Албатта, муаллиф бунгача ҳам теран мақолалари, баъзиларини эссе деса арзигулик қўламдор очерклари билан ўз қаламини насрда ҳам етарли даражада чархлади. Одатда, шоир насрга мурожаат этганида асарлари матнида унинг шеърятдаги услуб ва тажрибалари ҳам қай даражада бўлмасин ўз аксини топади. Рустам Мусурмон – кўпроқ халқона йўлда ёзишни суювчи шоир. “Муқанна” қиссасининг қатор саҳифалари ҳам ўзбек халқ дostonларининг насрий қисмлари оҳангларини эслатади. Бу бир тарафдан муаллиф насрда ўз услубини излаётганини кўрсатса, бошқа тарафдан ёзувчиларимиз фольклор аънаналарини бадиий адабиётга олиб кириши орқали асар тили ва оҳангини гўзаллаштириши, китобхонлар оммасини замонавий адабиётга кўпроқ жалб қилиш каби имкониятларга эга бўлишлари мумкинлигидан далолат беради.

Ҳажман у қадар катта бўлмаган қиссада араблар босқинидан сўнг қарийб ярим аср давомида ўлкамиздаги сиёсий-ижтимоий вазиятга оид энг муҳим воқеалар, сўнгра Мовароуннаҳрда бир неча йил давомида гоятда шиддатли тарзда кечган, тарихда “оқ кийимчилар” кўзга олинган деб ном олган Муқанна бошчилигидаги озодлик кураши тарихий манбалар асосида тадрижий

кетаётган арабларни учратади. Болалигида у ҳам бир неча бор отаси етагида савдогарлар билан Жайхундан ўтган, Бухоро, Зандана, Бойканд, Вардона, Самарқанд, Нахшаб, Кеш шаҳарларига борган, у ёқда олтин иллар билан тўқилган матолар, дунёга машҳур занданийчи газомоллар, шиннидан тайёрланган мағизли ҳалволар, қушлар ва балиқлар, қорақул тери пўстинлар, сувсар теллакан, ўқ-ёйлар, олтин ва қумуш идишлар, уд, борбад, қонун, қўбиз, чанқовуз савдосини кўрган эди. У юртнинг олтин тангасини бир пуфлаб, қулогинга тутсанг, узоқ вақт зағ бериб туради. Чилдирмалар қасноғидаги олтин ҳалқалар бармоқларнинг ҳар зарбидан бир-бирларига урилиб ажойиб ва гаройиб зағ чалади, доиранинг "Бум-бака-бум! Бака-бака-бум" товушига жўр бўлади. Хоразм юртининг "Лазги" деган рақси ҳаммани бирданига афсунлаб қўяди. Бу рақсини кўрган ҳар қандай одам жангсиз, курашсиз маҳв бўлиб қолади. Ҳақим бозорлардаги майдонларда бу рақсини кўрган, булбуллар ноласидек ашулаларни эшитган эди.

Бу ўлканинг одамлари кўнгли очик, танти ва ҳалол. Ҳақим бу ўлка одамлари билан ўзларининг уруғ-аймоқ ва қариндош эканини болалигидаёқ анлаганди. У илк бор Бухоро атрофидаги қишлоқлар ҳовлиларида солланиб-солланиб юрган товусларнинг ранг-баранг патлирини кўрганда завқланиб кетганди. Мовароуннаҳрликларнинг уйларида жаннат қушлари яшаркан, дея энтикиб-энтикиб онасига гапирганлари ҳамон эсидан чиққан эмас...

Ҳақим болалигида товусларни кўрган қишлоқнинг асл номи Арқуд эди. Арқудда бой-бадавлат, зебу зийнат ва гўзалликни севувчи нозиктаб кишилар яшаган. Араблар Арқудга келишдан илгари товусни кўрмаган эканлар. Улар бу ердаги товусларни кўргач: "Зот ут-тавоис! Зот ут-тавоис!" – "Товуслар эгаси!" деб ҳайратга тушибдилар. Шундан сўнг бу қишлоқнинг номини "Зот ут-тавоис" дейишган. Кейинчалик "зот" сўзини ташлаб, айтишга осон бўлиши учун "Тавоис" деб қўя қолганлар.

Мана, энди ўша жаннатмакон ерлар саҳройи арабларнинг оёғи остида пайҳон бўлмоқда...

ТАҒШОДАНИНГ ОНАСИ

Араб босқинидан илгари Бухорода ҳаёт шундай эди:

Бидун Бухорхудот вафот этди. Ундан бир эмизлик ўғил қолди. Оти Тағшода эди.

Ўғил ҳали жуда ёш бўлгани учун Бухоро тахтига унинг онаси ўтирди. Мамлакатни донолик билан бошқарди. Халқ унга итоатда бўлди.

Ҳар куни деҳқонлардан ва аслзодалардан икки юз нафар йигит заррин белбоғ боғлаб, белига ханжару қилич тақиб, Тағшоданинг онаси хизматида турди.

У юртда аёл кишини отини айтиб қақариш бегоналар учун ман этилган эди. Шунинг учун Бухорхудотнинг хотинини одамлар Тағшоданинг онаси дер эдилар.

Бухорода ерга эга бўлган бадавлат кишилар деҳқон аталарди. Деҳқонларнинг ерларида ишлаётган чоракорлар қадиварлар дейиларди. Бухоро аҳолисининг салмоқли қисмини ҳунармандлар ва савдогарлар ташкил этарди. Аҳоли оташпараст эди.

Тағшоданинг онаси отга миниб, Бухоро қалъасидан чиқди. Икки сафга тизилиб турган икки юз нафар навкар маликани олқишлаб, Регистон дарвозасига қузатиб борди. Малика тахтга ўтирди. Ғулومлар, сарой хизматчилари ва обрў-эътиборли амалдорлар қўл қовуштириб турди.

¹ "Деҳқон" сўзи ўша даврда "заминдор" маъносини аниқлатган.

равишида бадийий йўсинда баён қилинади. Воқеалар ва персонажлар битта қисса учун кўпдек кўринса-да, асар, асосан, ўсмирларга мўлжалланганини назарда тутганда, Муқанна бошчилигидаги аёвсиз кураш тасодифий бўлмади, босқинчилар зулмидан сабр қосаси тўлиб-тошган ажодларимизнинг ҳақли ғазаб-нафрати натижасида кўтарилганини асослаш, қолаверса, ёши авлоднинг Ватан тарихининг мураккаб бир даврига оид билимларини қисса мутолааси жараёнида яна бир бор мустаҳкамлаб олиши жиҳатидан бу йўл ўзини оқлайди. Асар тили раван, жумлалар қисқа ва лўнда. Аксарият фасллар бирон алоҳида тарихий воқеага бағишланган бўлса-да, уларнинг узвий боғлиқлиги ва умумий яхлитлигини таъминлаган.

Рустамнинг ижодкор сифатидаги ютуқларидан бири ўзбек адабиётида илк бор Муқаннанинг отаси образини ишонарли ярата олганидир. Ҳақим кудунггар ўзига тўқ одам бўлса-да, халифалик зулми остида халқ чекаётган оҳу фиғонлар унине қалбида акс-садо беради. Бироқ нажот йўли унга қоронғи. Ҳақим маҳаллий одатга қўра, ўғли Ҳошимни турли фанлардан сабоқ олиб, туркийдан бошқа тилларни ҳам ўрганишига эришади. Алл Эр Тўнга ҳақидаги ривоятни берилиб тинглайди. Ушбу улуг турк баҳодир ва Эрон паҳлавони Рустами Достонга ҳавас қилиб, ҳарбий ишни ҳам пухта эгаллаб улғаяди. Отасидан фарқли ўлароқ, у халқнинг нажот йўлини халифалик истибодига қарши кураш ва талабада деб билади ҳамда

Тағшоданинг онаси юрт сўради. Подшоҳлик ишлари билан машғул бўлди. Ёмонларга жазо берди. Яхшиларга бош-оёқ сарпо кийгизди. Халққа инъом-эҳсон берди.

Туш бўлди. Қуёш тиккага келди. Тағшоданинг онаси қалъага кирди. Барча хизматкорларга саройдан дастурхон чиқарди. Тушдан сўнг Тағшоданинг онаси қалъадан чиқиб, яна тахтга ўтирди. Икки юз нафар йигит икки сафга тизилиб хизматда турди.

Қуёш ботди. Тағшоданинг онаси тахтдан тушиб, отга минди. Отнинг бошини қалъага бурди. Деҳқонлар ва оқсуяклардан тузилган икки юз навкар ўз кишлогига равона бўлди.

Эртанги кун бошқа жамоадан икки юз нафар йигит Тағшоданинг онаси хузурига келиб, хизмат қилди. Шундай қилиб ҳар жамоадан икки юзтадан йигит Тағшоданинг онаси хизматида бел боғлаб турди. Ҳар жамоага бир йилда тўрт марта навбат келди.

Тағшоданинг онаси ана шундай давру даврон сурди. Юрт обод, мамлакат фаровон эди...

АРАБ БОСҚИНИ

Убайдуллоҳ ибн Зиёд олти юз етмиш учинчи йилда Жайхундан ўтди. Бойканд ва Ромитонни олди. Кўп одамни асир қилди. Асирларни навкарларига бўлиб берди. Тўрт минг кишини ўзи билан олиб қолди. Сўнг Бухорога борди. Аскарларини жанговар сафга тизиб, палахмонларини тўғрилаб, шаҳарга ҳужум қилишга шайланди.

Тағшоданинг онаси Убайдуллоҳ ибн Зиёдга элчи юбориб, етти кун муҳлат сўради. Бошқа қавмдошларига хабар юбориб, ёрдам сўради. Етти кун ўтди. Ёрдам келмади. Тағшоданинг онаси араблардан яна етти кун муҳлат сўради. Қардошлардан ёрдам келиб, лашкар кўпайди. Уруш бўлди. Одамлар қирилди. Араблар ғалаба қилди. Бухороликлар қочди. Араблар қувди. Етиб олганлар қочганларнинг бўйнига қилч урди. Қурол-яроқлар, кийим-кечаклар, олтин ва кумуш буюмлар, асирга тушган одамлар ўлжа бўлди. Тағшоданинг онаси қалъага кириб беркинди. Тўполонда унинг бир пой этиги билан бир пой пайпоғи ўтовда қолди. Араблар ўтовни титқилаб, этик билан пайпоқни топди. Тилладан тикилган, қимматбаҳо тошлар қаданган бир пой этик билан пайпоқ икки юз минг дирҳамга баҳоланди. Бу қимматбаҳо ўлжа Убайдуллоҳ ибн Зиёд қўлига ўтди.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд фармон берди. Дарахтлар кесилди, қишлоқлар талон-тарож қилинди. Ҳаммаёқ вайрон бўлди. Бухоро шаҳри ҳам хатарда қолди.

Тағшоданинг онаси элчи юбориб, омонлик тилади. Убайдуллоҳ ибн Зиёдга бир миллион дирҳам пул бериб, сулҳ тузди.

Убайдуллоҳ ибн Зиёд қўлга тушган ўлжаларни карвон қилиб, навкарлари билан изига қайтди. Тўрт мингта бухоролик асирни олдига солиб, изиллатиб ҳайдаб кетди...

ЗОЛИМНИНГ АЖАЛИ

Уч йил ўтгандан сўнг Убайдуллоҳ ибн Зиёд ўрнига Саид ибн Усмон Хуросон амири бўлди. У: "Мана орадан уч йил ўтиб кетди, уч йилдан буён Бухоронинг солигини ҳеч ким олмади. Жайхундан ўтиб бораин қани, Тағшоданинг онаси менга уч йиллик

қўзғолон режасини тузиб, уни Мовароуннаҳрда муваффақиятли бир тарзда амалга ошира бошлайди. Муқанна исёни жаҳон тарихидаги ўрта асрларда рўй берган энг машҳур халқ қўзғолонларидан бири эди...

Муқанна бошчилигидаги озодлик кураши истиқлол даврида шоиру ёзувчиларимизни янги асарлар яратишга ундаётган мавзулардан бири. Бугун ўз қўлимизда бўлган эрк отлиг бебаҳо неъматни қадрлаш ва кўз қорачигидек асраб-авайлаш учун бир неча минг йиллик тарихимиз мобайнида боболаримизнинг эрк учун курашлари моҳиятини илмий ва бадиий йўсунда англашга интилиш ҳар қачонгидан ҳам кўра долзарброқдир. Қиссага эпиграф сифатида кiritилган Ҳамид Олимжон қалами билан Муқанна тилидан айтилган сатрлар ўзбек бадиий "Муқаннанома" сининг илк асарини яратган устоз шоир нақадар ҳақ бўлганини кўрсатади.

Ғулом КАРИМИЙ,

Шарқшунослик институтида катта илмий ходим

солиғни берармикин? Берса, берди. Бермаса, бор мол-мулкини тортиб оламан, шахру қишлоғини ёндираман. Бухоронинг ўрнида бир култёпа қолдираман” деб Жайхундан ўтди. Бухорога келди. Тағшоданинг онаси Саид ибн Усмонга одам юборди:

– Мен Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан сулҳ тузганман. Шу сулҳим сулҳ. Сен билан ҳам урушмайман, – деди.

Қўрққанидан Саид ибн Усмонга жиндек мол берди. Шунда Суғд, Кеш ва Нахшабдан бир юз йигирма минг нафар навкар келди. Тағшоданинг онаси шу навкарга ишониб, сулҳ тузганига ва мол берганига пушаймон бўлди.

Саид ҳам урушмоқчи бўлиб, сиёсат қилди. Олган молини эгасига қайтариб берди.

Лашкарлар бир-бирига қарши турди. Отларнинг бурнига ёнтоқ босса ёнгудек бўлиб пишқирди. Йигитлар кўкракларини кериб, бир-бирларига узоқдан ўшқирди.

Бироқ, уруш бўлмади. Бир юз йигирма минг навкар отнинг бошини орқага бурди. На урушга кирди, на Бухорони қўриқлаб турди...

Тағшоданинг онаси навкарсиз бир ўзи қолди. Ноилож Саид ибн Усмондан яна сулҳ сўради. Убайдуллоҳ ибн Зиёд билан илгари тузилган сулҳ шартига кўра уч йиллик хирожнинг пулини ҳаммасини Саиднинг қўлига берди.

Саид:

– Энди мен Суғд ва Самарқандга бораман. Ҳалиги қайтиб кетган бир юз йигирма минг навкарни кўраман. Ҳаммасининг калласини оламан. Аммо ўзимнинг мамлакатимга қайтаётганимда яна сенинг мамлакатингдан ўтаман. Шунда эски гиналарингни юзимга солиб, берган пулларингни миннат қилиб, йўлимни тўссанг, бошимдан қонимни оқизиб, кўнглимни бузсанг, мен нима қиламан? Мамлакатимга қайтаётганимда мени эсон-омон қўйиб юборишинг учун ҳозир кучимнинг борида, сиёсатимнинг зўрида менга гаров бер, – деди.

Тағшоданинг онаси бухоролик деҳқонлардан ва аслзодалардан саксон кишини гаровга берди. Саид гаровга олинган саксон кишини пана қилиб, Самарқандга борди, Суғдга борди. Қаттиқ жанг қилди. Самарқандликлар мағлуб бўлди. Саид ўттиз минг кишини асир олди. Ўлжага тушган беҳисоб мол-дунёнинг ҳисобини топмай қолди.

Саид ўз мамлакатига қайтаётганида яна Бухородан ўтди. Тағшоданинг онаси унинг олдини ўради, гаровга берилган саксон кишини қайтариб беришини сўради.

Саид:

– Жайхундан ўтгунимча тўхтаб тур. Жайхундан ўтганимда изимдан бориб, гаровни оласан. Унгача мени тинч қўйишинга ишонмайман, – деди.

Саид Жайхундан ўтди. Тағшоданинг онаси гаровни сўради.

Саид:

– Марвга етгунимча сабр қил, – деди.

Марвга етди.

– Нишопургача индама, – деди.

Нишопурга етди.

– Куфага етгунимча қўйиб тур, шу гаровингни, барибир, мендан оласан-да бир кун, деди.

Шундай қилиб Саид Мадинага етди. Гаровни бермай алдаб кетди...

Гаровга олинган саксон киши Мадинага боргандан кейин Саид уларга:

– Энди иззатларинг битди, бойбичаларинг ҳам сиздан умидини узиб, Жайхундан ўтиб, Бухорога кетди, – деди.

Барининг пўлат тилли қиличларини, қумуш-тилла қайишларини белидан ечиб олди, кимхоб кийимларини, олтин кубба чопонларини устидан ечиб олди, ёқут кўзли, зумрад кўзли, олмаос кўзли узукларини зўрлик билан бармоқларидан сугуриб олди. Шундан кейин уларга жандаси чиқиб кетган эски жомакорларни бериб, қулдай қилиб ишга солди.

Саксон бухоролик Саид арабнинг бу ишидан дарғазаб бўлди. Зўрга тишини тишига босди. Кун ботгандан кейин қоронғида, ҳамма ухлаб ётганида Саид зўравондан ўч олишни дилига туйди.

Саксон бухоролик кундузи Арабистоннинг жазирама чўлларида, Саҳрои Кабирида манглайдан шўри оқиб, бошидан жола-жола қоп-қора тери оқиб, пешонасидан чиққан терининг данақдай-данақдай томчилари шашқатор бўлиб кўзига кириб кўзларини ачи-тиб, шу иссиқда миясининг қатиғи чиқиб ўлгудек ишлади. Кун ботгандан кейин бир жойга йиғилиб, бир-бирига маслаҳат солди:

– Шу азобда бир умрга қул бўлиб ишлаб, ўлиб кетгандан кўра бир кун мардлик қилайлик, – деди.

– Бошимизга шундай қора кунларни солган зolim Саид арабни ўлдирайлик, – деди.

– Озод бўлганимиздан сўнг, майли, ўзимиз, ҳам ўлайлик, – деди.

Шундай маслаҳат қилиб, саксон бухоролик ярим кечаси Саид арабнинг саройига кирди. Сарой эшикларнинг ҳаммасини ичидан қулфлади. Саид арабни ухлаб ётган жойида босди. Кўзларини ўйиб, жасадини сарой устунига осди.

– Энди биз Саид арабнинг навкарларидан барибир тирик қутилмаймиз. Шу арабларнинг қўлида хор бўлиб ўлгандан кўра, ўзимизни ўзимиз ўлдирганимиз яхши, – деб саксон бухоролик мардона турди. Бир-бирларининг юракларига ханжар урди. Саксон бухоролик шундай қилиб Саид араб зулмидан озод бўлди. Озодлик учун қулиб-қулиб, ўйнаб-ўйнаб жон берди...

АФРОСИЁБ ЙЎҚЛОВИ

Ҳақим кудунгар пардозланмаган матоларни чамалаб кўрди-да, Коно Бухорху-дотнинг тож кийган сурати зарб этилган соф қумуш тангалар солинган ҳамёни белига қистирди. Бухоро бозорларида бу пулларнинг қиймати баланд. Ҳақим матоларни қизилга бўяш учун рўян харид қилиши керак. Бундай илдиз фақат Бухорода бўлади. Бухоро ўзининг тўқимачилик корхонаси билан етти иқлимга машхур. Бу корхонани араблар “Байт ут-тироз” дейишади. Унда дунёнинг ҳеч ерида учрамайдиган матолардан палослар, дарпардалар, зарбоф чопонлар, ёстиқ жилдлари, аёллар учун нафис либослар, шоҳона сарполар ва дўппилар тайёрланади...

Замон нотинч. Қуёш ботмасдан бурун Жайхундан ўтиб олиш хаёлида отини қичаб ҳайдади. Чамалаган вақтида қирғоққа етди. Кечувда тумонат одам. Қулогига арабча сўзлар чалинди. Араб навкарлари дарёдан тезроқ ўтиб олиш учун отларни ва асирга тушган одамларни қистардилар. Соллар эса оғир сандиқлар, Бухоронинг ноёб товарлари ва қурол-яроқлар билан банд эди. Навкарлар қўлидан бир дамга қутилган асирлар тартибсиз равишда ўзларини дарёга ташладилар. Бегона юртларда хорлик ва зорликдан ўлиб кетгандан кўра жонларини она Жайхунга қурбон қилишни афзал билдилар... Уларнинг орасида ёшгина гўдаклар, ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган сулув қизлар ҳам бор...

Араблар уддалай олмаган қанча қорамоллар ва йилқилар Жайхунга оқди. Жайхун Мовароуннаҳрнинг молини ҳам, жонини ҳам бергиси келмай араблар билан мардонавор олишар эди...

Тун ўзининг қора пардасини ёйган паллада араблар дарёдан ўтиб олдилар. Ўзларини сувга ташлаган бухороликларни кўрган соқчилар энди асирларни эҳтиёт бўлиб қўриқларди. Ҳамма ўтиб бўлгач, араблар бухороликларнинг ватанларига қайтиш йулини беркитиш учун барча солларни оқизиб юбордилар. Ҳақим дарёдан ўтиш душворлиги туфайли соҳилда қолди. Туннинг салқин ҳавоси ва Жайхуннинг ҳўл нафаси унинг этини жунжиктирди. Дарёдан ўтаётганда усти-боши жиққа ҳўл бўлган навкарлар ҳар ер-ҳар ерда гулхан ёқдилар. Қоронғида Жайхуннинг нариги қирғоғидаги қалъаларда ҳам аланга кўринди. Араблар Мовароуннаҳрнинг шахру қишлоқларига ўт қўйиб юборган эди. Гуриллаб ёнаётган кўргонлар тутуни ою юлдузларнинг юзини қорайтирди.

Кийимларидаги ва қўлларидаги қон доғларини Жайхундай катта дарёнинг сувлари ҳам ювиб тозалай олмаган араблар ўзларини гулханга тоблаб, босқинчилик жанглиридаги саргузаштларидан мақтанардилар.

– Илк бора Убайдуллоҳ ибн Зиёд амрилигида Жайхундан ўтган эдик, – дея гап бошлади Абдуллоҳ Ҳозим деган қип-қизил “эзли араб. – Ўшанда Бухоронинг подшоҳи бир хотин эди. Аёл жангда енгилиб, шаҳар қалъасига қочди. Аёлни бун буш қолган чодирга кирсам, у қочаётиб бир пой этиги билан пайпоғини кийишга ҳам улгурмаган экан. Пайпоқ билан этик тилладан тикилганди. Мен қўлга киритган ўша ўлжани баҳолашганда икки юз минг дирҳам бўлди...

Бу воқеани эшитганлар ҳайратга тушди.

– Биргина пайпоғи икки юз минг дирҳам турса, унинг ўзи қанча тураркан?

– Ҳо-ҳо-ҳо-ҳо!!!

– Унинг ўзига сенинг кучинг етмайди...

– Ола-а, сенинг кучинг етармиди? Ҳе-хе-хе-хе...

Бу сўзларни эшитиб турган Ҳақимнинг юзлари уятдан қизариб кетди. Аёл кишининг пайпоғини мол билиб мақтанган арабнинг эркаклик гурурига ҳайф! Арабнинг пасткашлигидан қаттиқ нафратланди.

Жайхуннинг бу соҳилида араб навкарларининг мастона қаҳқаҳалари, нариги соҳилида тўзғиган сочларини ой ёруғида дарёга ювиб, юзларини тирнаётган аёлнинг йиғи товуши эшитилади. Бухоро маликасининг пайпоғи ҳақидаги ҳикоятга уланиб кетган бу йиғи шу тобда Ҳақимнинг қулоғига:

– Оналарини, хотинларини ва сингилларини, ору номусини ҳимоя қиладиган алп

йигитлар йўқми? – деган ноладек эшитилди.

Алл Эр Тўнга ўлдиму,
Эсиз очун қолдиму,
Ёғий ўчин олдиму,
Энди юрак йиртилур.

Кетди кўзим ёруғи,
Олди юзимни қайғу,
Қани ул Эр, қани у,
Бир эл ўзин ёзғурур...

Аслида, бу йўқлов бундан уч минг йил бурун Афросиёб вафотига бағишлаб айтилган эди. Бу қадимий қўшиқ элнинг қон-қонига сингиб кетган эди. Ушбу қўшиқ ўзининг пайдо бўлган давридан буён элнинг бошига қайғу ва қулфат тушганида шу элнинг алл ўғлонларини Она Ватан ҳимоясига даъват этиш учун айтилди. Бу қўшиқни оталар ўғилларига, оналар бешикдаги чақалоқларига, ҳатто бўйидаги ҳомилаларига ҳам айтишарди. Алл Эр Тўнга марсияси барчани бирлашишга, бирлашишга, бирлашишга даъват этарди.

Жайхуннинг нарёғида ййглаб марсия айтаётган аёлнинг жон аччиғидаги довуши Ҳақимнинг икки қулоғидан жон бўлиб кириб, мисли бир томчи қондек юрагига томчилади. Ана шу бир томчи қон унинг бутун вужудига тарқалиб кетди...

Ҳақим Жайхуннинг бўйида, арабларнинг ичида тонг оттирди. Эрталаб қуёш қип-қизил бўлиб чиқди. Қуёшни кўтарган тоғларнинг елкасидан шариллаб қон оққандек, бутун борлиқ қип-қизил қонга бўялгандек, оппоқ булутлар тоғларнинг ярасидан қип-қизил қонларни пахтадек шимиб олгандек... Ҳақимнинг кўзига қуёшнинг қони сачради. У булутларнинг эрталаб қизаришига қараб, қадимий туркий мақолни эслади:

Кечкурун булут қизарса,
Хотининг ўғил туққандек бўлур.
Эрталаб булут қизарса,
Уйга ёғий киргандек бўлур...

Ҳақим Жайхундан ўтмади. Марвга қараб чуваб бораётган араб лашкарларидан аввалроқ қишлоғига етиб бориш ҳаракатига тушди. Йўлда йўртиб кетаётган от ичини узди. Шусиз ҳам юраги сиқилиб бораётганди. Баттар хуноб бўлди. Чарчаганидан ўрлик қилаётган йўрғанинг сағрисига ачитиб-ачитиб қамчи босди. Бир кўнгли босқинчилар хўрлаб бораётган бечораларга, бир кўнгли уйда ёлғиз қолган хотинига алағда бўлди.

Йўлда эгар сотиб ўтирган ҳунармандни кўрди:

– Бек ака, эгар олиб кетинг. Жуда пишиқ ишланган, отни ҳам, сизни ҳам қийнамайди. Бамисли тахтада ўтиргандек кетаверасиз...

– Биз эгар эмас, тахт ясаймиз, тахт!

Ҳақим белидаги ҳамённи эгарчига узатди:

– Эгарингиз керак эмас, рўзгоримга омонлик тиласангиз, бас. Эгарчи бирданига шунча пулни текин берган бу сахий одамни астойдил дуо қилди:

– Илоё, уй-ичингиз билан соғ-омон бўлинг!

Эгарчи Ҳақимнинг орқасидан узоқ тикилиб қолди...

Кун ўтди, ой ўтди, йил ўтди. Ҳақимнинг хотини ҳомиладор бўлди.

Саид ибн Усмон ўлди. Қутайба ўлди. Неча-неча халифалар ўтди. Бироқ араб истибодоти тугамади.

Хотинининг ой кунни етди. Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ҳар бир хонадоннинг тенг ярми арабларга бўшатиб берилган кунларнинг бирида хотинни тўлғоқ тутди. Ҳақим унинг ингротини Жайхун қирғоғида сочларини юлиб ййглаётган аёл ноласига ўхшатиб, титраб кетди. Йўқ, бу азобга чидай олмади. Юрагидан миясига югурган қонда ўша қадимий қўшиқ уйғонди.

Алл Эр Тўнга ўлдиму,
Эсиз очун қолдиму,
Ёғий ўчин олдиму,
Энди юрак йиртилур...

Бу кун Ҳақим учун янги кун эди. Наврўзда қуёшга қурбонлик келтирди. Тонг отаёт-

ганда кунчиқарга қараб бир хўросни сўйди. Қуёш чикди. Хотиннинг кўзи ёришди. Ҳақим ўғил кўрди. Дунёни куёш нурлари ва гўдак йиғиси тўлдирди.

Ўғилнинг отини Ҳошим кўйдилар. Ҳақимнинг ўғли Ҳошим ибн Ҳақим аталди.

ОЗОДЛИК ФАРЗАНДИ

Ҳошим ибн Ҳақим жуда зийрак бола бўлди. У пайтларда бола дунёга келганданок ота-она унга табиат илмини, дунёни таниш дарсини, Ватанни севиш сабогини ўргатар эди. Мовароуннахрлик ва хўросонлик болалар беш ёшида ўқиш ва ёзишни биладиган даражада саводга эга бўларди. Ҳошим дунёга келгунга қадар Қутайба Хўросон ва Мовароуннахр халқининг китобларини ёндирди, дарёга оқизди. Бироқ у бу халқнинг хотирасини ёндирди олмаган эди. Халқига фидойи инсонлар жонларидан кечиб бўлса ҳам муборак "Авесто"нинг олтин суви билан ёзилган варақларини омон сақлаб қолган эди. Қолаверса, Қутайба ҳар қанча чиранса ҳам "Авесто"ни ёд билган доғишмандларнинг ҳаммасини қиличдан ўтказишга улгурмаганди. Ҳошим ана шундай доғишмандлардан таълим олди. Ёшлигиданоқ туркий, форсий тиллардан ташқари қадимги юнон, пахлавий ва суғдий тилларни ҳам пухта ўрганди. Қадимий тилларда битилган кўҳна китобларни кунт билан ўқиди. Энг машҳур олимларнинг кимё, илми нўжум, фалсафа ва тиббиёт бўйича битилган нодир китобларини мутолаа қилди. Қоҳинлардан "Авесто"ни қайта-қайта эшитиб, ёд олди. Эзгулик ва ёвузликни фарқлайдиган бўлди. Ахурамаздани таниди. Зардушта эътиқод кўйди. Энг аввало, куёшни, сўнг оловни, сўнг ойу юлдузларни билди. Тупроқнинг, сувнинг, ҳавонинг хусусиятларини англади. Тарихни ўзлаштирди, жуғрофияни ўқиди. Онасидан аллалар тинглади, эрталар эшитди. Халқ афсоналарига жон-жон деб қулоқ тутди. Алп Эр Тўнгадек, Рустами Достондек пахлавон бўлишни орзу қилди. Отасидан руҳни чиниқтириш, жисми пишитиш машқларини ўрганди – иродали бўлиш, чавандозлик, ёяндозлик, қиличбозлик сирларини эгаллаш учун заҳматлар ўқиди. Вояга етгани сайин Ҳошимнинг кўзлари куёшдек чақнаб бораверди.

У ота-бобосидан қолган илму ҳунарни ардоқлади. Кудунгарлик қилди. Пахта савашда, калава йиғиришда, бўз тўқишда, янги бўзларни ювиб, савалаб ялтиратишда унга тенг келадиган моҳир кудунгар кам эди.

Ҳошимнинг отаси ҳам кудунгар, ҳам саркарда эди. Ҳошим ҳам кудунгар бўлди, саркарда бўлди. Хўросон ва Мовароуннахр халқларининг жасур, мард ва танти ўғлони бўлди. Ниҳоят Ҳошим ибн Ҳақим ўзининг болалиқдаги орзусига эришди – Алп Эр Тўнгадек жанговар бўлди, Рустами Достондек пахлавон бўлди. Озодлик учун курашиб, шон-шўҳрат қозонди. Дунёнинг ярмини фатҳ этган арабларнинг юрагига ваҳима солди. Шунинг учун араб тарихчилари унинг номини бадном қилишга интилди. Бироқ унинг хизматлари халқнинг мустақиллик учун кураши тарихига олтин ҳарфлар билан битилиб қолди...

ШАРИК ИБН ШАЙХ ҚЎЗҒОЛОНИ

Ҳошим ибн Ҳақим – Муқанна озодлик ҳаракатининг шаклланишида Хўросон ва Мовароуннахрда юз берган Абу Муслим давлат тўнтариши ва Шарик ибн Шайх қўзғолони муҳим аҳамият касб этди. Ушбу курашларда халқ озодликка бориш йўлларини излади. Бу йўлларда адашди, сарсон бўлди, ғалаба қилди.

Халифалик тахтини талашган ҳукмдорларнинг ўзаро урушлари босқинчилар зулмидан жабрланаётган аҳолининг дарди устига чиқсон бўлди. Ўз қўли билан бир юз йигирма минг кишини қатл этган Ҳажжожни одамлар "Ҳажжожни золим" дея лаънатлади. Ўттиз минг эркак ва йигирма минг аёл унинг зиндонларида қамалиб азоб чекди. Фақат Мовароуннахр ва Хўросонда эмас, араблар истило этган бошқа вилоятларда ҳам аҳвол шундай эди.

Оддий ҳунармандлик қилиб, эгар-жабдуқ ясаш билан кун кечирувчи Абу Муслим ҳам бошқалар қатори уммавий халифаларнинг зулмига қарши бош кўтарди. Ниҳоятда зийрак, одобли ва доно бу йигитча араб ҳукмдорлари ўртасидаги низодан фойдаланиб атрафига ўз тарафдорларини йиғди. Ун тўққиз ёшли Абу Муслимнинг кучли истеъдодини сезган аббосий ҳукмдорлардан бири Иброҳим Имом унга бутун Хўросон ва Мовароуннахрдаги ҳарбий ҳаракатлар кўмондонлигини топширди.

Абу Муслим аббосийларга садоқати туфайли Бухорода исён кўтарган қўзғолончиларнинг ҳаётига зомин бўлди. Шарик ибн Шайх бухоролик жанговар киши эди. У: "Биз марвонийлар кийноғидан эндигина қутилдик, аббосийлар зулмига тутили-

шимиз керак эмас", – дея халқни яқиндагина халифалик тахтига чиққан аббосийлар хонадонига қарши қўзғалишга чорлади. Бухоро амири Абулжаббор ибн Шуайб, Хоразм амири Абдумалик ибн Харсама ва Амударёнинг жанубий қисмида жойлашган Барзам қалъаси амири Муҳаллад ибн Хусайн Шарикка иттифоқчи бўлиб, уруш қилишга қарор бердилар. Абу Муслим Зиёд ибн Солиҳни ўн икки минг киши билан Бухорога юборди. Бутун Бухоро аҳолиси Абу Муслимга қарши урушиш учун Шарик лашкарига қўшилди. Ўттиз етти кун уруш бўлди. Ҳар куни Шарик ғалаба қилди. Зиёд ибн Солиҳ лашкаридан эса кўп одам ўлди ва асир тушди. Бухорхудот Қутайба ибн Тағшода ўн минг одам билан Зиёд ибн Солиҳга қўшилди. Бухоро шаҳри атрофида етти юзта кўшк бор эди. Ўша кўшкларда яшовчи аҳолига Бухорхудот:

– Шарик лашкарига озиқ-овқат ва ем-хашак берманглар! – деб буюрди.

Шарик лашкари оч қолди, отлар ҳам ем-хашаксиз ҳолдан тойди. Қамалда қолган лашкар озиқ-овқат ва ем-хашак излаб, шаҳардан ташқарига чиқишга мажбур бўлди. Ташқаридан эса Бухорхудот ва Зиёд лашкари уларни пойлаб турарди. Шунинг учун Шарикнинг одамлари тунда яширинча йўлга чиқдилар. Шаҳардан бир фарсанг узоклашганларида Зиёд ва Бухорхудот соқчилари уларни пайқаб қолди. Икки тараф қаттиқ жанг қилди. Зиёд ва Бухорхудот лашкари енгилди. Бухорхудот Зиёдга Шарик лашкарининг орқа томонидан ҳужум қилишга маслаҳат берди. Зиёд ва Бухорхудот лашкари ўзини чекингандек кўрсатиб, Шарик қўшинининг орқасига ўтди. Шарикнинг илғор кўшини олдинга қараб жунаганида улар орқадан ҳужум қилди. Йўл-йўлакай жанг қила-қила лашкарлар Навкандага яқинлашди. Шунда Бухорхудот Зиёдга:

– Шарикнинг одамлари оч қолган. Улар бу йил узум ва қовун егани йўқ. Навкандага етганда уларни тек кўйлик. Оч қолган одамлар тоқзорларга ва поллизларга тарқалиб кетади. Лашкарнинг олдинги илғор қисми эса шаҳарга етиб олган бўлади. Ана шундай парокандаликда биз орқадан ҳужум қиламиз ва Шарик лашкарини батамом янчиб ташлаймиз, – деди.

Шарикнинг одамлари Навкандага етгач боғларга ва поллизларга ўзини урди. Лашкарнинг олди шаҳарга етди. Очликдан силласи қуриган одамлар узум ва қовун еётганда Зиёд ва Бухорхудотнинг шиддатли зарбасига учраб, тутдек тўкилди. Қўлларидоги қовун ва узумларни ташламай қочаётганларни бир жойга йиғишга уринган Шарик тўсатдан отдан йиқилди. Учқур отда қилич яланғочлаб келаётган суворий отидан йиқилган саркардани осонгина чолиб ташлади.

Моҳ дарвозасидан ўтаётган анҳор лабига келиб тушган Зиёд шаҳарга ўт қўйди. Уч кеча уч кундуз ёнган бўлди.

Зиёд:

– Кимда-ким шаҳардан чиқиб, таслим бўлса, омон қолади, деб жар солди.

Шарикнинг ўғли ва яна бир лашкарбоши Зиёднинг сўзларига ишониб, дарвозага келди. Зиёд икковини ҳам дорга осди.

Қолганлар қўрқанидан шаҳардан ташқарига чиқмадилар.

Уч кундан сўнг Зиёд Бухорхудот Қутайба ибн Тағшоданинг Регистондаги саройига қўнди. Лашкарига шаҳар дарвозасига ҳужум қилишни буюрди. Аттотлар дарвозасида қаттиқ жанг бўлди. Қўлга тушганларнинг ҳаммасини шаҳар дарвозасига осавердилар...

ХИЁНАТ

Абу Муслим саркардаларидан бири Абу Авн халифа Марвон ал-Химарни жангда мағлуб этди. Марвон ал-Химар Мисрга қочди. У ерда Амир Ибн Иброҳим Марвон ал-Химарни тутиб ўлдирди. Яқиндагина Куфада халифаликка тайинланган Абу Аббос Саффоҳи Абу Авн Марвон ал-Химарнинг бошини туҳфа этиб юборди. Ушбу давлат тўнтарышида бош қўмондон Абу Муслим бўлди.

Абу Муслимнинг насаби Гударзга бориб тақалади. Гударз Сиёвушга мотам тутиб, қора либос кийиб юрар ва жангдан бошқа пайт кулмасди. Абу Муслим ҳам қора кийим кийиб юрар ва жангдан бошқа пайт кулмасди... Абу Муслим ўрта бўйли, бугдойранг, келишган, ширинсухан, кўзлари қақнаб турган, кенгешона одам эди. У арабий ва форсий тилда сўзлашарди, гаплари жозибали ва таъсирли эди. Биров билан ҳазил-хузул қилмас, пешонаси доим буришган, юзи важоҳатли эди.

Хуросон ва Мовароуннаҳр Абу Аббос Саффоҳ халифалигига бўйсундирилгач, Абу Муслим саккиз минг киши билан Марвдан чиқди. Ҳаж зиёратига отланди. Нишопурга ва Райга етгач, у ўзи билан минг кишини олиб қолди. Қолган етти минг кишига жавоб бериб юборди. Вазирлари унга:

– Қадамингни ўйлаб бос, энди ҳеч қачон Марвга қайтиб келолмайсан, – дейишди. Абу Муслим қўлоқ солмади.

Абул Аббос унга катта марҳамат кўрсатди. Ширин сўзлар билан кўнглини олди. Укаси Абу Жаъфар Мансурни ҳажга борувчиларга амир этиб тайинлаб, Абу Муслимни кузатди.

Абу Муслим ҳаж зиёратида юрган пайтда Абул Аббос вафот этди. Абу Жаъфар Мансур зудлик билан орқага қайтиб, халифалик тахтини эгаллади. Абу Муслим Абу Жаъфар Мансурнинг ўзига хайрихоҳ эмаслигини, бир ҳамла билан тилка-пора қилиш учун қоплондек пайт пойлаб юрганини биларди. Шунинг учун Хуросонга шошилиш йўли олди. Абу Жаъфар унинг орқага қайтишини сўради. Абу Муслим парво қилмай кета-верди. Абу Жаъфар унинг орқасидан Жарир ибн Язидни юборди. Жарир тулкидек айёр одам эди. У Абу Муслимга етиб олиб, хушомадлар қилди. Тилёғламалик билан Абу Жаъфарнинг ҳузурига қайтишга ундади. Абу Муслимнинг ақлини олиб, халифанинг олдига боришга кўндирди. Абу Муслим Жарирдан отхонасидаги энг зўр отни беришни сўради. Жарир уюрдан булутдек бир отни айириб келди. Абу Муслим отга миниб йўлга тушди. От йўлда уч марта тўқинди. Абу Муслимга ҳамроҳларидан бири:

– Отнинг тўқиниши яхшилик аломати эмас, орқага қайт, – деди. Абу Муслим:

– Пешонага ёзилганидан қайтиб бўлмайти, – деди.

Абу Жаъфар Мансур Абу Муслимни ҳурмат-иззат қилиб, ёнига ўтқазди. Эсон-омонлик сўрашди. Сўнг:

– Сен қайси қилич билан жанг қилдинг? Қайси қилич билан шунча ғалаба қозондинг? – деди.

Абу Муслим белидаги қилични кўрсатди:

– Мана бу қилич билан.

– Шу қилични менга бер-чи, – деди Абу Жаъфар. – Унинг қанақалигини мен бир кўрай-чи...

Абу Муслим қиличини қинидан суғуриб, Абу Жаъфарга берди. Абу Жаъфар қилични олгач:

– Сен бу қилич билан яна нималар қилганингни биласанми? – деди. Ғазаб билан ўрнидан туриб, Абу Муслимга бақира кетди:

– Ҳали шу қилич билан менга таҳдид қиладиган бўлдингми? Бўйсунмайдиган бўлдингми?

– Астағирулло! Менинг сенга қилган яхшиликларимнинг мукофоти шуми? – дея ёқасини ушлади Абу Муслим.

– Овозингни ўчир, аблаҳ! – деди Абу Жаъфар. – Абул Аббосга қандай сажда қилганинг эсингдан чиқдими? Ўшанда унинг ёнида мен ҳам бор эдим. Бироқ сен мени назарингга ҳам илмадинг. Жияним Исо ибн Мусога: “Абу Жаъфарни орадан кўтариб, сени халифалик тахтига ўтқиизишимни истайсанми?” – деганларинг ёдингдан чиқдими? Шомда Яқин ибн Мусонинг олдида мени Салиманинг ўғли деб ерга урганинг-чи? Салима эса, сенинг онанг каби таги паст чўри эди. Ахир, сен бир пайтлар бани Ажул қавмининг кули эдинг-ку. Эгарчилик билан зўрга кун кўрардинг. Энди соҳибқирон бўлиб қолдингми, қулвачча!?

Абу Муслим қаттиқ кулиб юборди:

– Мен нима иш қилган бўлсам, фақат аббосийларнинг манфаатлари фойдасига қилдим. Буни ҳеч ким инкор этолмайди!

Абу Жаъфар Абу Муслимнинг фақат жанг пайтида кулиш одатини биларди. Аммо қиличи йўқ жангчининг қўлидан нима келарди.

– Бу ишлар сенинг эмас, Оллоҳнинг иродаси билан содир бўлди, – дея Абу Жаъфар Абу Муслимнинг ёнида турган сарҳанг²га қўли билан ишора қилди. У Абу Муслимга қилич солди. Абу Муслим қаттиқ кулиб, ерга қулади:

– Сен кўрқоксан! Ҳо-хо-хо-хо! Кўрқоксан!

Абу Муслимга биринчи бўлиб Усмон ибн Ноҳик қилич урди. У илгари Абу Муслимнинг сарҳанги эди...

Сўнг Абул Ҳасиб ал-Ҳожиб қилич солди. Унинг зарбасидан Абу Муслим жон берди. Саропардага тўшалган гилам қип-қизил қонга бўялди. Абу Муслимнинг жасадини шу гиламга ўраб, тикка қилиб бурчакка тираб қўйдилар.

Абу Жаъфар минг донадан олтин танга солинган мингта ҳамён тайёрлаб қўйган эди. Абу Муслим ташқарига чиқавермагач, унинг мингта йигити шовқин кўтарди. Абул Ҳасиб саропардадан чиқиб, жангчиларга мингта ҳамёни улашди. “Абу Муслим халифага итоат қилмагани учун жазоланди”, – дея жар солди. Абу Муслимнинг мингта йигити минг тангадан олтин солинган мингта ҳамёнга овуниб қолди. Жасур саркардаларини унутди.

² Сарҳанг – халифа лашкаридаги кичик кўмондон.

ҚУЁШГА ҚАСАМЁД ҚИЛАМАН

Абу Жаъфар Мансур Абу Муслимга суиқасд қилгандан кейин унинг ёнидаги ҳароҳларидан ҳам ўч ола бошлади. Ҳошим ибн Ҳақим Абу Муслимнинг лашкарбошиларида бири эди.

Аббосийлар хиёнатидан даргазаб бўлган Ҳошим ибн Ҳақим ҳалифалик ҳукмронлигига қарши очиқ-ошқора бош кўтарди. Аҳолини арабларга қарши кўзғалишга даъват этди. Бу кўзғолонга ўзи раҳбар бўлишини эълоҳ қилди. Бу хабар жуда тез тарқалди. Халифа Абу Жаъфар Мансурнинг ҳам қулоғига етди. У Ҳошим ибн Ҳақимни арабларнинг оммавий газабига дучор этиб, эл орасида обрўйини тўкиш учун шундай гап тарқатди:

– Ҳошим ибн Ҳақим пайғамбарликка даъво қилмоқда.

Бироқ бу гап Ҳошим ибн Ҳақимнинг обрўйини янада ошириб юборди. Зимдан унинг тарафдорлари кўпайди.

Абу Жаъфар Мансур Ҳошим ибн Ҳақимни дарҳол ҳибсга олишни ва Марвдан халифалик пойтахти Бардодга келтириб, зиндонга ташлашни буюрди. Халифа навкарлари Ҳошим ибн Ҳақимни зиндонга банди этдилар.

Ҳошим ибн Ҳақим зиндонда ётиб, кўзғолон режасини тузди. Ўз тарафдорлари билан маҳфий алоқа боғлади. Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги сиёсий вазиятни ақл тарозисига солиб, таҳлил этди. Аввалги кўзғолонларнинг энгилиши сабаб ва оқибатларини аниқлади. Халқнинг кўнглини топиш йўлларини излади. Тажриба орттирди ва илм ўрганди. Ҳошим ибн Ҳақим зиндонда туриб, араб халифалигига чоҳ қазиди.

Абу Муслим Марвон ал-Химарни тахдан йиқитганида қора кийим кийиб курашган эди. Абу Муслим ўлди, бироқ қора либос кийиш одати сақланиб қолди. Қора ранг аббосийлар давлатининг рамзий ранги бўлди. Хиёнат, фитна ва суиқасд туфайли уларнинг қўли қон, юзи қора бўлди.

Ҳошим ибн Ҳақим учун қора ранг ёвузликнинг рангига айланди.

Араб босқинчилари эса кўзига Аҳраман малайлари бўлиб кўринди.

Наҳотки, Аҳраманнинг қўли устун келса. Йўқ! Ҳали жанг тугагани йўқ. Ҳали Қуёш бор. Зулматни маҳв этувчи эзгулик бор. Ахура Мазда бор. Токи еру фалакнинг султони – Қуёш мангу олов сочиб турар экан, токи ўчоқларда ўт ёниб турар экан дунёни зулумот эгаллай олмайди. Олам оппоқ бўлади...

Оппоқ либосли Зардушт қўлидаги чироқ билан Ҳошим ибн Ҳақим ётган қоп-қора зиндонни ёритди. Зиндондаги одам кўзларини ишқалаб уйғонди. Тирқишдан тушган қуёш нури оёқ остини ёритар эди. Ҳошим ибн Ҳақим қўлидаги кишани қуёш нурига тутиб, қасам ичди:

– Кўзимдаги нур, юрагимдаги ўт, танимдаги ҳарорат, қонимдаги олов сўнмагунича жанг қиламан. Муқаддас Ватанимни озод қиламан. Қуёшга қараб қасамёд қиламан! Ҳеч қачон энгилмайман, таслим бўлмайман. Қасамёд қилганимнинг белгиси сифатида эгнимга оқ либос кияман, юзимга кўк парда тутаман. Тангрига илтижо қиламан. Босқинчи арабларнинг додини бераман!

Ҳошим ибн Ҳақим уч йилдан сўнг ўз тарафдорларининг кўмаги билан соқчиларни доғда қолдириб, зиндондан чиқиб кетди.

У зиндондан чиққан куни Марвда юзига кўк ниқоб тутган Муқанна пайдо бўлди.

Муқаннанинги либоси оппоқ эди...

СУБАХ ҒАЛАБАСИ

Зиндондан қутилиб чиққан Муқанна атрофига тезда одам тўпланди. Зулмдан, истибдоддан, оғир солиқлардан безган халқ учун Муқанна даъвати исёнга ишора бўлди. Аҳоли ана шундай ишорага маҳтал эди.

Муқанна халойиққа:

– Вужудинг ғамини еб, қилич, найза, камон зарбидан етадиган жароҳат оғриғидан – вужуд оғриғидан қўрқиб, рухингизни қийнаманг. Шуни билингки, инсон руҳи ҳеч қачон энгилмайди, ҳалок бўлмайди. Менга қўшилингиз. Битта руҳга бирлашингиз. Юрагингизга энгилмас руҳни жо этингиз. Ўзингизни руҳан кучли ҳис этингиз. Кўрқмасдан халифачилик иддаосидаги араб босқинчиларига қарши кўзғалингиз!

– Кўзғалингиз! Кўзғалингиз!

Муқанна даъватчилари чор атрофга жар солдилар. Вилоятларга мактублар жўнатилди:

“Сиз озод эдингиз. Яна озод бўлинг. Ўз ҳаётингизга ўзингиз бек бўлинг. Ўз уйингизга ўзингиз хўжайин бўлинг. Хонадонларингизга кириб олган арабларни эшигингиз-

дан ҳайдаб юборинг. Уларнинг сиз қурган иморатларда яшашга ҳақлари йўқ. Улар сизнинг меҳнатингиз ҳисобига яшашга ўрганиб қолган. Елкангизга миниб олган бундай текинхўрларни ағдариб ташланг, ўзингизни анланг. Зулматдан воз кечиб, нурга, ёруғликка интилинг.

Учоғингиз асло ўчмасин!"

Муқанна ёққан чироқнинг нурлари кўп юртларга етди, кўп юракларни ёритди. Одамлар исён гулханларини ёқишга тайёрлана бошладилар.

Марва катта обрў-эътиборга эга бўлган Абдуллоҳ ибн Амин хонадони шуҳрати Муқанна туфайли янада юксалди. Маслақдошлик, аҳду паймони мустаҳкамлаш учун Абдуллоҳ ибн Амин Муқаннага ўзининг қизини берди. Абдуллоҳ ибн Аминнинг қизини фаолияти боис оқ чопон кийганларнинг сони кун сайин орта бошлади. У Жайхундан ўтиб, Наҳшаб ва Кеш вилоятларига борди. Бу ернинг одамлари Муқанна ҳаракатидан аллақачон хабардор эдилар. Кеш ва унинг атрофидаги қишлоқларда Муқаннага хайрихоҳлар ниҳоятда кўп эди. Кешнинг Субах номли қишлоғи аҳолиси Умар Субахий бошчилигида исён кўтардилар. Араблар томонидан тайинланган амирни ўлдирдилар. Ўзларини Муқанна навкарлари деб эълон қилдилар.

САНАМ ҚАЛЪАСИ

Хуросон амири Ҳумайд ибн Қаҳтаба:

– Муқаннани тутиб, зиндонбанд қилинглар! – деб фармон берди.

Амир навкарлари бутун Хуросон бўйлаб изгидилар. Бироқ Муқаннани ҳеч қаердан топа олмадилар. Муқанна одамлари амир лашкарларидан кўра хушёрроқ эди. Улар дарҳол огоҳ бўлиб, Муқаннани таъқибчилар нигоҳидан яширардилар. Халқ орасида беркиниб юрган Муқаннага Мовароуннаҳр кўзғолони хабари етди. Муқанна тезда Жайхундан ўтиб Кешга бориши лозим. Ҳумайд ибн Қаҳтаба бунга тиш-тирноғи билан қаршилиқ қилишга интилди.

– Жайхун дарёси қирғоқларига соқчилар қўйилсин! – деб фармон берди у. – Юз нафар отлик аскар Жайхун бўйлаб қуйидан юқорига, юқоридан қуйига қараб тўхтовсиз юриб турсин! Ҳар битта бута, ҳар битта қамишнинг ости синчиклаб текширилсин! Нима бўлса бўлсин, аммо Муқанна Жайхундан ўтказилмасин!

Амирнинг навкарлари Жайхуннинг қирғоқларида хушёр турдилар. Юз нафар отлик аскар қирғоқ бўйлаб муттасил изғиб юрди. Кечалари назорат янада кучайтирилди. Кечулар қаттиқ кўриқланди.

Муқанна ўттиз олти киши билан Жайхун қирғоғига келди. Товуш чиқармасдан тезда тўқайзор орасига беркинди. Ҳатто қамишлар ҳам шитирлашга улгурмай қолди. Ўттиз олти йигит аввалдан тайёрлаб қўйилган енгил ёғочларни бир-бирига чилвир билан боғлаб, сол ясади. Муқанна ва унинг йигитлари солда сузиб Жайхундан ўтди, ҳатто сувлар ҳам шалоқлай олмай, тинчиб қолди. Муқанна ва ўттиз олти йигит қаққонликда амир посбонларини доғда қолдирди. Улар Кешга борди. Вилоят аҳолиси Муқаннани ягона ҳоким деб тан олди. Муқанна бу ерда кўзғолон режасини тузди. Аввал ишни душманлар ҳужумидан сақланиш учун қалъа қуришдан бошлади.

Ҳисор тоғининг тепасида кўҳна бир қалъа бор эди. Қалъа кўҳна бўлса ҳам мустаҳкам эди. Қалъа ичида зилол булоқлар, экинзорлар, мевазор боғлар, узумзорлар ва анорзорлар мўл эди. Қалъанинг ичида яна бир қалъа бор эди. Муқанна ана шу жойни қароргоҳ қилди. Ички ва ташқи қалъалар янада мустаҳкамланди. Омборлар қурилди. Беҳисоб озиқ-овқат, қора мол, майда мол йиғилди. Жуда кўп қурол-аслаҳалар, кийим-кечаклар келтирилди. Ташқи қалъа лашкароғ, ички қалъа Муқанна учун сарой бўлди. Қалъа деворларига соқчилар ва дидбон³лар қўйилди. Қалъа шундай қулай жойда эдики, у ердан бутун Кешу Наҳшаб қафдк қўриниб турарди. У ердан туриб, Кешдан Самарқандга ошадиган довонни ҳам бемалол назорат қилиш мумкин эди. Бу қалъанинг номи Санам қалъаси эди. Санам қалъаси Мовароуннаҳр оқ кийимлиларнинг қўмондонлик маркази бўлиб қолди...

Оқ кийимлилар овозаси Бағдодга етди. Халифа Маҳдий Муқанна ҳаракатининг бутун дунёга ёйилиб кетишидан кўрқиб қолди. Оқ кийимлилар ҳокимияти тобора мустаҳкамланиб, араблар қўлидаги ҳукмронлик жиловни бўшашиб бормоқда эди.

³ Дидбон – кузатувчи.

776 ЙИЛНИНГ БИР КУНИ

Бухоро. Тонг. Амир Ҳусайн ибн Маоз саройи дарвозалари қаттиқ тақиллади. Шаҳарда яшаётган араб босқинчилари ва уларнинг гумашталари жон қайғусида нажот талаб келди.

– Оқ кийимлилар Нумижкатни қирди.

– Биттаям араб омон қолмади.

– Ҳашвий, Боғий, Ғирдак... Энди бизга ҳам шафқат қилмайди. Улар эртага Бухоро қалъасини ҳам забт этади.

– Оқ кийимлиларни қайтариш керак!

Амир шаҳар қозиси Омир ибн Умар ибн Имрон билан кенгашди. Оқ кийимлиларнинг Ҳаким ибн Аҳмад қумондонлигидаги катта лашкари Наршах қалъасида жанга тайёрланиб турди. Омир ибн Умар Бухоро аҳолисидан кўнгилли одамларни йиғди. Араблар билан иноқлашиб кетган айрим одамлар амир лашкарига қўшилиб, Наршах қалъаси қаршисида урушга сафланди.

Омир ибн Умар оқ кийимлиларга:

– Ниятларингдан қайтинглар. Араб халифалиги ҳукмронлигига бўйсуниб, тинчгина яшанглар. Тавба қилинглар, – деди.

Оқ кийимлилар:

– Биз сен айтгандек муте бўлиб яшай олмаймиз. Тавба нималигини билмаймиз. Озодлик истаймиз! – деди.

Араблардан Наим ибн Саҳл майдонга чиқди. Оқ кийимлилардан ҳам бир паҳлавон чиқди. Икки қарама-қарши лашкардан биттадан навкар яккама-якка олишди. Отлар терлаб кетди. Найзалар синди. Қиличбозлик бошланди. Наим ибн Саҳлнинг қиличи оқ кийимли қалқонига сирғалиб, отнинг бўйнига тушди. Жонивор жон ҳалпида илкис сакраб, икки оёғини осмонга кўтариб юборди. Оқ кийимли қалқиб кетди. От устидаги чавандози билан йиқилди. Оқ кийимли ўзини чаққон ўнглаб олди. Йўлбарсдек сакраб ўрнидан турди-ю бошининг устида ярқиллаб кетган қилич тигида қуёшни кўриб қолди... Қиличи қонга бўялган Наим ибн Саҳл Наршах қалъасига қараб от қўйди. Унинг орқасидан суворийлар оқ кийимлилар устига қуюндек ёприлди. Қондан қутуриб кетган Наим ибн Саҳл яна бир неча кишини ўлдирди. Ниҳоят ўзи ҳам Ғирдакнинг қиличидан ўлим топди. Оқ кийимлилардан етти юз киши ҳалок бўлди. Арабларнинг қўли баланд келди. Оқ кийимлилар қалъага чекинди. Кун ботди. 776 йилнинг апрель кунларидан бири шундай тугади.

Араблар кўпчилик эди. Оқ кийимлилар уларни очиқдан-очиқ жангда енголмасликларини англадилар. Бехуда қон тўкилмаслиги учун оқ кийимлилар сулҳ тузишга мажбур бўлдилар. Ўзларини арабларнинг шартларини қабул қилгандек қилиб кўрсатдилар. Наршахга бостириб келган қўшин орқага қайтиб, навкарлар жой-жойларига тарқалиб кетгунча оқ кийимлилар жим турдилар. Араблар қўшинининг бўлинган қисмларини оқ кийимлилар биттама-битта янча бошладилар. Улар қутилмаганда ҳужум қилар, озиқ-овқат, қурол-яроқ ва захиралар келтираётган карвонларни қўлга киритар, далаларда бош тортиб қолган ошлиқларни Наршах қалъасига ташиб кетардилар.

Энди Бухоро амирининг бир ўзи Муқанна йигитлари билан жанг қилишга кучсизлик қиларди.

НАРШАХ ЖАНГИ

Халифа Маҳдий Муқаннага қарши Арабистондан жуда катта қўшин юборди. Халифа вазир Жаброил ибн Яҳё бу қўшинга қумондон эди. Халифанинг ўзи заҳира қўшинлар билан Нишопурда қолди.

Жаброил ибн Яҳё Бухорога келиб, Самарқанд дарвозасида лашкарига дам бериб турди. Ҳусайн ибн Маоз Жаброил ҳузурига борди.

– Аввал биргалашиб Наршах қалъасидаги оқ кийимлиларни тор-мор қилайлик. Сўнг Муқанна устига қўшин тортамыз, – деди Ҳусайн ибн Маоз.

– Биз оқ кийимлиларни тезда енгамиз, – деди Жаброил, уларнинг ҳаммасини бит-талаб қиличдан ўтказамиз...

Ҳусайн ибн Маоз ва Жаброил лашкари Наршахга борди. Қишлоқ атрофида айлан-тириб ҳандақ қазилди. Навкарлар ҳандақ ичига беркинди.

– Тунда хушёр бўлинглар, – деди Жаброил, – оқ кийимлилар ҳужумидан ғафлатда қолмайлик.

Биринчи кечадаёқ оқ кийимлилар қалъадан чиқиб, арабларга ҳамла қилди, Жаброил лашкари талофот кўрди. Лашкаргоҳда саросима кучайди.

Хусайн ибн Маоз кўрққанидан Жаброилга ялинди:

– Наршахни бир ёқлик қилмагунча Бухородан кетиб қолманглар.

Жаброил лашкарига хужумга ўтишни буюрди. Унинг назарида бир ҳамла билан Наршахни олиш мумкиндек эди. Аммо оқ кийимлилар арабларни улоқтириб ташлади. Тўрт ой муттасил уруш бўлди. Тўрт ой урушда оқ кийимлилар ҳар куни ғалаба қилди. Жаброил лашкари чорасиз қолди. Арабларнинг боши қотди. Шундай катта лашкар кичкинагина қалъани ололмаса-я.

Жаброил лашкари ўрага тушиб қолган филдек ўкириб ётганида олдига Молик ибн Форум келди:

– Наршахни забт этишнинг йўлини топдим, – деди у.

Бунинг усули шундай: Лашкаргоҳдан то қалъа деворигача ариқ қазилади. Ариқнинг усти чўп, қамиш ва тупроқ билан беркитиб борилаверади. Усти ёпилган ариқ ер ости йўли бўлади. Навкарлар унинг ичидан юриб бориб, қалъа девори остидан эллик газ ерни қовлайдилар. Таги қовланганда йиқилиб кетмаслиги учун деворга ёғоч устунлар тираб қўйилади...

Девор остидан қовланган эллик газ узунликдаги чуқурликни ўтин билан тўлдирдилар. Ўтиннинг устига нефть септилар-да, ўт кўйдилар. Бироқ ўтинга шамол тегмагани учун олов ёнмади. Қалъа деворининг таги қовланган эллик газ жойини мўлжаллаб палахмонлардан тош отдилар. Девор тешилди. Деворнинг тешилган жойидан шамол чиқди. Чуқурдаги ўтинлар аланга олди. Деворга тираб қўйилган устунлар ёнди. Қалъа деворининг эллик газ жойи йиқилди. Араблар қалъага бостириб кирдилар. Қиличбозлик жанги бошланди. Оқ кийимлилар жасорат билан олишдилар. Бироқ араб навкарлари кўп эди. Оқ кийимлилар сулҳ тузишга мажбур бўлишди. Сулҳ шартларини араблар белгилади:

– Арабларга қарши урушмайсизлар. Уларнинг карвонларини таламайсизлар. Ўз қишлоқларингизга тарқалиб ишлайсизлар. Бухоронинг хирожларини тўлайсизлар. Бошлиқларингизни халифага топширасизлар. Қурол-яроқ олиб юрмайсизлар...

Бироқ оқ кийимлиларнинг кийимлари ичига яшириб олган қуроллари бор эди.

Жаброил Ҳаким ибн Аҳмадни ўғли Аббосга топширди:

– Чодиринга олиб бориб, яширинча ўлдириб юбор, – деди.

Аббос Ҳакимни ўз чодирига олиб кетди.

Ҳакимнинг ҳаётидан ташвишга тушган оқ кийимлилар Ҳашвий орқали Жаброилга талабнома юбордилар.

– Ҳакимни соғ-омон бизга қайтариб бермасанг, бир қадам ҳам жилмаймиз! – деди Ҳашвий.

Ҳашвийнинг остидаги тулпор ўйноқлаб бир жойда тек турмас, бироқ живовини қаттиқ тутган бакувват қўлларга ноилоҳ бўйсунар эди. Қани энди живов бўшаб, сувлиқ тушса-ю, асов тулпор шамолдек олиб кетса. Ҳашвийнинг асл тулпори арабларнинг кўзини ўйнатди. Айниқса, чавандознинг олтин узангига чиппа ёпишиб турган яп-янги этиклари ҳамманинг ҳавасини келтирди.

Ҳашвий Жаброилга гапириб турган пайтда Аббос келди.

– Ҳакимни ўлдирдим, – деди у отасига.

Жаброилнинг навкарлари Ҳашвийни дарров отдан туширдилар. Орқасига ханжар санчиб ўлдирдилар. Уни узоқдан кўриб турган оқ кийимлилар қичқириб юбордилар. Қиличларини яланғочлаб араблар устига от қўйдилар.

Жаброил суворийларга бақирди:

– Отга мининглар! Жангга!

Оқ кийимлилар араблар қўшини ичига ёриб кирдилар. Уларнинг бир гуруҳи Жаброил қароргоҳи томон елдилар. Қасос! Қасос! Қасос! Арабларнинг сонсиз лашкари ичига отилиб кирган шиддатли оловни ўчира олмай Жаброил қийналиб кетди. Олов эса, теккан жойини куйдирарди. Араблар бу оловни қон билан ўчирдилар. Одамлар барг-хазондек тўкилди. Бухорода оқ кийимлилар енгилди. Муқанна лашкарбошиларидан Боғий ҳам жангда ҳалок бўлди. Ғирдахни араблар тутолмадилар. У Кешга – Муқаннанинг олдига кетди.

ТҶМАРИС АВЛОДИ

Жаброил Наршах қишлоғида ғалаба қозонди. Бироқ оқ кийимлиларга қарши урушда ютқазди. Тўрт ой давом этган узоқ уруш араб лашкарининг силласини қурипти. Вақт бой берилди, Жаброил Наршах харобалари устида мурдалар узра қарғадек ғалаба нашидасини сураётганда куз эди. Бу ёғига ҳаво тобора совиб боради. Ҳадемай қиш келади. Бироқ Жаброил қишнинг қаҳратон совуқларини-да писанд қилмайдиган қарға эмасди. Арабистоннинг иссиқ ҳавосига ўрганган бойкуш эди. Унинг таъмаси Муқаннанинг

боши эди. У эса деворлари нураган, атрофида ҳандақлар қазиб ташланган, ҳандақлар араб навкарлари мурдаларига тўлган қалъагагина эга бўлди, холос. Чангалига илинган Муқанна эмас, Ҳақим ибн Аҳмаднинг боши.

– Ҳечқиси йўқ, – деб ўилади Жаброил, Ҳақим ҳам бебаҳо ўлжа. Ўлган бўлса ҳам унинг боши ҳали ишлайди... Фақат менинг фойдага ишлайди... Менга хизмат қилади...

Миясига келган фикрдан Жаброил завқланиб кетди. Аммо бу завқ тезда сўнди. Ҳаяжон ўрнини ақл эгаллади.

Наршах қалъаси. Лаънати қалъа. Шунча вақт оқ кийимлиларни асраган қалъа. Тўхта, бу қалъанинг ҳокими ким эди? Ким экан у оқ кийимлиларга ҳомийлик қилган инсон?

Жаброил сарҳангларига Наршах ҳокимини топиб келишни буюрди. Бир хотинни келтирдилар. Ҳа, хотинни келтирдилар.. Наршахнинг ҳокими хотин киши экан. Жаброил ғазабдан қизариб кетди. Биргина муштипар хотин аёл боши билан халифанинг вазирини шунча сарсон қилди-я. Наҳотки, мен шу аёлдан енгилдим? Ундан кўра, ер ёрилиб, ерга кириб кетганим яхши эмасми? Йўқ! Мен бу аёлни, барибир, ўзимга бўйсундираман, – деб ўилади.

Хотиннинг эрини араблар ўлдирган эди. Шундан сўнг бу хотин Наршахга ҳоким бўлган эди.

– Эрингни ўлдирган арабларнинг гуноҳидан кеч! – деди ўзини меҳрибон кўрсатиб Жаброил. – Биз сenga илтифот қиламиз. Тавба қил!

– Марҳаматингга зор эмасман! Эримни ўлдирган, юртимни вайрон қилган душманнинг гуноҳидан ҳеч қачон кечмайман! Ғанимларга бўйсунмайман! Тавба қилмайман!

Ҳавони қўллари билан пайпаслаб юриб келаётган кўзи ожиз бола Жаброилнинг диққатини тортди. У хотиннинг амакисининг ўғли эди.

– Ҳаддингдан ошма, эй хотин! Сен ўзи кимингга ишониб, катта гапираяпсан? Мана шу кўр болагами?

– Инсоннинг жисмоний ожизлигини ҳақорат қилма! Мана мен жисмонан заифман. Лекин сени енгилгга кучим етади. Эй аҳмоқ вазир! Тўмарисни эшитганмисан? У босқинчи Қирнинг бошини кесиб, қон тўлдирилган мешга солган эди. Сен ҳам яхшиликча Жайхундан ўтгинда, тезда ўз юртингга жўнаб қол! Йўқса, мен ҳам массагетларданман. Қонга тўймаган бўлсанг, бошингни узиб олиб қонга чўктираман. Агарда мендан омон қутилсанг, барибир, Муқаннага тутиласан. У сени аяб ўтирмайди.

Аёлнинг мағрурлигидан дарғазаб бўлган Жаброил ўзини тутолмай қолди. Ёнида турган навкарнинг қиличини қиндан сугуриб олиб, бор кучи билан хотиннинг белига урди. Аёлнинг танаси ўртан белидан шартта иккига бўлиниб кетди.

Аёлнинг ҳалокатли фарёдини эшитиб, ўзини йўқотган кўр болани жаллодга топширди. Боланинг юракни қиндан чиқаргудек чинқирғи ҳаммани титратиб юборди.

Бухородан кўнгли тўлмаган Жаброил зудлик билан Суғда отланди. Оқ кийимлиларнинг юрагига ваҳима солиш учун Ҳақим ибн Аҳмаднинг калласини найза учига илиб, йўлма-йўл одамларга кўрсатиб кетди. Бизга қарши бош кўтарганларнинг бошини мана шундай кесиб оламан, – дея пўписа қилгани, эди бу.

Аммо бу бошдан Жаброилнинг ўзи кўпроқ кўрар эди...

ЕНГИЛМАСЛАР

Зарафшон қирларида чечаклар куйди. Ёзнинг иссиқ кунларида ҳам ям-яшил бўлиб яшнаб турадиган янтоқлар, ковуллар қовжирай бошлади. Боглардаги дарахтлар барглари қураб тўкилди. Кўёш жануб томонларга узоқлашиб кетди. Осмоннинг қовоғи уюлди. Бутун борлиқ оппоқ чопон киймоқ учун ечина бошлади. Қиш яқин. Табиат оқчопон кийиб араблар билан урушмоққа шайланмоқда. Энди араблар Мовароуннаҳр қишининг совуқларига бардош беролмай ўзларининг Саҳрои Кабирларига жўнаб қоладилар.

Муқанна лашкарлари қалин ва гипс ўсган бедага ўхшарди. Қанча ўрганинг билан яна шунча ўсиб чиқаверади. Бир жойда уларни бостирасан, иккинчи жойда бош кўтаради. Араблар кўзғолонни бостириб келгунча, аввалги жойда ундан ҳам кўп оқ кийимлилар пайдо бўлади. Чунки уларнинг илдизи шу ерда, шу заминда эди. Ўз ватанларида туриб курашган инсонларни ҳеч қачон енгиб бўлмаслигини араб босқинчилари тушунмас эди. Ватан ўзини-ўзи ҳимоя қилиш учун мард ўғлонлар туғаверади. Ҳалок бўлганларни бағрига олади, уларнинг ўрнига Ватан тупроғида яна бошқа фарзандлар туғилаверади. От ўрнини тойлар босаверади.

Жаброил келганида Суғд амири Суғдийён эди. У Муқанна сарҳангларидан бири эди. Суғдийён Суғд аҳолисини араб лашкарига қарши оёқлантирди. Аёвсиз жангларда Суғдийён ҳалок бўлди.

Жаброил Самарқандга борди. Самарқандликлар енгилмади. Мовароуннахр оқ кийимлиларини махв этолмагани, Муқаннани қўлга ололмагани учун халифа Жаброилни истеъфога чиқарди. 778 йилда унинг ўрнига Маоз ибн Муслим Хуросон амирлигига тайинланди. Маоз ибн Муслим Бухорога келиб, урушга тайёрланди. Бухоролик тарафдорларидан қўшимча лашкар йиғди. Беш юз етмиш минг киши йиғилди. Маоз ибн Муслим фармони билан жуда кўп қурол-аслаҳа тайёрланди.

Жанг пайтида лашкар ичида хунари асқатадиган уч мингта устани асбоб-ускуналари билан навкарликка сафарбар қилди. Палахмонлар, нарвонлар, девор тешадиган қуроллар ясадди. Тиш тирноғигача қуролланган катта лашкар Суғдиёнанинг бошқа худудларига юрди.

Муқаннага ёрдам бериш учун қардошлар лашкари келди. Халифа Маҳдий Нишопурдан арабларга мадад кучлари жўнатиб турди. Ҳирот амири Саид Ҳараший ҳам халифанинг буйруғи билан Бухорога юборилди. У Самарқандда сотиш учун ўн мингта қўй хайдаб келди.

– Бу қўйларингни менга сот ёки лашкарга бўлиб бер. Қўйларни менга сотишни истамасанг, Бухорода қолдир. Атрофимизда туркий халқлар лашкарлари изғиб юрибди. Улар қўйни яхши кўришади. Яна уларга қўйларингни олдириб қўймагин, – деди Маоз ибн Муслим.

У рози бўлмади:

– Самарқандда қимматроқ сотаман, – деди.

Бухоро – Самарқанд йўлида маҳаллий аскарлар хужум қилди. Улар Ҳирот амирининг ўн мингта қўйини хайдаб кетди. Шундай катта лашкар бурнининг тагидан оғзидаги ошини олдириди. Лашкар қўйларни қайтариб олиш учун уларнинг орқасидан борди. Қўй қаёқда? Борган лашкар кўп навкарларини йўқотиб, енгилиб қайтиб келди.

Маоз ибн Муслим Самарқанд ва бошқа шаҳарларда оқ кийимлилар билан узоқ жанг қилди. Ватанларини жон-жаҳдлари билан химоя қилган оқ кийимлилар енгилмади. Араблар пароканда бўлди.

Мовароуннахр осмонидан оппоқ қор тушди. Араблар табиатнинг бу лашкари билан уруша олмадилар.

ИНҚИРОЗ

Қантар оғди. Ҳисор тоғларининг этакларида ер юмшади. Қирларнинг кунгай бетларида қорлар эрий бошлади. Терскай қияликлар қорларни эритмай кучоқлаб ётди. Бироқ қорнинг оппоқ кўрпалари остидан майсаларнинг оёқлари чиқиб қолди, бойчечакларнинг қулоқлари кўруниб қолди.

Муқанна Мовароуннахрда ҳокимиятни эгаллаганига ўн тўрт йил бўлди. Бухоро, Самарқанд ва Кешдан ташқари Фарғона, Шош, Хоразм вилоятлари ҳам оқ кийимлилар қўлида эди. Бу юртларнинг аҳолиси ўн тўрт йилдан буён арабларга хирож, жузья ва закот тўламас, халифанинг буйруқларига бўйсунмас эди. Мовароуннахр халқининг мустақиллик учун курашда кўрсатган жасоратлари Хуросон ахлига ҳам ибрат бўлди. Халифа Маҳдийнинг: "Муқанна ҳаракати бутун дунёга тарқалиб кетиш мумкин", дея ваҳимага тушганида жон бор эди. Муқанна лашкарида зардуштлардан ташқари мусулмонлар ва бошқа диндагилар ҳам бўлган. У ислом душмани эмас, балки халифалик душмани ва эрк курашчиси эди.

Хирож, жузья, закот – мустамлака ўлкалардан таланган бойликлар асосига қурилган халифалик давлати иморати тагига зил кета бошлади. Бошқа эллар ҳам Мовароуннахр аҳолиси каби солиқ тўлашдан бош тортсалар, бу иморат қулаб кетиши муқаррар эди. Шунинг учун Маҳдий халифаликнинг Мовароуннахрдаги инқирозидан қўрқиб кетди. У бутун кучини оқ кийимлиларнинг Кешдаги қўронини забт этишга ва Муқаннани қўлга олишга йўналтирди. Муқанна устига юришни Ҳирот амири Саид Ҳарашийга топширди. Самарқанд йўлида ўн мингта қўйни оқ кийимлиларга олдириб Саиднинг алами ичида эди...

Баҳор келиши, билан Саид инидан судралиб чиққан илондек Муқанна қалъасини қулча қилиб ўраб олди. Қишда бултургидек жанг қилаолмай, орқага қайтиб кетмаслик чораларини кўрди.

Ҳисор тоғи этакларида иморатлар, ҳаммомлар, озиқ-овқат, ем-хашак, қурол-яроқ омборлари қурдирди. Муқанна қалъаси рўпарасида янги шаҳарча барпо бўлди. Араблар қишин-ёзин ўша шаҳарчада яшаб, Муқанна қалъасини қамал қилиб турдилар.

Узоқ давом этган жангда Муқанна лашкари сафлари сийраклаша бошлади. Ташқаридан эса қўшимча мадад кучлари келмади. Кундузги жангларда толиққан соқчилар ухлаб қолиб, қалъани эрталабгача қўриқлай олмадилар. Оқ кийимлилар гафлатда қолди. Қалъа химояси режасини қўлга киритган араб жосуслари соқчилар интизоми бўшашганидан фойдаланиб, тунда қалъа деворларидан ошиб тушдилар.

Муқанна кўшинининг бош кўмондонини асир олдилар...

Шундай кучли лашкарбошининг фожиали ҳалокатидан оқ кийимлилар руҳан тушкунликка тушди. Бу воқеадан қаттиқ қайғурган Муқанна ҳам огоҳликни унутиб қўйди: ўзига синашта бўлмаган бир Сарҳама исмли амирга қалъа кўмондонлигини топширди. Қалъанинг янги кўмондони Муқаннага хиёнат қилди. Муқаннанинг укаси Қабзам ва қалъа саркардаси Сарҳама уч мингдан ортиқ навкар билан араблар томонига ўтиб кетади. Ўзининг тирик қолиши шарт билан арабларга қалъа дарвозаларини очиб берди. Саид Ҳараший оқ кийимлиларнинг асосий лашкарлари жойлашган ташқи қалъани забт этади. Муқанна ички қалъада қолди. Саид уни тутиб, банди қилиб Бағдодга элтганида халифадан қандай мукофотлар олишини ўйлаб, ширин хаёлга толди.

ОЗОДЛИК РУҲИ

Саиднинг бу хаёли – хомхаёл эди.

Муқанна ўзининг ҳам, аҳли аёлининг ҳам араблар кўлига тирик тушмаслиги чорасини топди.

Ташқи қалъа мудофасида бўлган оқ кийимли сарҳанглар хотинлари, эрлари урушда ҳалок бўлган келинчақлар ҳам ички қалъадан паноҳ топганди. Муқанна қалъадаги барча хотинларни бир дастурхон атрофида тўплади. Хизматкорига хаома – зардуштийларнинг муқаддас ичимлигини келтиришни буюрди. Ҳамманинг кўзи ўнгида хаомага заҳар солди. Ҳамага қадаҳ улашди. Қадаҳларга хаома қўйди. Муқанна охирги қадаҳ сўзини айтди:

– Арабларнинг кўлига тирик тушмаслик учун, муқаддас жангларда қахрамонона ҳалок бўлган эрларингизнинг ёнига тоза руҳ билан боришингиз учун, душманни охирги марта доғда қолдириш учун, руҳан ғалаба қозониш учун, озодлик учун кўлингиздаги хаомани ичишингизни сўрайман!

Хотинларнинг ҳаммаси қадаҳ кўтардилар. Фақат Ёқута деган аёл қадаҳдаги хаомани ичмай, кўйлагининг ёқасига тўқди. Ҳамма хотинлар ўлди. Ёқута ҳам ўзини ўлганга солди. Муқанна хотинларнинг ҳаммаси ўлганига ишонди. Кейин хизматкорини ҳам “маст” этди...

Муқаннанинг фармонида биноан уч кундан буён Зардушт ибодат хонаси услубида олов – айлана ўчоқ қизитаётган эдилар. Муқанна оташгоҳ ёнига борди. Чопонини ечди. Уч кундан буён ловуллаб қизиб ётган оташгоҳнинг ичига ўзини отди. Повв этиб оқ-оппоқ тутун чиқиб кетди... Оқ тутун... Бу зардуштий охи...

Ёқута ўрнидан туриб ўчоққа қаради. Оташгоҳ ичида кўзини куёшдек қамаштириб турган қип-қизил чўғдан бўлак ҳеч вақо йўқ эди.

Ёқута Муқанна қисматини авлодларга сўзлаб бериш учун ўз жонини сақлаб қолди. У Кеш деҳқонининг қизи эди. Қалъа дарвозаси очилди. Саид Ҳараший ичкарига кирди. Қалъада биронта ҳам тирик жон йўқ эди. Муқаннанинг на тиригини, на ўлигини топди...

Муқанна ўзини одамларга руҳман деб танитган эди. Руҳ эса, ҳеч қачон қўлга тушмайди, ҳалок бўлмайди. У осмонга парвоз қилади. Руҳни ҳеч ким кўрмайди. Аммо одамлар руҳни абадий ҳис этиб яшайдилар. Бу руҳ – озодлик руҳидир!

Ешқобил ВАЛИ

1965 йилда тугилган.
Ўзувчи, таржимон
ва адабиётшунос.
Самарқанд Давлат
университетида
таҳсил олган. Унинг
"Паҳса қишлоғим",
"Минг иккинчи кеча",
"Сукунат мулки"
каби китоблари чоп
этилган.

ЎҒИРЛИК

Ҳикоя

Бозор авжида. Биров билан бировнинг иши йўқ – ҳар ким ўз ёғига ўзи қовурилиб ётибди. Харидор чорлаётган сотувчиларнинг юзи иссиқ тандирга бош суққан новвойникига ўхшайди – бари бир хил тусда, гўё фойда аталмиш заҳар-заққумнинг аччиги юзага ургандай...

Раста оралаб юриш – хорлик. Тирбандлик ширинликка ёпишган ари галасини эслатади. Оёқни босган безбет, бозор кўрганлар сохта тиржайиб узр сўрашган бўлиб, устингиздан кулади. Анойиларнинг усти ҳам, кайфияти ҳам шилта. Аммо бирор банданинг аламзадалигини кўрмайсиз. Ҳамма ёқда ҳисоб-китоб. Пулнинг майин шилдирашию унда-бунда янграётган ёғоч чўтларнинг шақ-шуқи...

Тўсатдан таралган қичқирқ улкан бозорни бир лаҳза домга тортди: "Халойиқ! Гилам бозорида ўғри ушланди! Пулингизга эҳтиёт бўлинг! Халойиқ..."

Сукунатни қорачадан келган, шоп мўйлов, семиз одамнинг: "Падарлаънатни тошпарон қилиш керак! Ур, уни!..." – деган ҳайқириғи бузди. Бозор олдингидан ҳам баттар шовқинга тўлди. Ҳамма гилам бозорига энди. Моли топталган сотувчиларнинг сўкинishi ўғридан нафратланган оломон ғала-ғовурига аралашиб кетди...

Гилам бозор кунжагидаги "Камаз"нинг устида учта мўйловдор тасқара йигит баланд бўйли, кўзлари ботиб кетган, жағ суяклари туртиб чиққан бир бечоранинг қўлларини орқага қайириб тутиб турибди: "Ҳароми, сенга гилам керакми? Ма, ол!" Йигитларнинг гўлабир бақалоғи ўғрининг қорнига қулочкашлаб туширди. Қолган иккитаси мошининг устига ташланган қуёш нусха гиламга айбдорнинг бурнини ишқалай бошлади. Сўнгра унинг афтини оломонга кўрсатдилар – юзи моматалоқ бўлиб кетган, лаби ва бурнидан қон тирқирар эди...

Бақалоқ гиламфуруш унинг сочидан тортиб, юзини одамларга кўрсатар экан: "Халойиқ, кўриб қўйинг, бу – гилам ўғриси!" дея овоза қилди. Кимдир сўқинди, кимдир "тошбурон қилиш керак", деб луқма ташлади. Жабрдийда туйқус бир юлқиниб рақиблари қўлидан чиқди-да, нолинди:

– Эй мусулмонлар, ахир, мен ўғирламадим! Менга бир аёл-харидор гиламни бозор четига олиб чиқиб берсанг, эллик сўм бераман, деди. Мен қиракашман, холос... – у сўзини яқунлаб улгурмади. Ҳалигилар яна унинг қўлини қайириб тиз чўқтирдилар.

Шунда оломон ичидан оппоқ соқолли, олтмишлар чамасидаги бир чол машинага чиқиб, ўғрини урмоқчи бўлаётганларнинг қўлидан бўшатди:

– Қани, тўхтанглар! Тўхта дейман сенга, ҳов!

Чол ёшига ярашмайдиган эпчиллик билан уларни силтаб ташлади-да, ўғрини билагидан тутиб, оломонга юзлаштирди:

– Ораларингизда шу бандага гилам олиб чиқ, деган харидор борми? – Бозорга сукунат чўқди. Чол яна сўради:

– Ким шу одамга гиламимни олиб чиқиб бер, деган бўлса, айтсин. Бегуноҳни жазолаш – гуноҳи азим! Айтинглар, мен гиламчилардан гуноҳини сўраб берай! Ҳаммамиз ҳам сут эмган бандамиз – пулини бериб улгурмагандир? Сотувчилар адашгандир...

Сукунат бузилиб гала-говур кўпди:

– Ким ўз молини ўғрига беради?

– Бекор гап, ана, шунча киракашлар бор! У – ўғри.

– Ўғрининг жазоси – ўлим!

– Тўхта, халойиқ! Бунинг ўзини ҳам эшитиб кўрайлик!

– Ўғлим, мен Ҳожи отаман! Ўзингни оқлаш учун нима дейсан?

– Ҳожи бува! Худо урсин, агар гилам олган бўлсам! Мен кўпнинг хизматини қилиб юрган одамман!...

– Ай бува! Бировни ишига нима қиласиз аралашиб?! – Бақалоқ гиламфуруш беписанд гап кўшди.

– Сен жим тур! Агар жонингни хомталаш қилса ҳам муслумон бандаси бировни бундай хўрламайди. Қоч, бола! Ўзим орача қиламан.

Хомсемиз думбадор чекинди. Чол яна жабрдийдадан сўради:

– Ҳов йигит! Мижозинг ким эди? Аёл бўлса, ёшми, қарими?

– Эй худо! Қари кампир эди. Ҳатто бозордан чиқолмаяпман, девди, олти яшар қизчамни кўшиб, дарвозага йўлладим. Энаси оғир ётибди, ўзим билан олиб чиқувдим...

– Қизинг ҳали кампир биланми?

– Ҳа, йўқолиб қолмаса гўрга эди...

Йигит чолга қараб жавоб берар экан, бир неча бор қон туфлади, мункиблар кетди. Унинг сўнги сўзларидан кейин гиламфурушлар беихтиёр кўлларини орқага олишди. Ҳалиги бақалоғи эса нари бориб папирос тутатди. Томошатаблардан кимдир жабрдийдага сув тутди.

– Қизингнинг исми нима?

– Бинафша...

– Халойиқ! Ким шу банданинг олти яшар, Бинафша исмли қизини кўрди?

Улкан гилам бозори сув қуйгандай жим бўлиб қолди. Кўпчилик ҳаяжон ичра болаларининг кўлларини маҳкам чангаллади. Чол яна такрорлади:

– Ким Бинафшани кўрди? Олти яшар қизча адашиб қолибди.

Жавоб бўлмади. Кутилмаганда тиззалаб ўтирган ота ўрнидан инграиб турди-да, нимадир деди. Чол, “жим” дегандек, ўнг кўлини кўтарди. Оломон тинчиди. Шундагина отанинг ингроқ овози эшитилди:

– Бинафша! О, Бинафша! Қаердасан, қизим? Энажон, эшитаётган бўлсанг жавоб бер! Мен – дадангман!

Ўша ондаёқ: “Дада! Дадажон”, деган чинқириқ сукунат бағрини тилиб юборди. Кунботар томондаги одамлар иккига бўлиниб, “йўл” очди. Даттигина, жингалик сочли қизча отасининг қошига югуриб келди. Кимдир машинага чиқарди. Бинафша дадасини ачомлади. Аёлларнинг кўзларида ёш қалқиди.

Чол, худди дуо ўқиётгандек, кўкка қараб пичирлади.

– Бинафша! Сен етаклаб кетган момонг қани?

– Дарвозада. Чарчабди-ла, сиз-а қараб ўтирибтил-а. Эй, сиз йиқилиб кеттиязми? Оғримаяптими, дада?

– Йиқилиб кетдим, оғримаяпти, – йигит машинадан сакраб тушди ва қизчасини бағрига босди.

Чол гиламчиларга нимадир деди, аммо тарқалиб бораётган оломон ғовури остида унинг сўзларини англаб бўлмас эди. Гиламчиларнинг ёшроғи бир гиламни ажратиб олиб чолга узатди. У гиламни кўптиқлаганича бозор дарвозаси томон кетди.

Орадан ўн дақиқа ўтар-ўтмас бозор яна авжга чиқди.

Шеърят

**Момохол
ЭЛМУРОДОВА**

1949 йилда тугилган.
1970 йилда Наманган
Давлат педагогика
олийгоҳининг филология
факультетини
тугатган. “Қалдирғоч”,
“Аёл муҳаббати”,
“Юракка санчилган
игналар”, “Орзуларнинг
узун йўли”, “Онамга
ёзилмаган мактублар”
каби шеърый
тўпламлари чоп
этилган. Ўзбекистон
халқ маорифи аълочиси.

ЭНГ БЕБАҲО ГАВҲАРИМ ~ ВАТАН!

Кўнгил мулки

Кўнгил мулкин бойликлари кўп:
На ўлчов бор, на чек-чегара.
Хазинангни турар тўлдириб
Туйғу деган ёмбилар сара.

Бу мулк Қорун давлатидан кўп,
Шоҳ Сулаймон сийму заридан.
Қолсанг ҳам гар кўнгилга қул бўп,
Бадавлатсан, бойсан баридан.

Ер, сув, осмон – борлиқ сеники,
Энг бебаҳо гавҳаринг – Ватан.
Қалб қатингдан жойи олган неки,
Сеникидир, фақат сенга тан.

Қалб кишваринг безаб туради,
Севги – нурли, ибодил зийнат.
Яна тенгсиз, нодир туйғу бу –
Оналикдай буюк муҳаббат.

Мулкинг – ўтмиш, тарих – мозий ҳам
Қадр деган обидалар бор.
Фахр, гурур ҳислари мудом,
Кўнглинг ичра жсаранлаган тор.

Боқий шахслар, нурли сиймолар
Хазинангнинг жавҳарларидир
Ва улардан ўрганганларинг
Етти иқлим божсига арзир.

Хайлотинг юлдузлар қадар,
Гар тафаккур: сирдош, йўлдошинг.
Икки дунёнг ёритиб турар,
Иймон деган сўнмас кўёшинг.

Ҳеч ким сендан ололмас тортиб,
Лашкар тортиб келсалар ҳамки.
Сарф этсанг-да, боради ортиб,
Ноёб бойлик – бу кўнгил мулки.

Қишлоқда ёз

Боғларда гарқ пишиа: олма, нок, узум,
Кўл чўсанг чакиллаб томгайдир шарбат.
Шунда кўзларига ишонмай бир зум
Ҳайратдан ёқасин ушлаб қолар вақт.

Кечкурун супага сувлар сепилиб,
Ифорин таратса ялтиз, райҳонлар.
Момосин бағрига дувва тўкилиб,
Эртак тинглашади тойчоқ полвонлар.

Само бахмалида олтин юлдузлар
Орзу оламига чорлар меҳр-ла.
Ой эса севгидан афсона сўзлар,
Оқ, майин упасин сепиб, сеҳрлаб.

Лайли тун ўтади ёқимли тушдай,
Хўрозлар чалади тонг кўнгиругин.
Турмушининг ташвиши, иши турар шай,
Яна шан бир ҳаёт очар кучогин.

Тонглар кароматли ё назаркарда,
Ғунча гул бўлай деб чокин сўкади.
Қандай ҳикмат бордир бу саҳарларда,
Янтоқлар ялтираб шакар тўкади.

Қисқа тун совғаси – ширин бир мудроқ,
Сояси литиллар хумор кўзларда.
Осмон кўтаради оловранг байроқ,
Кўёш энг тиккага келган кезларда.

Шалоплаб сузишар гавжум анҳорда
Қармоққа илинмас – бола – балиқлар.
Кеча каллакланган манов тутзорда
Ҳаёт кўшигини куйлар ариқлар.

Роса тўлишган, ҳув, ёнгоқ сояси,
Бағрида яйрайди қиз-жувон хушҳол.
Бошида дунёнинг сиру савдоси,
Четда газет ўқир кузойнакли чол.

Мен сени шу чолга ўхшатаман вақт,
Асру лаҳзаларни кузатасан жим.
Ҳаёт тошёнгогин чаққан донишиманд,
Сен ўзинг ҳакамсан, сен ўзинг ҳоким.

Сирли хат

Энди сен ўтмишдан озод бир банда,
Фақат хотирага мангу боғлиқ қул.
Андрей Дементьев

Тупроқ мисол йиллар қатига
Ёшилимни абадий кўмдим.
Сирларимни кўнгиш хатига
Изҳор этиб, яшириб қўйдим.

Яширинча ўқисам ҳар гал,
Хотиралар сеҳри этар банд.
Таниш, азиз ҳарфлар зарҳал
Ял-ял ёниб, уйғотар ҳайрат.

Шабнам мисол тоза, беғубор
Кўзим жим-жим ёшларга тўлар.
Тонг юлдузин шуғлаларидай
Кўнгиш уйин этар мунаввар.

Кўл узатсам етмайди, олис,
Ҳув, қизалоқ бунча содда, гўл?
Туйғулари покиза, холис,
Фақат соҳир орзулари мўл.

Ва бугуннинг кўзи-ла боқсам,
Тажрибасиз, тортинчоқ дўлвор.
Лекин жуда ҳақиқатсевар,
Ажиб гўзал нафосати бор.

Қулогидан бураб кўйишини
Жуда-жуда истаб қоламан.
Гўллигидан ловуллаб юзим,
Кўзларимни юмиб оламан.

Ёндирмоққа етмайди журъат,
Йўқотмоқни истаган чоғим.
Оҳанграбо мисоли бу хат
Тортаверар доим нигоҳим.

Нурли-нурли тиниқ ҳисларнинг
Тутиб қолар гоҳо хумори.
Асрар мени ноҳуш ислардан
Ёшилимнинг азиз тумори.

Қашқадарё

Маҳмуд РАЖАБ

1963 йилда туғилган.
Бухоро Давлат
педагогика олийгоҳининг
музыка факультетини
битирган. “Дард
мавсуми”, “Кўзлардаги
кўзгу”, “Ойкокил”,
“Застенчивый месяц”
шеърый китоблари чоп
этилган.

МЕНИНГ ПАРЧА ВАҚТИМ

Ойга қасида

1

Ҳей, ой!
Қуёйдан аразлаб
Кетма кўп булутлар ортига.
Эртამас, индин
Юз юзга тушади, барибир.

Ҳей, ой!
Тунда кўринасан юзингни боғлаб,
Хизматингда етти қароқчи.
Бунча ярашади юзингга
Ҳалол
Қуёйдан ўғирлаб олган табассум?!

2

Ҳей, ой!
Мангу ҳаводасан,
Мангу гўзалсан.
Сенинг меросхўринг – Ҳаво энамиз,
Сенга ўхшамаган аёл йўқ, қиз йўқ.

Сени кўрган йигит кимнидир севар,
Кўкларга кўтарар, сенинг ёнингга,
Сенинг номинг билан атайди уни.

Сени кўрган йигит, шубҳасиз,
Индамасдан олар қизингни.

***

Вақт измига солинган юрак,
Соатингга занжирланган вақт.
Вақт – ҳижрон, ўтишинг керак,
Соатингга қамалгандир бахт.

Ўз-ўзидан айланади маст,
Ўз-ўзидан айланар узоқ.
“Қоч-чиқ” шивирлайди паст,
Соат – бахтга кўйилган тузоқ.

* * *

Кемага чиққанда юзларча сайёҳ
Бўлишар битта эсон, ягона тилак.
Тўфонга дуч келиб тўзгиса ногоҳ,
Ажсал яқинлашса эсонлари бўлак.

Тўлқинлар чиқарган сандиқда маржон
Қолиб кетар, ўтмас танга ҳолида.
Мулкининг қироли юзлаб Робинзон
Оч-юпун яшайди ўз оролида.

Неварамга

Қишининг бунча совуқ нафаси
Эшик очсанг уйга туркайди.
Неварамнинг келиб ҳаваси
Жажжси қўлин қорга буркайди.

Совуқ – найза, баданни тешиб,
Изгирилар қилади дўқлар.
Бола ўйнар пальтосин ечиб,
Кўзларидан сачратиб чўғлар.

Ҳамма кийимига чекинар,
Чоллар уйда қолишар ёлғиз.
Неварам-чи, ечиниб олиб
Аёз билан олишар ёлғиз.

Кўрқоқ

Қайноқ сутни эшитган у
Ичиб оғзи куймаган.
Пешонасин тириштириб
Қовоғини уймаган.

Хом сут тутсанг қошиқ билан
Оғзини ҳеч очмайди.
Қатиқ берсанг нуфлар чўчиб
Лекин сира ичмайди.

* * *

Икки кўзим – иккита ўғри,
Текин молинг – ҳушчиройлигинг.
Мен ўғирлаб олганим сайин,
Ортаверар ҳусн – чиройинг.

Вақт – урвоқ

Дастурхонга тўкилган нон урвоғи каби
Йиғиштириб олиб вақтим олдиқларини
Ташлаймаман ариққа, вақт – оқар сув, деб.
Менинг парча вақтим қўшилсин деб,
умумвақтга.

Сувга ташлаганим балиқ билар деб,
Балиқ билмаса гар Холиқ билар деб,
Аллоҳ менга берган умрнинг
Фойдаланмай қолган парча-урвоғин
Атамоқчи бўлдим Ҳақнинг ўзига,
Аммо, ҳеч нарсага муҳтожман

Танграм.

Шунда, дастурхонни силкидим
Оёқ босмайдиган ерга,
Ўзи мени кечирсин, дея.

* * *

Вақт қайчиси киндигин кесар
Ҳар куним – эртанинг дояси.
Келажагим юзини тўсар,
Ўтмишимнинг узун сояси.

Ҳосилин ўн беш кун ўрди-ю, қочди,
Зулматга бекинди ойнинг ўроғи.
Юзимни ёритиб турибди ҳануз
Отамнинг тоқчада қолган чироғи.

Хоразм

Лайло ШАРИПОВА

1968 йилда туғилган.
Бухоро Давлат
университетини
тамомлаган. "Оҳ,
армонлар", "Қисмат
сураси", "Шодлик
соҳили", "Бу шундай
дунёки...", "Онамга
тортиқ" китобларининг
муаллифи.
Ҳозирда Бухоро Давлат
университетида
бошланғич таълим
кафедраси доценти
лавозимида фаолият
юртшмоқда.

БОРАЯТИМАН ИИЛАР ОРАЛАБ

Наврўзойим

Сойларида оққан суви ойналикка ярайди,
Мажнунтолар қизларига қараб сочин тарайди,
Она қуёш қирларига соғинч билан қарайди,
Наврўзойим, юртимизга келишингдан ўргилай,
Баҳоройим, кўнглимизда қулишингдан ўргилай!

Ўқсиб турсам, қаддимни тоғ, кўнглимни боғ қилган эл,
Саҳродайн кунлар келса, дарё каби тўлган эл,
Душманига озор берса, гуноҳ дея билган эл,
Наврўзойим, юртимизга келишингдан ўргилай,
Баҳоройим, кўнглимизда қулишингдан ўргилай!

Отам каби суяб турган, гурурим – орим – Ватан,
Онам каби беминнатим, дилда гўлзорим – Ватан,
Кўксимдаги уриб турган юрагим, борим – Ватан,
Наврўзойим, юртимизга келишингдан ўргилай,
Баҳоройим, кўнглимизда қулишингдан ўргилай!

Обод элга обод кунлар олиб келгин Наврўзим,
Шу Ватанда тоғдай ўссин, боғ бўлсин ўгил-қизим,
Улуғларнинг битигига фарзанд бўлсин ҳур сўзим,
Наврўзойим, шу чаманга келишингдан ўргилай,
Баҳоройим, кўнглимизда қулишингдан ўргилай!

Онажонимга

Кўнгли каби кўнгил топмаган,
Бўйига тенг буй топган, онам.
Дил деб чопган, гўл деб чопмаган,
Қошонаму мардонам, онам.

Бу дунёси лаҳзага тенгдир,
Торга тору кенгларга кенгдир.
Икки дунё аро сарситма,
Қувват бергил, гамларни енгдир.

Онам бедор бўлган тунларнинг
Лаҳзаларин қайтаролсайдим,

Сабрга жон берган кунларнинг
Нурларини дилга солсайдим.

Далда бўлсам, лоақал далда,
Аритолсам, қани, дардларин.
Чорлаганда борсайдим ҳар гал,
Кўзга суртсам пойин гардларин.

Кўнгли каби кўнгли топмаган,
Бўйига тенг бўй топган, онам.
Гул ўстириб, дур деб чопмаган,
Дилда дурим, меҳри дурдонам.

Бободехқоним

Дала боланг, даладир онанг,
Чанқаса гар сув тутуши фарзинг.
Миннат қилмай бўлар парвонанг,
Жим тинглайди айтолсанг арзинг.
Меҳнат қилиб яйраган жоним,
Дардокаши ер бободехқоним!

Ўзиламан ерга, сезасан,
Она ернинг намчил тафтини.
Офтоб сабаб қизган бошинг
Ҳис қилади ернинг кафтини.
Меҳнат қилиб яйраган жоним,
Кафти қадоқ бободехқоним!

Иссиқда тан ловуллаганда
Майли, дединг, тафтига кўндинг.
Бугдойзорлар шовуллаганда
Тўлиб кетар, тўлиқар кўнглинг.
Меҳнат қилиб яйраган жоним,
Кенг фелъгинам, бободехқоним!

Меҳнат қилсанг дам оласан, рост,
Тиниминг йўқ, топганинг – меҳнат.
Бедазорлар ифоридан маст
Ойга боқиб, ухламоқ ҳам бахт.
Меҳнат қилиб яйраган жоним,
Бахти кулган бободехқоним!

Ўзаларга чўзасан қўлинг,
Чаноқларда ўзбаки салом.
Пахтадай оқ бўлади йўлинг,
Боғ-роғ бўлиб гуркирар калом.
Меҳнат қилиб яйраган жоним,
Каломи пок бободехқоним!

Согинч

Она, сизни согинганимни
Самодаги қушлар билдилар.
Лол қолдириб дўсту ганимни
Эргаштириб парвоз қилдилар.

Мен қуш бўлиб сиз томон елдим,
Кўзим баҳри тўла марварид.
Пойингизга чўкмоққа келдим,
Дардингизни қилайин харид.

Она, сизни согинганимга
Ложевард кўк, она ер гувоҳ.
Кўнглим қандай сизсин танимга,
Согинч ўсиб, бўлди бир чорбоғ.

Қутиб қолди онам – Шофиркон,
Болалигим қочар мўралаб.
Дийдор истаб шошдим, онажон,
Боряяпман йиллар оралаб.

Бухоро

Муаззам Шарқ хазинасидан

**Абу Али Ибн
СИНО**

980 йил Бухоронинг Афсона қишлоғида туғилган. Буюк ҳақим, олим ва файласуфнинг “Ал-Қонун фит тиб”, “Китоб аш-шифо”, “Рисола фи-л илмул ахлоқ”, “Рисолаи ишқ” каби асарлари дунёга машҳур. Турли манбаларда унинг 450 дан зиёд асарлари қайд этилган бўлса-да, бизгача уларнинг 242 таси етиб келган. Улғу олим 1037 йил Эронда вафот этган.

ИШҚ ҲАҚИДА РИСОЛА

Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан!

Сен, Абдуллоҳ ал-фақиҳ ал-Маъсумий,¹ мендан ишқ ҳақида қисқача бир рисола ёзиб беришни сўраган эдинг. Қуйида сенинг истагингни бажо келтириш ва сенга манзур бўладиган бир рисола битишга ҳаракат қилдим ва барча имкониятларимни ишга солдим.

Рисола етти фаслдан иборат: Ҳар бир жонзотнинг жавҳаридан келиб чиқадиган ишқ тўғрисида; Оддий жонсиз мавжудотлар (маъданлар)га хос севги ҳақида; Узларига хос миқдордаги озиқланиш қувватига эга бўлган мавжудотлар (ўсимликлар) севгиси ҳақида; Узига хос тириклик меъёрига эга бўлган ҳайвоний руҳ, жавҳар эгалари севгиси ҳақида; Ёш, ёрқин, гўзал хилқатларнинг ишқи ҳақида; Аҳли диллар ишқи ҳақида; Хулосалар.

Аввалги фасл

Ҳар бир жонзотнинг жавҳаридан келиб чиқадиган ишқ тўғрисида

Оллоҳ томонидан бошқариладиган ҳар бир мавжудот (жавҳар эгаси) ўзи учун хайрга ва камолотга интилади ва ўз табиатидаги шайр – ёмонлик деб аталувчи нуқсонлардан қутилишга ҳаракат қилади. Ўша ёмонлик, аслида, модданинг илк ҳолатида мавжуд эди. Зеро, ҳар қандай ёмонлик ва нуқсон модданинг илк ва номавжудлик ҳолатидан келиб чиқади. Юқоридан бошқариладиган барча мавжудотлар туғма ишқ ва табиий хирс (истак)га эга бўлади. Бундан: севги интилиши нарса (ашё)нинг мавжудлиги сабабчисиدير, деган фикр келиб чиқади.

Барча мавжудотларни учта белгисига қараб тоифаларга бўлиш мумкин: Ўзига хос камолотга етишганлар; Охиригача нуқсонга ботганлар; Иккала ҳолат ўртасида иккиланувчи, табиатан оралиқ ҳолатда турувчилар.

“Нуқсонларга охиригача ботганлар”, деб таърифланувчилар мутлақ номавжудликка яқин ва мавжудликдан барча алоқалари узилган, шунга кўра, уларни “мутлақ номавжуд”, деб таърифлаш ва уларни номавжуд нарсалар қаторида ўрганиш мумкин. Булар бўлиниши бўйича ёки фикран мавжудот қаторига қўшиладиган бўлса-да, уларни моҳият (жавҳар)ли борлиққа қўшмаслик керак. Мавжудлик иборасини уларга нисбатан фақат мажозий маънода қўллаш лозим. Шундай қилиб, ҳақиқий мавжуд нарсаларни ё расолик, камолотга эришган ёки табиати бўйича фазилатлар ва нуқсонлар ўртасида иккиланиб турувчи, деб таърифлаш лозим бўлади. Муайян бир мукамалликка интилиш сабабли умумийликка эга бўлган нарсалар туғма севги орқали кечади ва уни ўзининг тақомиллашуви билан боғлаш мумкин.

Бу – сабаб жиҳатидан ва “нима учун?” деган савол қўйилиши

¹Фақиҳ ал-Маъсумий – Ибн Синонинг етук шогирдларидан бири. Ибн Сино ва Беруний савол-жавоблари вақтида котиблик қилган. Биз таржимада асарнинг арабча ва русча матни берилган Тбилиси (Тифлис, 1972) нашридан фойдаландик.

жиҳатидан ҳам аниқ-равшандир. Чунки (1) бирорта олий тамойил асосида бошқариладиган якка (индивидуал) жавҳар ўзига яраша такомиллашувдан бебаҳра эмас; (2) Бундай жавҳарнинг ўз-ўзидан эришган малакаси такомиллашув учун етарли бўлмайти ёки юқоридан бошқариладиган жавҳар ўз-ўзидан баркамол бўлган илоҳий нур моҳияти ҳисобланади. Шунга кўра, (3) ҳар бир якка жавҳарда такомиллашувга олиб келадиган бу тамойилни айрим файласуфлар тушунганларидек, якка мавжудотларнинг ҳар бирига алоҳида хос бўлган такомиллашув, деб ўйламаслик керак. Шундай экан, Вожиб ул-вужуд барча мавжудотлар учун умумий бўлган ишқни бериши зарурий бўлади. Бу билан илоҳий нур тарқалиши (тажаллий) туфайли ҳосил қилинган умумий камолотни – умумий мукаммаллашувни сақлаб қолиш, бу дунёда оқилона тартиблар ўрнатилиши туфайли пайдо бўлган камолотни йўқотмаслик заруратидан келиб чиқади. Шундай қилиб, бундай севги – юқоридан бошқариладиган барча мавжуд нарсалар зарурият маҳсулдир ва ажралмас хусусиятидир. Акс ҳолда, бу умумий ишқни сақламоқ, уни номавжудликдан асрамоқ ҳамда йўқликка юз тутганда қадимги ҳолатга қайтармоқ учун бошқа бир севги (ишқ) керак бўлур эди. Бундай ҳолда ана шу икки севгининг бири фойдасиз ва ортиқча, деб ҳисобланган бўлур эди.

Табиятда эса илоҳий тартиб бўйича ортиқча ва фойдасиз нарсанинг ўзи йўқ (яъни табиат бекаму кўст яратилган). Аммо умумий ва мутлақ севгидан ташқари севги ҳам йўқ. Илоҳий бошқариладиган (юқори тамойил асосида бошқариладиган) ҳар бир нарсанинг мавжудлиги тугма ишқ (яшаш ишқи) билан боғлиқдир.

Шу далилдан келиб чиқиб, аввал айтганимиздек, бундан янада юқорироқ поғонага ўтамыз, яъни Олий Мавжудот томонидан бошқариладиган нарсаларнинг Худонинг қудрати билан яшши жараёнларини қараб чиқамиз. Ва биз айтмаизки, эзгулик (хайр, яхшилиқ, неъмат) ўз-ўзидан севимлидир. Агар шундай бўлмаганида, бирон юмушни бажарувчи, хоҳиш-ирода эгаси мақсадли ҳаракат қилмаган бўлур эди. Агар эзгулик шунчалик севимли бўлмаганида эди, унга эришмоқ йўлида қилинган ҳар бир ҳаракат фойдасиз бўларди. Шунга кўра, яхшилар яхшилиқни севади. Ёки ишқ ҳақиқатан ҳам мутаносибликни қўллаб-қувватлашдан иборатдир. Бу севги, йўқолган севги сари интилишнинг ўзгинасидир. Агар бундай бўлмаса, у йўқликка кетиши мумкин эди. Барча мавжуд нарсалар ўзига тўғри келганларни қўллаб-қувватлайди ва йўқотилган нарсаларга қараб интилади. Асл яхшилиқ эса барча мавжудотларга хайрхоҳлик ва ҳақиқатга тўғри келадиган нарсани ниёт қилмоқдир. Сўнгра маъқуллаш ва интилиш ҳам, инкор қилиш ва жирканиш каби ҳаракатлар мавжуд нарсаларнинг яхшилиқка мойиллиги ёки мойил эмаслиги билан боғлиқ ҳолда кечади. Зеро, нарса ўз-ўзидан фақат хайрлиги учун маъқулланади. Тўғри маънодаги эзгулик нарсалар кўринишидаги моҳиятан соғломлик ва хайрлилик белгиларига қараб аниқланади. Яхшилиқ шунинг учун севимлики, у ўзича яхши ёки бошқа яхшилиқларни келтиргани учун хайрлидир. Ишқ қандай турда бўлмасин, у ё нимагандир эриштирувчи ёки эришилиши зарур бўлган туйғудир. Шу нарса аниқки – у барча нарсадан севимлидир. Нрсаларнинг яхшилиги ошган сайин севги манбаининг қадри ҳам, шунингдек, яхшилиқ сари ишқий интилиш ҳам ортиб боради.

Демак, ўта қутлуг ва энг яхшиларнинг ҳам энг яхшиси бўлган зот энг севимли зотдир. Зеро, Унинг Ўзи энг олий яхшилиқдир. Энг яхши зотнинг ошиги ҳам энг яхши зотнинг Ўзидир. (Бошқаларнинг Яратганга ишқи энг мукамал ишқ даражасига етиши қийиндир.) Зеро, хайрли эзгуликни англаш, унга эришмоқ ва у билан бевосита қўшилиб кетмоқ орқалигина уни сева олади. Хайри Аввал (Мутлақ яхшилиқ) абадий давом этувчи яхшилиқдир ва Унинг Ўзига бўлган ишқи тўла баркамол ишқдир. Шунга кўра, унинг борлиги (Вожиб ул-вужуд) билан илоҳий сифатлари ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Ишқ бу ерда мутлақ яхшилиқ, соф моҳият (жавҳар) ва борлиқдир.²

Шундай қилиб, барча мавжуд бўлган нарсалар учун ишқ уларнинг борлиги сабабчиси ёки ишқ ва борлик унда айнан ўхшашдир. Маълумки, биронта якка моҳият (жавҳар) ишқдан мосуво эмас. Биз тушунтирмоқчи бўлган нарсалар худди шулардан иборат эди.

Иккинчи фасл

Оддий жонсиз мавжудотлар (маъданлар)га хос севги ҳақида

Оддий жонсиз мавжудотлар уч тоифага бўлинади: Ҳақиқий ҳаюло (дастлабки модда); Ўз-ўзича мавжуд бўла олмайдиган шакллар; Иккинчи даражали (жузъий) нарсалар (акциденция). Ана шу шакллар билан жузъий нарсаларнинг фарқи шундан иборатки, модда шаклда моҳият касб этади. Шунинг учун ҳам қадимги илоҳиётчилар шаклни моҳият жинсининг бир турига киритиш керак, деб ҳисоблар эди. Чунки шакл мустақил равишда мавжуд бўлган моҳият (жавҳар)нинг узвий қисми ҳисобланади. У ўз-ўзича алоҳида мавжуд бўла олмайти. Чунки дастлабки модданинг табиати (ҳолати) шундай эди. Шунга қарамай, модда

² Британия музейи қўлёзмасида "соф" деган сўз қўшилган, бу билан "Мутлақ эзгу", яъни "илоҳий яхшилиқ", демоқчи.

жавҳари моҳиятга тегишли эканлигини инкор қилиб бўлмайди. Чунки у табиатан ўзидан-ўзи мавжуд бўлувчи моҳиятларнинг бир бўлаги ҳисобланади. Бундан ташқари, илоҳиётчилар илк модда (ҳаюло)га нисбатан шаклда кўпроқ моҳиятга оид хусусиятлар мавжуд, деб билишди. Бунинг сабаби шундан иборатки, модда жавҳари шу жавҳарга шакл бўлгани учун ҳам мавжуддир: агар шакл мавжуд бўлса, жавҳар ҳам бил-фёъл мавжуд бўлиши керак. Шунга кўра, бил-қувва шакл бил-фёълнинг бир тури сифатида мавжуддир, дейилади.

Дастлабки ҳаюло (хом-ашё) ҳолатида яширин моҳият касб этувчи, салоҳий, бил-қувва ашёлар қаторига кирар эди. Аммо қайсидир бир моҳиятнинг бил-фёъл мавжудлиги илк ҳаюло мавжудлигидан келиб чиқиши шарт эмас. Шунга кўра, у яширин моҳиятнинг (яширин куч-қувватнинг) бир тури ҳисобланади.

Шу тариқа шаклнинг ҳақиқий табиати аниқланади. Шаклнинг бундай ҳақиқий табиатини унча муҳим бўлмаган нарсалар (акцидентия – оразлар) қаторига киритиш керак эмас, чунки ораз моҳият касб этувчи асос эмас ва уни ҳеч қандай нуқтаи назар билан ҳам моҳиятга тааллуқли, деб бўлмайди.

Шуни аниқлаб олган, айтамикки, бу жонсиз оддий якка моҳиятларда ҳам туғма ишқ бўлади. У бу ишқдан ҳеч қачон ажрала олмайди ва ишқ уларнинг мавжудлиги сабабчидир.

Энди илк модда – ҳаюлога келсак, у қандайдир бир шаклга эришмоғи, шу билан ҳар қандай шаклдан мосуво бўлмоғи ҳам мумкин. Илк материя (ҳаюло) йўқлик манзилидир. Шунга кўра, у (илк материя) бир шаклга эриша олмагач, мутлақ номавжудликдан қутилиши учун бошқа бир шаклга эга бўлиш сари шошилишини тушуниб оласан. Зеро, ҳақиқатан ҳам ҳар бир якка моҳият табиатан мутлақ йўқликдан қочади. У (илк материя) шаклга эга бўлганда унда фақат нисбий йўқлик ҳолати зоҳир бўлса, (умуман) бирон шаклга кирмаганда эса у мутлақ йўқликка дохил бўлади. Бунда нега бундай экан, дея фикрлашнинг ҳолати йўқ. Илк модда (ҳаюло) хунук бир аёлга ўхшайдики, хунуклиги кўриниб қолмаслиги учун у ҳар бир ярашқисиз жойини энги билан яширишга уринади. Шундай қилиб, илк модда – ҳаюлода туғма ишқ мужассамлашгандир, десак бўлади.

Шаклга келганимизда, ундаги туғма ишқ икки тарафлама кўринишга эга:

1. Унинг (шаклнинг) ўз ашёсига яқинлиги содиқлигида мустаҳкам туриши ва ўз ашёсидан уни ажратадиган ҳар қандай нарсадан қочиши;

2. Ўз ҳаюлоси ва табиий ўрнига бўлган содиқлиги ва уларга эришган ҳамда ишқий интилган пайтда у беш оддий унсурдан иборат бўлиши.³ Шакл ушбу даража-ҳолатлардан ташқари бошқа ҳеч нарсага таянмайди.

Оразлар (акцидентия)га келсак, уларнинг ишқий ўзлари интилган нарсаларга содиқлиги, навбатма-навбат алмашини туриши билан боғлиқ эканлигида намоён бўлади.

Шундай қилиб оддий (жавҳар) моҳиятлардан ҳеч бири ўз табиатига доир ишқдан мосуво эмас.

Учинчи фасл

Ўзларига хос миқдордаги озиқланиш қувватига эга бўлган мавжудотлар (ўсимликлар) севгиси

Ўсимлик руҳининг уч турли қуввати борлигини қисқача кўрсатиб ўтамиз: Озиқланиш қуввати; Ўсиш қуввати (кучи); Кўпайиш қуввати.

Шунингдек, ўсиш қувватига доир ишқнинг ҳам учта кўриниши бор:

1. Улардан бири, озиқланиш қуввати бўлиб, унинг модда эҳтиёжига мувофиқ зарур бўлган озиқа миқдорини билиши ва унинг табиатига айланган озиқланувчи танада сақланиши; 2. Севгининг иккинчи кўриниши ўсиш қувватига тегишли бўлиб, озиқланмиш тананинг муқобил равишда улғайиши манбаидир; 3. Севгининг учинчи кўриниши кўпайиш қувватига тегишли бўлиб, ўзи пайдо бўлган (нарса)га ўхшаш мавжудот пайдо бўлиши учун интилишидир.

Ўша қувватлар мавжуд бўлса, аниқки, ишқнинг ўша кўринишлари ҳам намоён бўлади.

Тўртинчи фасл

Жонли мавжудотлар – ҳайвоний (жавҳар) моҳият эгалари севгиси

Шубҳасиз, ҳар бир ҳайвоний руҳ ва қувват⁴ “туғма ишқ” таъсири билан ҳаракатга келади. Акс ҳолда, ҳайвонлардаги туғма хусусият – зарар келтирувчи нарсалардан табиий қочиш, ҳазарланиш ҳамда туғма ишқ пайдо қиладиган табиий хусусият бўлмаганида эди, ҳайвон танасида руҳ қуввати мавжудлиги қуруқ гапдан иборат бўлиб қоларди. Руҳ қуввати, ҳайвоний руҳ ўзининг барча бўлақларида намоён бўлади.

Ташки сезги⁵ туфайли пайдо бўладиган ҳислар тана учун ё ёқимли ёки ёқимсиз бўлиши мумкин. Акс ҳолда, ҳайвон танаси учун ташқаридан бўладиган таассурот унинг учун фарқсиз

³ Беш унсур: тўртгаси – тупроқ, сув, ҳаво, олов. Яна бири, хид (эфир) ҳолати.

⁴ Қўлёмзада “руҳ қуввати” деб ёзилган.

⁵ Ташқи сезги (беш ҳиссиёт – кўрув, эшитув, ҳид билув, там билув, пайпаслов сезгиси).

бўлиб қолар, зарарли таъсирлардан ўзини ҳимоя қилмаган ва унинг табиатидаги ҳиссиёт кучлари ортиқча ва кераксиз нарса бўлиб қоларди.

Энди ички ҳиссиётларга⁶ келганимизда, улар хотиржамлик, ёқимли тасаввур ва шунга ўхшаш нарсалар туфайли пайдо бўлади ва йўқотилганда улар сари кучли интилиш сезилади.

Қаҳру газабгача келганимизда (унинг ҳаракати) ўч олиш истаги ва ҳужмронликка интилиш, камситилишдан, ожизликдан ва шунга ўхшаш нарсалардан қочишга интилишдир.

Моҳиятнинг ҳиссиётлар бўлимига келсак, аввалги фаслларда айtilган фикрлар янада тушунарлироқ бўлиши учун озорқ чекинши қиламиз ва бу фойдадан холи бўлмайди, албатта.

Ишқ икки турли бўлади. Биринчиси – табиий севги. Уни юзага чиқарувчи куч мақсадига эришмагунча, (агар унга ташқи томондан қандайдир қаршилик қилувчи куч бўлмаса) кўнгли тўлмайди. Масалан, тош, уни мажбурлаб жойидан кўзгатувчи куч пайдо бўлмагунча, ўз ўрнида собит тураверади. Бу хусусият озиқа қуввати ва бошқа ўсувчи қувватларда ҳам бор. Табиий ишқ бирон ташқи куч таъсир этмагунча озиқланишда давом этаверади. Ишқнинг иккинчи турига ихтиёрий равишда танланадиган севги киради. Уни юзага чиқарувчи (куч) баъзан бу севгининг зарар келтириши аён бўлса, ўз муҳаббатини инкор қилиши ва ундан воз кечиши ҳам мумкин. Масалан, хўтик узокдан бўри яқинлашиб келаётганини сезса, қанчалик оч бўлмасин, ўзи еётган арпани ташлаб, қочишга тушади. Хўтик учун бўридан келадиган зарар ем емоқдан келадиган лаззатдан устундир.

Баъзан иккита ошқ битта маъшуққа эга бўлади. Тагин улардан бири табиий, иккинчиси эса эркин танлов хусусиятига моликдир. Масалан, кўпайиш (насл қолдириш) мақсадига пайдо бўладиган севгини олиб қарайлик: бунда севгини келтириб чиқарувчи куч ўсимликдаги кўпайиш, ҳайвонлардаги насл қолдириш қуввати туфайли содир бўлади.

Шунга таяниб айтамикки, ҳайвоний сезги қуввати оддий одамлар учун янада аниқроқдир. Уни тушунтириб ўтирмаймиз. Ақлсиз ҳайвон нимани севса, ўсимлик қувватлари ҳам ўша озиққа интилади. Тўғри, ўсимлик қуввати севгисидан шундай ҳаракатлар пайдо бўладикки, буларни табиий, тубан (ҳатто) энг тубан турга ҳам киритиш мумкин: ҳайвоний қувватлар севгиси эса ихтиёрий ва юқори ҳамда мумтоз турга тааллуқли, шунчалик ёқимли ва ажиб манбалар асосида кечадики, айрим ҳайвонлар бунда туйғулар қувватидан фойдаланадилар. Шунга кўра, кўпчилик (одамлар) тасаввурда севгининг бундай тури фақат сезгиларга тааллуқлидек бўлиб кўринади, аммо аслида, у туйғулар қувватидан келиб чиқади. Бунда туйғу кучи қандайдир ўрталик восита сифатида иштирок этади. Ҳайвоннинг ҳиссий қуввати баъзан ўсимликлар қувватига табиийлиги билан ўхшаб кетади.

Шундай қилиб, бу қувватлар ҳаракати бир-биридан ихтиёрий ёки ихтиёрсизлигига қараб фарқ қилади. Ақлсиз ҳайвонлар Оллоҳ ато этган тўғма табиий ишқ ва ирода, ихтиёр воситасида ўзига ўхшаш (зот) қолдириш учун ҳаракатга келсалар-да, бу ерда бевосита мақсад сари интилиш йўқ. Ёки бундай севгида икки хил билвосита мақсад кўзланган бўлади. Мен бунда қуйидагиларни кўзда тутаман: аввало, ўсимлик ва ҳайвонларнинг насл қолдириши Оллоҳ таоло инояти туфайли содир бўлади. Аммо пайдо бўлган наслнинг ҳаётини бардавонлигини хоҳлаган тарзда ўзгартириш мумкин эмас. Зеро, тугилиш ва ўлим – барҳақ.

Ҳар бир яратиқ махлуқ учун (қисмат) қазо ва қадар бор. Унда яратилган ҳар бир жон (нафс) белгиланганидан бир дақиқа ортиқ ёки кам умр кўрмайди. У борлик – мавjudлик давомида ўзига ўхшаш насл қолдириш истагида бўлади ва шу мақсадда уларда (Оллоҳ инояти билан) тегишли восита ва аъзолар пайдо бўлади. Яна шуни айтиш мумкинки, ақлсиз ҳайвон ҳар томонлама ҳақиқий табиатга эга бўлган ақл қуввати жиҳатидан юқори жонзотлар даражасидан пастда туради. Улар ҳар томонлама (куллий) ривожланган жон (нафс) эришган мақсадларга эриша олмайди. Шу сабабга кўра, унинг ҳиссий қуввати маълум мақсад сари интилиши жиҳатидан ўсимлик қувватини эслатади.

Мазкур фаслда биз аниқлаб олган нарсалар келгуси бобларни яхши тушунишимизга хизмат қилади. Биз Оллоҳ инояти ва Ул олий зотнинг мадади билан ушбу рисолада айтмоқчи бўлганларимизга албатта эришамиз, иншаоллоҳ.

Бешинчи фасл

Ёш ва ёрқин чирой билан ажралиб турадиганлар ишқи ҳақида

Мазкур фаслга киришдан аввал тўрт банддан иборат муқаддимани тақдим этамиз.

1. Бирор руҳий қувватга бошқа бир юқори даражадаги, мумтозроқ қувват қўшилса, у кейингиси билан алоқа натижасида ўзининг ёрқинлиги ва гўзаллигини тагин ҳам оширади. Чунки юқори даражадаги қувват паст қувватни кўллайди ва мустаҳкамлайди; ундаги хавфни бартараф этади ҳамда малака ва устунлигини оширишга мажбур қилади; ҳар хил усуллар билан унга гўзаллик ва згулик бахш этади. Ҳайвонларнинг ҳиссий қуввати уларнинг

⁶ Умумий сезги, хаёл, тасаввур қуввати (одамда фикр қуввати ҳам дейилади) гумон, хотира ва эслаш қувватлари.

ўсиш қувватига ёрдам беради, қаҳр-ғазаб кучи эса ўзига катта зарар келтирувчи кучлардан ва барча бало-қазолардан ҳимоя қилади (то табиий ўлими етиб келгунча). (Яна бир мисол:) ақлий қувват ҳайвоний (қувват)га мақсадга эришмоғи учун унинг сифати ва ҳимматини ошира бориш йўли билан ёрдам беради. Буни ўз шахсий мақсадини кўзлаб амалга оширади. Худди шу сабаб билан кўпинча одамнинг сезиш ва интилиш қуввати ўз чегарасидан ўтиб, ақлий қувват даражасига кўтарилади. Шунга кўра, айрим ҳолатларда фақат ақл кучи билан етишадиган мақсадларнигина кўзлайдилар.

Тасаввур қуввати соҳасида ҳам аҳвол шундай: ақлий қувват (тасаввур кучидан) у ёки бу йўл билан ўз мақсадини амалга ошириш учун фойдаланади, тасаввур қуввати эса ақл кучи унга мурожаат қилаётганидан фойдаланиб, шундай даражада катта журъат пайдо қиладики, гўё мақсадга ўз кучи билан эришгандек сезади ўзини. Бундан ташқари, у ақлий қувватга қарама-қарши туриб, унинг сифатлари билан безаниб, ҳолатларини ўзлаштириб, бунинг устига, ақлий қувват ўзини нима деб ҳисобласа, у ҳам шунини даъво қила бошлайди ва ўз тасаввурида дил ва ақлга ҳаловат бахш этувчи⁷ ақлий тушулчалар моҳиятига тафаккур билан эмас, тасаввур билан етдим, деб ўйлайди. Бу ҳолат хожаси кулидан кўпроқ фойда тегадиган бир ишни бажаришда ёрдамлашиб юборишни илтимос қилган-у, мақсадга эришилган, кул барчасини хожамсиз ўзим бажардим, бу ишни бажаришга хожамнинг қурби етмайди, деб ўйлайдиган ва ҳатто ўзини хожа ўрнида кўра бошлаган кулга ўхшайди. Аслида, бу кул ўша топшириқни умуман бажармаган, ҳеч қандай топшириқ ҳам олмаган эди. Худди шундай ҳол одамнинг интилиш, истак-хоҳиш қувватида ҳам баъзан учрайди ва унинг йўлдан озишига сабабчи бўлади. (Бу ишни ақлим билан эмас, истагим билан бажараман, дегандай.)

2. Одамдаги ҳайвоний руҳ сезги, хаёл-тасаввурда, жинсий алоқада, ҳужумкорлик ва жангариликда алоҳида-алоҳида ҳаракат қила олади ёки таъсирлана олади. Бироқ шунга қарамасдан (одамнинг ҳайвоний руҳи) ақлий қувватлар билан ҳамкорлик қилганида айрим хайрли хусусиятлар ҳам касб этади. У шундай ҳаракатларни бахайр ва аниқ бажарадики, шунга кўра, сезги, ҳис пайдо қилувчи ашёларда ҳайвонлар ҳеч қизиқмайдиган ва эътибор қилмайдиган, масалан: яхши табиий қоришма, тўғри ва мос саклар унинг эътиборини тортлади.

Одам, шунингдек, тасаввур қувватини ёрқин ва чиройли нарсаларни ҳис қилишга ҳам қаратади. Унинг тасаввур қуввати ва ҳаракати деярли ақл кучига ва ҳаракатига тенглашади. Хусн ахли, камолот касб этган, мутаносиб ва мафтункор хилқатлар кўнглини овлаш учун барча жиҳатлардан фойдаланиб, қаҳр-ғазаб кучи туфайли пайдо бўлган ҳаракатлар билан ҳам устунлик ва галабага интилиш мумкин.

Баъзан (одам ҳаракати) ақлий ва ҳайвоний руҳ-нафснинг биргаликдаги иштироки билан бўлади. Ақлий қувват жузъий ашёлар ҳақидаги фикрлардан индукция (истикрӯъ) йўли билан куллий – умумий хулосага келишда тасаввур кучидан фойдаланади. Ақлий қувват шу йўл билан ақлий тушулчаларни билишда тасаввурдан фойдаланиб ўз мақсадига эришади. Шунингдек, ақлий қувват фақат роҳатланишга интилувчи ҳиссий қувватни қаюмо қадар ҳукмига бўйсундириб, наслини сақлаш, шулардан энг муҳимни – одам наслини сақлашга мажбур қилади. Озиқланишда тўғри келган нарсаларни эмасдан, танлаб, фақат нафсни қондиришни кўзламай, наслини энг яхши кўринишларини, яъни энг яхши одам шахсини (индивидни) сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Ёки бор ғазаб ва нофрат кучини бошқа баҳодирлар билан бирга ўз жонажон шахри ва юрти тупроғидан бофкинчиларни қувиб чиқаришга қаратади. Инсон ақлий қувватлари заминдан келиб чиқиб ақлий тушулчаларни фикр-мушоҳада қилиши, юксак мақсадларга, охират саодатини, Оллоҳга яқинлик каби мақсадларга интилиши мумкин.

3. Оллоҳ томонидан фарз қилинган ҳар бир амалда хайр бор ва унга интилоқ зарур. Бироқ дунёвий истаклар орасида шундайлар ҳам борки, улар олий (илоҳий) мақсадларга ҳалақат қилиши мумкин. Шунингдек, дунёнинг майда-чуйдаларига берилиш, майда истакларни қондириш билан овора бўлиш одамни улкан ишлардан, олий мақсадлардан чалғитади. Майда-чуйдаларга берилиш катта ишларни йўққа чиқаради. Масалан, тиб илми бўйича, бурундан кўп миқдорда оқаётган қонни бир уқия⁸ кўкнори ейиш билан тўхтатиш мумкин. Аммо озгина миқдорда ичилган кўкнорининг одам ҳаётига ва келажақдаги соғлиғига тузатиб бўлмас таъсири ҳақида ўша пайтда ўйлаб кўрилмади.

Шундай қилиб, ақлсиз ҳайвонлардаги ҳайвон руҳи (нафс)га тегишли нарсаларнинг кўплиги ҳайвон учун зарарли бўлмай, аксинча, нафс қувватининг боийишга ёрдам беради, бироқ ақл қувватига етказадиган зиён-заҳмат сифатида мен “Ат-Тухфа” китобимда таъкидлаганимдек, одам учун айб саналади. Бундан юз ўғирмоқ ва қочмоқ зарур.

4. Ақлий руҳ ҳам, ҳайвоний руҳ ҳам нимаики текис ва мутаносиб бўлса, бамисоли ғамоҳанг товушлар, мазали таомлар каби нарсаларни ҳуш кўради. Ана шу нарсалар ҳайвон

⁷ “Дилнинг ҳаловатга эришмоғи”дан мақсад, айрим ўрта асрлар ислом мутафаккирларининг аниқлашича, ҳамма нарсани ақл кучи билан (рационал) билиш мумкиндир.

⁸ Ўқия – 25 грамм.

руҳи учун табиий бўлса, ақлли жон эгалари учун илоҳий гоғларни мушоҳада қилишга сабабчи бўлади. Нимаики ишқнинг дастлабки мазҳари (Вожиб ул-вужуд)га яқин бўлса, у мукамал ва мутаносиб, ундан бевосита кейин намоён бўладиган нарсалар ҳам мутаносиблик ва уйғунлик сифатларига эришади. Ундан (Вожиб ул-вужуддан) узоқлашиш эса кўп майда бўлакларга ажралиб кетишга (касрат), номувофиқлик (дисгармония), номутаносибликка олиб келади. Бу ҳақда метафизиклар яхши тушунча беришган. Қачонки, ақлли жон гўзалликка (жамол ва камолга) етишса, уни меҳр ва эҳтирос билан мушоҳада қилади.

Биз айтамызки, одамдаги ташқи чиройни (бу ёшлик ва нафислик ҳам дейилади) ҳар бир ақлли мавжудот хуш кўради. Бундай хусусият ё битта ҳайвоний қувватга тааллуқли ёки иккаласи (ақлий ва ҳайвоний қувват)нинг биргаликдаги иштироки натижаси, деб қараш мумкин. Агар бу фақат ҳайвоний қувватга тегишли бўлганида, оқил кишилар уни нафислик ва ёшликка йўймас эдилар. Одам (бирор нарса устига) ҳайвон каби ташланганида айб-нуқсонлар гирдобига тушиб, оқил нафсга катта зарар келтирган бўлади. Бу – оқил нафсининг иши эмас. Яккам-дуқкам нарсаларни ҳис-туйғу орқали қабул қилиш эмас, балки абадий ақлий тушунчаларни идрок қилиш унинг доимий вазифасига қиради. Севгининг бу турида икки томон (ошиқ ва маъшук) иштирок этади.

Буни бошқачароқ йўсинда тушунтириш ҳам мумкин: агар одам гўзал қиёфани ҳайвоний қониқиш учун севса, у бузуқлик қилганлиги учун гуноҳдор сифатида маломатга лойиқдир. Агар одам гўзал қиёфали (киши)ни мушоҳада асосида севса, биз юқорида тушунтирганимиздек, уни камолот воситаси ва эзуликка яқинлашиш шодлиги сифатида қараш мумкин. Чунки у илк ва соф манба (Вожиб ул-вужуд)нинг ҳамда севгининг соф манбаи ва мазҳари бўлмиш Оллоҳга тобора яқинлашаётганлигини ҳис эта бошлайди. Бу эса уни янада кўркам ва нафис, ёшарган ҳолатларга муносиб бўлишини таъминлайди. Шунга кўра, чиройли қиёфа эгаларининг қалби ўткир ақл ва фалсафий мушоҳадаларга бой бўлмайди ҳамда ўзини очкўзлик ва тунд талабларини намоён қилувчи ва у ёки бу даражада гўзал қиёфага эга бўлмаган кишиларга эргашмайди. Зеро, одамнинг башариятга хос камолот касб этиши пинҳоний, жибилий юрак қаъридаги яширин соф севгига лойиқдир. Пайгамбар (с.а.в.) дейди: “Ўз ҳоқатингни чиройли, очиқ юзли кишилардан изла”. Чунки гўзал юз ва қадди-қомат фақат соф табиий таркибда бўлади ва соф мутаносиблик ва табиий таркиб кишига ёқимли хулқ ва нафис сифатлар ато этади. Аммо баъзан одам келишмаган қиёфага эга бўлса ҳам, ботиний сифатлар бўйича гўзал бўлиши мумкин. Буни икки жиҳат бўйича тушунтириш мумкин: Ё қиёфанинг хунуқлиги илк (табиий) таркиб шаклланишидаги ички нуқсонлар туфайли келиб чиқмаган, балки ташқи тасодифий бузилишлар таъсирида пайдо бўлган ёки гўзаллик табиий бўлмаган, сунъий пайдо қилинган бўлиши мумкин. (“Одат кишининг иккинчи табиатидир” – дейди файласуфлар). Яна шундай ҳоллар ҳам учрайдики, баъзиларнинг ташқи қиёфаси гўзал бўлса-да, одатлари гўзал бўлмайди. Буни ҳам икки ёқлама тушунтириш мумкин: ё инсон хулқи ва характерларидаги хунуқлик табиий таркиб шаклланиб бўлгандан кейин қандайдир ўткинчи бир қиёфага кириб қолиши ёки кучли одат туфайли пайдо бўлиши мумкин.

Гўзал қиёфага нисбатан пайдо бўлган севги уч хил хоҳиш-истак билан кечади: 1. Қучоқлашув; 2. Ўпишув; 3. Қўшилув, жимоъ.

Учинчи хоҳиш ҳақида тўхталадиган бўлсак, унинг пайдо бўлиши фақат ҳайвоний нафс (руҳ)га боғлиқ. Дарҳақиқат, бу жараёнда ҳайвоний руҳнинг ҳиссаси катта, бу ерда у восита сифатида эмас, иштирокчи сифатида қатнашади, уни (воситадан) фойдаланувчи (иштирокчи) деса ҳам бўлади. Бу, албатта, жирканч ҳолат. Бироқ ҳайвоний қувват ақлга тўлиқ бўйсунмагунча ақлли севги бўла олмайди. Шунга кўра, севувчи кишининг хоҳишига шубҳа билан қараш, у ўз севгилисининг кучли истаги учун “йўлдан уряптими” ёки мақсади ўзига ўхшаш насл қолдириши? Бунинг эса (насл қолдириш) эркаклар учун илоҳи йўқ; аёллар учун эса (никоҳсиз эркак билан қўшилув) шарият томонидан ман қилинганлиги туфайли қабиҳлик ва ифлослик саналади. Севгининг бундай турини фақат эркакларга, у ҳам бўлса, ўз никоҳидаги аёли ёки канизаги (чўриси) билан жинсий алоқа қилганида руҳсат этиш мумкин.

Қучоқлашиш ва ўпишиш масаласига келганда, уни муҳокама қилиб ўтирмаса ҳам бўлади. Агар севувчи одам ўз севгилиси билан яқинлик қилиш ўз истагида бўлганда нафс севгилини силаш ва қўриш сезгилари орқали ҳам истагини қондиришга ҳаракат қилади. Шунга кўра, у қучоқлашувдан лаззат олади. Нафс руҳий фаолиятнинг бошланишидир. Қалб икки томоннинг ҳамнафаслиги билан севги манбаига куйилади. Шунинг учун ҳам ўпишни хоҳлайди. Аммо қучоқлашиш ва ўпишиш жузъий равишда салбий эҳтиросларни уйғотиши мумкин, улардан сақланиш керак. Аммо ёш болаларни ўпиш, одамларнинг бир-бирлари билан ўпиши қўришишлари бундан мустасно. Ўпишда, қучоқлашда шахвоний хирс иштирок этмаса, у гуноҳ ҳисобланмайди.

Кимнинг қалби шундай ишқ билан лиммо-лим бўлса, у ёш ва гўзалдир. Зеро, ишқ гўзаллик ва ёшлик демақдир.

Давоми келгуси сонда

Маҳкам Маҳмуд ва Зайниддин Баҳриддиновлар таржимаси

Шеърят

**Носиржон
ЖУРАЕВ**

1984 йилда туғилган.
Ўзбекистон Миллий
университети
журналистика
факультетида
таҳсил олган.
“Улғайиш кунлари”,
“Муҳаббатдан
сўнг...”, “Энг қудратли
зарра” каби шеърлий
китоблари, “Ноябрь
кўйи” ва “Кибор”
номли қиссалари эълон
қилинган. Ҳозирда
“Шарқ” НМАК Бош
муҳаррир ўринбосари.

СЕН БОРСАНУ ОЛИССАН

Чорраҳа

Оддий оқшом эди.
Кун ҳам оддий кун.
Куз ҳам одатий куз –
Ҳазонлар босган.
Мен эса ёнингда борардим беун,
Нима демоқликни билмасдим,
Рост гап.

Қоп-қора кўл узра сузган оққушдек
Туннинг бағрин ёриб кетар эдинг сен.
Бир пайт чорраҳага юзма-юз тушидик,
Демак,
“Қоидага амал этилсин!”

Йўлчироқ остида туриб қолдик биз –
Бунча интиқ қилар, ахир, яшил ранг?
Автолар қувлашиб ўтаркан тигиз,
Енгимдан тутдинг у дединг:
“Шошилманг!”

Қўлимга оққушининг патлари тегди,
Хатто, нақ қошимда куйлади бу қуш.
Яшил ранг,
Ёнмасанг ёнмагин энди,
Менга бахт келтирди, ахир, шу туриши.

Қандай тушунтирай?
Ҳозир мен учун
Дунёда энг гўзал жой – шу чорраҳа.
Шу ерга кўнади энг чиройли тун,
Шу ерда отади энг маъсум саҳар...

Бироқ,
Ҳазонларни кўмиб тупроққа
Кейин ўзи униб чиққандек баҳор,
Автолар йўлини кесиб ўтмоққа
Бизга руҳсат бериб порлади зангор.

Қўлларингни тортиб олдинг бунча тез?
Қулогимда тинди оққуш овози.
Ахир, сен жонимга яқин бўлган кез,
Бир умр қутушига эдим-ку рози!

Йўлда кечаётир ҳаётим ҳамон,
Кўрдим қанча хазон, қанча баҳорни.
Аммо, сен ёнимда йўқсан.
Кўрқаман –
Кесиби ўтолмайман чорраҳаларни.

Ёпиқ эшиклар

Уйғонаман.
(Тонг отди бахтсиз!)
Рухда ҳамон ёлғизлик, танглик.
Сен борсану олиссан, тафтсиз –
Декабрнинг кўёши янглиг.

Оқиб ётар қонимда муздек
Янги йилни бошлаган январь.
Сен борсану хизматкор қиздек
Бир ёт уйда дамлайсан қаҳва.

Қир чайсан.
Уй супурасан.
Кун кўрасан эрингни севмай.
Ва, мен ҳақда ўйлаб юрасан...
Ташқарида эрийди февраль.

Иккимизнинг хаёлимиз бир,
Бир хил урар юрагимиз ҳам.
Агар эшик очсакми ҳозир,
Ичкарига ёприлар кўклам.

Аммо...
Биз кўрқамиз баҳордан,
Остонада тугаб қолар йўл.
Ўзимизни алдаган ҳолда
Эшик томон узатмаймиз кўл.

Гулхан атрофида

Қур ташлаб ўтирдик.
Уртада гулхан.
Ким гитара чалди, ким айтди кўшиқ.
Биров кўз узмайди яп-янги кулдан,
Менинг кўнглим эса бор-йўғи бўшлиқ.

Олов ўйнаб ётар тунги барларда,
Ярим яланғоч қиз рақс тушган каби.
У бизни ром этди сеҳргарлардай,
Ҳаммамиз измига бош эгдик тобе.

Ўт ва сувда пинҳон жоду бор
Рост гап.
(Шу пайтда чанқогим ёдимга тушар!)
Алангага боқиб кетаман музлаб,
Вужудим увушар, кўнглим увушар.

Гитара жим.
Кўшиқ ютилди ичга.
Даврадан файз кетди, юзлардан ҳовур.
Гулханнынг тиллари тортди ингичка
Ва,
Уюм кул узра хайрлашиди қур.

Олов!
Олов!
Бунча бешафқат зарба!
Аччиқ ҳақиқатга келиб қолдим дуч:
Наҳот, мен ўт ёққан ҳар битта қалбда
Вақт келиб фақат кул қолар
Бир ҳовуч?!.

Тасвирий санъат асарига шарҳ

Шеър тинглаб ўтирган қиздек кўзи ёни
Кузнинг.

Сочлари сарғайган боғларга ўхшаши
Қизнинг.

Қуз ва боғ, қиз ва шеър бунчалар гамгин,
Э воҳ!

О, рассом, бу дардга қандай бериб дош
Чиздинг?!

Наргиза АСАДОВА

1984 йилда туғилган.
Тошкент Давлат
маданият институтини
битирган. Унинг
“Ишиқ остонаси”,
“Юрагимнинг
сарҳадлари” номли
шеърлий тўплами нашр
этилган. Айни пайтда,
“Туркистон пресс”
ахборот агентлигида
фаолият юритмоқда.

ОППОҚ ЕЛКАНЛАРДА СУЗАДИ ОРЗУ

Дарё

Минг йилки, ўзинга чорлайверасан,
Шовуллайсан бетин олиб хушимни.
Минг йилки, ложсувард мавжлар сасида
Чагалайлар кирар йўқлаб тушимни.

Англамоқ истайман, билмоқ истайман,
Минг оҳда тўлиқиб шивирла сиринг.
Майда ўзанларга тортмас хаёлим,
Ахир, юрагимга туташи манзилинг.

Багрингда чайқалар кемадайн вақт,
Шамолга юз тутдинг асрлар оша.
Замонлар ўтса-да кокилинг тараб,
Сен мағрур малаксан, сен ҳамон ўша.

Заққум ютган эди кеча гирдоблар,
Йиғлаб кучар эди тарих бўйларинг.
Даҳшатмиди қонли “Жанги лой”ларда,
Ҳис этиши Темурнинг мағлуб ўйларин.

Кеча кечиб ўтди қиргоқларингдан
Оқиб қанча заҳил ўтмишининг занги.
Ёнингда оғангдек туради Сайхун,
Қилич қинга кирди, тинди жеранги.

Бугун кўзларингда мовийранг само,
Қуёшга кўзгусан ярақлар акси.
Оппоқ елканларда сузади орзу,
Мавжларингда авжи саболар рақси.

Дилгинамга кўчган азим тўлқинлар,
Нигоҳимда балққан соғинч, зиёсан.
Яшаса-да қалбда сўнгсиз ҳайқириқ
Лек, сен ҳамон сокин – Чирчиқ дарёсан.

Бекатдаги одам ҳақида баллада

Пардаларни очаман аста,
Ўлғизликнинг ранг-рўйи тимдир.
Жим боқаман, бекатда – настда
Хаёлимни олади кимдир.

Уловларга ошиқмайди ҳеч,
Ўйларига ботиб борар жим.
Соқин оқишом, бағрида шу кез,
Балки, уни кутмайди ҳеч ким.

Ўки уни чарчатганми иш,
Хўрсинади оғирдан-оғир.
Қара дея кўзлари таниш,
Юрагимни чертади ёмғир.

Одамлардан оғринганми у,
Ўлғизликни истайди шу дам.
Ё кимнидир соғинганми у,
Юқорига қарайди одам.

Лаҳзаларни чақмоқ урсайди,
Томчилардек сочилса, синса.
Кўрмадим деб юзин бурсайди,
Соғинчлари қалбимга инса.

Хонам томон бўйлаб у муштоқ,
Нигоҳимни боғлайди кўзи.
Минг йиллик дард тутади шу чоқ,
Соғинчимга айланар ўзи.

Имлайди у, пичирлар лаби,
Турналардек қайтолмаганим.
Ҳаётида ягона айби
Севаман деб айтолмагани.

Кўлларини кўтарар, настда
Ишқ сўрайди мендан девона.
Пардаларинг ёпма... деб аста,
Термилган у... Энди бегона...

Она сайёра

Айланади неча замонлар
Денгизларинг оқар ўртана.
Ғам-ташвишига йўғрилган онлар
Боқғил, юрагим бир пўртана.

Жанггоҳларга тутган бағрингда
Халқоб бўлди оққан қонлар кўл,
Боботоглар саси арзингда,
Тинчлик дея кўтаришар кўл.

Пора айлаб аввал жонингни
Таладилар, кетарми доғи?
Сўнг эзилдинг боланг, инсоннинг
Узилганда ердан оёғи.

Бомба сочди қора тайёра
Дилгинангга санчиб найзалар.
Кечирдинг лек, она сайёра
Оҳларингдан унди майсалар.

Барпо бўлди сўнгра даштларда
Сунъий боғлар... Техника асри
Англамади, тошиқин, ташиналик
Одамзодга жазоинг, асли...

Кўкда ҳамон учмоқда ўқлар,
Бугун ҳам бор қушлар парвози.
Кимларнидир зилзила йўқлар,
Қай эларда хурлик овози.

Она ерим! Сен осойиш бўл,
Ҳасратингдан дардга тўламан.
Кел, кафтингга узатайин кўл,
Жар лабида дарахт бўламан.

Бағри уммон, тош бардошимсан,
Меҳрим магар оламга етгай.
Умид отлиғ кўзда ёшимсан,
Кўчат экар, қара, болакай.

Баҳодир БАҲРОМ

Баҳодир Баҳром
1990 йилда
туғилган. ЎзМУнинг
журналистика
факультетида таҳсил
олган. 2008 йилги
"Замин" ёш ижодкорлар
семинари иштирокчиси.
"Энг сулув армон"
номли шеъррий тўплами
чоп этилган. Хозирда
"Соғлом авлод"
газетасида фаолият
юртмоқда.

ЯПРОҚЛАРНИ ИЛДИНИҒ ДЕВОРГА

Манзара

Оловнинг бағрида ёнган бу япроқ,
Қачондир ям-яшил бўлиб яшнаган.
Булбул нафасидан ажиб бир титроқ
Туйганча, мағруру масрур яшаган.

Шамол билан лаззат ошлаган ҳам шу,
Чақмоқда вужудин тоблаган талай.
Кўйида сел бўлиб оққан минг томчи,
Шу – қуёш кўлидан симирган ҳам май.

Ҳарқалай яшаган тупроқдан баланд,
Ҳарқалай узоқни кўра олган у.
Бироқ, нечун уни олов ямлаган,
Не учун сиқим кул бўлиб қолган у?!

Ўтп одам

Бир одат бор Паландарада,
Балки русумдир ҳаммаёқда ҳам.
Миқ этмайди узумзорларда,
Ҳилпиратиб егини Ўтп одам.

Инсонлар бор, ишонар унга,
Богдан кетмас ёғса ҳам тошлар.
У қўрқади куз келишидан,
Куз. Дўстлари кетади ташлаб.

Севги япроғи

Сариқ япроқларни илдинг деворга,
Юлдузга ўхшайди дединг, жилмайдинг.
Шу кунни жилмайиб ҳаётимизга
Куз олиб кирганинг, наҳот, билмадинг?

Ташлаб юбор дедим, қулиб-шивирлаб,
Йўқот дедим, сўнгера... сўнгера ҳайқирдим!
Баджаҳл атадинг гулим билмасдан,
Азобда кўзингга ёндай қалқирдим.

Қалқирдим ҳаётнинг тўфонларида,
Ғашлик юрагимга кўтариб исён.

Ёмғирдай кўксингга урилдим, сўрдим,
Дунё зулумотми, дунё нуристон?

Ўртамиздан ўтди роҳатбахи ел,
Ўртамиздан ўтди жасаннатий висол.
Ташқарида кимдир қутяпти сени,
Қутиб қолди, балки, бахт у, борақол.

Жоним, сариқ гулли рўмолинг ўраб,
Шу-шу кетганингча йўқсан, келақол.
Ҳижронда қуридим, гувоҳсан, ё, раб,
Лек, сариқ япроқлар топмади завол.

Сен кетдинг, умримни кўмдим хазонга,
Танимда музларнинг аёзи зоҳир.
Армон деб аталмиш совуқ маконда,
Кимдир исми айтди, кўкар Баҳодир!

Кўкардим армоннинг кучогида даст,
Орзуга қўл силтаб, яхши бор, дедим.
Шу дам янги туфли кийиб ўтди вақт,
Эски туфлилардай тешилди этим.

Қузак ёмғирлари сўрди мадорим,
Етолмайман сенга бўлса ҳам қанот.
Мен ожсиз, кузларга кўмдим умримни,
Сени баҳорларга беркитди ҳаёт!

Сени баҳорларга беркитди ҳаёт!

Қамишлар

Дунёдаги турфа хил ишлар,
Кўйлак қилиб кийган гардини.
Найга айланмаган қамишлар
Зовурларга сўйлар дардини.

Ёмғирли кеча

Юрагимда армон қўтарди исён,
Осмон салтанати кетди емрилиб.
Сени қандай қучай, топиб бер имкон,
Нечун ёмғир бўлиб келдинг севгилим?

Юрагим сукутнинг бағрига отдим.
Сукут – армонимга тор келган тобут.
Ҳижрон ҳовлисиди дарахтдай қотдим,
Сўнг, оловга дўндим, чақмоқлар шоҳид.

Тилим айланмади, кел, демоқликка,
Деразам очмоққа ярамади қўл.
Бизни бугизлади шафқатсиз тақдир,
Сен – томчи сув бўлдинг, мен – бир сиқим кул.

Қамарни қайд қилди очофат булут,
Чала қолган тушдай йўқолдинг, ногоҳ.
Юрагинг ойнамда ҳолсиз жон берди,
Наҳотки, юрагим ўлди гулимоҳ?

Тақдир

Ўхшар, тўнқарилган кемага бу қир,
Минг йилки, манзилга етаолмайди.
Минг йилки, бағрида яширин не сир,
Бағрига қўл силтаб кетақолмайди.

Унинг ҳам манзили олис эди-ку,
Жуда улкан эди орзулари ҳам.
Ким билсин, йўлдан адашгандир у,
Маёқ керак жойда ёқишганда шам.

Барҳаёт мерос

ГЕГЕЛЬ

(1770-1831)

Немис файласуфи,
илоҳиётшунослик
фанлари номзоди.
Файласуфнинг
“Эстетика”, “Тарих
фалсафаси”, “Мантиқ
илми”, “Хуқуқ
фалсафаси” номли
асарлари машҳур.

ЭСТЕТИКА

(Санъат фалсафаси ёхуд бадиий ижод фалсафаси)

КИРИШ

Бу лекциялар баҳс юритиш мавзуи жиҳатидан гўзалликнинг кенг кўламли олами, тўғрироғи, санъат, аниқроғи, бадиий ижод соҳасини ўрганадиган эстетикага бағишланган.

Тўғри, “эстетика” термини бизнинг предметимизга унча мос тушмаслиги мумкин, нега деганда, “эстетика” кўпроқ ҳис-туйғу, ҳис қилиш маъносини англатади. Шундай тушуниладиган эстетика янги фан ёки бўлғуси фалсафанинг дастлабки кўринишларидан бири сифатида Вольф¹ мактабида юзага келди. Ҳақ деганда Германияда, айниқса, бадиий асарлар таъсирида туюладиган ёқимли завқ, ҳайратланиш, кўрқинч, азоб-уқубат кабиларни ҳиссиётга боғлаб изоҳлаш одатга айланганди.

Модомики, “Эстетика” деб аташ номувофиқ экан, унинг ўрнига бошқа термин яратишга уринишлар ҳам бўлди. Масалан, каллистика сўзини ишлатиш тавсия қилинди.² Афсуски, бу ҳам маъқул эмас эди, негаки, устидан сўз бораётган фан умуман гўзалликни эмас, балки фақат санъатдаги гўзалликни ўрганиши керак. Нима бўлганда ҳам бизни қизиқтирадиган асосий нарса сўзнинг ўзи эмас. Шу билан бирга, кундалик одатий нутқимизда “эстетика” атамаси кенг қўлланиладики, шу боис уни сақлаб қолиш ва ишлатиш эътироз туғдирмаслиги ҳам мумкин. Бизнинг фанимиз мазмунига энг мувофиқ келадиган ифода эса “санъат фалсафаси” ёки янада аниқроғи, “бадиий ижод фалсафаси” дир.

1. Эстетика чегараларини тайинлаш ва ҳимоялаш

1. Табиатда гўзаллик ва санъатда гўзаллик. Юқоридаги таърифи эътироз этиш мавзуйимиз доирасидан табиатдаги гўзалликни чиқариб ташлашни тақозо қилади. Бундай чегараланиш биз учун ноқулай туюлса-да, ҳар бир фanning ўз тадқиқот соҳасини ўзи белгилаш ҳуқуқи буни истисно қилмайди. Лекин эстетикани бадиий гўзаллик билан чегаралашни бундай маънода тушунмаслик лозим. Кишилар кундалик ҳаётда гўзал ранг, гўзал осмон, гўзал дарё, гўзал

¹ Вольф Фридрих Август (1759-1828) – немис филологи, антик маданият тадқиқотчиси.

² “Каллос” юнунча “гўзаллик” дегани.

гул, гўзал ҳайвон, янада кўпроқ гўзал инсонлар тўғрисида гапиришга одатланишган. Ҳозирча бундай ташбеҳларни нарсаларга қай даражада қўллаш юзасидан мусоҳабага берилмаган ва табиатдаги гўзалликни санъат гўзаллиги билан ёнма-ён қўйган ҳолда айтиш мумкинки, бадий гўзаллик табиатникидан аълодир. Чунки санъатдаги гўзаллик руҳ заминида юзага келиб, қайта яратилган гўзалликдир, модомики, руҳ ижодиёти табиат, унинг нарса-ҳодисаларидан юксак экан, санъатдаги гўзаллик ҳам шу даражада табиий гўзалликдан устун туради.

Шунингдек, инсон миёсида расман шаклланган арзимас ўйдирма ҳам табиатнинг ҳар қандай неъматидан юксакдир, негаки, ҳар қандай фантазия маънавий ҳодиса, эркинликдир. Масалан, Қуёш ўз моҳиятига кўра, мутлақ зарурий ҳолат, лекин бўлмағур ҳаёл тезда тасодиф ва ўткинчи нарса тарзида йўқолиб кетиши мумкин. Бироқ табиий мавжудликнинг Қуёшга ўхшаш намуналари "ўзи-учун-борлиқ" нуқтаи назаридан ўзида ботинан ҳозиркин ва ўз-ўзини англамаган аҳамиятсиз нарсадир. Биз Қуёшни унинг ўзига монанд зарурий бошқа мавжудотлар билан алоқада олиб кўрганимизда, унга "ўзи-учун-борлиқ" нуқтаи назаридан ёндашмаймиз ва, боз устига, унга қандайдир гўзаллик сифатида баҳо ҳам бермаймиз.

Руҳ ва у билан узвий боғланган бадий гўзаллик олийдир, деган умумҳақиқатни айтиш билан ҳозирча биз, табиийки, бирор тугал фикр билдирган бўлмаймиз, чунки "олий" мутлақ номуайян ифодадир. У табиатда гўзаллик билан санъатда гўзаллик тўғрисида шаклланган тасавурларнинг фақат маконда ёнма-ён туришини англатади, негаки, улар ўртасида фақат миқдорий, демек, ташқи тафовутлар мавжуддир. Бироқ руҳнинг табиатдан устунлиги маъносидидаги "олий" (унинг маҳсули бўлган бадий асар гўзаллиги ҳам) соф нисбий тушунча эмас. Руҳ ҳақиқатни фақат кенг қамровли асос сифатида акс эттиради ва олийга дахлдор бўлганлиги ва у томондан яратилганлиги боис жамики гўзалликлар ҳақиқатан гўзал саналади. Фақат шу маънода табиатдаги гўзаллик руҳ гўзаллигининг рефлексии, инъикосидир. Бизнинг қаршимизда бу ерда гўзалликнинг номукамал, нотугал нусхаси гавдаланади, нега деганда, у субстанция жиҳатидан фақатгина руҳда мавжуд бўлади.

Эстетика мавзуини санъатдаги гўзаллик билан чеклаш ўринли эканлигига қўшимча яна айтиш мумкинки, ҳозиргача табиат гўзаллиги (қадимгилар бу ҳақда бизга нисбатан кам шугулланганлар) ҳақидаги фикр-мулоҳазаларнинг барчасида табиий предметларни гўзаллик жиҳатидан ўрганувчи, бу гўзалликни изоҳловчи фанни яратиш фикри ҳеч кимнинг ҳаёлига келмади. Масалан, фойдалилиги тарафидан касалликларга қарши курашда инсонга нафи тегувчи табиат предметлари, касалликларни даволашда унга ёрдам берувчи минераллар, кимёвий маҳсулотлар, ўсимлик ва ҳайвонларни тавсифловчи *material medica* тўғрисида фан яратилди. Бироқ бирор кимса табиат ранг-баранглигини гўзаллик тарафидан умумлаштириш ва ўрганиш тўғрисида ўйлаб кўрмади ва ҳаракат қилмади. Табиат гўзаллиги ҳақидаги ҳозирги тасавурларимиз ўта дудмал эканлиги, табиат предметларини баҳолаш учун муайян мезонлар ишлаб чиқилмаганлигига мутлақ аҳамият берилмаганлигини яхши биламиз.

Табиатда гўзаллик билан санъатда гўзаллик, уларнинг ўзаро алоқадорлиги, биринчисини мавзумиздан истисно қилиш ҳақида билдирилган дастлабки мулоҳазалар, аслида, бундай ёндашувлар эстетика чегараларини ўринсиз, ўзимизча танлаб олиш мумкин, деган тасавурлар билан ҳеч бир алоқаси йўқлигини таъкидлаш лозим. Ҳозирча бу ерда гўзалликнинг икки тури ўртасидаги ўзаро муносабатни асослаш имкони мавжуд эмас, негаки, бу масала фаннинг ички мазмунига дахлдор бўлиб, уни ҳар томонлама таҳлил этиш ва асослаш фақат келажақда ҳал қилиниши мумкин.

2. Эстетикага қарши билдирилган баъзи далилларга раддия. Бу дастлабки босқичда фақат санъат гўзаллиги ҳақида сўз юритиш билан чекланиб қолинса, биз яна бир қатор қийинчиликларга дуч келишимиз мумкин.

Бу ерда, биринчидан, бадий ижод илмий таҳлилга арзийдими, деган масала шубҳа туғдиради. Тўғри, санъат билан гўзаллик бизнинг барча иш-ташаббусларимизда марҳаматли даҳо сингари гавдаланиб туради, зоҳирий ва ботиний оламимизни гўзаллаштириб, муҳитимизга рўшнолик ва роҳат-фароғат бағишлайди. Бунинг боиси шуки, санъат ҳаммиса вазиятлар таранглиги ва мураккаб ҳаётий воқеликни мулойимлаштиради, эзгуликдан заррача асар бўлмаган бехуда дақиқаларимиздан гам-гуссани ҳайдайди, ҳеч бўлмаса, кўнгилсиз воқеалар ўрнини босади, нима бўлгандаём, биз учун ҳар қандай салбий ҳодисадан маъқулдир. Агар санъатни унинг бутун мафтункорлиги билан яхлит идрок этиш зарурати туғилса, уни ҳамма жойда – варварлар зёб-зийнати, либосларидан тортиб, то бағоят гўзал ибодатхона анжомларигача – жами нарсалар оламида учратиш мумкин. Санъаткор яратган образлар кўпична бизни нохушликлардан фориг этади, жиддий мақсадлар рўёбга чиқишига тўсқин бўлмайди, аксинча, уларнинг амалга ошишига кўмаклашади, тан олиш керакки, санъат руҳнинг

ботинан мулоиймлашуви ва заифлашувининг оний дақиқаларига тегишли ҳодисадир, субстанционал манфаатлар эса, аксинча, кўпроқ маънавий тангликларни юзага келтирувчидир. Шу маънода, жиддий нарсага ўта илмий ёндашишга уриниш ғалати расмиятчилик бўлиб туялиши мумкин.

Рухнинг ҳатто гўзалликдан манфаатдорлик асосида мулоиймлашуви юз бериши эътироф этилган тақдирда ҳам, санъат ҳеч қачон ноҳуя нозикойимликка айланмайди, ортиқчалик қилмайди. Шунинг учун бадиий ижод, кундалик амалиётни, хусусан, ахлоқ ва тақвога муқоаса қилиб, уни ортиқча дабдаба деювчилар хуружидан кўп бор ҳимоя қилинганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур. Модомики, шу нуқтаи назардан санъатнинг беғаразлигини исботлаш ўта мураккаб экан, бу зеб-зийнатдан руҳ келтирувчи наф эса лоақал мазкур соҳада унга етказиладиган зарардан авлодир, деган тўхтамага келиш мумкин.

Шунга асосланиб, санъат олдига кўпинча жиддий мақсадлар қўйилди, у ақл билан ҳиссиёт, мойиллик билан бурч, яъни ўзаро бу кескин зиддиятли ва айни пайтда, ўзаро таъсирчан унсурларни келиштирувчи омил тариқасида тасаввур қилинди. Бироқ санъат ҳатто бир қадар жиддий мақсадларга эгадир, деган қоида эътироф қилинса ҳам, моҳиятан ақл билан бурч бу воситачи нуқтани ахтариб топишдан ҳеч нарсага эриша олмайди, у билан алоқа ўрнатолмайди, бунга унинг табиий софликни сақлаши ҳам йўл қўймайди. Ва буларнинг барчаси бадиий ижодни илмий ўрганишга сазовор ҳодисага айлантира олмайди. Бу ерда сўз икки тарафлама хизмат ҳақида борадики, санъат анчайин юксак мақсадларга эга бўлиш билан бирга, бекорчилик ва беҳаёликка ҳам таъсир кўрсатиши, уларга мақсад эмас, балки восита бўлиб хизмат қилиши ҳам мумкин. Ниҳоят, ўзига хос бу воситанинг шаклига оид жиҳатлар ҳақида гап кетганда, унинг ҳамма вақт қандайдир қусури борлиги тасаввур этилади. Негаки, санъат ҳақиқатан ҳам ўзини жиддий мақсадларга сафарбар этиб, муҳим натижаларга эришадиган бўлса, буни фақат ҳақиқатга зид ҳолда амалга ошириши мумкин: бинобарин, санъат зоҳирий кўриниши билан мавжуддир. Бироқ кўпчилик ёлғон пировард ҳақиқат билан мақсадга эришиб бўлмаслики яхши билади. Муайян мақсадга эришишда ҳақиқатга зид ҳолат фақат жуда чекли доирада таъсир кўрсатишига қарамай, ишончли восита бўлаолмайди. Ҳолбуки, восита мақсаднинг табиатига мос бўлиши лозим; бинобарин, ҳақиқатни ташқи-зоҳирий кўриниш ва унга зидлик эмас, балки фақат ҳақиқат юзага чиқаради. Шу маънода, фан ҳам руҳнинг туб манфаатларини жонли воқелик ҳодисалари ва улар тўғрисидаги тасаввурларнинг ҳаққонийлиги асосида қараб чиқмоғи керак.

Шу муносабат билан санъат илмий ўрганишга арзимаёди, деган сохта тасаввур туғилиши мумкин, бинобарин, санъат ҳатто жиддий мақсадни кўзда тутмаган тақдирда ҳам табиатан уларга зид ёқимли машғулот бўлиб қолаверади. Хуллас, унинг ўйиндаги вазифаси ҳам жиддий воситачилик, соф хизмат адо этишдир, санъатнинг ҳаётий элементи ва кишиларга таъсирини эса инсон фойдаланадиган воситалар, яъни зоҳирий кўриниш ва ҳақиқатта зидлик таъмин этади.

Иккинчидан, санъатни тушуниш фалсафий фикрлаш учун мураккаблик туғдирмасда, ҳақиқий маънода илмий тадқиқот учун мавзу бўла олмайди. Негаки, санъатдаги гўзаллик ҳиссиёт, сезги, мушоҳада ва тасаввурга қаратилади; унинг соҳаси тафаккурниқдан бошқача, бадиий фаолият ва унинг маҳсулотларини илмий жиҳатдан ўрганиш эса билишнинг ўзгача воситалари бўлишини тақозо этади.

Давом этиб айтиш мумкинки, санъат гўзаллиги таъсирида туғиладиган завқ-шавқ ижодий эркинлик ва образлилик таъсирида юзага келади. Биз санъат асарлари яратиб ёки уларни мушоҳада қилиб, ўзимизни қандайдир маҳдудликдан фориғ этгандай бўламиз. Жиддий масъулият, нохуш фикрлар силсиласидан безиб, ҳориб-толган, бетоқат бўлган онларимизда ўзимизга бадиий образлардан ҳузур-ҳаловат, ҳаётий хушнудлик ахтарамиз; гоълар бошқарадиган соялар оламига зид ўлароқ мароқли, тўлақонли воқеликка мурожаат этгандек ҳис этамиз.

Ниҳоят, таъкидлаш керакки, бадиий асарлар асосида фантазиянинг эркин фаолияти туради, шунинг учун ўз тасаввурдаги образларни яратишда санъат ўзини табиатга нисбатан эркин ҳис қилади. Санъат табиий шакллар ранг-баранглигини жилопантирадиган ҳашаматдорликни ўзлаштириш билан чекланиб қолмайди, уларни янада теранлаштиради, ижодий фантазия воситаси билан чексизлик кашф этади. Шунинг учун тафаккур фантазия ранг-баранглиги ва унинг эркин асарлари қаршида қандайдир ўз жасоратини йўқотиб қўйгандай бўлади ва бу образларни конкретлаштириш, уларни энг умумий қоидалар исканжасига олиб кириб баҳолаш даъвосидан воз кечади.

Фараз қилинганидек, фан икки-чакир тафсилотлардан холи мавҳум фикрлаш шаклидир. Шунинг учун у, бир томондан, бадиий фаолият ва бадиий завқ манбаи ҳисобланмиш тасодифия ва мантиқсиз тасаввурларни истисно қилади. Бошқа

томондан, санъат тушунча билан воқеликни айри тутмайди, таъбир жоиз бўлса, қотиб қолган тушунчаларни руҳлантиради, сийқа мавҳумликни чинакам ҳаётий руҳ билан жонлантиради; шу маънода, санъатни биргина тафаккур тарафидан таҳлил қилиш ўзaro ривожланувчи усуллари инкор этиш ва тушунчани яна содда ва ҳаёлий мавҳумлик билан чулғаб олишга олиб келиши мумкин.

Яна айтиш мумкинки, фан моҳиятан қандайдир ўзига хос заруриятни ўрганеди. Эстетика эса табиат гўзаллигини эътибордан соқит қиладики, оқибатда, биз муайян самарага эришиш у ёқда турсин, балки янада кўпроқ заруриятдан узоқлашиб кетамиз. Негаки, "табиат" сўзи бизда зарурият ва қонуният, яъни илмий таҳлил билан боғлиқ муносабатлар ҳақида тасаввур туғдиради. Табиат билан умуман руҳ, хусусан, фантазия муқояса қилинганда, бу ерда ҳеч қандай қонун йўқлигининг мантиқсизлиги, бошқача айтганда, ҳар қандай илмий асосдан оғиш юз беришини айтиб ўтиш лозим.

Бинобарин, санъат бу – муносабатларнинг барчасида фандан фойдаланишнинг кўлай йўли бўла олмайди, балки ўз манбаи, шу билан бирга, таъсирчанлиги ва йўналиши билан ундан фарқ қилади. Шунга кўра, бадий ижод тафаккур томонидан ўзининг бошқарилишига монелик қилади ва, айтиш мумкинки, ҳақиқий маънода бу предмет илмий таҳлил талабига жавоб беролмайди.

Бадий ижодни илмий изоҳлашдаги бундай (шунга ўхшаш яна бошқа) ҳардамхаёллик асосан кадимгилар, айниқса, французларнинг асарларида акс этган гўзаллик ва санъат ҳақидаги анчайин ривож топган одатий тасаввур, қараш ва ақидаларга бориб тақалади. Бу асарларда келтирилган фактлар қисман ҳақиқат бўлиб, билдирилган мулоҳазалар бир қараганда чинга ўхшаб кетади. Дейлик, ҳамма жойда гўзаллик ҳодисалари кенг тарқалганидек, гўзаллик ранг-баранг шаклларда намоён бўлиши ҳам ҳақиқатдир. Исталса, бу ҳодисадан инсон табиатида муштарак гўзаллик инстинкти мавжуд эканлиги ҳақида, исталса, ҳамма учун умумий гўзаллик ва дид қонунлари мавжуд эмас, деган хулоса чиқариш мумкин, демак, гўзаллик тўғрисидаги ранг-баранг тасаввурлар хусусий характерга эгадир.

Биз умумий мулоҳазалардан мавзуга ўтишдан олдин бу соҳадаги танқидий фикр ва шубҳалар ҳақидаги дастлабки тасаввурларни қисқача баён этишимиз лозим.

Авваламбор, бадий ижод илмий таҳлилга арзийдими, деган масалага эътибор қаратайлик. Маълумки, санъат асарларидан кўнгул очиш воситаси сифатида ҳам, эрмак ва овунчоқ манбаи сифатида ҳам фойдаланиш мумкин, у инсон муҳитини безаши, ҳаётнинг зоҳирий кўринишларини жозибалаштириши ва предметларга кўрк бериб, уларни бошқалардан айри тасвирлаши ҳам мумкин. Ҳақиқатан ҳам санъат бу йўналишда нозркин ва номустақил, ёрдамчи ижодий неъмат саналади. Ҳолбуки, биз санъатни мақсад тарафдан ҳам, уни юзага чиқарувчи воситалар жиҳатидан ҳам эркин бўлиши тарафдоримиз! Ўзга мақсадлар рўёбга чиқишига дастёрлик қилиш нафақат санъат, балки тафаккурга ҳам хос хусусиятдир. Фан ҳам тасодифий омил тариқасида ақл дастёрлигидан тор ва чекли мақсадларга эргашишда фойдаланиши мумкин ва унга бунӣ ўзи эмас, балки бошқа предметлар, бошқа вазиятлар тайин этади. Бироқ ҳур ва мустақил фикр бундай тобеликдан қутила бориб, ўз эркинлиги соҳасида ҳақиқатга эришиши, уни ўз шахсий мақсад-муддаолари салоҳияти билан бойитиши мумкин.

Бадий ижод бундай эркинлик туфайли илк бора ҳақиқий санъатга айланади, дин ва фалсафа билан бирга олий вазифани адо этади ва шу йўл билан илоҳийлик, теран инсоний манфаатдорлик ва руҳнинг кенг қамровли ҳақиқатини англаш усулларидан бирига айланади. Халқлар бадий ижод асарларида ўзларининг сермазмун ботиний мушоҳада ва тасаввурларини мерос қилиб қолдирилган, шунинг учун кўпинча санъат улар доғишмандлиги ва тақводорлигини тушунишда калит, баъзи халқларда чинакамига ягона калит бўлиб хизмат қилади. Санъатнинг бу вазифаси уни дин ва фалсафа билан яқинлаштиради, бироқ унинг ўзига хослиги шундаки, у, ҳатто, энг улугвор предметларни ҳам табиат ва унинг намоён бўлиши, сезги ва кечинмаларга хос ҳиссий шаклда гавдалантиради. Файриҳиссий олам қаърига теран кириб борувчи тафаккур эса, авваламбор, уни қандайдир нариги дунё тариқасида содда онг ва сезгиларга қарама-қарши кўяди; бундай ҳиссий воқелик ва чекли дунёга тобеликдан фикрлашга даъваткор билишнинг эркинлиги халос бўлади. Лекин руҳ тадрижий ривожланиш давомида бу дунёдан узилиши, бу жароҳатни ўзида сақлаб қолади ва ўзи даволайди; тафаккурнинг табиат ва чекли воқеликни соф тушунувчи чексиз эркинлиги орқали ташқи, бошланғич ўрта бўгин тариқасида ҳиссий воқеаларни муросага келтирувчи санъат асарини вужудга келтиради.

Энди санъат стихияси қандайдир арзимас, ўзида зоҳирий кўриниш ва ҳақиқатга зид ҳолатни гавдалантиради, деган эътирофга келганда, айтиш мумкинки, зоҳирий кўриниш мавжуд бўлишга ҳақсиз бўлганида, бу даъво ўзини оқлаши мумкин эди. Бироқ зоҳирий кўриниш моҳият учун ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳақиқат зоҳирий

тус олмаса, кимгадир, ўзи учун, умуман, руҳ учун заруриятга айланмаса, табиийки, мавжуд бўлмайди. Бу ерда таъна-қудурат предметини умуман зоҳирийлик эмас, балки санъатга ботиний мазмунни очишга восита бўлгучи воқеий кўринишнинг ўзига хослиги ташкил этади.

Биз санъат намуналарини яратишда унга воситачи кўринишни ҳақиқатга тесқари ҳолат деб ҳисобласак, санъат асарларини фақат ташқи олам ва унинг моддийлиги, шунингдек, оламни бевосита сезиш, яъни уни ботиний ҳис этиш билан қиёсласак, қандайдир маънода бу даъво тўғри бўлиши мумкин. Реаллик билан ҳақиқат эмпирик ҳаётимизда етишмагандек, санъатга зид бу икки оламни воқелик, реаллик ва ҳақиқат деб аташга одатланиб қолганмиз. Эмпирик борлиқнинг бу ботиний ва зоҳирий соҳаси ҳақиқий воқелик олами эмас, балки санъатга нисбатан юзаки кўриниш касб этиши ва жиддий маънода ҳақиқатга зид бўлиши мумкин. Биз сезги ва ташқи предметларнинг фақат нариги оламга алоқадорлиги туфайли бевосита ҳақиқий воқеликни ўзлаштириб оламиз. Негаки, ўзида ва ўзи учун моҳият, табиат ва руҳнинг субстанционал ибтидоси ҳақиқий воқелиқдир. Биз, барибир, кўзга ташланиб турган мавжудликни борлиқнинг шакли сифатида эътироф этганда ҳам, у борлиқда ўзи ва ўзи учун моҳият, демак, чин ҳақиқат саналади.

Бу умумқучлар салтанати эса санъатда акс этади ва юзага чиқади. Тўғри, моҳият кундалик ботиний ва зоҳирий оламда ҳам намоён бўлади. Афсуски, бу ерда у ҳиссий стихия ва ҳолат, воқеа, характер ва бошқаларнинг мантиқсизлиги оқибатида бузилган бетартиб тасодифий кўринишга айланади. Санъат воқеаларнинг ҳақиқий мазмунини тизгинсиз ўзгарувчан оламнинг зоҳирийлиги ва ҳақиқатга зидлигидан халос қилади, уларни олий руҳ воқелигидан огоҳ этади. Шундай қилиб, санъатнинг нафақат соф зоҳирий, шу билан бирга, оддий воқелиқдан устувор реаллик ва ҳақиқатни ифода этишини эътироф этишга тўғри келади.

Санъатда тасвирланган нарсалар историография учун ҳақиқатдек туюлган тафсилотлар билан қиёс қилинганда ҳам қандайдир ҳақиқатга зид зуҳурланиш деб атамаслиги лозим. Историография ҳам бевосита ўз элементлари тасвирий жиҳати билан эмас, балки уларнинг маънавий кўринишга асосланиб иш кўради. Бундан ташқари, унинг мазмуни воқелиқдаги турли-туман тасодифлар, индивидуалликнинг ранг-баранг хусусиятлари таъсиридан холи бўлмайди, бадий асарлар эса тарихда абадий ҳукмрон кучларнинг ҳиссий мавжудлиги, соф зоҳирий кўринишини кўшимча омилларсиз ҳам бевосита акс эттиради.

Агар бадий образлар деб аталган усул фалсафий фикр, диний ва ахлоқий принципларга нисбатан ҳақиқатга зид бўлса, бу нарса шу маънода тўғрики, шакл ҳақиқий реалликни мазмуннинг фикрий ифодаси тарзида намоён этади. Бироқ историографиядаги зоҳирий жиҳат билан санъатдаги бевосита зоҳирий кўринишнинг ҳиссийлиги ўзаро қиёс қилинганда, санъат шундай афзалликка эгаки, у бизни зоҳирийликдан четга олиб чиқади, уни тасаввурларимиз предмети бўлган маънавийликка боғлаб гавдалантиради. Аксинча, табиий воқеалар ўзини сохта эмас, балки ҳақиқат ва чинга йўяди, аслида, ҳақиқатни бевосита ҳиссийлик ниқоби остида кўздан яширади. Табиатнинг дағал кўриниши ва кундалик ҳаёт санъат асарига нисбатан руҳнинг идеяга сингишини мураккаблаштиради.

Бироқ биз санъатга юксак баҳо берганда шунини унутмаслигимиз керакки, у руҳан ҳақиқий мақсадларни билишда на шаклан, на мазмунан олий ва ягона усул эмасдир. Санъат эса муайян мазмун билан шаклан чегаралангандир. Ҳақиқатнинг фақат муайян доираси ва муайян даражасигина бадий асар шаклида гавдаланади. Ҳақиқат санъат мазмунига айланиши учун ўзида ҳиссий шаклга ўтишнинг адекват имкониятларига эга бўлиши лозим. Масалан, юнон худолари шундай ҳақиқатни ифодалаб келган. Бунга зид ўлароқ, ҳақиқатни теранроқ тушуниш мавжуд бўлиб, у ҳиссий материалга муносабат ва уни ифодалашда ҳиссийликка мувофиқ ва хайрихоҳ бўлмайди. Масалан, ҳақиқатни христианча тушуниш шундай хусусиятга эга; абсолют руҳни англашнинг олий шакли бўлган санъат замонамиз руҳи, аниқроғи, динимиз руҳи ва ақлий маданиятимиз даражасидан анча юксакроқ даражага эришди. Энди бадий ижоднинг ўзига хослиги ва унинг маҳсулотлари бизнинг олий эҳтиёжимизни тўла қондириш учун кўп нарса беролмай қолди. Биз санъат асарларини илоҳийлаштириш, илоҳга сифингандек уларга топиниш замонларини ортда қолдирдик. Эндиликда асарлар бахш этувчи таъсир андишалироқ бўлиб қолди: улар уйғотувчи ҳиссий ва фикрлар бошқа манбалар асосида теран текшириш ва исботланишни талаб қила бошлади. Тафаккур билан рефлексия бадий ижоддан анча илгарилаб кетди. Кимки, бундай ачиниш ва койинишдан қониқса, буни замона бузилишидан нишона деб аташи ва уни санъатдаги жиддий талаблар, унинг завқ-шавқидан ҳайиқувчи эҳтирос ва шахсиятпарастликнинг авж олишига йўйиши ҳам мумкин. У бунинг учун давримизнинг арзимас руҳий

манфаатларга бүйсунувчи, улардан кутилиш ва санъатнинг юксак мақсадга эришувига тўсқинлик қилувчи оғир шарт-шароитларини, фуқаровий ва сиёсий ҳаётнинг чалқаш ҳолатларини айблаши мумкин. Унинг фикрича, инсон ақли бундай вазиятда оғир шарт-шароит, ҳаётнинг кундалик арзимас талабларига дастёрлик қилади; интеллект амалий мақсад ва манфаатларга бүйсуниб қолмай, васвасига тушади, ўз хоҳиши билан бутунлай ҳузур-ҳаловатсиз саҳрога равона бўлади.

Қандайлигидан қатъи назар, санъат энди қадимдан ундан ахтариб келинган ва фақат ундан топиш мумкин бўлган маънавий қониқишдан узоқлашади. Ваҳоланки, бундай қониқиш диннинг санъат билан узвий алоқадорлиги орқали юзага чиққан эди. Юнон санъатининг ажойиб кунлари ва сўнги ўрта асрнинг олтин даври ўтиб кетди. Бизнинг рефлексияга асосланган бугунги маданиятимиз нафақат эркинлик, шу билан бирга, ҳукмлар соҳасида ҳам шу нуқтаи назарни қўллаб-қувватлайди, айрим фикр ва хатти-ҳаракатларимизни қатъий назорат остига олади. Умумий тартиб, қонун, мажбурият, қоида ва максималар бизнинг хулқ-атворимиз мазмунини белгилаш ва кундалик ҳаётимизда раҳнамолик қилишга чоғланди. Бадиий ижод ва санъатга қизиқиш эса қонун ва максималардан умумийликни эмас, балки фантазиядан руҳий кайфият ва эмоцияларга монандликни, конкрет ҳиссий ҳодисалар яхлитлиги умумийлиги билан ақл-идроқдан ҳаётийликни талаб эта бошлади.

Шу боис давримизнинг умумий ҳолати санъат учун қулай эмас. Рефлексиянинг атрофни қуршаган шовқин-суронлари, санъат тўғрисида мантикий ҳукм чиқаришнинг умумий одатларига шунчаки санъаткорнинг ўзи эмас, балки давримизнинг бутун санъати ҳам гирифтор бўлди, ҳолбуки, санъаткор шундай фикрларга мойил оламда, ирода кучи ва қарорлар орқали барча нарса-ҳодисалар моҳиятини мантиқан белгилаб олишга йўл қўймовчи муносабатлар бағрида яшайди, нанки, бунда йўқотилганлар ўрнини махсус тарбия бериш билан тўлдириш, сунъий яққаланиш билан эса ҳаёт шароитларидан узоқлашишга эришиб бўлмайди.

Бу муносабатларнинг барчасида санъат ўзининг юксак имкониятлари билан биз учун қандайдир ўтмишга маҳҳум этилгандай бўлди. У биз учун ҳақиқат маъносидаги чин ва ҳаётий белгиларидан маҳҳум бўлиб, олдинги мавқеини ҳимоя қилолмай қолди, юксаклигини йўқотди, энг муҳими, энди бутунлай соф тасаввурларимиз оламига ўтиб кетди. Биз бадиий асар мазмуни, унинг тасвирий воситалари, бу икки жиҳатнинг ўзаро мувофиқ-номувофиқлигини тафаккур ҳукмидан ўтказганимизда, энди нафақат мамнунлик, шу билан бирга, бевосита баҳолаш талаблари ҳам юзага келганлигини ҳис этдик. Шунинг учун бизнинг давримизда санъат тўғрисида фанни яратиш санъат катта маънавий қониқиш берган ўтмиш замонларга қараганда ҳам долзарб бўлиб қолди. Ҳолбуки, у бизни мантиқан бадиий ижодни жонлантириш эмас, балки санъатнинг моҳиятини илмий ўрганишга даъват этиши лозим эди.

Биз бундай тақлифни қўллаб-қувватлашимиз биланоқ қаршимизда юқоридаги шубҳалар пайдо бўлади. Санъатнинг умуман фалсафий рефлексия предметига мувофиқ келиши эътироф этилган тақдирда ҳам уни илмий жиҳатдан системали ўрганишнинг маъно-мазмун борми, деган фикр туғилади. Бундай эътироз биринчи галда фалсафий таҳлил ноилмий бўлиши ҳам мумкин, деган юзак тасаввурни ҳосил қилади. Шу боис фалсафа ва мавҳум фикрлаш ҳақида бошқаларнинг тасаввурлари қанақалигидан қатъи назар, мен мавҳум фикрлаш илмийликдан мутлақ ажралмасдир, деган фикрни эътироф қиламан. Бинобарин, фалсафа предметни нафақат субъектив эҳтиёж, ташқи тартиб, тасниф, балки зарурият томонидан ҳам қараб чиқиши, ички табиий моҳиятига мувофиқ ёритиши ва асослаши зарур. Ҳолбуки, бу – ҳар қандай тадқиқотнинг илмий хусусиятидир. Бироқ модомики, предметнинг мантикий-метафизик табиатида унинг объектив зарурияти гавдаланар экан, санъатни бошқаларга нисбатан ҳолисона ўрганишда илмий талабчанликдан бироз чекинши мумкин, ҳатто бу муайян маънода зарур ҳамдир. Негаки, санъатда баъзи жиҳатлар фақат мазмунга, бошқалари унинг материали ва воқелигига тегишли бўлади, оқибатда санъат тасодифлар билан ўзаро боғланиб кетади. Шунинг учун биз санъатнинг ички ривож ва ифодавий воситаларига заруриятни қўллаш масаласини кўтаришимиз лозим.

Энди бадиий асарлар илмий ёритиш талабига дош бермайди, деган эътирозларга келганда, айтиш мумкинки, бу мулоҳазалар ўта ранг-баранг фантазия ва кайфиятга асосланган манбалардан келиб чиққан, ҳозирчага уларнинг ҳиссиёт ва ҳаёлга таъсири барҳам топган эмас. Бунинг боиси шуки, гўзаллик санъатда тафаккурга бутунлай зид шаклда намоён бўлади, модомики, фикр ўз йўналишига эга экан, санъат бу шаклни бузишга қаратилади. Тушунчалар орқали билиш тасаввурлар ташқи реалликни, ҳаётни, табиат ва руҳни бузиб кўрсатади ва йўққа чиқаради, деган фикрга бориб тақалади, тафаккур ёрдамида бизни тушунчаларга мос реалликка яқинлаштириш ўрнига ундан узоқлаштиради. Инсон бундай мақсадларга эришишда ҳаётий камолот

ифодаси бўлмиш тафаккурдан биров чекиниши ҳам мумкин. Ҳозирча бу ҳақда фикр билдириш мавриди эмас, шунинг учун бу танглик ёки бошқача айтганда, мумкин қадар бу имкониятсизлик, номувофиқликни бартараф этиш билан боғлиқ нуқтаи назарларни кўрсатиб ўтиш лозим.

Авваламбор, руҳнинг ўз-ўзини гавдалантириши, соҳиблиги, ўзи тўғрисида ва ундан келиб чиқиб, ҳамма нарса тўғрисида фикр юритувчи онг борасида биз билан ҳамфикр бўлиш мумкин. Негаки, моҳиятан тафаккур руҳнинг энг асл ифодасидир. Руҳ ҳақиқатда ўзи фикрловчи онг ва ўз ижодкорлиги орқали рўёбга чиқса, моҳиятан эркинлик ва ихтиёрийликка эга бўлади. Санъат ва унинг асари руҳнинг ижоди ва маҳсули экан, бадий тасвир ҳиссий маълумотларни илоҳийлаштириб, ҳиссий зухурланишни ўз ичига олган тақдирда ҳам, барибир, маънавий фазилатини тарқ этмайди. Шу маънода илоҳийлаштирилган ташқи табиатга нисбатан бадий асарлардаги руҳ ва унинг тафаккурига санъат яқин туради.

Санъат намуналари тафаккур ва тушунчалар тарзида гавдаланмас-да, тушунчанинг ўз-ўзича ривож топиши, унга ёт ҳиссий соҳага ўтиши, фикрловчи руҳнинг куч-қудрати унинг фақат ўз шакли, тафаккур орқали фаҳмлаш тарзида юз бермайди. Шу билан бирга, фикрловчи руҳ ўзини тафаккурда ҳам, ҳиссиёт ва ҳиссийликда ҳам ташқи ва бегоналашган ҳолда фаҳмлайди, ўз ҳолига қайтади, ўзини бошқа шаклда намоён қилади. Фикрловчи руҳ бошқача кўринишда гавдаланганда, ўзини ўзгартирмайди, унутмайди, ўзидан воз кечмайди; ҳолбуки, у ўзини бошқалардан фарқлай олмаган заиф эмас, балки ўзлиги, ўз зиддини таний оладиган кучдир. Негаки, тушунча алоҳидаликни бошқа шаклда ифодаловчи умумийликдир. У бегоналашувни яна қайта бартараф этувчи, тадрижий ҳаракатини таъминловчи қобил куч ва фаолиятдир.

Шундай қилиб, фикрловчи тафаккур бадий асарда ўз тушунчалари билан ўз-ўзидан бегоналашади ва руҳ асарни илмий ўрганиш предметиға айлантирган тақдирда ҳам ўз эҳтиёжини қондира олади. Модомики, тафаккур руҳнинг моҳият ва тушунчаси экан, фикран бутунлай уни ўз фаолияти маҳсулиға айлантирганда тўла қониқиш ҳосил қилади, ўзлаштиради. Санъат эса, кейинроқ буни кўрамиз, руҳнинг олий шакли бўлмас-да, фақат фан соҳасида ҳақиқий исботини топиши мумкин.

Санъатда ҳам фалсафий таҳлилдан четда турувчи шундай тартибсиз жиҳатлар йўқ эмас. Юқорида биз санъатнинг ҳақиқий вазифаси руҳнинг олий манфаатларини англашдан иборат эканлигини кўрсатиб ўтдик. Шундай экан, бадий ижод мазмуни ҳақида сўз борганда, ўта тийиқсиз фантазияға берилмаслик лозим, санъатда шакл ва образ қанча ранг-баранг ва битмас-туганмас бўлиб кўринмасин, бу маънавий мақсадлар унинг мазмуни асосини ташкил қилади. Бу нарса шаклларға ҳам тегишли бўлиб, улар ҳам мутлақ эркин эмасдир. Ҳар қандай шакл яратиш тури мақсадни ифодалаш ва гавдалантириш, идрок этишға қодир эмас, бироқ мазмун муайян шаклни ўзи белгилаб олмоғи лозим.

Биз шу нуқтаи назардан туриб, фикран сон-саноксиз бадий асарлар ва бадий шаклларға ёндашишимиз мумкин.

Шундай қилиб, бу ерда фанмимиз мазмунини мақсадға мувофиқ тавсифлашда чегараланишға жазм этдик ва санъат фалсафий таҳлил предмети бўлишға арзиганидек, фалсафий тадқиқот ҳам санъатнинг моҳиятини тушунишға ҳақли эканлигиға ишонч ҳосил қилдик.

Рус тилидан Маҳмуд АБДУЛЛАЕВ таржимаси

Давоми келгуси сонларда

АНДИЖОН ЁШЛАРИ ИЖОДИДАН

Юртим тонги

Ой уйқуга кетаётган чоғ,
Шабнам томар гул ёногидан.
Ялтизлар хуш атрини сочиб,
Сув ичади бахт булогидан.

Осмон узра ишқ кўпригидай
Саф тортади рангин камалак.
Булут парда кўёш юзига,
Мажнунтоллар – қирққокил малак.

Тонг борлиқдан бизларга тўхфа,
Оқ орзулар жўш урган бўстон.
Само сенинг пойингга зина,
Жаннатимсан, хур Ўзбекистон!

Юлдузлар

Қора тулпор миниб юлдузлар
Кенг оламни ёритар тунда.
Оймоманинг аласин тинглаб,
Кўк бағрида ухлайди кунда.

Бир-бирининг қўлидан тутиб,
Тизилишар мисоли маржон.
Кенг осмоннинг тун либосида
Рақс тушиб, қувнашар шодон.

Акси тушиб зилол сувларга,
Кулимсираб зиё таратар.
Кўкдагидек, сўнг, заминда ҳам
Мўъжизавий олам яратар.

**Ойдиной
АБДУМУТАЛИБОВА**

1996 йилда туғилган.
Андижон туманидаги
педагогика ва
ижтимоий-иқтисодийёт
коллежи талабаси. 2012
йилда “Кўклам ифори”
номли илк китоби нашр
этилган.

Гүзалои АБДУЛЛАЕВА

**Гүзалои
АБДУЛЛАЕВА**

1997 йил туғилган.
Ҳозирда АДУ қошидаги
2-сонли академик
лицейнинг 1-босқич
талабаси.

**Абдурақим
АБДИЕВ**

1994 йилда туғилган.
2013 йилда “Истеъдод
мактаби” Республика
ёш ижодкорлари
семинарида иштирок
этган.

Бахт

Севинчимдан улғайган бир қуш,
Қўниб олган хаёл боғимга.
Юрак гўё кўрайпти туш,
Нураётган армон тоғида.

Қулаб тушар юрагим бирдан,
Уйқусидан кетар уйғониб,
Тухфаларни кутар тақдирдан,
Ишончларинг меҳрига қониб.

Қўлим турар шодлик бўйнида,
Нафосатдан бунёд тилагим.
Муъжизакор бахтнинг қўйнида,
Қизгалдоқдай алвон юрагим.

Тун

Она ерга тиз чўкди оқшом,
Табиатнинг қўшиғи тинди.
Ёруғликнинг учқур отини
Тортиб олиб, сукунат минди.

Чопқир сукут борар йўлида,
Ул қуёшга санчгайдир тишин.
Алвон рангли шафақлар ила
Зулмат ичра бошлади ишин.

Қирмиз рангли само бағрида
Ёзду сочди тилларанг учқун.
Зарбалардан қолган қутулиб
Оймомахон юлдузлар учун.

Тун кетар чоғ замин бағридан
Сукут ўзин олиб қочади.
Шабнамдай пок – умидни олиб,
Оппоқ тонлар бағрин очади.

Абдурақим АБДИЕВ

Рашик

Атиргулга бўсанг этибсан тухфа,
Балки у ҳам ўзини англолмай қолган.
Лекин бир нарсага йўқ энди шубҳа,
Гуллар гулобини лабингдан олган.

Лола ҳам лабингдан олиб рангини
Қирнинг кафти узра ёймоқда гунча.
Хусн бобида ой ҳам тенгини
Тополмаган сен туғилгунча.

Қани, мен ҳам бир шабнам бўлиб
Кипригингда беланчак учсам.
Ё атиргулдай меҳрингга қониб
Лабинг қирзоғидан тўйиб бол ичсам.

Аммо, бўсанг мен учун ортмас
Каталагу бойчечаклардан.

*Атиргулга қилсам-да ҳавас,
Қизгонаман капалақлардан.*

Сухбат

*Телефон... Чақирув... Титрайди юрак...
Ичимда изғийди минг битта савол.
Эринибгина жавоб берасан,
Кўнгирогим келгандир малол.*

*Бўғзимда қотади сўзларим,
Эзгилайди оғир юк мени.
Бефарқнамо сўзлайсан гулим
Ва босасан қизил тугмани.*

*Мен қоламан, хаёллар тўзгин,
Жонимни чимчилар беомон.
Гўшақдаги узиқ овозлар
Умидимни узар батамом.*

*Лек, кутаман, бўлмайман таслим,
Сўзлашамиз ҳали кўп узоқ.
Юрагиннинг рақамларига
Юрагимдан қилиб кўнгироқ.*

Баҳор тонги

*Ойдин кеча... Юлдузлар ёвқур,
Соғинчларга берилар ургу,
Ишқ нафаси уфурар дилда,
Қайтиб келар қадрдон туйғу.*

*Мени яна ўй чулғаб олар,
Тонг хабарин келади билгим.
Хув, осмонга туташиб кетган
Бардош билан келади кулгим.*

*Ёруғ йўлга ташналик билан
Уйғотаман куннинг бонгини.
Куртакларда жунбиш жсаранги
Кўзин очар баҳор тонгини.*

Тераклар

*Отам эккан таниш тераклар
Акамдайин бўлибсиз ўктам.
Кўрк бағишлаб турибди сизга
Кўздан ҳадя, олтин япроқ ҳам.*

*Еттигами ё саккизтами
Айтинг, неча бўлди ёшингиз.
Мен ўшаман, танияпсизми,
Челакчада сув ташиган қиз.*

*Миттигина новдалар билан
Анҳор сувин келяпти ичгим.
Куляпти бўйларингизда
Менинг ўша шўх болалигим.*

**Эъзоа
ОБИДЖОНОВА**

*1997 йилда туғилган.
Марҳамат қишлоқ ва
сув хўжалик касб-хунар
коллежи талабаси.*

Зулҳумор ОРИФЖОНОВА

Қишлоғим

**Зулҳумор
ОРИФЖОНОВА**

1997 йилда туғилган.
Марҳамат қишлоқ ва
сув хўжалиги касб-хунар
коллежи талабаси.

Ернинг қулғичида яшнаган гўё
Қишлоғим, қуёшга яқиндир ўзи.
Обод кўчасининг юзини силар
Кун таширф буюрмай, тонгининг ҳур қизи.

Тунда, тоғ қўйнида марварид каби
Порлайди одамлар меҳр чирози,
Қишлоғим ҳавоси ёқиб юлдузлар
Ердан пана топган бу кеча чоғи.

Самимийлик, ўлкам одамларидан
Андоза олмақлик этади талаб.
“Қишлоғим нечоғлиқ сулувсан бугун!”¹
Ва сени соддалик олган кучоқлаб.

Деҳқон

Дала-даштга қуёш кокилин
Ёйиб қўйган айни бир дамда,
Ташна гиёҳ жсонига ҳузур
Бағишлашини қилмайсан қанда.

Кўкда булут кўринмаса ҳам
Юзларингда ёмғир томчиси.
Бугдойзорда босган изингдан
Келар халқнинг нонини исси.

Қуёш бирга қўлингдан тутиб,
Уйга қайтар, қузатар осмон.
Кетмонингда халқнинг ризқини
Кўтаргувчи инсонсан – деҳқон.

Нурилло ТЎХТАСИНОВ

**Нурилло
ТЎХТАСИНОВ**

1995 йилда туғилган.
Андижон ижтимоий
иқтисодиёт ва
педагогика коллежи
талабаси.

Осмонингда меҳр бор сенинг

Истиқлолни кутиб ўтган дамларинг,
Ичингга ютилган кўзёши, гамларинг,
Энди қайтмас, ўша дард, аламларинг,
Юртим, осмонингда меҳр бор сенинг,
Азиз тупрогингда сеҳр бор сенинг!

Тўмарис момонинг жасорати ёд,
Жалолиддин руҳи бўлди бугун шод,
Улуғларим номи дилда барҳаёт,
Юртим, осмонингда меҳр бор сенинг,
Азиз тупрогингда сеҳр бор сенинг!

Мустақкам бу элда тинчлик гуллайдир,
Камолингдан диллар шуқур қилгайдир,
Шу ёруғ кунларинг бахтим бўлгайдир,
Юртим, осмонингда меҳр бор сенинг,
Азиз тупрогингда сеҳр бор сенинг!

¹ Миртемир сатри.

Бахтли кунлар

Кўксингни тўлдириб мавжланар тугро,
Жамоли бошқача бугун гулларнинг.
Ўзи насиб этди ёруғ истиқбол,
Яратди нолангдан бахтли кунларни.

Бу кун қувончининг қадамларидан
Райҳон, чечакларинг таратар ифор.
Чугурлашар қушлар одатларича
Қуёш соча бошлар севинчдан шарор.

Булутлар тобора покликка чўмар,
Боларилар айтар шодлик ялласин.
Дарахтларинг аёл самони ўпар,
Бағрингда қуйланар тинчлик алласи.

Гуллола ТОҒАЕВА**Хаёл**

Армонларни сизга қолдириб,
Узоқларга кетгим келяпти.
Уфқнинг алвон тизгинларига,
Қуёш бўлиб ботгим келяпти.

Оқ теракка осилган ойнинг
Шуъласига айланиб олиб,
Кўнглингнининг қошонасини
Туб-тубига етгим келяпти.

Айтмагандим, севаман деб ҳеч,
Энди эса, сойдайн тошиб,
Дилим тўлиб ишиқ шаробига,
Севаман деб айтгим келяпти.

Мендан сира бўлмангиз ҳайрон:
Гоҳи жимман, гоҳида бийрон.
Дилгинамга не бўлди шу он:
Гоҳ кетиб, гоҳ қайтгим келяпти.

Севги туги

Қизгалдоқ қонига тўймайди ҳеч уфқ,
Қуёшнинг қўлида ярақлар шамшир.
Тун чўқар, титрайди бечора юрак,
Ойнинг қумуштола дорига асир.

Ҳайратли кўзимда юлдузлар акси,
Хаёллар тизгини шамол қўлида.
Қовжсираб боряпман, кун ўтган сайин
Саркаш саксовулдай ҳижрон чўлида.

Нафасимдан ёниб кетяпти боғлар,
Чечаклар тиконга айланаверар.
Кеча юзларимдан ўпганди қуёш,
Бугун ёмғир уни савалайверар.

Қуёшнинг қўлида ярақлар шамшир,

Гуллола ТОҒАЕВА

1988 йилда туғилган.
Андижон Давлат
университетининг
филология
факультетини
тамомлаган. Айни
пайтда, Қўрғонтепа
туманидаги
умумтаълим
мактабда ўзбек
тили ва адабиёти
ўқитувчиси.

Қизгалдоқ қонига тўймайди ҳеч уфқ,
Севгини қоралаб боряпти тақдир,
Лек, мен унга атаб кўтараман туг.

Ойбарчин ХУДОЙБЕРДИЕВА

Ватан ишқи

Ойбарчин ХУДОЙБЕРДИЕВА

1994 йилда туғилган.
Ҳозирда Андижон
Давлат университети
қошидаги 5-сонли
академик лицейнинг
3-босқич талабаси.

Кўнглимнинг саҳнида гулгун гиёҳ бор,
Онамнинг исидай тансиқдир бўйи.
Кеча сени сотган, бугун сенга зор,
Сени ардоқлайин, мен, умрим бўйи!

Гиёҳнинг асоси меҳрдан барпо,
Уруғи онамнинг меҳри-ла кирган.
Шу кундан кўнглимда буюк ишқ пайдо,
Сени отамдайин севаман, Ватан!

Юрмайман биргина тупрогинг ўпиб,
Керакми, фидодир бу жоним ва тан.
Меҳр гиёҳингни асраб-авайлаб,
Ҳали минг корингга ярайман, Ватан!

Кўллари қадоғу дили оқ элим,
Зурёдинг ҳеч кимдан кам бўлмагай ҳеч.
Дардингни олай деб узатдим кўлим,
Ғамнок дил туғунинг бугун менга еч!

Кўрқма, эгиб қўймас дардинг жуссамни,
Маним шу елкамда тоғдай шижоат.
Имконим борича кўшай ҳиссамни,
Юракда жўшади олий муҳаббат!

Кўкламга хат

Зериктирди аёз ҳавоси,
Қиш эмаскан унчалар кўркам.
Эшитдингми, соғинч навосин,
Мен йўлингга муштоқман, кўклам?!

Оёғимдан чалар сирпанчиқ,
Балки шундан сўзларим аччиқ.
Баҳор, сени кутаман ҳар он,
Гул кўтариб келасан қачон?!

Кўк либосинг кий энди, ҳаёт,
Бойчечакка очгин багрингни.
Муз багрини этиблар барбод,
Суюклигим, бахш эт тафтингни!

Маним сабрим тугамасидан
Келгин, фақат, кечикма зинҳор!
Меҳрим музга айланмасидан
Юрагимда гуллагин баҳор!

Мулоҳаза. Муҳокама. Мунозара

БУГУН ЭРТАК КЕРАКМИ?

*Эсимда ўша дамлар –
Ўзи учар гиламлар,
Тоҳир-Зухра, Ёрилтош,
Ойни уялтирган қош...*

Ҳамид ОЛИМЖОН

Бундай кескин савол кўпчиликка эриш туюлиши мумкин, албатта. Лекин шундай саволни кўндаланг қўйиш пайти келган аллақачон. Мутахассис олимлар, яъни фольклоршунослар ушбу саволга: “Эртақ – ҳамиша керак!” дея жавоб беришлари турган гап. Бироқ масаланинг иккинчи томони: “Эртақларнинг ўзи ҳақиқатга айланиб бораётган ҳозирги шиддатли тараққиёт даврида эски эртақларга нима зарурат бор?” дея эътироз билдирадиганлар ҳам озмунча эмас.

Камина эса бу ўринда болалар учун эртақ-дostonлар ва насрий эртақлар ёзувчи бир ижодкор сифатида ўз фикр-мулоҳазаларимни билдирмоқчиман, холос. Узил-кесил хулоса чиқариш ниятидан йироқман, зеро, бу – мутахассисларнинг вазифаси.

Ҳаммамиз болагимизда ўзбек халқ эртақларини тинглаб ва ўқиб улғайганимиз, жаҳон халқ эртақлари билан танишганимиз. Дунёқарашимиз шаклланишида уларнинг хизмати улкан бўлгани инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқат. Аммо ҳозирги ёшларга қараб ҳайрон бўламиз – болалар нега эртақ ўқимай қўйишди? Нима, яхши эртақ китоблар камми? Йўқ, етарлича босилиб турибди. У ҳолда, гап нимада бўлиши мумкин?

Шу масалада кўпчилик билдирган даслабки фикр шуки, ҳозирги шиддаткор даврнинг боласига эртақ тинглаб ёки ўқиб ўтириш учун қизиқиш, сабр-тоқат, қунт, вақт етишмайди. Бу мулоҳазада жон бор, албатта. Келинг, уни атрофлича кўриб чиқишга бир уриниб кўрайлик.

Ақлини танигандан бери самолётда бемалол учиб юрадиган болага учар гиламнинг нима қизиғи бор? Телевизор турганида ойнаижаҳон ҳақидаги эртақка на ҳожат? Интернет тармоғига уланиш орқали исталган фильм, тасвир, маълумотни компьютерга, қўл телефонига юклаб олиш имкони эса, ҳатто Аловиддиннинг дўсти – сеҳрли чирокнинг кули бўлган Жинда ҳам йўқ эди.

Мана шундай бой ва таъбир жоиз бўлса, техник тараққиёт туйғайли чексиз имкониятларга эгалик қилаётган ҳозирги давр боласи анъанавий халқ эртақларини ўқимай қўйса,

**Қадам Саид
МУРОД**

*1951 йилда
туғилган. Урганч
Давлат педагогика
институтини
тамомлаган. Унинг
“Олтин беланчак”,
“Эшик”, “Бир тилда
гаплашимиз” ва
“Бойчечак” номли
шеърый китоблари
нашр этилган.
Ижодкор 2013 йилда
вафот этди.*

ажабланадиган жойи борми? Тўғри, гўдакнинг мурғак онгини биринчи бўлиб эртақлар яхшилиқ ва ёмонлик нималиги билан таништиради. Бироқ замонавий мултфильмлар, болалар учун яратилаётган эртақ фильмларнинг мақсади ҳам айнан ана шу – эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги курашни кўрсатишдан иборат эмасми?

Шу ўринда бир муҳим жиҳатни кўриб ўтайлик. Олис мозий билан яқин ўтмишнинг муштарак хусусияти – тараққийёт сустиги эди. Ҳатто XIX асрда ҳам ҳаёт осойишта кечар, кунлар бир хил осудаликка тўла, вақт ниҳоятда имиллаб ўтаётгандек туюлар ва бу борада унинг I асрдан фарқи деярли кам эди. Минглаб йиллар мобайнида яратилган анъанавий фольклор намуналарида бу ҳолат акс этмай қолмасди. Ана шу сабабли ҳам эртақ, дostonларда воқеалар жуда секин ривожланади.

Бу – биринчи сабаб. Иккинчи сабаб шуки, ўтмишда бола онгининг идрок қилиш қобилияти ҳам ўз замонасига монанд ҳолда осойишталикни тақозо этган.

Ҳозирги шиддатли давр боласининг онги ҳам шунга муносиб равишда воқеалар тезкор ривожланишини талаб қилади. Космик даврга хос учқурлик туя карвонларининг бир маромдаги суст ҳаракатини кўтара олмайди, асло. Буни тушуниш учун эртақ фильмлару мултфильмларни кузатишнинг ўзиёқ кифоя.

Анъанавий халқ эртақларини яратиш қай пайтга келиб тўхтаб қолди? Бу саволга фольклоршунослар аниқроқ жавоб бера олишса керак. Лекин ҳар қалай, мазкур жараён билим манбаи сифатида китоб кенг тарқалгани билан узвий боғлиқ эканлиги аниқ. Оммавий ахборот воситалари ниҳоятда кенг кўлам касб этган, замонавий интернет тармоғи бутун ер юзини қамраб олган ҳозирги даврда анъанавий халқ эртақларини яратишга эҳтиёж йўқлиги эса ўз-ўзидан аён.

Мана, энди навбат эртақчи ёзувчиларга ҳам етиб келди. Ака-ука Гриммлар, Ганс Христиан Андерсен каби адибларнинг ижоди анъанавий халқ эртақларини мутлақо янги босқичга олиб чиқди, уларга жон бағишлади, оҳор берди, деб айтиш мумкин. Буни янги давр, тараққийёт тақозо этган эди. Халқ эртақларига хос шартлилик хусусияти сақланиб қолгани ҳолда, бадий эртақларда образлар кучайди. “Ишонч – куч, ишонтириш эса санъатдир”, деган нақл бор. Анъанавий эртақлардаги: “Ишонсанг – шу, ишонмасанг – ўзинг биласан” қабилидаги муносабат ўрнини воқебандлик, динамика эгалладики, бу ишончлиликни янада орттирди.

Анъанавий эртақлар гўё бировдан эшитилган бўлса, ёзувчилар бадий эртақларни баайни ўзлари кўргандек қилиб ҳикоя этишарди. Яъни ишончлилик кучайгани бадий эртақларни халқ эртақларидан бир поғона юқорига кўтариб, адабий асарлар даражасига яқинлаштирди, деб айтиш мумкин.

Айни ана шу хил фикр-мулоҳазаларни ўзбек бадий эртақчилигига ҳам татбиқ этса бўлади. Шеърый ёки насрий шаклда бўлишидан қатъи назар, бу жанр ўзига хос мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Шу ҳақда атрофлича ва асосли муҳокама юритиш фольклоршунос мутахассисларнинг вазифаси эканлигини, камина мазкур мавзуда ўз тушунчаларини, шу соҳада ижод қилувчи бир қаламкаш сифатида шахсий кузатишларини баён этаётганимни яна бир бор таъкидлаб ўтаман.

Мен юқоридаги фикр-мулоҳазаларим билан бадий эртақчилик анъанавий халқ эртақчилигининг ўрнини эгаллайди, фольклор йўқолади, демоқчи эмасман, асло. Жаҳон илмий-фантастик адабиёти инсоният юлдузлардан юлдузларга кўчиб юрувчи олис келажакда ҳам ўзига хос космик ривоят, эртақларга эҳтиёж туғилишини башорат қилмоқда. Бу фикр, айниқса, замонавий фольклоршунос мутахассисларга жуда ёқиб тушишини аввалдан сезиб турибман.

Энди асосий мавзумизга – ҳозирги ёшлар нега эртақ ўқимай қўйганига қайтайлик. Болалар шоири сифатида менга ҳам бу саволни кўп беришадими, унга жавоб излаб ўйланишларим маҳсули сифатида қўлга қалам олиб, ўз мушоҳадаларимни ўртага ташлашга жазм этдим.

– Хўш, чиндан ҳам ҳозирги болалар нега эртақ ўқишмайди?

– Чунки ҳозирги, аниқроғи, яқин ўтмишдаги эртақларнинг аксари қисми шеърый услубда ёзилган.

Ўзим болалар шоири бўла туриб, ўзимга қарши чиқаётганим ғалати бўлиб кўринса, ажабмас. Начораки, бу мен англаб етган аччиқ ҳақиқат. Шу боис болалар учун насрий

эртақлар ёзишга ўтдим. Сабаби – эртақ-достон қанчалик ажойиб бўлмасин, болани, аввало, ўйноқилиги, оҳангдорлиги билан ром қилади. Натижада, бу жиҳат устун келиб, айтилмоқчи бўлган мақсад-ғоя унинг соясида қолиб кетади. Бинобарин, эртақ-достоннинг таъсир кучи ҳам шунга яраша.

Насрий эртақ эса боланинг фикрини чалғитадиган юзаки жазибадан холи, гўдак бутун диққат-эътиборини асосий ғояга қаратади. Уни ўзига аста-секин, оҳиста сингдириб борадики, бу жараёнга халақит берувчи бошқа нарсалар йўқ. Бундан ташқари, насрий эртақнинг шеърий эртаққа нисбатан таъсир кучи анча узоқроқ давом этиб, боланинг дунёқараши шаклланишига сезиларли даражада туртки беради. Балки шу сабабли ҳам одам болалигида ёдлаган шеърларига кўра ўқиган насрий эртақларини кўпроқ эслаб қолади.

Энди жаҳон болалар адабиётига ҳам бир назар ташлайлик. Жанни Родарининг “Желсомино ёлғончилар мамлақатида” номли эртақ-қиссаси ҳали-ҳануз дунё болаларининг севимли асари бўлиб келмоқда. Америкада Марк Твеннинг қахрамонлари Том Соьер билан Гекльберри Финнга ҳайкал ўрнатилган. Дания пойтахти Копенгагендан эса Ганс Христиан Андерсеннинг “Сув париси” ҳайкал тимсолида намоян бўлиб турибди. Шу биргина мисолнинг ўзиёқ эртақ бадиий асар эканлигидан яққол далолат бермаётими, ахир?

Ўзбек адабиётида Худойберди Тўхтабоев болаларга бағишлаб нафақат эртақ-қиссалар, ҳаттоки эртақ-романлар ҳам ёзиш мумкинлигини ўз ичодада ҳар томонлама кўрсатиб берди. “Сариқ девни миниб”, “Сариқ девнинг ўлими” асарларини ўқиб, улғайган одамларнинг эндиликда неваралари замонавий шум бола – кувноқ Ҳошимжоннинг саргузаштларини улкан иштиёқ билан кузатиб боришади. Бу болалар анъанавий халқ эртақларини ўқимас, балки. Аммо-лекин Ҳошимжон тимсолида ўзларини, атрофдаги ўртоқларини, бағоят таниш ҳаётни кўриб турганлари аниқ.

Энди, мана сизга бир савол, муҳтарам ўқувчи. “Желсомино ёлғончилар мамлақатида” ёки “Сариқ девнинг ўлими” эртақ-қиссалари, мабодо, шеърий услубда – достон шаклида ёзилганида шунчалик довруғ қозонармиди, ўнлаб йиллар синовидан муваффақият билан ўтиб, сақланиб қолармиди? Боболар билан набираларини ўзига бирдек ром эта олармиди?

Ёки Зоҳир Аълам қаламига мансуб “Афандининг қирқ бир пашшаси”, Анвар Обиджоннинг Аламазон ҳақидаги эртақ-қиссаларини мисолга олиб кўрайлик. Бу ўринда ҳам шу асарларни эртақ-достон шаклида, яъни шеърий кўринишда умуман тасаввур қилиб бўлмайди. Ва гап ушбу эртақ-қиссаларда асосий ғоядан ташқари қўшимча фикр-ғоялар ҳам борлигида, уларни эса эпик жанрдан бошқа жанрлар қолипига сиғдириб бўлмаслигининг ўзидагина эмас.

Мазкур мисолларда ҳамма гап ёзувчилар ўз олдларига қўйган мақсадни имкон қадар тўлароқ ва атрофлича ёритиб боришга қодир бўлган шакл ҳамда услубни топа билганларида. Ғояларини замонавий болаларнинг онг-шуурига қай тариқа сингдириш йўлларини топа олганларида.

Яна бир бор таъкидлаб ўтмоқчиман. Қай даражада ажойиб бўлмасин, ҳар қандай шеърий эртақ ёки достонда шоир ўзи хоҳласа-хоҳламаса, ўйноқилик, оҳангдорликка асосий эътиборини қаратишга мажбур. Бу эса асар ғояси иккинчи ўринга тушиб қолди демакдир. Ўқувчи бола ижодкор унинг диққатини нимага тортса, ўшанга эргашади. Бинобарин, “ташқи безак”ка маҳлиё бўлиб, асарнинг ички мағзи-моҳиятига етарлича эътибор қаратмаса, ғояни эслаб қололмаса, у айбдор эмас мутлақо.

Насрий эртақ эса ортиқча жимжималардан холи бўлиб, бола диққатини асл моҳиятга йўналтиради, асосий ғояни унинг идрокига оҳиста ва изчиллик билан сингдириб боради.

Энди яна бир ўйланг. Одамлар фильм кўришга баъзан бир-икки соат вақтларини қизганишади-ю, нега энди ойлаб ва ҳатто йиллаб давом этувчи сериалларни кўришга, албатта, вақт топишади? Ўзбек телевидениесига сериаллар эндигина кириб келган даврни бир эслаб кўринг-а! Агар янглишмасам, дастлаб Бразилиянинг “Канизак Изаура” ва Мексиканинг “Оддий Мария” сериаллари намойиш этилганди.

Мабодо, ёдингизда бўлса, бу ҳол ўзига хос “эпидемия”га айланиб қолган эди. Навбатдаги сериал одатда кечки пайт, нима учундир одамлар ишдан қайтадиган

вақтда намоиш этиларди. У бошланишига бир неча дақиқа қолганида Тошкент кўчаларида автобус-троллейбус тўхтаб қолар, йўловчиларнинг ярми ҳайдовчиларга эргашиб, бекатдаги ошхона, дўкон, кафе, барларга кириб сериални кўрса, қолган ярми бақириб-чақириб, жиғибийрон бўлиб ўтирарди. Бу хил ялпи "тартибсизлик"ка жуда кўп бора шахсан гувоҳ бўлганман, бу қадар ишонч билан гапиришимга сабаб шуки, ўша "жиғибийронлар" орасида ўзим ҳам бор эдим-да!

Бир ярим соатлик фильм қаҳрамонларни томошабин қалбига олиб киришга улгура олмайди, албатта. Ҳаётни, кундалик турмушни бор мураккаблиги ва майда-чуйда тафсилотлари билан тасвирловчи, инсон руҳиятини нақ кўнгил тубига қадар очиб берувчи сериалда эса ана шу имконият бор. У қаҳрамонни томошабин қалбига олиб кириди, таниш-қадрдонга, энг яқин кишиларидан бирига айлантриб кўяди.

Ўша "эпидемия" давридан бир ярим ёшли, сочлари жамалак қизалоқни эслаб қолганман. Тили эндигина чиқа бошлаган гўдак акалари, опаларининг исмини ҳали тўлиқ айтолмасди. Бироқ Мексика сериалларидаги мураккаб номларни, мисол учун, "Исидора Коварубио де Лос-Ланос" сингари исмларни биронта ҳарфида янглишмай ва яна ургуни жой-жойига қўйиб, бийрон-бийрон тилда такрорлаганлари ҳали-ҳануз кўз ўнгимда...

Мавзудан сал четлашдим, узр. Бундан мақсад эртақ-достонга нисбатан насрий-бадий эртақ ўқувчига баайни сериалдек кучли таъсир ўтказишини кўрсатиш эди. Достондаги мавҳум умумий образ насрий-бадий эртақда жонли одамга айланиб, бола юрагига кириб боради. Гўдакнинг кўз ўнгида ўзининг иллат-фазилатларига эга бўлган, росманасига куйиниб-суюниб юргувчи бир таниш, қадрдонга айланиб қолади.

Бола бундай эртақни чанқоқлик билан бош кўтармай ўқийди. Ундаги ижобий образларга тақлид қилгиси келади. Салбий образларга ўхшаш кимсаларни кундалик ҳаётда кўриб қолганида, улардан узоқроқ юришга уринади. Бу ҳол ота-она бераётган тарбияга яна бир муҳим қўшимча эмасми, ахир?! Ана сизга насрий-бадий эртақнинг узоқ давом этгучи таъсир кучи!

Ҳозирги 13-14 ёшли боладан сўраб кўрсангиз, 7-8 ёшларида ёдлаган шеърларини эслолмайди, аммо ўқиган эртақларини ҳали унутганича йўқ. Энди шу 13-14 ёшида ибратомуз насрий-бадий эртақларни ўқиса, бу ёғи бир умрга эслаб қолиши тайин. Зеро, бу паллада гўдакнинг онги ва қалби ниҳоятда зийрак, сезгир, унга кучли таъсир кўрсатган нарса буткул муҳрланиб, ҳеч қачон ўчмайди.

Мен шулар тўғрисида кўп йиллардан буён ўйлаб юрардим, масалага ҳар томонлама ёндашиб кўриб, ўзимча қандайдир йўл излардим. Бир неча йиллар аввал ноширлар достонларга қизиқиш қолмагани ва аксинча, насрий эртақларга талаб ортиб бораётгани, лекин улар йўқлиги ҳақида куйиниб сўзлашганида эса аҳдим қатъийлашиб, тамомила насрий ва ҳатто бадий эртақлар ёзишга ўтдим. Бу шунчаки бозор талабига бўйсунуш эмас, балки узоқ вақт етилиб келган ички эҳтиёжнинг ниҳоятда юзага чиқиши, якуний маҳсули бўлди. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан ўзингиз ҳам тегишли хулоса чиқариб оласиз, дея умид қиламан...

Улғабек ҲАМДАМ

“МУАЛЛИФ ЎЛИМИ”ГА СИЗ ҲАМ ОВОЗ БЕРАСИЗМИ?*

(ёки асл ижод соғинчи)

БИРИНЧИ ҚИСМ:

Нарцисс гулни қаранг, ўзи меҳнат қилиб тупроққа илдиз отмас экан. Эҳтимол, буни эплай олмас, эҳтимол, хоҳламас... Ким билади, дейсиз, табиати шунақадир, балки... Хуллас, бу гулга бақувват дарахтлар танасидан униб чиқиб, унинг шираси билан озиқланиб кўкка бўй чўзиш маъқулроқ экан. У шу тарзда чиройини оламга кўз-кўз қилар экан. Шундай қилинганда илдизини қора тупроқ бағрида уринтирмай, тайёр замин – дарахтдан фойдалана қоларкан. Улкан дарахтлар бу гул учун ҳам меҳнат қилиб тер тўқаркан, қаранг...

...аммо уларнинг ёнидан ўтаётган одамларнинг аксари гулдан хушланар, гулга маҳлиё бўлишар экан. Фақат жуда оз сонли кишиларгина – ушбу тандем моҳиятини биладиган хос зотларнинг ботиний кўзларигина асл ҳолни – гулга чирой бахш этган дарахтни, унинг меҳнатини кўрар экан...

Лоқайдлик бора-бора инсон ботинидаги энг баланд мезонлардан бири – адолат туйғусини маҳв этади. Адолат туйғуси эса кишилик жамиятлари суяниб турган энг бақувват устунлардан ҳисобланади... Бу устунга дарз кетса, у ёғини тасаввур қилишнинг ўзи даҳшат...

Аристотель адабиётнинг этимологиясида табиатга (ҳар-хил товуш ва рангларга, ҳаракат ва ҳолатларга...) тақлидни кўрган (“Мимесис” назарияси). Адабиётшуносликнинг кейинги тараққиётида қомусий олим қарашларини инкор қиладиган ёки уни ривожлантирадиган фикрлар ҳам ўртага ташланган. Бу борада Гегель, Уоррен, Уэллек, Белинский, Гассетларнинг қарашлари Аристотель нуқтаи назари билан ҳар доим ҳам бир хил бўлавермаган. Масалан, Гегелнинг машҳур “Эстетика”сини олинг. Олим у ерда бадий асарни табиатдан, ундаги яратикдан устун кўради. Чунки санъат асарида инсон руҳининг иштироки бор дейди ва ҳ.к. Лекин ҳозир гап бунда эмас. Чунки ҳар қанча айлантириб кўрмайлик, Аристотель мустаҳкам асосга эга фикрни илгари сурганлигини ҳаётнинг ўзи исботлаб келмоқда. Албатта, ўзгача қарашларнинг ҳам пишиқ-пухта пойдевори бор эса, олам кенг – яшайверади, бунга ҳеч ким қаршилик кўрсатолмайди. Қолаверса, Гегель ҳам, бошқалар ҳам дастлабки улгини Аристотель бободан олганига тарих гувоҳ. Зеро, адабиёту санъатнинг келиб чиқишида қомусий олим назарда тутган “тақлид”нинг ҳиссаси ҳаммиша ўз ўрнида собит туриб келаётганидан-да кўз юмиб бўлмайди. Воқеан, масала моҳиятига назар ташласангиз, ҳар қандай ижодкор ўзини ўраб турган оламдан таъсирланиб, унга эргашиб нималарнидир қоғозга туширади. Ибтидо ҳаммиша шундай. Бироқ эргашишда ҳам эргашиш бор. Кўр-кўрона тақлид ёки нусха кўчириш билан Аристотель айтатган “тақлид” орасида ер билан осмон оралигича фарқ борлигини мулоҳазали киши дарҳол фаҳмлайди, албатта. Улуғ устоз таъкидлаган “тақлид”да ижодкор “мен”и (субъект) иштирок этади. Бу “мен” (субъект) борлиқ (объект) билан мулоқотга киришгандан кейингина ўзини намоён қилади. Муҳими, Аристотель назарда тутган “тақлид”да ижодкор “мен”и ўзлигини намоён эта олади. Нусха олиш (плагиатизм) да эса айнан шу нарса – ўзлик йўқ. Плагиатор ўзлигини ўзга (асл) ижодкор “мен”и соясига яширади. Кейин эса асл нусхани яшириб, ўзи(нусха)ни ориги-

* Ушбу мақолада кўтарилган муаммо юзасидан сизнинг ҳам фикр-мулоҳазаларингизни кутиб қоламиз. Тахририят.

нал бўлишини хоҳлайди. Бас, бу йўлни ижод деб бўлмайди. Бундай ҳаракат бировникини ўзлаштириш, яъни ўғрилиқ, қароқчилик, юзсизлик ва виждонсизлик деган оғир сўзлар билан аталади (аталмоғи шарт!). Санъаткорлик, ижодкорлик дегани бу – Яратганнинг ижодиға эргашиб, айна пайтда, ўзи (субъект)дан нимадир кўшиб яратишдир. Кўчирмақашлик бўлса, банданинг ижодиға ўхшатма ёки ундан нари – ўша ижоддан атайин ўзлаштиришдир. Адабиёт ва санъат жамоатчилиги орасида плагиатизмга танқидий муносабат-қарашни синғдириш билан номаъқул тус олиб бораётган тамойил илдизини қуритиш сари бир одим ташлаган бўламыз. Хўш, нега дабдурустан бу ҳақда эслаб қолдик? Гап шундаки, 2012 йилнинг октябрь ойида “Миллий” театр намойиш этган Вина Дельмарнинг “Омон бўлгил, азизим” спектаклини томоша қилиш асносида ажабтовур ҳолга тушдим: спектакль қанчалик машҳур бўлмасин, мен у билан илк бор ўзлашиб турган эдим. Хулласи калом, саҳнада воқеалар бошланганда, негадир мен ўзимни улар билан танишдек ҳис этдим. Нафақат танишдек, балки у ердаги аламонк, айни дамда, ўта қизиқарли сюжетни деярли ёд билар эдим. Хўш, қаердан? Кўп ўтмай, лоп этиб хаёлимга “Боғбон” фильми тушди. Во ажаб, ҳинд кино санъатининг Амитабх Баччан, Салмонхон каби маҳоратли актёрлари роль ижро этган ушбу фильм Вина Дельмарнинг “Омон бўлгил, азизим” спектакли билан икки томчи сувдек бир бирига ўхшаш эди!.. **Бу биринчи воқеа!**

(Тавба, дунёмиз фикр ва гоё қароқчилиғига шу даражада ружу кўйдимики, пировардида катта-катта адолатсизликлар шундоқ кўз ўнгимизда осонликча рўй бера бошлабди ва биз уларни кўпчилик бўлиб қабул қилиб, тик оёқларда олқишламоқда тушибмиз! (“Боғбон” фильми дунё, айниқса, Шарқ мамлакатлари киносеварлари орасида анчайин маълуму машҳур бўлган эди, эсланг!)

Спектакль давомида, ундан кейин ҳам ушбу ўхшашлик мени сира тинч қўймади. Юрсам-турсам, хаёлимни тамоман ишғол қилди-қўйди. Айни пайтда, Уз ФА Тил ва адабиёт институтига муҳокама учун келган айрим диссертацияларда, қўлимга тушаётган шеърйи ва насрий китобларда, турли хил тадқиқотларда, ҳатто тарихий асарларда-да ана шундай “ўхшаш чехралар” сўнги йилларда тез-тез учраётгани тўғрисида ўйлай кетдим. Уларнинг сони шунчалар кўпки, барчасига танқидий муносабатда бўлиб, муҳокама қилишга, бор гапни очиқ-ошкор айтишга, баъзан эса, жилла курсга, ўз юрагингда “хукм” чиқаришга-да улгурмайсан, киши – магар сиз адабий-илмий жараёндан чинакам маънода бохабар бўлиб бораётган бўлсангиз, албатта. Ахир, танқидчилик у ёки бу савиядаги қаламқашнинг ортдан мудом соядек эргашиб юриб, унинг ҳар босган қадамига тарози тутишга маҳкумлиқ, дегани эмас-ку! Ахир, мунаққид мутахассис сифатида, авваламбор, юксак савияли асарлардан бадийий-эстетик завқ туйиб, уларни жўшиб тахлилу тавсиф қилиб яшашни истайди. Асло, қандайдир ўртамиёна қаламқашнинг нуқсонини топаман деб, уни “овлаш”ни кўзлаб, туну кун китоб титиб тонг оттирмайди у! Ҳақиқий танқидчи (аслида, тахлилчи!) буни ўзига эл кўрмайди. У буларнинг барчасидан баландда туради. Баъзан шунчаларки, унинг қаватига кўтарилиб, олимнинг бадийий-эстетик даражасига муносиб шу куннинг кайфияти юксак санъат билан акс эттирилган тўрт қатор шеър ё кичик бир ҳикояни дабдурустан топиб беролмай ҳам қоласиз. Аммо вазият жиддий тус олиб, атрофда сохталан ва қаллоблик урчий бошлаганда, жим туриш ҳар қандай мунаққиднинг олдин инсонлик, кейин олимлик шаънига доғ бўлиб тушади...

Ижодкор Оллоҳ яратган борлиқдан бадийий-эстетик завқ олиб ўз асарини ёзади. Мунаққид эса ана шу ижодкорнинг асаридан худди шундай таъсирланади. Лекин ҳамма гап шундаки, танқидчи инсон яратигини Оллоҳникига солиштириб мутолаа ва мушоҳада қилади. Бадийий асарнинг нечоғли ҳаёт ҳақиқатига яқинлашиб келгани ана шунда аён бўлади. Танқидий муносабат ҳам шу ўртада туғилади. Яъни шоир, ёзувчи ва драматург хомтама бўлмасинки, мунаққиднинг суянадиган асоси йўқ деб. Асло ва асло! Ҳақиқий олим ҳам доимо ҳақиқий ижодкор суюнган бош асосга таяниб иш қўради. Ижодкор, Оллоҳ ва олим ўртасида воситачи, яъни шаффоф шиша – линзага мөнгзайди. Оллоҳ зиёсининг олим қалби ва тафаккурига нечоғли етиб келиш-келмаслиги ана шу линзага, унинг ботиний хусусиятлари (биринчи галда, шаффофлик даражаси) га боғлиқ.

Хўп, мунаққид муносабат билдиришга ахйри фурсат ва журъат ҳам топди дейлик. Бунинг натижаси қандай бўлади? Масалани шу тарзда қўйганда, жавобнинг кўнгилни хурсанд қиладиган томони заифроқ жанранга бўлади. Бу ҳам танқидчининг шаштини қайтаради, албатта. Қатъи назар, у мазкур ҳолнинг тул илдиғига тушиб бириши кераклигини ўзининг бурчи деб билади. Худди бир муслим зиммасидаги беш

фарзга қарагандек қарайди у ўзининг мутахассислик вазифасига. Танқидчи олдидаги фарз мақомидagi вазифа шундан иборатки, у масаланинг моҳиятига чуқур кириб, унинг қонуниятларига дахлдор ҳулосалар олиб чиқиши керак бўлади. Токи, жамият аъзолари ана шу қонуниятларга қараб, ўз ҳаёт компоси милларини (адабиёт ҳақидаги мушоҳадалар воситасида) тўғрилаб олсин! **Айтилганлар мазкур мақоланинг ёзилишига туртки берган иккинчи сабаб эди.**

Учинчи воқеа. 2013 йил 15 март куни Ёзувчилар Уюшмасининг “Бадий таржима” бўлими йиллик ҳисоботида Уюшма Раиси, Халқ ёзувчиси М.Али қўлидаги катта китобни кўрсатиб, ҳамманга ҳайратга соладиган бир аянчли ҳолни ошкор айлаб, бундай “қилмиш”нинг охири вой бўлишини айтди. Маълум бўлишича, “Ўзбек халқ эртаклари” ни ўзга тил(немисча)га ўғирган ёш таржимон эртақ-китобнинг муқовасига муаллиф сифатида ўз исмини қўйиб юборибди! Ана, холос... Чет тилида чиқаргани учун, эҳтимол, “ким ҳам кўриб ўтирибди?” деганми ё “хорижий тилни мендан ўзга биладиган йўқ!” саанганми, хуллас, натижа – ўртада ва ёртак гоянчли!

Тўртинчи воқеа. Кунлардан бир кун, “Шарқ юлдузи” таҳририятига келган материаллар билан танишиш чоғида битта мақоланинг услуби ниҳоятда таниш эканлигини сездим. Кейин эслаб, “Адабиётшунослик луғати” (Қурунов ва бошқ. Тошкент. Академнашр. 2010) ни олиб қардим. Бир хил. Аввалга бўлишича, “Ўзбек халқ эртаклари” очикдан очик, нуқта-вергулигача шу янглиг кўчириб, яна Республиканинг “отахон” журнаliga уялмай-нетмай кўтариб келиш мумкин бўлса!.. Гап шундаки, мақола муаллифи (исми шарифини ёзмадим – аввало, мақола тўхтатиб қолинди, бу ҳақда муаллифнинг ўзига айтилиб, эълон қилиниши хунук оқибатларга олиб келиши тушунтирилди, қолаверса, навниҳол қиз номига жабр бўлмасин!) Вилоят Педагогика институтининг ёш тадқиқотчиси, “Ўзининг” модернизм ва постмодернизм ҳақидаги “мақоласи”га юқорида номи зикр этилган китобдан шундоқ кўчириб кўя қолган эди. Адолат юзасидан айтиш керак, “мақола” ибтидоси ва интиҳосидаги бир неча жумлани (эйтибор беринг – бор-йўғи бир неча жумла!) “луғат”дан тополмадим.

Бешинчи воқеа. Шахрисабзлик она тили ва адабиёти ўқитувчиси, шоира Зухра Очилова таҳририятга шеър олиб келиб, шундай деб қолди: «икки шоир шеърини ўқидим – даярли бир хил». Мен унга шу ҳақда мақола ёзишни айтдим. Орадан кўп ўтмай, шоира иккала китобга кўшиб бир бетгинадан иборат мулоҳазаларини ёзиб келди. Унда шундай дейилади: “Яқинда Мирпўлат Мирзонинг “Таскин” (Тошкент. «Ёзувчи». 1995) ҳамда Қаҳҳор Турсунзоданинг “Шамсия” (Қарши. «Насаф»). 1998) тўпламлари кўзимга тушиб қолди. “Таскин”нинг 5-бетидаги “Куз” шеъри “Шамсия”нинг 51-бетидagi “Куз ёмғири” шеъри билан мавзу, матн хусусияти жуда ўхшаш. Наҳотки, икки иждоқор битта мавзуда шу қадар бир хил шеър ёза олса?..” Саккиз қаторли шеърларни солиштириб, бор-йўғи икки мисрада жузъий тафовут кўрган шоира қуйидагича ҳулосаларга боради: “Демак, шеърнинг у ёқ бу ёғини ўзгартириб, муаллиф бўлиб олиш осон экан-да... Аммо китобхоннинг хафсаласи пир бўлган қолади”. Худди шундай ачинарли воқеалар илмий асарлар ва мақолалар саҳифаларида тез-тез учраб тургани ташвишимизни чандон орттиради.

Олтинчи, еттинчи... ва ҳ.к. воқеаларни ўзингиз эслаб кўринг-а. Чунки сиз ҳам шу каби салбий ҳодисаларга дуч келган бўлишингиз мумкин.

ИККИНЧИ ҚИСМ

Адабиётшуносликда “Муаллиф ўлими” деган термин ва бу термин тағида бутун бошли қарашлар тизими мавжуд. Устига устак, “интертекстуаллик” деган яна бир қаноти пайдо бўлдики, унга кўра, ҳар қандай асар бу – матн ўйини. Яхшини, луғатга мурожаат қиламиз: **“ИНТЕРТЕКСТУАЛЛИК** (лот. inter – аро, textum – тўқима, мато, матн) – фанга француз филолоғи Ю.Кристева киритган термин. Унга кўра, ҳар қандай матн аввал мавжуд бўлган матнларни трансформация қилган ҳолда ўзига сингирган цитаталар мажмуидир... И. тушунчаси структурализм ва постструктурализм йўналишидаги адабиётшуносликда жуда тез оммалашди. Жумладан, француз адабиётшуноси Р.Барт ҳам И.ни қўллаб қувватлайди, ҳар қандай матн “қўштирноқсиз цитата” деб билади. Яъни, унга кўра, ҳар қандай матн моҳиятан интертекст бўлиб, унда аввалги ва жорий маданиятга оид матнлар у ёки бу даражада таниб олиш мумкин бўлган алфозда мавжуддир. Албатта, адабий асар ўзидан олдинги ва жорий замондош адабиёт билан диалогик алоқада экан, унда бошқа матнларнинг излари сезилиши (қ. *реминисценция*) табиий. Бироқ постструктуралистлар бу ҳолни мутлақлаштирадидилар, уни бадий асар табиатини белгилловчи қонуният мақомига кўтарадилар. Аввало, улар матнни гоят

кенг тушунади: адабиёт, маданият, жамият, тарих, инсон – буларнинг бари матн, бари матн тарзида ўқилиши ва ўқилиши мумкин. Шундан келиб чиқиб, инсоният маданияти тўласича битта интертекст сифатида тушуниладиган, у янги яратилаётган ҳар қандай матнга асос (подтекст) бўлиб хизмат қилади. Демак, янги яратилаётган матн субъекти маданиятнинг улкан инетерекстини ташкил қилаётган саноксиз матнларга сингиб кетади, йўқолади. Шу тариқа матн муаллифи интертекстуал ўйин проекция қилинадиган бўшлиқ деб тушунилади, матнга эса индивиднинг мақсадли фаолияти эмас, онгсиз тарзда амалга ошувчи “интертекстуал ўйин” маҳсули сифатида қаралади. Бу эса бадий ижодда индивидуалликни инкор этиб, табиий равишда “субъект ўлими” (Фуко), “автор ўлими” (Р.Барт) концепцияларига боғланади¹.

Бир қарасанг, юқоридаги мулоҳазаларда асос бордек, бир қарасанг, жудаям баҳссталаб. Чунки инсон боласи дунёга келиши билан атрофга ўрганишга мойил кўзларини кулоқларини тикади. Унинг билими оламдан ва одамдан келади. Шаклланиши мобайнида сўз, гап, гап конструкциялари, матн... буларнинг барини у ташқаридан, жамиятдан, одамлардан ўрганади. Ранглару товушларни ҳам худди шундай, тап-тайёр ҳолда қабул қилади. Бошқача айтганда, саналганларнинг ҳаммаси – бир қолип. Инсон ҳар қандай фикрни ана шу қолиплару шакллар ёрдамида ифода қилади. Шунинг ўзидек инсон томонидан яратилган ҳар қандай ижод намунаси мутлақ аслият эмаслигига далил. Бинобарин, ёзувчи асари ҳақиқатан ҳам интерматн, яъни матнлар ичида матндир. Лекин масаланинг бошқа жиҳати бор: аввало, инсон боласи бу фақат ташқи шарт-шароитнинг маҳсули, социал мавжудотми? У чиндан-да ҳамма нарса ташқаридан ўрганадими? Ёки у туғилишданоқ шу билимларни билишга қодир ва мойил бўлиб дунёга келадими? Унинг руҳий илдизи қаерга кетди? Биологик асоси-чи? У бир пайтнинг ўзига ҳам руҳий, ҳам биологик, ҳам ижтимоий-маданий илдизга эга-ку! Инсон бармоқ изларидаги фарқлиқ нимага ишора? Аслиятга эмасми? Ҳар бир бола туғилишданоқ оригинал талъати билан дунёга жар солмаяптими? Ўша қолип-шаклларни олайлик. Шу шакллар ёрдамида ўзликни ифода қилишда аслиятни сақлаб қолиш мумкин эмасми?! Яъни ҳар бир соғлом инсон кўлида бештадан бармоқ бўлгани (бир хиллик, қолип) ҳолда, ҳар бирининг излари турфа-ку (асллик)!

Инсон борки, ҳаётни атроф-жавонидан, табиатдан, ўзидан катталарнинг тажрибасидан ўрганади, ўз теграсидаги борлиқни кузатади, унга эргашади, тақлид қилади. Кейин шоир “Излаб чиқдим мен ўз йўлимни” деганидек, аста-секин ўзиникини қидириб йўлга тушади. Ёш бошловчи ижодкор ўз навбатида китоблардан ҳам кўп сабоқ олади, дастлаб уларга эргашиб қозғ ҳам қоралайди. Лекин қалби ва тафаккури балоғатга етиб, одамларга муҳим бир “гап” айтишга чоғланганда, албатта, ўз сўзини айтишга тараддулдан қолади. Аслида, матнларга, яъни китобларга эмас, ҳаётнинг ўзига тақлид қилиш тақлидларнинг энг юксаги бўлса, не ажаб! Тушунчамиздаги чинакам ижод дегани ҳам шу, аслида. Чунки ҳаёт ҳаммаша ҳар қандай қолипларни синдириб, янгисини тақлиф этаверади. (“Дунёда жамики ҳислар устидан Қаҳқаҳа уради қадим бу ҳаёт”. А.Орипов.) Ушбу янги йўл ижодкорнинг ўзига тегишли бўлади. Албатта, “ҳар қандай янгилик яхши унутилган эскиликдир”, деган нақл бор. Жони бор шу гапнинг. Лекин мавжуд ғоя ва назария, мазмун ва шаклдан нусха кўчирилмай, ҳаётнинг ўзига эргашиб, у билан яқин мулоқотдан туғилган янги асар ҳар қанча “яхши унутилган” эскиликка ўхшаса ҳам, барибир, янгиликча туғилади, шундай бўлиб қолади. Чунки у ҳаётга тақлидан яратилган бўлади. Ҳаёт эса бир жойда турмайди: у ўз шаклини мудом янгилаб, турлаб боради. Бас, шу янгилик (жилва!) унга тақлидан яратилган янги асарда акс этмай қолмайди. Ушбу асар эскининг янгиси бўлиб дунёга келади. Мавжуд китоблар соясида яратилган “асарлар” да эса ҳол ўзгача. Тақлидчи ҳаётга эмас, асарга, бировнинг меҳнатига (унинг ҳаётни кузатиб эришган бадий қолипи – моделга) тақлид қилгани боис, унинг асари эскининг эскиси бўлиб қолаверади. Менга “Хамса” аънааларини мисол келтириб, эътироз билдириш мумкин. Назаримда, ҳамма адабий ҳодисаларни бир хил мезон билан ўлчаб бўлмайди. Албатта, Низомий Ганжавий ҳаётга ва эллар орасидаги мавжуд афсоналару дostonларга биринчи бўлиб тақлид қилди, натижада, “Хамса”дан ўрин олган беш асарда ҳаётнинг муайян моделини яратди. Бошқа “Хамса”чиларнинг хизмати ҳар қанча ўзгачалигига қарамай, мавжуд илк асарнинг шаклига (демак, Ганжавий яратган бадий моделга) қайсидир маънода тақлиддир. Бу – бор гап. Аммо тақлидда ҳам тақлид бор, дедик. Бу ўринда издошлар Ганжавий даҳоси соясида қолиб кетмасликка ҳаракат қиладилар ва бунга эришадилар: мазмунда нигоҳлар гоҳ-гоҳ тақлид қилинаётган асар воқелигидан ҳаётга томон кўчади, шоир энди эмин-эркин бўлгандек, ўзи ва ҳаёт ора-

¹ Қуронов ва бошқ. Адабиётшунослик луғати. Тошкент. "Akademnash". 2010.

сидаги муносабатни воситачисиз қоғозга туширади. Фарбда Ганжавийникидан бошқа "Хамса"ларни таржима деб билишларини ўқиганимиз бор. Бу бежиз эмас, чунки мазкур фикр юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан. Лекин у пайтда сайёр сюжет тушунчаси кенг ёйилганлигини унутмаслик керак. Биз нарсас-ҳодисаларга баҳо бераётганимизда ўз давримиз кайфияти ва мезонларидангина келиб чиқадиган бўлсак, ҳақиқатга қай даражада яқинлаша оламиз? Ахир, "Хамса" ҳақида гап кетганда, авваламбор, у яратилган давр мазмун-моҳиятини ҳисобга олмоғимиз дуруст эмасми? Шу боис менинг ҳам худди сиз каби қолган "Хамса"ларни тақлидчи деганлар билан баҳслашгим келади: "йўқ, "Хамса" таржима асар эмас, унда ҳар бир шоир мавжуд шаклга ўз мазмунини, изтиробу кечинмаларини тўкиб солган, бас, унинг ижодқори таржимон деб эмас, ижодкор деб аталмоғи шарт!.." Айни дамда, ичимизда ҳеч бир валломатнинг гапига қулоқ солмайдиган яна бир қайсар мунаққид яшайдик, у сира тап тортмай: "Хамса"да ҳар иккиси – тақлид ҳам(инсонга эргашиш), ижод ҳам (табиат (ҳаёт)га эргашиш) баробар иштирок этган" дейди гўё охирига нақд гап шу дегандек. Навоийга келадиган бўлсак, даҳо шоирнинг хизмати фақат "Хамса" ёзгани билан белгиланмайди. У бу муҳташам асарни ўша вақтда "ҳарб тили", нафис адабиётга мутлақо яроқисиз дейилган туркийда яратди. Бу билан Навоий ўша пайтда туркий тил борасида стереотипга айланган жамики ҳақоратомуз қарашларни бир зарб билан парчалаб ташлади. Ахир, бунга Низомийдек яна бир башарий миқёсдаги даҳонинг ўзи ҳам журъат қилмаган эди. Бу эса Навоийнинг яна бир хизмати! Бутун туркий халқларнинг гурур-шарафи учун адо этилган мислсиз хизмат! "Хамса" ҳодисасида Низомийнинг асосчи мақомидаги хизматини (унда ҳам салафлар, масалан, Фирдавсийнинг "Шоҳнома"сидаги муайян сюжет чизигидан таъсирланишлар бўлган!) муносиб равишда тўрига қўйган ҳолда, Навоийни "тақлидчи" деяётганлар (масалан, В. Бартольд) га қарата бундай ҳодиса жаҳон адабиётининг бошқа намуналарида ҳам учраб туришини, масалан, Ж. Жойснинг "Улисс" романи кўпгина жиҳатларига кўра (номланиши, шакли, қахрамонларининг танланиши, воқеаларининг тартибланиши ва ҳ.к.ларида) Ҳомернинг "Одиссея"сига ўхшашлигини, лекин шунча зоҳирий ўхшашликлар бўлгани ҳолда ҳеч ким Жойсни тақлидчиликда айбламаслигини мисол тариқасида эслагим-эслатгим келади.

Мавзуга алоқадор тагин бир гап шуки, оригинал сюжет шаклларини яратиш осон иш эмас. Ижодкор ҳар қанча истеъдодли ва ҳатто даҳо бўлмасин, унинг қачон ва қандай даврда туғилиши ҳам кўп нарсани ҳал қилиб бериши, чунончи, ҳар жиҳатдан тубдан ўзгартирилган рўй бераётган замонлар ижодкорга жуда хилма-хил сюжет шаклларини шундоққина тақдим қилиб қолиши мумкин. Бунга амин бўлмоқ учун Қодирий ва Чўлпон ҳаётию ижодини бирров эсга олишнинг ўзи кифоя. Яъни тарихий бурилишлар палласида туғилиши ва яратиш ижодкорнинг тақдирида кўпинча ҳал қилувчи омилга эга. Бу энди алоҳида ўрганиладиган ҳодиса.

Мени яна Бобур шеърини ўзига оҳанрабодек тортаверади. Аввалига билмас ва тушунмас эдим, узоқ йиллар давомидаги ўйлов, мушоҳада ва тажрибалар натижасида шундай хулосаларга келдимки, бу дилбар ва ҳароратли шеърят тўғридан тўғри шоирнинг ҳаёт билан муносабати бағридан ўсиб чиққан экан. Шоир асарлари гарчанд шаклан рисоладаги аруз вазнида битилган бўлса-да, ўзининг ички мазмун-моҳияти ва юсак пафосига кўра, мумтоз шеърятнинг умумий қолипларига унчалик ҳам тушмас экан. Бунинг энг катта сабаби эса, назаримда, Бобур шеъриятида илк бор "лирик мен" тушунчаси гоят аниқ ва кучли бир тарзда намоён бўлаётганди. Кўпгина шоирлар шеърларида "биз" тушунчаси мавжуд эса, Бобурда "мен" бор эди. "Биз"нинг қиёфаси гоят умумий бўлиб, масалан, ўнта шоирнинг газалидаги қахрамон гўё эгизаклар каби ўхшаш эса, "мен"ники ярқ этиб олис-олислардан ҳам кўзга ташланар, худди кадрдон инсон сиймоси янглиғ ўзига жалб этарди. Масала моҳиятини мақола мавзуси нуқтаи назаридан текширадиган бўлсак, демак, Бобур мумтоз шеъриятда урф бўлган умумий адабий қахрамоннинг ҳаёлдаги ҳолини (қисматини) эмас, йўқ, балки зиддиятли ҳаёт оқимида сузиб бораётган реал инсон ҳолини (қисматини) шеърга солган. (Бошқаларда бу жиҳат фрагментар тарзда, Бобурда эса тизимли ва тўлақонли тарзда бутун бўйбаста билан намоён бўлган). Яъни у, авваламбор, инсон ижодига эмас (тақлид), Яратганнинг ижодига кўнгил кўзини тиккан (ижод).

(Шу ўринда, айтилганлардан келиб чиқиб, масаланинг бир муҳим жиҳатини ойдинлаштириб олмоқ керакка ўхшайди. Ижод борасида тақлид бу – инсон яратган ишларга эргашиш бўлса, ижод бу – Яратганнинг асари – ҳаётга эргашишдир.)

Халқ мақоллари, эртақлари нима? Уларни чинданам бутун бошли халқ тўпланиб

олиб ижод қилганми? Йўқ, албатта. Улар ҳам, аслида, шу халқнинг истеъдодли вакилларига тегишли. Фақат уларнинг номлари – муаллифлар унутилган. Ўзбекистон халқ шоири Э. Воҳидов “Мақоллар – номсиз шоирларнинг сатрлари...”² деб ёзади. “Муаллифнинг ўлими” алаалоқибатда шу натижага олиб келадими? Ҳар ҳолда, бундай натижа бировнинг асарини бошқанинг ўзлаштириб, ўз номидан эълон қилишидан беҳроқ. Чунки муаллиф, гарчи унутилган бўлса ҳам, унинг асарига нисбатан, масалан, “ўзбек халқ достони” дейилса, унчалик алам қилмайди. Чунки у мазкур миллатга мансуб бўлгани учун “халқ достони” дейилганда у ҳам шу халқнинг орасида туради. Адолат қисман тилчанган бўлади. Ҳазал жанрига эътибор қилинг. Мақтаёсида шоир исми, албатта, ёзилади. Натижада, бир шоирнинг шеъри бошқа шоирга “ўтиб кетмайди”. Алоҳида ўйлаб қўришга арзигулик мавзу...

Гуманитар фанлар тарихида Фарбда инсон XVIII асрдан эътиборан ижтимоийлаша бошлади, жамиятда яқка шахс – субъектнинг роли ортди, дейилади. Бу ҳодиса Шарқда, хусусан, бизда XX юзйилликка келиб рўй берганлигига тарих гувоҳ. Шахс мақомининг ўтмишида нисбатан паст бўлиб, замонамизга келиб ортиб боришининг ҳам муаллифлик масаласига дахлдор томони бор, деб қаралади. Адабиёт тарихига назар солинса, чунончи, халқ достонлари, қўшиқлари, маталлари, аскияларининг муаллифсиз эканлигини, уларнинг “халқ” деган гоят умумий ном остида берилиши кишини бошқа хаёлларга ҳам олиб кетади. Жумладан, тарихда кишилиқ жамиятларида умумрўх-кайфият кучли бўлиб, яқка кишининг индивидуаллашуви кўпроқ кейинги тарихий формацияларга тегишли ҳодиса эканлиги ҳам жиддий ўйлаб қўриладиган масала. Хуллас, қайси томондан қараманг, муаллифлик масаласи, унинг “туғилишию ўлиши” билан боғлиқ фикр, қараш ва фаразлар тадқиқининг ўзиёқ башарият тақдири, унинг ижтимоий-маданий-психологик тадриж босқичларидаги турланиши, қолаверса, инсон руҳияти муаммоларининг кўпгина қоронги томонларини очиб берадигандек туюлади менга.

Инсон аъмолига эргашиш – тақлидларнинг энг қулайи. Табиатга тақлид эса ижоднинг энг асл ва энг қийин шакли. “Муаллиф ўлими” шунинг уддасидан чиқолмаганларга, бугунги куннинг шоуменларига, истеъдоди ҳамин қадару лекин ўзи машҳур бўлишни ўлгудек истаётган урдабуронларга гоят кўл келади. Ислан эстетика ва фойласуфи О. Гассетни эсланг, ихтирони яқка олимлар амалга оширади, лекин унинг роҳатини омма кўради, деган эди. Ижоддаги тақлид борасида ҳам шунга яқин бир ҳол кузатилмоқда: ҳақиқий ижодкор юрак қони билан асар яратади ва унинг кучи, асаби, вақти шу ерга қадар етади. Плагиатларда эса куч, асаб ва вақт ана ўшалар меҳнатини ўзлаштиришга сарфланади ва кўпинча, “улоқ”ни шулар олиб қочади. Чинакам исътедод ўз ичидаги ижод дарди билан курашишгагина қодир.

...Адабий йиғинда қатнашчилардан бири Ҳоди Тоқтошнинг машҳур “Муҳаббат ўзи эски нарса, лекин ҳар бир юрак уни янғортади”, деган фикрини Абдулла Тўқайга нисбат бергай эди, ўтирганлар уни тузатишди. Нотиқ “Нима фарқи бор, у айтдимки, бу айтдимки, муҳими ким айтганида эмас, балки қандай айтилганида, айтилган гапнинг мазмун-моҳиятида”, деди. Бошқа бир кун ёзувчи дўстим “яхши ирод қилинган фикр ё қарашнинг остида кимнинг оти тургани мутлақо аҳамиятли эмас. Уни Навоий айтдики, Бобурми, менга фарқи йўқ. Биз учун унинг борлиги муҳим. Исм нима? Беш ё олтига ҳарф, холос”, деди. Муҳтарам ўқувчи, мен бу ерда на ўша нотиқ ва на дўстимнинг ахлоқидан шикоят қилиб ушбу мақолани ёзмаямман, асло! Мен шундай ёндашув тобора ҳаммага хос бўлиб бораётганлигидан, ушбу ҳол давримиз кишиларининг умумий кайфиятига айлиниб кетаётганидан таъвишланиб бонг уряяман, холос. Мақола шу боис ёзилаяпти. Яна шу боиски, мен ана шу тамойилга, гарчи у кўпчиликка тааллуқли бўлса ҳам, қарши бўлганим учун ёзилаяпти.

...учрашувлардан бирида устозлар томонидан муайян фикрлар айтилди. Шунда талабалардан бири туриб, “тушунчалар нисбийдир, сиз учун душман бўлган одам мен учун дўст бўлиши мумкин”, деди. Тўғри, чунки, аслида, шу тушунчанинг ўзи ҳам нисбий. Аммо “наҳотки, дунёда нисбий бўлмаган ҳақиқатнинг ўзи бўлмаса?!” деган савол туғилади. Нега бўлмас экан? Орлоқ ва унинг сифатлари мутлақ ҳақиқатдир, дейилади муқаддас ўғитларда. Бу ҳам орлиқ рости. Шунга қарамасдан, барибир, қайдадир шундай бир чизиқ ўтадики, у бизнинг назаримиздаги нисбийлик тушунчасидан анча баландда туради. Унинг номи адолатдир, эҳтимол. Зеро, қайдадир ҳар қандай қудратли инсоннинг-да иродасидан холи бўлган мутлақ ҳақиқат бор. Фақат биз унга етиб боришга қодир бўлсак, йўлда ҳар-хил майда манфаатлар тузоғига илинмасак, бас! Ахир,

² Э.Воҳидов. Изтироб. Т.: «Ўзбекистон». 1991. Б.92.

сизга дўст бўлган инсон агар инсонийлик бобида чиндан-да жирканч бўлса, шу сифати учун уни севиш, ёқлаш мумкин эмас-да! Уни дўст тутганлар ноҳақдирлар. Демак, адолат ва ҳақиқат нуқтани назаридан бундай тутумлар ҳаммиша ё тақдирланар ва ёки муҳокама этилар экан. Шу ерда “нисбий” деган гапимизнинг ўзи нисбий бўлиб қолгани мени қувонтиради...

...ҳамма нарсани майдалаб кўрилса, у бошқа моҳият касб этиши мумкин. Чунончи, куйидаги эл аро машҳур хикоятга эътибор қилинг: йигит қизни севади. Севги уни ҳар нимадан маҳрум этади. Шунда унга ёрдам бермоқчи бўлишиб, қизга захар беришади. Қиз балғам, сафро, қон, хилт қусади. Ўзи ҳам кундан кун хунуқлашиб боради. Йигитга қусқини кўрсатиб, “мана, кўр, сен аслида нимани севасан!” дейишади... Бу ҳикоят ўз вақтида маълум мақсад билан айтилган. У ўша мақсад доирасидагина мақбул бўлиши мумкин. Лекин бағридан этибори билан хатодир. Чунки, аслида, йигит муҳаббатни ана шу ва яна шунга ўхшаш кўпдан кўп унсурлардан бино бўлган баданни эмас, уларнинг комбинация ортида аширин борлиқни, инсон руҳини севиши тўғри эмасми?.. Акси тақдирда, муҳаббат тугул, эркакнинг аёлга шунчаки яқин юриши ҳам мумкин бўлмасди-ку!.. Чунки энг гўзал бадан ҳам қандай унсурлардан таркиб топгани ҳеч кимга сир эмас: қон, гўшт, суяк, сув, сафро, хилт, балғам ва ҳ.к. Уларни алоҳида-алоҳида ажратиш олсак, биз бошқа мазмунга дуч келамиз. Биз масалани бундай қўёлмаймиз, асло! Бу – боши берк кўча... Шунинг учун маттни бутунича кўриш керак. Фикрни контекстда уқмоқ лозим. Унинг бағридан юлиб олинган фикр бутунлай бошқа фикр бўлиб чиқиши ҳеч гапмас! Назаримда, худди шунинг учун ҳам инсонни унинг даври билан бирга ўрганиш, сўз ва амалларини шундан келиб чиққан ҳолда баҳолаш жоиз. Адабий қахрамонларга ёндашувда ҳам шундай: бадий асар яратилган давр билан бирга, унинг табиатидан келиб чиқиб тадқиқ этилмоғи дуруст. Албатта, умумзамоний ва умуминсоний қадриятлар, бадий-эстетик мезонлар доимо ёдимизда туради, туриши шарт!..

...адабиётшуносликда лирик мен, муаллиф мени, субъект, ровий, муаллиф деган тушунчалар аввалдан бор. Демак, шу ерда муаллифнинг турли қирралари ҳақида гап борган. Муаллиф бўлган, бор ва бўлади. Чунки у асар яратувчиси, асардаги мазмуну шаклни муайян тартибга солувчиси. Дейлик, икки муаллиф бир хил мавзу, масалан, дўстлик ҳақида ёзсин. Лекин уларнинг ҳар бири ўзича ёзади. Шу турфалик ортида муаллиф мени, унинг дунёқараши ва ҳ.к.си ётади. “Хамсачилик” анъаналарини ёдга олинг. Роллан Барт ёзувчи Оноре де Бальзакдан мисол келтириб ёзади: “Бальзак в новелле «Сарразин» пишет такую фразу, говоря о переродеотом женшиной кастрате: «То была истинная женщина, со всеми ее внезапными страхами, необъяснимыми причудами, инстинктивными тревогами, беспричинными дерзостями, задорными выходками и пленительной тонкостью чувств». Кто говорит так? Может быть, герой новеллы, стареющий не замечать под обличем женщины кастрате? Или Бальзак-индивид, рассуждающий о женщине на основании своего личного опыта? Или Бальзак-писатель, исповедующий «литературные» представления о женской натуре? Или же это общечеловеческая мудрость? А может быть, романтическая психология? Узнать это нам никогда не удастся, по той причине, что в письме как раз и уничтожается всякое понятие о голосе, об источнике. Письмо – та область неопределенности, неоднородности и уклончивости, где теряются следы нашей субъективности, черно-белый лабиринт, где исчезает всякая самостождественность, и в первую очередь телесная тождественность пишущего» (Роллан Барт. 1968, «Manteia»).

Олимнинг “Ким бу маттни яратган?” деган саволига ҳеч нарсадан хабари йўқ одам соддадиллиги билан “муаллиф” деймиз жилмайиб. Чунки Барт санаётган “муаллифчалар”нинг бари катта бир муаллиф теграсида айланади. Бу худди қуёш системасига ўхшади. Барча сайёралар қуёш атрофида гиргиттон. Сон-саноксиз комета-лар ҳам у ёки бу шаклда қуёшга боғлиқ ҳолда мавжуд. Улар қуёшдан алоҳида, аммо қуёшга тобе. Қуёш бўлмаса, уларнинг бари худудсиз бўшлиқ ичра сочилиб кетади. Уларни бир тизимга солиб турган нарса – қуёшнинг тортиш кучи бўлгани каби бадий асар сайёраларини ҳам муаллиф изга солиб туради.

Ўқувчи ва муаллиф тушунчалари ҳам бир-бирига боғлиқ. Р.Барт муаллиф ўлимини эълон қилади. Аммо ўқувчи бор экан, муаллиф ҳам мавжуд бўлмайдими? Чунки ўқувчи хаёлан, барибир, муаллиф билан диалогга киришади-ку! Матн бўйлаб саҳахат қиларкан, ҳар одимда муаллиф сиймосига дуч келади. Гарчанд, у, масалан, насрий асарларда сюжет домига гарк бўлган тақдирда ҳам, барибир, муаллиф ҳақида ўйлайди. Унинг инсон сифатидаги сифатларини чамалайди. Чунончи, “Одиссея”, “Илиада” каби асарлар муаллифи масаласи илмда узоқ вақтлар ҳал қилинмай келган. Кўпгина олимлар уни

йўқ, деб билишди, ҳалигача шундай дегувчилар бор. Шунга қарамай, муаллиф ҳақида бош қотиришди (чунки оддий инсоний мантиқ шунга эҳтиёж сезди), ниҳоят, уни топишди ҳам – Ҳомер...

Ўзимизнинг Алпомишни олинг. У халқ оғзаки ижоди намунаси дейилади. Эътибор беринг: бу, дoston муаллифдан холи, дегани эмас. Унинг ижодкори халқ, демак, муаллиф ҳам халқ. Лекин шунга қарамай, олим шу халқнинг орасидан ҳам бир неча бахши шоирлар сиймосини излашдан чарчамайди, ич-ичида муаззам эпик асарнинг муаллифи ҳеч қачон бутун бошли халқ бўлишига ишонмайди. Аксинча, бу каби асарларнинг мояси конкрет ижодкор томонидан кўйилади. Кейин у оғиздан оғизга ўтиб сайқал топади ва натижада, Алпомишу Гўрўғли, Дадақўрқиту Манас каби дostonлар дунёга келади.

Муаллиф тушунчаси Ўрта асрларгача йўқ эди, дейди Барт. У кейинроқ пайдо бўлди ва 17-18 асрларга келиб собитлашди. Тўғри, кўпгина халқ оғзаки ижоди намунаси бўлган дostonлар, айтимлар, афоризмлар... буларнинг барча-барчаси ана шундай коллектив меҳнат ҳосиласи бўлган. Лекин вақтлар ўтиб шахснинг мақоми ўзгарди: индивидуаллишиш жараёни кучайди. Ана, ибтидоий жамоа тузуми замонида жамоалашиб яшаган одамлар бугунга келиб алоҳида-алоҳида уйларга яшамоқда. Керак бўлса, битта уйда яшаб, айри-айри хоналарни ўзига макон қилиб олишган. Қозон-товоғидан тортиб, кийим чўткасигача бошқа-бошқа. Буларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, инсоннинг дунёга қарashi, ўзига муносабати, битта ифода билан айтганда, борлиқни кўриш ва қабул қилиш, унга ёндашиш тарзи бир жойда тургани йўқ, у худом турфаланиб, янги-янги шаклларга кириб бораёпти. Бас, шундай экан, индивидуаллишишга табиий жараён, деб қараш керак. Демак, муаллифнинг пайдо бўлиши ҳам табиий жараён эди. ХХ асрга келиб, муаллифнинг “ўлими” ҳақида гапирар эканмиз, демак, биз бу билан инсоннинг индивидуаллишининг барҳам топгани ҳақида бонг ураётган бўлиб чиқмаймизми?.. Наҳотки? Ахир, бу гап “кўча”даги мавжуд ҳақиқатга зид-ку!.. Ёки бу ҳол тамомила янги бир жараёндан даракми?.. Назаримда, масала шу нуқтаи назардан ҳам жиддий тадқиқ этилиши керак.

УЧИНЧИ ҚИСМ:

Мақолаимизнинг “Иккинчи қисм”идаги мулоҳазалардан кўришиб турибдики, “Муаллиф ўлими” масаласи ўз йўлида кўплаб бошқа ёндош (тақлид, кўчирмакашлик, ўхшаб қолиш, атайинлик, чалкашлик, ижодий таъсирланиш, таъсир ва тақдир, муштарак шариоит ва ўхшаш ижод, аънанани давом эттириш, муштарак мавзу, мимесис ва ҳ.к.) масалаларни ҳам қамраб олар экан. Энди, келинг, ана шу масалаларни бирма бир санаб, имкон топган ўринларимизда моҳиятларига бирров бўйлашга уриниб кўрайлик.

1. Тақлид. У ўз табиатига кўра ҳар хил бўлади. Лекин, умуман, моҳияти бир асосга бориб боғланади, яъни тақлид қилувчининг ёшлиги, гўрлиги ёки тажрибасизлиги, баъзан эса барчасининг бирлигига. Тақлидчи ўзига ёққан бирон бир асарнинг таъсирига тушиб қолади-да, унга эргашиб, унга ўхшатиб қоғоз қоралайди. Одатда, тақлид вақт ва тажриба билан ўтиб кетади. Ўтмайдиғанлари ҳам бўлади. Истеъдодсизлик, дейишди бунинг бошқа бир отини. Айнан тақлиднинг шу хили адабиётни санъатга деярли ҳеч нима бермайди, беролмайди. Хунуги шуки, бундай тақлидчи кун келиб шоир айтмоқчи, “Асл нусхаман деб жар сол”иши (А. Орипов) мумкин. Ҳар қанақасига олиб қарамайлик, алалоқибатда, тақлид энг камида ёшлик-тажрибасизлик, йўқса, истеъдодсизлик ва ҳатто нуқсон саналади.

Баъзан тузуқкина истеъдод соҳиблари ҳам ўзларини тақлиддан кўрий олмай қоладилар. Бунинг сабаби шуки, тақдир уларга ижодкор қисматини инъом қилмаган бўлади. Яъни “инсон – яширин хазина”. Лекин шароит туғилмагунча хазина ўзини намойиш эта олмайди. Бундай шароит ижодкор қалбини ўртайдиған эврилишлар: улкан севги, айрилик, ўзи ва яқин кишиларининг мураккаб ҳаёт йўли, гоҳо оғир хасталиги, ҳатто айримларининг ўлими; Ватан муҳаббати, мустамлакачилар зулми, озодлик дарди, Ватандан жудолик, бу йўлда чекилган заҳматлар; дунёни, ҳаётни фалсафий идрок қилишга олиб борадиган руҳий-маънавий изтироблар, ўзгаришлар кўлами, теранлиги ва ҳ.к... Лекин бу ва бунга ўхшаш аччиқ синовларни ҳеч қаерга “бююртма” бериб бўлмайди. Бўлганда ҳам инсон болаши (ҳатто ҳавоси баланд ижодкор бўлса-да!) уларни ўзига раво кўрмайди (“Шедевр бўлса ҳам тупурдим ўша Қизимни йиғлатиб ёзган шеъримга!” (М. Юсуф) дейди шоир). Ки, у ҳар қандай бошқа оддий банд аянглиғ табиатан қулайликка, роҳат-фароғатга мойил келади. Натижада, ижодкорнинг ўз дардию ўз сюжети туғилмайди. Лекин Худо берган истеъдод бор. Нима қилади? Узгаларнинг

қисмати ва дардига кўз тикади. Агар мазкур дард ва қисматдан ўз сюжетини тўқий олса, тақлиддан қутилиб қолади. Йўқса, мавжуд сюжетларга мурожаат этади ва қарабсизки, рўпарангизда тагин бир учига чиққан тақлидчи пайдо бўлиб турибди-да!..

2. Кўчирмакашлик (Плагиатизм). Мана буниси энди жуда ёмон, ҳатто энг ёмон иллат. Чунки тақлидда қаламкашнинг ихтиёри ҳар доим ҳам ўзида эмас: чунки у истаса ҳам, кўпинча, эргашилаётган асарнинг руҳидан, унга маҳлиёлик тўридан қутилиб нари кетолмайди. Яъни тақлид қилувчининг асл истак-ният, одатда, қабих бўлмайди. Бу борада у ўзининг ахлоқ кодексига, виждонига атай қарши бормайди. Демак, тақлидчининг иши пировард натижада тушунилиши ва кечирлиши мумкин ("Асл нусхаман! деб жар сол"увчилар истисно, албатта). Лекин кўчирмакашликни кечириб бўлмайди. Бунда билиб туриб бошқанинг маънавий хазинасига қўл чўзилади, "маънавий ўғирлик" деб аталган оғир жиноят содир этилади. Ҳар қандай жамятда, (айниқса, бугун) кўчирмакашликнинг қонун йўли билан маъмурий жазоланиши кучайтирмак керак бўлади. Кўчирмакашликнинг ҳам хили урчиб, турфаланиб кетган. Шундай кўчиришлар борки, уни бирданга аслим ё қалбаки эканлигини англаб олиш қийин. Чунки кўчирмакаш ғоят қув ақлу тафаккурга эга бўлиб, бир неча дурдона асарга хос унсурларни – шаклдан тортиб сюжет шоҳобчаларию бадийирий приёмларгача – ўз асарига пайвандлаб ташлайди, сўнг унга ниқоб, масалан, миллий тўн кийдириб, эътиборни чалғитади. Қарабсизки, бир қарашда биб-бинойидек асар рўпарангизда турибди-да! Фақат катта тафаккурга эга ҳассос мутахассисгина унинг ясалганлигини англаб олиши мумкин. Афсуски, бундай кишиларнинг фикру мулоҳазалари фикр доим ҳам хайрихоҳлик билан қабул қилинавермайди: ё кўролмаслигу ичи қоралиқда, ё манманлигу кибрда, ё гурӯҳбозлигу маҳаллийчиликда, камида эса тушунмасликда айбланиши мумкин.

3. Атайинлик (ёки ўзга шакллارни миллий адабиётга олиб кириш ҳаракати). Х.Дўстмуҳаммад, О.Отаҳон, Н.Эшонқул каби ёзувчиларнинг бир талай асарлари борки, улар ўзбек адабиётида янгилик ҳисобланади. Лекин уларнинг аксариятини жаҳон адабиёти контекстида текширсангиз, ундай эмас. Гап нима ҳақида кетаяпти? Жаҳон адабиётида мавжуд бўлган бадийийлик модулларини ўзбек адабиётига олиб киришда. Яъни масалан, Н.Эшонқулнинг "Гурўғли" романи сюжет курилишига кўра Кафканинг "Жараён"ига ўхшаш. Буни филология фанлари доктори И.Солижонов ҳам ўз мақоласида айтиб ўтди. ("Китоб дунёси" газетаси, 2013 йил, 2 сонлари, "Шарқ қолдузи", жур. 2013 йил, №3) Ёки бўлмаса, И.Султоннинг "Боқий дарбадар", "Озод" романларини олайлик. Уларда жаҳон маънавий хазинаси ва адабиётининг қайси бир асарларини ("Калила ва Димна", Ф.Аттор, А.Навоий, Ч.Айтматов, П.Козьмо ва б.) ёдга солиб юборадиган умумий шакл кўринишлари мавжуд. Шунинг учун ҳам "Ўз.АС" нинг 2012 йил 5 ноябрь сониде чоп этилган Зарина Раҳмонованинг "Икки адиб учрашган нуқта" номли мақоласида П.Козьмога ўхшашлик қидирилади. Бу жиҳатдан қараганда, ўзбекининг манаман деган икки забардаст адиби жаҳон адабиётининг намуналарига ўхшатмалар қилаётгандек. Мен ҳам бу ҳақда узоқ вақт мушоҳада қилиб юрдим. Тан олишим керак, дабдурдудан бирон жуъали фикрга келолмадим. Ёзувчиларнинг ўзлари билан ҳам суҳбатлашдим. Ўқиш, суҳбатлар ва мушоҳадалардан кейин етиб келган қаноатим шу бўлдики, юқорида номлари саналган ижодкорлар бу ишни атайин қилаяптилар экан, яъни жаҳон адабиётида мавжуд янги шаклларни тақлидни эслатадиган кўринишларда бўлса-да, ўзбек адабиёти истеъмолига олиб кириб, бизнинг бадийирий тафаккуримизда асар ҳақида маълум маънода турғунлашган, стереотипга айланаётган ва ёки айланган догма қарашларни парчалаётган эканлар. ("Хамсачилик" аънаналарида ҳам шу ҳусусият - мавжуд сюжет доирасида янги гап айтишга уринилган, эслан!) Майли, бошида уларни тақлидда айблашинлар, майли, асарлари ҳақида пасту баланд гаплар айтилинсин, қатъи назар, улар буни билган ҳолда ана шундай ёзишда давом этаяптилар. Чунки маълум вақт ўтгач, шаклдаги тақлид даври ўтиб, ҳақиқий янги асарлар пайдо бўла бошлайди. Аммо шу янги асарлар заминида "қолумб" – ижодкорлар амалга оширган хизматлар "манаман!" деб ўз бўйу бастини кўрсатиб тураверади. (Албатта, қани энди шундай дард, шундай тил, шундай тасвиру маҳорат ёнида шакл ҳам муаллифларнинг ўзлариники бўлса эди, деб ордэ қиласан, киши. Бошқа томондан эса, барчамизга маълум бир ҳақиқатдан кўз юмолмаймиз, чоғи: ҳеч бир миллий адабиёт ўз қобиғи ичида азим ўзгаришлар ясай олмайди!) Аслида, адабиётдаги янгиликлар ўз-ўзидан бино бўлмайди. Улар ана шундай оралик йўллари, кўприкларни босиб ўтади, ўтиши керак ҳам. Бундай кўприк учун келажак авлод айнан юқорида номлари зикр этилган ва ёхуд уларга ўхшаш бошқа ёзувчилардан миннатдор бўлмоғи лозим. Яна бир муҳим гапки, номлари саналган ёзувчиларнинг ҳар томонлама оригинал асарлари кўп, буни эъти-

бордан соқит қилиб бўлмайди.

Хўш, ушбу масаланинг “муаллиф ўлими” муаммосига қандай дахли бор? Гап шундаки, оригинал нусхадан беҳабар ўқувчи кейингисини “асл” дейди ва биринчи муаллиф “орадан кўтарилади”, яъни “ўлади”. Шундай бўлмаслиги, ҳамма жойда ва ҳар қадамда адолатнинг қويم туришини таъминламоқ учун, эҳтимол, Х.Дўстмуҳаммадга ўхшаб иш тутиш керакдир, айни дамда, изланса, масаланинг янада муносиб бошқа йўллари топилар... Эсланг, унинг “Жимжитхонага йўл” деган тажриба ҳикояси бор. Бу ҳикоя Дино Буццатининг “Етти қават”номли ҳикоясига “назира” тарзида ёзилган ва асар ибтидосида хорижлик муаллифнинг исми ёдга олиниб, қуйидагича тушунтириш берилди: “Италиялик машҳур адиб Дино Буццатининг “Етти қават” ҳикоясини ўқидиму анча вақтгача унинг таъсирида юрдим. Ниҳоят, ушбу факулдодда ўзига хос ҳикояни бир қадар эркин таржима қилиб, унга “назира” ўлароқ ҳикоя битдим. Тажриба қандай самара берганини баҳолаш ўқувчига ҳавола” (Беозор қушнинг қарғиши. Тошкент. Шарқ. 2006. Б.223.) Исажон Султоннинг “Озод” романида ҳам асарнинг ёзилишига туртки берган кўплаб бошқа номларга ишоралар қилинган. Яъни ёзувчилар ҳалол иш тутган.

Ва ёхуд Навоий ҳазратларининг “Хамса”си аввалидаги мана бу хитоб-икрор мағзини чақишга уринайлик:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасига панжа урмоқ.

Мазкур икки мисрада улуғ шоирнинг таҳсинга сазовор (бадий маҳоратини қўйиб турганда ҳам!) мардлиги, ҳалоллиги шундоқ акс этиб турибди. Демак, бу йўллардан ота-боболаримиз аллақачон ўттишган, бизларга ўғитлар қолдириб кетишган экан-да...

4. Аналогия. Бундай ўхшашликнинг нима эканлигини лугатдан билиб олсак ҳам бўлади: “адабий асардаги образлар, сюжет мотивлари, айрим эпизодлар, характерлар ва ш.к.ларда кузатилувчи муштараклик, ўхшашликлар. А.лар битта асар доирасида ҳам, шу асар билан бошқа (турли давр ёки турли миллий адабиётларга мансуб) асарлар орасида ҳам кузатилиши мумкин. Мас., “Ўткан кунлар” романидаги Отабек ва Уста Олим, “Кеча”деги Зеби ва Марям тақдирлари орасидаги А.лар ёзувчига қиёс воситасида муайян фикрларни ифодалаш, муаммони англаш ва англатишда муайян ўрин тутди. Шунингдек, асарда ёзувчи томонидан онгли равишда ёки бошқа сабаблар билан воқе бўлувчи А.лар ҳам кузатилиши мумкин. Масалан, “Ўткан кунлар” билан халқ достонлари сюжет мотивларида А.лар кузатиладики, улар Ғарб адабиётига хос роман жанрини миллий заминга ўтказиши, миллий адабий аънаналар таъсири ўлароқ воқе бўлган”. (Д. Куронов ва бошқ. Адабиётшунослик лугати. 2010, Б.29-30). Демак, аналогияларнинг тақлид ё кўчирмакашлик билан алоқаси йўқ, аксинча, у ижод табиатидан келиб чиқадиган, ижодий таъсирланишни ёдга соладиган табиий ҳодиса.

5. Чалкашлик. Яқинда республикамизнинг номдор газеталаридан бирида каминанинг мақоласи эълон қилинди. Мақола ҳажми каттароқ бўлгани учун уни хийла қисқартириб босишди. Мен у ерда Ф.Фрейтаг деган хорижлик бир мутафаккирнинг “Ҳар кимнинг қалбида ўз халқининг жажжи қиёфаси яшайди”, деган фикрини келтиргандим. Қисқартириш жараёнида муаллиф олиб ташланибди. Натижада, фикр гўё меники ўлароқ таассурот қолдирган. Назаримда, худди шундай “олди-берди”лар алалоқибатда жиддий чалкашликларга, у кишимга тегишли ишинг бу кишимга ўтиб кетишига олиб келадиган ўнлаб сабаблардан биридир. Чунки вақт ўтиб, яна биров юқоридаги гузал фикрни “янги эгаси”га нисбат бериб ишлатади-да, қарабсизки, жараёнда тушунмовчиликлар келиб чиқаверади. Худди шунга ўхшаш манзарага “АиФ” (“Кто сказал “мяу?”, 2012 йил, № 43) газетаси ўз муносабатини билдирди. Газетада айтилишича, айрим машҳур кишиларга нисбат бериладиган талай гаплар, аслида, уларга тегишли эмас экан. Мисол учун, рус шеърятга қуёши А.С.Пушкин шеъриядаги “Гений чистой красоты” мисраси, аслида, В.А.Жуковский қаламига мансублиги ёзилган. Гап шундаки, Пушкин бу мисрани ўғирламаган, балки иқтибос сифатида келтирган ва ажратиб ёзган экан. Революцияга қадар, деб ёзади мақола муаллифлари (С.Юрьев ва Я.Лайкова), мисра ана шу тарзда курсивда (ўша вақтда ҳам курсив бўлган экан-да!) ёзилгану кейинчалик негадир ажратилмай, қолган барча мисралар қатори ёзилган ва Пушкиннинг “мероси”га айланган. Мақолада худди шундай мисоллар А.Невский, М.Лермонтов, М.Горький, Людовик 14, В. Ленин, И.Сталин ва ҳоказо ўнлаб номдор кишилар ҳаётидан келтирилади. “Кто с мечом к нам придет, от меча и погибнет”, деган машҳур гапни А. Невскийга нисбат беришади, дейди муаллифлар. Аслида, бу гап унга эмас, Евангелияга тегишли экан. Невский ҳақида кинофильм суратга олинаётганда сценарист С.Эйзенштейн юқоридаги гапни қаҳрамон тилидан ишлатиб юборади, натижада, ўзингиз билган ҳол юзага кела-

ди: фикр муқаддас китоб (Евангелия)дан Невскийга ўтиб кетади. (Эслайман: ёшлигимда бир кинода Рустами Достон тилидан шундай китоб айтилганди: “Ўзинг ёқдинг уруш оловин, Ўзинг унда ёнгайсан, мальун!” Кўряпсизми, қолип бир хил!..). М.Горькийники деб юрилган “Рождение пользатъ летать не может”, деган фикр Хемницернинг “Мужик и корова” деган масалида борлигини таъкидлашади муаллифлар. Энди манавинга эътибор беринг: В.Ленинга нисбат бериладиган “Религия опиум для народа”, деган фикрнинг тақдири аянам қизиқ эканлигини айтилади мақолада. Фикр немис ёзувчиси Новалисга тегишли бўлиб, у бу гапни тамомила бошқа маънода ишлатган экан. Яъни Новалис замонида мажун наркотик сифатида қўлланмаган, аксинча, дорихоналарда оғриқ қолдирувчи восита ўлароқ рецептсиз сотилган бўлиб, ёзувчи динни халқ дардини енгиллатадиган дори деб атаган экан... Кўриняптики, давр ва унинг эҳтиёжларига қараб фикрнинг маъноси ҳам турланиб бориши мумкин экан. Хуллас, бундай чалкашликларни тарих саҳифаларидан мўл-кўл топиш мумкин.

6. Таъсир ва тақдир. Ижодкор умрининг қайсидир палласида бирон асар ё мисрани ёқтириб ўқийди. Бу асар ё мисра унга шунчалар таъсир қиладики, хужайра-хужайрасига сингиб кетади. Аммо ҳаёт йўли давомида – айниқса, кунимизда кўпдан кўп информациялар билан тўлиб-тошган дунёда – ўша асар ё мисра “унутилади”. Аммо у бутунлай бадар кетмай, бор-йўғи, онгости пучмоқларига кириб яширинган бўлади. Илҳом асносида эса онгустига қалқиб чиқади. Шунчаки чиқмайди, балки ижодкорнинг ўзиники ўлароқ, эҳтирос билан тўлиб-тошиб, кенгайиб, теранлашиб, қаердадир ўзгариб чиқади. Хўш, бу асар кимники?.. Ўйлайманки, бутун мақоланинг руҳидан ушбу саволга жавоб чиқиб қолади.

7. Муштарак шароит ва ўхшаш ижод. Инсон дунё билан, асосан, бешта сезги аъзоси орқали мулоқотга киришади: кўз, қулоқ, бурун, оғиз ва бадан. Демак, кишиларнинг дунёқарашида умумийлик касб этгувчи бир хил омиллар шу ерда мужассам. Бинобарин, ўзаро муштарак шароитга тушиб қолган одамлар изҳор этган фикр-мулоҳазаларда ўхшашлик ва яқинликнинг бўлиши табиий. Масалан, мифлар ва турли халқлар фольклорларидаги умумий сюжетларни олиб кўринг. Уларнинг ўзаро таъсирланишуви ҳам бор гап, аммо бу масаланинг фақат битта томони. Иккинчи томони бевосита ўхшаш шароитлар туғиб берган умумийликка бориб тақалади. Худди шундай, икки ижодкор бири-биридан тамомила беҳабар ҳолда ўхшаш фикрлар айтиши ва ҳатто шеърлар ижод қилиши мумкин. Масалан, қуйироқда тўхталадиганимиз Бобур ва Кафкадан келтирилдиган мисоллар..

Саида Зуннунова ва Эркин Воҳидов шеърларидаги муштараклик ҳам шунга яқин бир шароит маҳсулидир. Эркин Воҳидовнинг: “Пиллапоя бўлдим сенга азизим, Сен ҳам гал келганда пиллапоя бўл”, деган мисраларида акс этган фикр Саида Зуннунова (“Зиналар”) шеърида салгина бошқачароқ тарзда учрайди:

Зиналар, заналар, буюк зиналар,
Сизсиз улғаймайди тарихда ҳеч ким.
Битта поғанангиз бўлсам кошқийди,
Кимдир босиб ўтиб олдинга юрса,
Ҳеч қандай умрга келмасди рашким.
Унутилган битта поғана бўлиб,
Шарафли, муборак шу йўлда турсам... (1963)

Бу нима? Тақлидми? Йўқ, тақлид эмас. Булар ўхшаш мисралар. Гётенинг: “Пишиб етилган ва замон тақозо этган фикрлар бири-бирдан мустасно тарзда бир йўла юзларча мияларда туғилиши ҳам мумкин”, дейиши замирида юқоридаги ҳолни аниқлаштирувчи тушунча-фикр бор. Ки, Гёте назарда тутган фикр “грипп”га ўхшайди – юқади. Лекин айна шу аргумент билан кўчирмақашликни хаспўшлашга ҳаракат қилмаслик лозим. Бу жудаям жирканч ҳаракат бўлур эди. Ҳатто тақлиднинг ўзидан-да жирканчроқ. Ҳамма нарсанинг бир ҳадду чегараси бўлади. Жумладан, инсонликнинг ҳам. Бу чегарани бузиб ўтиш – кечирилмас гуноҳ. Назот ўз ботинимизда яширин – инсонлики қўриш.

Менимча, тақлид ва ўхшаш қолиш муаммосидаги чалкашликни ечиш мумкин. Чунки ўхшаш қолиш бири-икки ерда содир бўлади. Тақлид эса тизимли равишда содир этилади. Яъни, магар, икки асар бири-бирига ўхшаш қолса, шу усул орқали улар ўртасидаги “можаро”га ойдинлик киритиш мумкин. Яна муаллифларнинг бутун ижоди тўлиқ олиб ўрганилади, сўнг шу ижод руҳи, у яшаган давр кайфияти, унинг йўналишлари, мақсаду манзиллари, ҳатто муаллифни куршаган инсонлар, уларнинг қизиқишлари, муаллиф ўқиган мактаблар, китоблар, у меҳр қўйган устозлар ва ҳоказолар бирма бир тадқиқ этилгандан сўнг икки ижодкордан қайси бири шундай асар ёзиши мумкинлиги аён

бўлади-қолади.

Камина "Ёлғизлик" асаримда шундай бир гапни ёзган эканман: "Мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмайман!.. Бу – Бобур ё Кафканинггина эмас, менинг ҳам юрак ҳайқиригимдир! Агар фикр улар ва ёхуд, балки, улардан олдин ҳам айтилмаганда эди, шубҳасиз, мен айтардим уни. Ахир, менина бутун ҳаётим аросатда! Гўё мангу иккиликнинг ўртасидаман: қайси томонга юришимни, қай биридан воз кечишимни билмайман. Қисматимнинг ўзи пешанамга ўша азобли жумлани ўйиб битган бўлса ва олаётган ҳар бир нафасида уни жанангалар овоз билан такрору тақрор ўқиб турса, мен шўрлик нима қилай? Ахир, чиндан-да мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмасам, ўзимни қаерга қўяй шу қон бўлган юрак қадар қогоздан бошқа!.." ("Узоқдаги Дилнур", Тошкент. Академнашр. 2010. Б. 65.) Бугун мен ана шу гапни ёзган чоғимда (гарчанд фикр менинг қисматимдан табиий равишда отилиб чиқаётган бўлса-да!) Бобур ва Кафкани ёдга олганидан севиниб турибман. Бобур ҳазратлари ўз вақтида ушбу кечинмани ҳаммадан гўзалроқ тарзда шундай битган:

*Агарчи сенсизин сабр айламак, эй ёр, мушқилдир,
Сенинг бирла чиқишмоғлиқ доғи бисёр мушқилдир.*

("Ғарибинг андижонийдур", Тошкент. Шарқ. 2008. Б. 48.) Кейин худди шу фикрни Франц Кафканинг кундалигида ўқидим: "Мен сенсиз ҳам, сен билан ҳам яшай олмайман!" Албатта, тўрт аср муқаддам Бобур ҳазратлари томонидан ғазалда айтилган бу фикрни Кафканинг ўқиганлигига, мабодо, бирон мўъжиза туйғали ўқиган бўлса, ўзганикини билиб туриб ўз номидан тақрорлашига ақл бовар қилмайди (чунки катта масштабдаги ижодкор ҳеч қачон, ҳеч бир ҳолатда ўзга бир яна шундай улкан ижодкорнинг яратиларига кўз тикмайди. Яратган уларнинг ботинига жойлаган даҳолик ва ёки мислсиз истеъдод қудрати бунга асло ва асло йўл қўймайди: у ўзиникини яратади. Ўзиники бор экан, ташқаридан зигирдай бўлса-да садақага муҳтож эмас. Мабодо, ўхшашлик бор экан, бунинг ҳам табиий сабаблари борки, мақола давомига уларга да тўхталамиз). Ҳамма гап шундаки, Кафка ҳам худди Бобур сингари ана шу аросатни, зиддиятли ҳаётий-руҳий ҳолатни бошидан кечирган, бас, ёзган фикрларининг ҳам ўхшаш бўлиши мантик доирасидан хорижга чиқмайди.

Ёки мумтоз шоирларимизнинг шеърлари қатидаги ўхшашликлар, бадийий санъатлардаги деярли бир хилликларга эътибор беринг. Биласиз, мумтоз адабиётда таворуд санъати бор. "Таворуд – икки шоирнинг бир-биридан хабарсиз ҳолда айнан бир мисра ёки байтни яратишидир. Тарихчи Хондамир ўзининг "Мақорим ул-ахлоқ" номли асарига шундай воқеани ҳикоя қилади: шайх Аҳмад Суҳайлий Султон Аҳмад мирзо мадҳида қасида ёзиб таҳрир учун Алишер Навоий хузурига олиб келади.

Навоий:

Мақталувчининг исми билан безалган байтдан кейин, сўзни бир-бирига улаш учун яна бир байт керак, – деб айтади. "Шу онда ҳар икковлари даво, қалам ва бир парчадан қогозни олдиларига қўйиб, тафаккур денгизига чўмдилар. Бирданига бош кўтариб, ҳар қайсиси бир байтдан ёзишди ва бир-бирининг кўлига беришди. Иттифоқо, таворуд воқеъ бўлиб, ҳар икковлари ҳам бир хил байт айтишган, бир ҳарфинда фарқ қилмас эди. У байт мана шу:

Баҳор боғи жавоний, ниҳоли гулшани адл,

Гули риёзи карам, сарви жўйбори виқор".

(Иигитлик боғининг баҳори – адолат чаманининг ниҳолидир. Карам саҳийлик боғининг, улғуворлик анҳорининг сарвидир).

Таворуд фақат замондош шоирлар назмида эмас, балки бошқа-бошқа аср фозиллари бўлган қалам соҳиблари ижодида ҳам вужудга келиши мумкин. Ўхшаш мавзу, вазн ва қофияда ижод қилиш ана шу ҳодисани юзага чиқариши мумкин".³

8. Иждодий таъсирланиш. Бунни Александр Сергеевич Пушкин ва Абдулла Орипов мисолида кузатиш мумкин. Пушкинда "Осень", Ориповда "Куз ҳаёллари" деган ажойиб шеърлар бор. Ўқиб кўрсангиз, улар шаклан ва мазмунан бир-бирига менгазайди. Тўғрироғи, "Куз ҳаёллари" "Осень"ни ёдга солиди. Лекин бу на тақлид ва на кўчирмақашлик, балки айнан яхши маънодаги иждодий таъсирланиш мевасидир. "Куз ҳаёллари" шеърда акс этган поэтик кайфият А.Орипов руҳиятида маълум вақт мобайнида пишиб етилган, лекин ботинда "истиқомат қилаверган". Ниҳоят, кун келиб шоир "Осень" каби шеър билан танишиб қолган ва бу шеър турткиси билан унинг ўз ботинида пишиб етилган ўз шеъри дунёга келган. (Ёки Дантенинг «Иллохий комедия»си

³ Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият лугати. Т.: "Янги аср авлоди". 2008. Б.104.

ва Ориповнинг «Жаннатга йўл» асарларини олинг). Тахминан, шундай дейиш мумкин ижодий таъсир натижасида туғилган асарлар ҳақида. Бадийят илмидан бохабар кишилар буни нозик англайди ва ҳис қиладилар, албатта.

9. Анъана йўлида. Баъзан ижодкор салафлар асарларининг бирон бир чизигини (кўпинча, шаклини) олади-да, уни ўз фикру мулоҳазасию ўй-кечинмаси билан тўлдирди. Масалан, мумтоз адабиётнинг кўпгина намуналари шу йўл билан битилган. Бунда сюжет, образлар тизими, бадийий приёмлар, макон ва замон – ҳамма-ҳаммаси бир-бирига ўхшаб турса ҳам, барибир, ҳар бир шоир ўзидан нимадир “кўшган”, бойитган, кенгайтирган.

10. Сайёр сюжет анъанаси. Бу тамойил кўпгина жиҳатларига кўра юқоридагини ёдга солади. Фарқи шуки, юқоридаги тамойилда эркинлик кўпроқ бўлиб, бунисида ўша эркинлик муайян сюжетга риоя қилиши бобида андак чекланади. Яъни ҳар икки ижодкор ҳам бир хил сюжет шаклидан фойдаланади. Мисол учун “Хамса”чилик йўлида битилган асарларни олинг.

11. “Давом эттириш” тамойили. Бугунги кунда адабиётимизда анъананинг бошқачароқ бир кўринишига дуч келиб турибмиз. Чунончи, Шукур Жабборнинг “Шумбола “Ҳиндистонда” ёхуд Қоровойнинг янги саргузаштлари” номли қиссаси Ғафур Ғулломнинг машҳур “Шумбола”сининг “давоми” тарзида ёзилган. Бу ҳам жаҳон адабиётида мавжуд анъана. Аммо бу ҳаракатнинг ўзига хослиги шундаки, у “муаллифнинг ўлими”га эмас, аксинча, оммалашшига хизмат қилади. Бошқа томондан, агар шоғирдиннинг асари устозникидан муваффақиятли чиқиб қолса, салаф ижодкорнинг асари “унутилиши” ҳам мумкин.

12. Шаклан ўхшаш, мазмунан бошқа. А.Қодирийнинг “Жинлар базми”, А.Аъзамнинг “Рўё ёки Гулистонга сафар” ҳамда Р.Раҳматнинг “Адашвой” асарлари, гарчанд бирон ерда тақлид ё ижодий ўзлаштириш, ҳатто таъсирланиш элементини кўрмасак ҳам, шаклан бир-бирини ёдга солади. Аини дамда, мазмун-моҳият жиҳатидан тамомила бошқа-бошқа асарлардир. А.Аъзам ва Р.Раҳмат асарлари чуқур рамзий-тамсилий асосга эга бўлиб, ҳар икки ёзувчи асар мағзини ана шу рамз зиммасига атайин юклаган. Қодирийда эса ғайриоддий оламнинг борлигининг ўзи мақсад, у рамзга айлан-тирилмаган. Назаримда, бу ердаги ўхшаш сюжет модели ўзига хос бадийий тафаккур қолипи бўлиб, мазкур қолип вақти-вақти билан (муҳит етилганда) у ёки бу миллатнинг ҳар қандай истеъдодли ёзувчиси қалами остидан чиқиб келиши мумкин. Аммо эътибор бериш сўраладики, мазкур ягона қолип уч ёзувчи асариди уч хил маънога хизмат қилаяпти. Демак, ҳар бир асарнинг асллиги (оригиналлиги) борасида сўз юритса бўлади (шу уч асар қиёси мисолида). Хўш, бунинг сабаби нимада? Менимча, бу сабаб ёзувчилар индивидуаллиги ва улар яшаган даврнинг алоҳида-алоҳида иқлим-кайфияти билан ўлчанса керак.

13. Муштарак мавзу. Ҳаётда ҳамма ҳам айтиши мумкин бўлган фикр-тушунчалар бўлади. Масалан, “даррахт бир жойда кўкаради”, деган фикрни олайлик. Уни бир кишига нисбат беришнинг ўзи кулгили (бу гапни кимдир қачондир биринчи бўлиб айтгани, аини ўринда, ҳеч нимани билдирмайди. Чунки ўша куну у айтмаса, эртаси куну бошқа биров албатта айтиши мумкин бўлган гап бу!) Зеро, кўпчилик даррахт экади ва шу жараённинг пасту баландини ўз тажрибасидан ўтказади. Доимий кўчирилиб экиладиган кўчатнинг яхши авж олмаслигига ҳар ким ҳам богбонлик ҳаёти давомида гувоҳ бўлади. Шу каби мулоҳаза барчага ёки кўчат эккан ва аини дамда, кузатувчан кишиларнинг барчасига тегишлидир. Худди шундай, “Мен сени севаман!” деган изҳор ҳам бир кишига (ҳатто у шоир бўлса ҳам!) дахлдор эмас. (Албатта, бу уч сўзнинг замирига ҳар ким ўз маъносини юклайди. Аммо бу энди бошқа мавзу!) Демак, бунинг каби турмушнинг ўзи ҳаммага исталган жойда инъом қилиши мумкин бўлган кечинма, фикр ва тажрибалардан туғиладиган асарлар ўртасидаги муштаракликларни истисно қилиш даркор. Яъни улар на кўчирмакашлик, на тақлид ва на ижодий таъсирнинг, балки ҳаёт берган муштарак шароитнинг маҳсуллари дир.

14. Мимесис (ёки ҳаётга тақлид). Барибир, энг мўтабар асарлар мазмунан ва шаклан оригинал тарзда битилган асарлардир. Бу асарлар мавжуд асарларга эмас, балки табиатга, Яратганнинг асари – Ҳаётга тақлидан яратилади...

Яна синчиклаб ўрганилса, масалала дахлдор бошқа сабаблар ҳам топилади, албатта. Лекин муҳими, моҳиятга етиб бориш ва бу моҳиятга тўғри муносабатда бўлишдир. Тақлид, кўчирмакашлик, ижодий таъсирланиш ҳамда чинакам ижод ришталари гоҳо шунчалар бир-бирига чирмашиб-пайвандлашиб кетадики, уларнинг ўртасида Хитой деворини кўтариб бўлмаганидек, бир-бирларидан ажратиб фарқлаб бериш ҳам жуда-

жуда мушкул иш. Фақат битта ишончли йўли бор – бу йўл ҳар бир ижодкорнинг ўз бағридан, инсонлик шаънидан, виждону иймонининг қоқ ўртасидан ўтсагина ҳаммаси кўнглимиз тусагандек бўлади, илоҳий адолат қарор топади. Назаримда, ҳаммасининг рисолалардагидек бўлиши учун жуда баланд ички маданият зарур. Бундай маданиятга соҳиб бўлган киши ҳар доим, ҳар жойда посангилари ўйнаб турган тарозини қалб кўзлари билан кўриб туради. Ва тарози ҳам ботинимизда эканлигини англайди. Яна шуни тушуниб яшайдики, эрта ё кеч, барибир, ҳисоб, бўлганда ҳам, Катта Ҳисоб муҳаққақ равишда берилажақдир!

“Муаллиф ўлими” кимга ва нега керак? Ахир, бир муаллиф ўзга бир муаллиф устидан чиқиқ тортаётган (унинг асарини ўзлаштираётган) чоғида, ортида, бошқа бир муаллиф унинг ҳам ўз боши узра қилич (қалам) кўтариши мумкинлигини наҳотки англай олмаса, кўра билмаса? Демак, пировард натижада биз ўзимизга ўзимиз чоқ қазийётган бўлиб чиқмаймизми?..

Аслида, ҳаммага ўз ижоди қадрли бўлиши керак эмасми?.. Эй шоир, эй ёзувчи! Сен учун ўз юрагингдан куйилиб келган тўрт қатор шеър бошқа бир улуғ шоирнинг сен кўз тиккан бутун бошли дostonидан қимматли эканини наҳотки англамасанг?! Чунки у сеники, сенинг дардларинг, ўзлигинг меваси. Унинг ҳар бир каломи сенда олам-олам ас-социяциялар уйғотади. Бас, шундай экан, сен ўз шеърингни ва романингни ёз, ҳамда ўз қаламингдан (тақдирингдан тоғ бағридан ситилиб чиққан шалола янглиғ) тўкилган асарларингга остига ўз исмингни дарж эт, эй ижодкор! Зеро, сен дунёда ижодкор сифатида, аввало, қандай асарлар ёзганинг билан баҳолансанг, уҳрода инсон сифатида, аввало, нечоғли ҳалол бўлганинг билан қадр топасан, унутма!.. Ташқи ўхшашликка эмас, ботиний асликка боқ! Ахир, Оллоҳ сени ягона нусхада яратди. Бунинг исботини бармоқларингнинг учига жойлаб кўйибди-ку! Қарамайсанми? Сенинг бармоқларинг сенинг бу олами куброда яккаю ягона эканлигининг исбот-муҳри-ку, аслида!..

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

Каминанинг фикру мулоҳазаларида қиёмига етмаган ўринлар, ғализликлар, хатоликлар бўлиши мумкин. Шунга қарамай, мен улардан ҳайиқмай, ҳозирча борини борича сиз азизлар билан ўртоқлашишга қарор қилдимки, сабаби – алалоқибатда кўпчиликдан акс-садо келару боши берк йўллардаги тўсиқлар очилиб кетар ва неча ўн йиллик оғриқларимга малҳам бўлар, дея умидландим. Чунки сиз каби мен ҳам ичимдаги адолат туйғусини бой бериб кўйишни истамайман!..

...ахир, нарцисс гулни қаранг, ўзи меҳнат қилиб тупроққа илдиз отмас экан. Эҳтимол, буни эплай олмас, эҳтимол, хоҳламас... Ким билади, дейсиз, табиати шунақадир, балки... Хуллас, бу гулга бақувват дарахтлар танасидан униб чиқиб, унинг шираси билан озикланиб кўкка бўй чўзиш маъқулроқ экан. У шу тарзда чиройини оламга кўз-кўз қилар экан. Шундай қилинганда илдизини қора тупроқ бағрида уринтирмай, тайёр замин – дарахтдан фойдалана қоларкан. Улкан дарахтлар бу гул учун ҳам меҳнат қилиб тер тўқаркан, қаранг...

...аммо уларнинг ёнидан ўтаётган одамларнинг аксари гулдан хушланар, гулга маҳлиё бўлишар экан. Фақат жуда оз сонли кишилар – ушбу “тандем” моҳиятини биладиган хос зотларнинг ботиний кўзларигина асл ҳолни – гулга чирой бахш этган дарахтни, унинг меҳнатияю заҳматини кўрар экан... Сизнинг-чи, сизнинг кўзларингиз қайси бирига тушди, муҳтарам?..

2012-2013 йиллар

ХАЛҚОНА ТАФАККУР ТАРОВАТИ

Ҳозирги ўзбек шеърятининг кейинги йигирма беш йилдаги муҳим хусусиятларидан бири – фалсафий мушоҳадакорликнинг кучайиши, инсон ва ҳаёт муносабатлари янгича кашфининг кенгайиши бўлди. Бадий тафаккур такомлидаги бу сифатий эврилишга муносиб ҳисса қўшган шоирлардан бири Матназар Абдулҳакимдир (1948-2010). Шоир, таржимон ва публицист ижодкор мероси бадий ва илмий тафаккурнинг ўзига хос намуналарига айланди. Поэтик ва илмий-публицистик ижоднинг бу қирралари бир-бирини тўлдирди, бойитди: Таржимонлик – “қайта яратилган санъати” шоирлик сир-асрорларини чуқурроқ билишга, тадқиқотчилик – назарий қарашларни мустаҳкамлашга кўмаклашди. Бинобарин, ажойиб ижодкор (Озод Шарафидинов), истеъдодли шоир (Абдулла Орипов), тиниқ туйғулар куйчиси (Ўткир Раҳмат) сифатида эътироф этилган Матназар Абдулҳаким ижодий меросининг асосини шеърят ташкил этади. Аруз ва бармоқ вазнларида, турфа мавзу ва жанрларда ёзилган асарларда шоирнинг теран нигоҳи, оҳорли ифода тарзи бор. Бу нигоҳ марказида замон ва шахс муаммоси, эзгу фикр ва ўзлик талқини туради. Зеро, шоирнинг фалсафий-интеллектуал қарашлари миллий шеърятимиз ижтимоий-эстетик мазмунини бойитишга, умумбашарий моҳиятининг чуқурлашишига хизмат қилмоқда. Бу тасодиқий эмас. Шоир бадий идрок, нарс ва ҳодисалар бағридаги яширин қатламларидан янги маъно топиш истеъдоди тўғрисида аънавий мавзулардаги шеърларида ҳам янгича талқин, топилма фикр, қутилмаган поэтик воситалар учрайди. Булар: ғазал, тўртлик, туркум ва достонларида жанр талабига кўра турли даража ва миқёсларда бўлиб, умумий мазмун ифодасига хизмат қилади. Фалсафий фикрлашга, ҳар бир асарни ибратли маъно, образли тасвир билан зийнатлашга интилиш Матназар Абдулҳакимга хос асосий жиҳатдир. Бу ҳол унинг барча асарларида, хусусан, “Ойдинлик”, “Жавзо ташрифи”, “Кўприк” номли тўпламларида янада қамровли ва ранг-барангдир. Шоир таржимонлиги боис Форобий, Паҳлавон Маҳмуд, Бедил, Кубро каби буюк мутафаккирлар донишмандлигидан баҳраманд бўлиш билан бирга, XX аср миллий адабиётимиз ва устозлар тажрибасидан ҳам файз, илҳом олди. Жумладан, Мақсуд Шайхзоданинг умр мазмуни, Асқад Мухторнинг ижод қадри, Эркин Воҳидовнинг шахс маънавияти ҳақидаги фалсафий қарашларига ҳамроҳан бўлди. Одам ва Олам тўғрисидаги бетакрор фикрлари билан бадий ижод ва фалсафий тафаккур синтезига сезиларли таъсир кўрсатди.

Шоир шеърятини замон ва умр моҳияти муаммоларидан баҳс этиш салмоқли ўрин тутди. Бу жиҳатдан му-

**Хамдам
АБДУЛЛАЕВ**

1938 йилда туғилган. Хоразм Давлат педагогика институтини татомлаган. Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби.

Айни пайтда, шу даргоҳда ишламоқда. Филология фанлари доктори, профессор. Олим “Маҳтумқули ва ўзбек адабий муҳити”, “Ўзбек қорақалпоқ халқ достонлари”, “Халқ достонлари ва уларнинг вариантлари” ҳамда “Сўз файзи” каби ўнлаб китоблар муаллифи.

аллиф воқелик ва шахс муносабатини бутун мураккабликлари, мусбат ва манфий жиҳатларини яхлитликда кўради, образли ифода ва рамзий тасвир орқали муайян хулосалар чиқаришга эришади. Бу жараёнда шоирнинг бадиий нияти, тафаккур қамрови, эстетик баҳолаш даражаси ойдинлашади. Шоир тасаввурида: “дунё – одамларни тинмасдан эловчи элак”:

У тинимсиз чайқалиб турар,
Чайқалиши азоб – зулмдир.
Бу элакнинг устида ҳаёт,
Бу элакнинг ости ўлимдир.

Тўртликдаги ҳар бир сўз ва тушунча фалсафий-мажозий маънони мужассамлаштиришга қаратилган. Элак бу – ҳаракатдаги олам, ҳаёт синови рамзи. Унинг чайқалиши эса одамларни яхши-ёмонга ажратувчи жараён. Элакда олам тузилишининг икки қирраси – ер усти (тириклик) ва ер ости (ўлим) назарда тутилган бўлиб, кейинги байтда таъкидланганидек, эланиш чоғида “қор каби унлар” элак устида, “келаклар” эса остида қолади. Бу ўринда “ун” ва “келак” тимсолларида олижаноб ва салбий шахсларнинг турли тақдирлари талқини орқали шоир кўзлаган ижтимоий-эстетик ният – эзгулик ғояси ишонарли ва таъсирчан ифодаланган.

Матназар Абдулҳаким сўзни уйғотган, унинг сеҳрли оламига дадил кира олган, шеърга айланган сўзнинг “илохий неъмат” (Огаҳий) эканини тўла англаган шоир. Зеро, у ўзини “сўз қошида ҳайрону лол” ҳис қилар экан, “сўзсиз ҳаётни рўё, сароб, озор”, деб билади ва:

Бизлар сўзни сотиб қўймасак басдир,
Сўз бизни сотмайди ҳеч қачон

– дея ижодкорнинг сўз қўллашдаги масъулиятини, бадиий каломнинг беқиёс аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Бу ўринда “сўз” тушунчаси поэтикалашиб, садоқатли шахс образига айланган, чунки сотқинлик, хиёнат қилмаслик инсонга хос хислатлардир.

Матназар Абдулҳаким ижодида поэтик фикр ва тиниқ туйғу уйғунлигининг устуворлиги сўзга шундай теран муносабат, чексиз меҳр билан изоҳланади. Бу ҳол ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-маънавий, ишқий йўналишдаги барча шеърларида маъно салмоғини оширишга, эмоционалликни кучайтиришга имкон беради. Бу жараёнда оригинал фикр таъсирчан бадиий-тасвирий воситалар билан омухталиқда ўзига хослик касб этади, ўқувчи онги ва ҳиссиётига илиқлик бағишлайди. Зеро, шоир шеърлятида анъанавий ибора ва мавзуларнинг янгича талқини шундан далолатдир. Жумладан, “руҳ”, “осмон”, “умр”, “ишқ”, “тупроқ”, “юрак”, “бахт”, “ҳақиқат”, “нур”, “зулм” каби сўзларнинг ижтимоий-эстетик вазифаси кенгайган сари улар мажозий мазмун касб этиб, бадиий образга айлана боради. “Ҳаётнинг сўнгсиз, бетимсол йўлида минг ўлиб, минг тирилиб чопган” шоир фикрича, ҳаёт фалсафаси моҳияти жамиятдаги абадий қарама-қарши кутблар, кишилар руҳияти ва муносабатларидаги зид хислатлар бирлигидан иборат.

Муаллиф бу фикрни шунчаки қайд этмай, мажозий образ ва тасвирда ифодалайди:

Жудолаша олмайди улар,
Бўлиша олмас лекин ҳамнафас.
Бири учун бири тузоқдир,
Бири учун биттаси қафас.

Биринчи байтда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги муросазозликка ишора қилинса, кейинги байтда улар курашидаги воситалар “тузоқ” ва “қафас” мажозий сўзлари орқали бадиийлашади. Шеърда яхшилик ва ёмонлик инсон руҳиятининг жуфт палласига қиёсланар экан, улардан “Бири кўтарилган вақтда, Аста тушиб кетади бири” мисраларидаги мувозанатсизлик ҳолати реал воқеликдаги турли-туман жараёнлар, инсон характеридаги турфа қирралар хусусидаги умумлашма фикрдир.

Матназар Абдулҳаким ижодида инсон талқини ниҳоятда кенг ва залворлидир. У инсонни ҳавоий идеал эмас, мураккаб характерли, кучли ва ожиз хилқат сифатида тасвирлайди: юксаклигини эъзозлайди, тубанлигини қоралайди, лекин ундан воз кечмайди, балки поклик ва холисликни шахс камолотининг асосий мезонларидан деб билади ва тасвирда шунга алоҳида ургу беради. Бунда шоир лирик “мен” кечинмаларидан фойдаланиб, мавжуд қарашларга янги фикрлар қўша олади. Қуйидаги тўртлик шундайлардан бири:

Мислсиз айб этдим қошингда,
Бузиб қўйиб юрак аҳдини.
Муяссар қил энди бошимга,
Қаттиқ жазо тортмоқ бахтини.

Одатда, аҳдига вафо қилмаган шахс баҳоналар топиб ўзини оқлашга ёки кечирим сўрашга интилади. Шоир лирик қаҳрамони эса қутилмаган йўл тутади, узрхоҳлик ўрнига ўзига муносиб жазо сўрайди. Чунки у аҳдини бузишни “оғир гуноҳ”, уни афв этишни эса “аёвсиз зулм” деб билади. Айбдор учун кечирилмадан кўра зулмдан ҳам қаттиқ жазонинг бахт экани муаллифнинг бадиий топилмасидир. Кейинги тўртликда қаҳрамон икромнинг моҳияти, руҳий кайфияти янада ойдинлашади, ижтимоий маъно бўртиб туради: “тиз чўкишга гурури йўл қўймаган, кучи етмаган” шахс қалбида ўз-ўзини англаш, адолат ва инсонийлик туйғуси қатъий ҳукм оҳангида жаранглайди:

Кечирилмоқ каби даҳшатли
Жазо йўқдир энди мен учун.

Матназар Абдулҳаким нарса ва ҳодисалар замиридаги пинҳона, бошқалар илғамаган жиҳатларни теран ҳис қилиб, бадиий сайқаллаган ҳолда, моҳирона кашф этган санъаткор шоир эди. Унинг бетакрор истеъдоди халқона тафаккур ёғдусидан рағбат ва тароват олиш билан бирга, уни индивидуал афоризмлар, пурҳикмат фикрлар билан бойитди, бадиий ифодаларга фалсафий мушоҳадаларни сингдири олди. Шоир айрим асарларида халқ мақолларидаги донишмандликка монанд фикр айтишга, баъзи сўзларни қисман ўзгартган ҳолда моҳиятни сақлашга эришади. Унинг:

Бу одамни ҳайвон деб сўкманг,
Ҳайвонларни қилманг ҳақорат, –

байти беихтиёр “одам бордир одамларнинг нақшидир, одам бордир ҳайвон ундан яхшидир” афоризмини ёдга солади. Кўринадики, ҳар иккала бадиий матнда ҳам “одам ва ҳайвон” сўзлари таянч тушунчалар бўлиб, улардаги ифода шакли фарқланса-да, мазмун умуминсонийлик ғоясидир. Ақлий ва ҳиссий идрокнинг синкретик ҳосиласи бўлган халқона қарашлар шоирнинг шахсий кузатишлари ва ҳаёт сабоқларидан туғилган умумлашган ибратли хулосаларидир. Уларда Ватан, инсон қадр, қаноат, ахлоқий поклик, саховат, эзгулик, садоқат каби олижаноб фазилатлар улуғланади: “Суяниб яшаймиз ҳассага эмас, Ўзимиз кутқариб қолган Ватанга”, “Асрлар дастидан нурамас тоғлар, Тоғлар лоқайдликдан емирилади”, “Тенг еганни тенг кўрар Худо”, “Кундуз туннинг хушёрлигидир, Ғафлатидир кундузнинг оқшом”, “Душман бўлмас донога доно, Душман бўлар аҳмоққа аҳмоқ”, “Билки, бахтинг нозик бир меҳмон, Қийин келиб, осон кетади”, “Бўй эгмакни мажнунтолдан, бўй чўзмоқни терақдан ўрган”, “Гулнинг ҳиди жинни қилса, тикани ақлингни киритади”, “Ёлғон гап – чўнтақда тилло, ҳақиқат – юракда кўрғошин” ва бошқалар.

Умуман, Матназар Абдулҳаким ижодий меросидаги фараҳбахш ва донишмандликка ошuftа сатрлар тобора янгиланиб, фалсафий тафаккур билан тўйиниб бораётган шеърятимизнинг нурли саҳифаларидан бири сифатида эътирофга моликдир.

Меросимизни ўрганамиз

**Адҳамбек
АЛИМБЕКОВ**

1954 йилда туғилган.
ТошДУнинг филология
факультетини
тамомлаган. Унинг
“Турк адабиёти
хрестоматияси”,
“Турк адабиёти” ўқув
қўлланмалари, “Ишқ
асири бўлган жон”
рисоласи нашр этилган.
Юздан зиёд адабий-
танқидий мақолалар
муаллифи.

ОРАЗИЙ НАФОСАТИ

Азалдан Андижон адабий муҳитининг салмоғи тош босадиган, ўзига хос. Дунёга Заҳириддин Бобурдек улуғ шахсни берган бу тупроқ кўплаб фузалю уламо, олим шуарога бешик бўлган. Географик жиҳатдан ихчамгина Шаҳрихоннинг ўзидан Оразий ва Ҳайратийдек шоирларнинг, Тошмуҳаммад Саримсоқовдек жаҳоншумул математик, Баҳодир Саримсоқовдек зукко адабиётшуносларнинг етишиб чиққанлиги фикримизга яна бир далил.

1869 йили Шаҳрихоннинг Қашқар маҳалласида (айрим манбаларда Наманган дейилади. ЎзСЭ. 8-том) туғилган Алихон Муллаохун ўғли Оразий оиласи кулчилик билан шугулланса-да, ўқимишли оилалардан эди. Илк собоқни ота-онасидан олган бўлажак шоир 1884-1890 йиллари Шаҳрихон мадрасасида ҳам ўқиган. Ҳаёт қийинчиликларига қарамай, билим олишга интилиш, Шарқ мумтоз адабиёти номояндаларининг ижодини пухта ўрганиб, уларнинг ижодий мактабидан сабоқ олиш Оразийни шоир сифатида шакллантирди. “Туркистон вилоятининг газети”, “Садоий Туркистон”, “Садоий Фарғона”, “Вақт” каби маҳаллий матбуот ва Истанбул, Қобул, Қозонда нашр қилинадиган газеталар (“Шаҳпол”, “Сирокул ахбори Афғония” каби) билан танишиш, Ҳайратийдек ҳаммаслақларнинг ижодий рағбати, Муқимий, Завқий, Хислатлар билан дўстлашмоқ, Ўш, Қўқон, Ташкентга саёхатлар Оразий дунёқарашининг тараққийида муҳим омиллардан бўлди. 1895 йиллардан шоир сифатида танила бошлаган Оразий турмуш тақазосига кўра, бойлар қўлида мирзо бўладими, кулчилик билан шугулладими, ижод қилишдан тинмади. “Эй кўнгил”, “Даркор эмас”, “Аълодир”, “Эй дил” каби кўплаб ғазаллари ўша давр шеърятининг яхши намунасидир. Оразий ижодини икки даврга бўлиб:

1. Октябрь тўнтаришигача (1917); 2. Октябрь тўнтаришидан сўнги давр (1918-1942) қиёсий ўргансақ, шоир ижодининг моҳиятини белгилловчи асарлар кўпроқ биринчи даврга оид бўлади. Оразий ўз ғазалларида гўзалликни тараннум этиш баробарида, инсон табиатидаги қусурлардан қутилишга ундайди. Ўша вақтдаги миллий маҳдудлик ва турмушдаги иллатлар – бангифурушлик, қиморбозлик, жоҳиллик халқни залолатга етаклашини ичи куйиб ёзади. “Пул эмасми?”, “Яна пул ҳақида” шеърлари бунинг яхши мисоли:

Ўлдиргай ўз отасин яқбора топса фурсат,
Мушфиқ онасини ҳам солгай бошига қулфат,
Парвойига келарми бошига ёғса лаънат,
Пул завқи тушган инсон қилмас кишига шафқат,
Бу ҳолларга солган устоси пул эмасми?

(Оразий. Ўздав бадий адабиёт нашриёти. Тошкент-1959. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳошимжон Раззоқов. 44-бет. Бундан сўнги шеърый иқтибослар ушбу тўпламдан олинган.)

Ёки яна бир мураббаъсида шундай сатрлар бор:

Кимки риё бирла ўқир кўп намоз,
Халқ кўзида яна дури дароз,
Олдаш учун хулқи билан халқини,
Жисмини қилмоқчи жаҳаннамга соз.

Кимсаки кўкнор ичар; банг чекар,
Рангию инсонияти занг чекар.

Бунингдек мисралар бугунги кунда ҳам аҳамиятини йўқотмаган десак, янглишмаймиз. Шоир дангасалик, таъмағирлик, ёлғончилик, очофатлик иллатларини қанчалик қораласа, илм олиш, донишлик, одамийликни шунчалик улуғлайди. Ўқиб бир фазл топмоқликни оламда султонликдан аъло билган шоир, "Илм" шеърисида: "Ер юзи бир дашти саҳро бўлса, гулзори илм, саҳнаи оламни бўлмоқда намудори илм", дея билимнинг мартабасини ҳар нарсадан юқори қўяди. "Афандилар", "Ўғилларимга насиҳат" асарларида бу гоё янада тиниқ ифодасини топган.

Оразий ғазалларида устоз шоирлар аънаналарини давом эттириб, мумтоз бадиият малоҳатларини усталик билан қўллади. Назокатли ташбиҳлар, тамсил, таҷоҳули ориф, муболаға, талмехлар келтирилган мисралар сероб. Шоир шеърятининг бадий пухталиги тазмин (шеърга бошқа бир шоир асаридан бирор мисра ёки бир ва ундан ортқ байт киритиш) санъатини қўллашда яққол кўринади. Тазмин қўллаш мумтоз адабиётда балоғат илмининг далолати бўлган. Илми балоға эса юксак бадийлик мезонидир. Ҳазрати Жомий, Навоийларнинг Мавлоно Жалолиддин Румий асарларига, оташқалб Машраб, Фурқатларнинг салафларга тазмин боғлагани бунинг яхши мисоли. Оразийнинг Фузулий байти асосида 1912 йили ёзган "Кўрдим" тазмини, XX аср боши ўзбек шеърятининг яхши намунасидир.

Букун хўп имтиҳон қилдим, мен ҳам бас қолмади армон,
Фалақдан ҳам шикоят айладим, кўрдимки саргардон,
Кўринди баъзи ғамгин, баъзиси шодону ҳам хандон,
Тилаб рўзим аларга, арзи аҳвол айладим чандон,
Кимаки дардимиз изҳор қилдим истаюб дармон,
Ўзимдан ҳам батар минг дарда они мубтало кўрдим.

Оразийнинг Октябрь тўнтаришидан сўнги ижодиди собиқ шўролар мафқурасининг таъсири сезилади. У даврининг қўллаб зиёлилари сингари адашган, собиқ шўролар идорасида ишлаган, тағи пуч шиорларга ишонган бўлиши мумкин. Лекин Оразийни шоир сифатидаги ижодий сиймоси унинг бадий жиҳатдан пишиқ ғазаллари, мухаммаслари, мураббаъларида акс этади. Бу борада эса Оразий гўзал намуналар яратиб кета олди. Бир гуруҳ ижодкорлар – Комил Яшин, Ҳалима Носирова, Гавҳар Раҳимоваларнинг Шаҳрихонга келиши муносабати билан машҳур санъаткор Гавҳархонимга бағишлаб ёзилган, Абдуллажон мақсум куйга солган "Нигоҳ айлай" мухаммаси Оразий бадий маҳоратини кўрсатадиган гўзал шеърят намунасидир:

Жаҳон зеболари бўлса садаф, сен дури Гавҳарсан,
Бўлақлар бўлса юлдуз, сен ажаб моҳи мунавварсан,
Парисан ё малак қандоқ ажаб гайри мукаррарсан,

Ва ё бир сеҳргарсан, саҳнаи дилларда ўйнарсан,
Қачон фурсат топиб, мадҳингни Ораздек бажо айлай.

“Азиз бўлмас эди гул”, “Орзу”, “Изларман”, “Ҳеч ошиқ йўқки”, “Эй кўнгил”, “Топилмайди”, “Бир баҳор айёми келди” каби ўнлаб ғазалу мухаммасларнинг севилиб ўқилиши, Оразий шеърлари асосида гўзал кўшиқлар яратилиши баланд ижодий салоҳиятдан нишона. Шоир “Юз ўғирма тўғри йўлдан” тўртлигида қуйидагича ёзганди:

Юз ўғирма тўғри йўлдан, чарх қашшоқ этса ҳам,
Учмагил душман сўзни ҳар қанча юмшоқ этса ҳам,
Мард келдинг, мард кетгил, тоқатинг тоқ ўлса ҳам,
Ўтма номард кўпригидан сув сени оқизса ҳам.

Ушбу сўзларни ўзига дастуриламал қилиб олгани, шубҳасиз. Шоирнинг 1916 йилдаги Шаҳрихон кўзғолонида қатнашиши унинг ватанпарвар, миллатпарвар, элсеварлигидан. Дунёга мард келиб, мард кетган, адабий мероси кўнглимизга сурур, руҳимизга қувват бағишлаётган Оразий лирикасининг нафосати, оҳанграбоси юксак инсонийлик авж пардаларда, маҳорат-ла самимий қуйланганлигида бўлса керак. Самимийликнинг эса ҳамиша умри узундир.

Сўзларингизга хушёр бўлинг, тушунчангизга айланмасин. Тушунчангизга хушёр бўлинг, хатти-ҳаракатингизга айланмасин. Хатти-ҳаракатингизга хушёр бўлинг, ҳисларингизга айланмасин. Ҳисларингизга хушёр бўлинг баҳонингизга айланмасин. Баҳонингизга хушёр бўлинг, феълингизга айланмасин. Феълингизга хушёр бўлинг, тақдирингизга айланмасин.

Маҳатма Ганди

МУҚИМНИЙ ҒАЗАЛЛАРИГА МУХАММАСЛАР

***

Эй дилоро, бер хабар боргум қачон сен ёна ман,
Кел, эй Мажнун, бас, йиғлама дермусан, жсононаман,
Илтижойим, бори умрим етса деб шу она ман,
Ақлу ҳуш учди бошимдин, э пари девонаман,
Қил иложинким, эл ичра бўлмайин афсонаман.

Оҳларим дуди фалак, ёзмоққа оғиз бул қалам,
Бор умедимким ушалгай, сен томон қўйсам қадам,
Қил тараҳҳум, айла рўйхушликни бир бора, санам,
Ул замонким, йироқ васлингдин ўлдим, то бу дам,
Ҳар кеча ёдингда минг йўл уйқудин уйғонаман.

Бахтми деб аввал қувондим, аммо имдод бўлмади,
Не қилай, ахир, дилимга ўзга ёрни солмади,
Шунча гавғони солиб, бир бор хабар ҳам олмади,
Бир нафас захри гаминг ютмоққа тоқат қолмади,
Нўш этиб васлинг майидин ҳам қачон бир қонаман.

Оҳ, қани, айланса бошим, раҳми ширин тамъдин,
Учсам фалакка мосуво гам-аламлар захмдин,
Айт, қачон фориг бўладурман тамом гули гамдин,
Дарду, сўзу, ашқу оҳимни қиёс эт шамъдин,
Шомдин то субҳидам ҳажрингда ўртаб ёнаман.

Кўп жафоингдан ширин сўзларга бормайдур тилим,
Кўзларимдин шашқатор оқди хун гирён селим,
Охири бечоралиқдин қўлга олдим хат, елим,
Хома мужгон, кўз қаросидин ёзиб ҳолу дилим,
Арзаи қилдим эшит, маъюсу муштоқономан.

Бор экан пешонада, сенга йўлиқдим мен нетиё,
Бўлгани ўлдирмасанг нозу истигно этиб,
Барибир, ўлсам ўларман, охири сенга этиб,
Оҳким, сенсиз қарору, сабру оромим кетиб,
Бир илон чаққан кишидек ҳар тараф тўлғонаман.

Берганинг май чиқмасин, танамдин соқиё,
Вал хабар сен айлаки, санамдин соқиё,
Шунча муҳтож бормикан, манамдин соқиё,
Навбати жоми қўйки, карамдин соқиё,
Ҳар қадамда айлайн юз лағзиши мастонаман.

Кўрсатурлар ёқасин, Комил Авазга не кибор,
Шул ўрам одами деб ёр бўлмагайдур интизор,

Комил АВАЗ

1942 йилда туғилган.
Тошкент тўқимачилик
институтини
тамомлаган.
“Ўтаётган вақт”,
“Тонг эпкини”, “Ибрат
манзили”, “Хива
дилбанди”, “Олис
оҳанглар”, “Шоҳ
бўлди ишқ ичинда”
“Қўналга”, “Созанда”
каби асарлари чоп
этилган.

Ҳосили бунда яшарман хокисорман, эътизор,
Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим Муқимий мардуми Фарғонаман.

* * *

Ёнмаса ишиқ ўтида нозу адо ҳам қилмасун,
Изтирорий ҳам хушо, саҳву хато ҳам қилмасун,
Гар давосин этмаса, кўнглум яро ҳам қилмасун,
Ёр агар лутф айламас, жабуру жафо ҳам қилмасун,
Қилмас эрса манго гайрига вафо ҳам қилмасун.

Бежавоб хонишларим акси садосиздур, абас,
Этмангиз ман қуйламиш ўтлуг ҳаволарга ҳавас,
Гар қулоқ кўймас эса, банд этмасун ўйимни, бас,
Сунбули зулфи каби ошуфта айлаб ҳар нафас,
Коқулидек рўзгоримни қаро ҳам қилмасун.

Кўрмаса жаннат раво, бунда дуо ҳам қилмасун,
Этмаса буткул ато, мани адо ҳам қилмасун,
Торларимга тегмасун, танбур, сато ҳам қилмасун,
Гар эшитмас бўлса боғларда фиғону ноласин,
Гул юзун кўрсатмасун, булбул наво ҳам қилмасун.

Не азобда қуйласам, маҳваш назарга илмаса,
Кўргузуб ойдай юзун, лутфу карамлар қилмаса,
Меҳрини манго бериб, агёр юрагин тилмаса,
Дарди ишиқда кунни кундин фузунроқ билмаса,
Бир муслмонни ўзига мубтало ҳам қилмасун.

Нотавонлиг акси деса, янглишур фарёдни ким,
Нолаи фарёд вужуд титратмаси, исёниким,
Этмаса исён эмас, дод ҳам эмас, ҳайҳотким,
Йиғламоқдин хира бўлди кўз демуш фарёдким,
Кўзга босган изларимни тўтиё ҳам қилмасун.

Асли, бир кам чархи дунёда ёлғизлик катта гам,
Тийра кулбам нурга тўлғай дилбарим қўйса қадам,
Нетгуш, ахир, бўлмасам хуш майлига бир лаҳза, дам,
Қучмасам нозик белидин бир йўл, ахир, бунча ҳам,
Қоматимни гам юки бирла дуто ҳам қилмасун.

Ваҳ, не офатдур ёронлар, ёр кўрибким, кўрмаса,
Даҳри дунёни юзинда борму деб бир сўрмаса,
Не ажабким, дард бериб, дардинга дардманд бўлмаса,
Гар кафи пойига қўймоқга муносиб кўрмаса,
Йиғлатиб кўзёшимни рангин хино ҳам қилмасун.

Қолмади наки ҳузур, ўйлаб они субҳу масо,
Барқдайин бир ярқ этиб, кетди қаён қадди расо,
Не кечар ҳолим, гўзал гарчи тараҳҳум этмаса,
Якка бир оқшом келиб васлини гар кўрсатмаса,
Ранги рўйимни бу янглиг қаҳрабо ҳам қилмасун.

Минг тахайюрдир баланд тоғ бўлсаким, гар қорсиз,
Шундайин Комил Авазга ишиқ ажаб, озорсиз,
Ким яна дилбар сўйинмас бўлса деб сиз борсиз,
Келмаса кўнгиш сўраб, гоҳи Муқим, агёрсиз,
Бўйла, аввал, ишиқ ўтин дилларга жо ҳам қилмасун.

ҚИЁМАТ ҚАРЗ

Сарсонбой ота район марказига келганда, куёш ердан эндигина чўғири тилимидек кўтарилган эди. Ким билади, ҳали эрта бўлгани учунми ё совуқ тушиб, бозор-ўчар қиладиганлар камайиб қолганиданми – одам сийрак, бозор кунлари бўладиган ғала-ғовур, тўполон йўқ. Чол ичида хурсанд бўлиб кўйди: “Ҳа, тузук, бу гал кечикмадим. Авжи бозор”.

У шундай деб, отнинг жиловини тортди. Қўлоқларини осилтириб тин олаётган тўриқ, худди шуни кутиб тургандек пастга, дарё томонга йўрғалади. Бу жойларни у эгаси каби яхши билади. Улғайиб, устига эгар урилибдики, ҳар яқшанба куни бутун Ҳисорни ошиб, шу ерга келади. Тор тахта кўприкнинг ёнига омонатгина қурилган чойхона этагида тўхтади. Дарёнинг сел ювиб, бесўнақай кенгайган шу ери уруш йилларидан бери – кеч куздан эрта баҳоргача – бозор. Чор атрофдан йиғилган йигитлар фронтга шу ердан жўнашган. Устунлари чириган чойхона ҳам ўша серташвиш йиллардан нишона...

Сарсонбой ота катта кўзи синган дераза ёнига чўккалади. Чойхона қурилибдики, шу жой уники. Биров ўтирган бўлса ҳам у келганда бўшатиб беради. Шу ердан бозор майдони яхши кўринади, кўприкдан ўтаётган бирор одам ҳам хато кетмайди, ҳаммаси кўздан ўтади.

– Ҳа, Сарсонбой, омонмисан? – деди чойхоначи чой келтириб кўяр экан. – Яна келибсан-да?

– Нима, сенга оғирлигим тушдими? – тўнғиллади Сарсонбой ота офтоб саргайтирган сийрак қошларини чимириб.

– Жазиллама. Азбаройи ачинганимдан гапираман. Кутгандан ёмон нарса йўқ.

Сарсонбой ота жавоб бермади. Унинг бугун гўё ниятига етадигандек кайфи чоғ эди, лекин ўртоғининг гапи билан кўнгли бузилди. Бир: “Сенинг нима ишинг бор? Чойингни сотсанг-чи!” – демоқчи ҳам бўлди, тили бормади. Мадумар аканинг гапида жон бор эди. Уғлидан қорахат келганидан кейин бечора ўн йил кутди. Хатсиз, хабарсиз хотини фарзанд доғида адо бўлай деди. Ўзи эса, чўп бўлиб қолди. Охири чиолмай аза очди. Эрмаги – чойхона.

Мадумар аканинг гапида чиндан ҳам жон бор эди. “Азбаройи ачинганимдан гапираман...” Сарсонбой ота юрагини нимадир тимдалаб кетгандай бўлди. Лаблари титраб, тупроқдек сарғайган соқоли тортилди. Нимадир томоғига тикилди. Бўшашиб кетаётганини сизди-да, ўшқирди:

– Аҳмоқ, кутсам сени кутаманми? Сенга азроилдан бошқаси орзуманд эмас! Қаёқдан мулла бўлиб қолдингки, менга ўргатасан?!

– Жазиллама, – илжайди Мадумар ака. – Ҳар бозор башарангни кўрсам, кўнглим айнийдиган бўлиб қолибди. Қир-

Ўлмас
УМАРБЕКОВ

1934 йилда туғилган.
ТошДУнинг филология
факультетида таҳлил
олган. Ўзбекистон
халқ ёзувчиси.

“Севгим, севгим”,
“Чўли проқ”, “Уруш
фарзанди”, “Ёз
ёмғири” каби қиссалар,
“Одам бўлиш қийин”,
“Фотима ва Зухра”
сингари романлар,
“Қиёмат қарз”,
“Шошма, кўёш”,
“Кўрорт”, “Аризасига
кўра” каби ўнлаб
пьесалар муаллифи.
Адибнинг йигирмадан
ортиқ китоби хориж
тилларида нашр
этилган.

пирингда подангни боқиб юравермайсанми? Керак одам ўзи топиб олади сени. Тагин ўзинг биласан. Менга деса шу ерда ётиб ол. Йўлда якка ўзингсан, тагин ўлиб-нетиб қолмагин дейман-да, бетамиз!

– Ўлсам бир мусулмон топила кўмгани, – деди ўзини босиб олиб Сарсонбой ота. – Сендан Худо ўзи сақласин. Чойдан урган – кафандан ҳам уриб қоласан.

– Шундай демайсанми? Мана, янги дамладим. Ич заҳарингга!

Мадумар ака янги дамланган чойнақдан чой куйиб, ўртоғига узатди, одам кам бўлгани учун ўзи ҳам ёнига ўтирди.

– Ҳеч гап эшитмадингми? – сўради жиддий оҳангда Сарсонбой ота.

– Эшитсам, шу заҳотиёқ сенга одам юборардим, эшитмадим...

Орага жимлик чўкди. Мадумар ака ўзини нокулай сезиб, ичкиси келмаса ҳам хўриллатиб бир-икки чой хўплади.

– Зеби қалай? Юрибдими?

– Тузук, – деди Сарсонбой ота деразага бир қараб кўйиб. – Бугун зўрга юборди. Бу ёққа келишимни билиб, ярим кечада отни далага ҳайдабди.

– Сўкмадингми? – хавотирланиб сўради Мадумар ака.

– Йўқ, у шўрликка ҳам қийин. Энди сўкмайман.

– Сўкма. Бечоранинг сендан бошқа кими бор?

– Сўкмайман. Лекин... – Сарсонбой ота бирдан қиқир-қиқир кулиб юборди.

– Ҳа? – ҳайрон бўлди Мадумар ака.

– Сўкмайман-у, лекин отни ҳайдаб нима қилади? Пиёда бўлса ҳам келишимни билади-ку! Бунинг устига тўриқ йўталишни эшитса, олдимга югуриб келади. Шуни билади, нима қилади ҳайдаб?

– Ҳа, энди ачинади-да, – деди Мадумар ака ҳам кулишга ҳаракат қилиб.

– Мен ачинмайманми? Мен ҳам ачинаман унга. Ёлғизлик ёмон. Буни ўзинг ҳам биласан. Лекин начора? Қиёмат қарз бу. Қарз билан гўрга кирмоқчи эмасман. Тушуниши керак-да. Иннайкейин...

– Ассалому алайкум-м-м!..

Одамлар кирди. Гап узилди. Мадумар ака ўрнидан турди.

Кўп ўтмай, бозорнинг одатдаги ташвиши, тўполони бошланди. Болаларнинг қий-чуви, сигир-бузоқларнинг маъраши билан даллолларнинг "Бор барака"си кўшилиб, яқингинада осойишталик ҳукм сурган қароққ дарёга баҳор тошқинидек жон кирди.

Сарсонбой ота яна деразага тикилди. Кўприк ўтган-кетганини кўпчилигидан худди туюдек лапангларди. Ушанда ҳам шундай лапанглаб турган эди.

...Ўғлини кузатганда ҳам, Ҳайдаралини кузатганда ҳам...

Лекин унда одамлар бир томонга қараб юрган эдилар. Ушалардан кўпи шу кўприкдан қайтиб ўтмади, бири ўлди, бири бедарак кетди. Ўғлидан ярим йил ҳеч қандай хабар бўлмай, бирдан қорахат келди. Ушанда у пода билан Узумлида эди. Қўйларни сойнинг нариги соҳилидаги ўтлари эндигина ниш урган ялангликка ҳайдаб, ўзи нураб-нураб деворларигина қолган Тошқалъа тагида ўтирарди. Кун тик келганда тушлик қилмоқчи бўлиб, хуржундан сузма олганини билади, қишлоқ томондан аёл кишининг уввос солиб ййғлагани эшитилди. Ййғи тоғдан акс-садо бериб, шундай қаттиқ жарангладики, Сарсонбой ота чўчиб кетди. Ўрнидан туриб, пастга қаради. Сочлари тўзғиган бир аёл сой ёқалаб, юзини юмдалаб келарди. Сарсонбой ота аввал танимади. Пастроқ тушди. Шунда унинг ҳаво ранг кўйлагидан таниди. Таниди-ю, юраги шиғ этиб кетди.

– Зеби! Мен бу ёқдаман. Зеби, ҳой! – деганича пастга отилди.

Зеби хола уни кўриб, ўзини туютмай, ўкраб юборди.

– Нега бўкирасан?! Нима бўлди? – Сарсонбой ота уни билакларидан ушлаб тортқилади.

– Ғафур... Ғафуржон... – Зеби хола гапиролмади, хўнграганича қўлидаги қоғозни эрига узатди.

Сарсонбой ота кичкина кўк қоғоз парчасини кўриб, ҳаммасига тушунди. Мадумар ака ҳам ўғлидан шундай хат олган эди... Сарсонбой ота ўқимади, қўл-оёғи муз бўлиб, турган жойида қотиб қолди. Худо унга бир фарзанд берган эди, шуни ҳам кўп кўрди.

Ҳайдарали эса отасидан бир ой кейин жўнаганича, бедарак кетди. Ўғлининг ўртоғини ўзи районгача кузатиб борди. Кузатадиган унинг бирон кимсаси ҳам йўқ эди.

Жўнайдиган қуни Ҳайдарали эшак аравага ортиб, иккита қўй олиб келди. Шунда Ғафурдан қорахат келганига йил бўлган эди.

– Амаки, шулар сизда турсин, – деди ийманиб. – Дадам қўйни яхши кўрар эдилар. Қайтганларида тўй-пўй қилардик... Агар малол келмаса...

– Хўп, бўтам, – деди Сарсонбой ота. – Сурувнинг ичига қўшиб юбораман. Малол келадиغان жойи йўқ.

Кўприк устида худди ўғлини кузатаётгандек Ҳайдарали билан хайрлаша туриб, бу-

тун вужудини титроқ босди.

– Омон бўл, бўтам! – деди-ю, ёшланган кўзларини кўрсатмаслик учун хотини нималардир солиб берган тугунни юзига тутиб узатди. – Холанг берди, ол.

– Раҳмат.

– Имкони бўлса, Фафурнинг мозорини бир зиёрат қилиб ўт. Исталинградда.

Шовқин-сурон ичида айтилган бу гапни Ҳайдарали эшитдими, йўқми, Сарсонбой ота билмайди, ҳар ҳолда, унинг бош қимирлатиб, нималардир деганини кўрди.

Мана, шунга йигирма йилдан ошиб кетди. Ҳайдарали на унинг ўғлини бориб кўрди, на ўзи бирор хабар юборди. Ташлаб кетган иккита қўйи қирқтадан ошди. Бошқа қўйларга аралашиб кетмасин, келиб қолса топиш қийин бўлади, деб Сарсонбой ота ҳаммасининг бўйнига қизил латта боғлаб чиқди. Лекин келмади. Тирикми, ўлганми – ҳеч ким билмайди. Сарсонбой отанинг бормаган идораси, суриштирмаган одами қолмади. Фамилияси, адресини билмагандан кейин топиш осон бўлармиди?

– Сарсонбой, шу энди, ҳар қаёққа бориб, ўзингни сарсон қилма, – маслаҳат берди ошналардан бири.

– Шундай жаҳаннамдан омон қайтган одам қачонги иккита қўйни суриштириб келармиди?! Худога шукур, тўқчилик. Қўй керак бўлса, бозор тўла. Сен яхшиси, бозорга бор. Танийсан-ку, тирик бўлса, шу ерда бўлса, кўриниш беради.

Бу гап Сарсонбой отага маъқул тушди. Шундан бери битта ҳам бозорни қанда қилмай қатнайди. Бошқа кунлари қўй боқиб, тоғма-тоғ, дарама-дара юради. Ҳориб-чарчаб, ҳафта охири уйига қайтади. Раис бир неча марта: “Бўлди, энди, ота, шунча ишладингиз, етар. Энди, ёшлар ишласин!” – деди, лекин Сарсонбой ота қулоқ солмади. Қандай қилиб қулоқ солсин. Ҳайдаралининг қўйларини барибир боқиши керак-ку? Етти ёт бегона одамнинг подасини ким боқарди? Боқса ҳам қандай боқарди?

Лекин қарилик, қарилик экан... Илгарилари ҳафталаб оёқда турса ҳам чарчамасди, энди ярим кунда мадори қурийди, ўтиргиси келиб қолади. Бир куни Узумлининг тепасида шундай ҳориб ўтирган эди, сойдан ўқ овози эшитилди. Тагин бирорта қўйни отиб қўйишмасин, деб пастга тушди.

Арчаларга чирмашиб кетган токнинг тагида тўрт-беш йигит харсангнинг устига шиша қўйиб отишарди. Чолни кўриб, биттаси гап отди.

– Бобой, бу нима, какликнинг ҳаммасини отиб, тузлаб қўйганмисизлар? Биттаям кўринмайди-ку?

– Каклик ови қишда бўлади-да, бўтам. Ов қилгани келувдинларми?

– Ҳа, бир бош оғиб келувдик. Шу томонда каклик бўлади, дейишувди.

– Бўлади, кўп бўлади, лекин қишда бўлади.

– Бобой! – қичқирди арча тагида ўтирган бир йигит. – Қани, бу ёққа келинг. Манавидан бир ичиб юборинг биз билан.

Йигит пиёлани тўлатиб, ароқ узатди.

– Ичмайман, бўтам, – деди жилмайиб Сарсонбой ота. – Ҳеч ичган эмасман.

– Бир ичиб кўринг. Кейин гап бор, – қистади йигит ва гандираклар унинг олдига келди. – Олинг.

– Ичмайман, бўтам, – деди Сарсонбой ота пиёлани итариб. – Ҳар қанча гапингиз бўлса гапиринг, эшитаман, лекин ичмайман.

– Майли, зўрлама отани! – деди милтиқ ўқлаётганлардан бири.

– Бўлмаса, ўзим олдим, – йигит пиёлани сипқориб, енгига уҳлади-да, деди. – Бобой! Ов баҳона бир дам олгани чиқувдик-да. Қўйдан биттасини сотинг. Шу ерда у-бу қилиб кетайлик.

Сарсонбой ота бошини қўйи солиб, жим қолди. Кейин хижолатлик билан жилмайди:

– Атанг, бўтам, сотолмайман-ку. Меники эмас. Қишлоққа ўсангиз, ҳар бир хонадондан топишингиз мумкин. Мен ўзим ҳам бераман. Булар омонат. Бўлмаса, қўй сизлардан айлансин!..

– Шундай денг?

– Ҳа, шундай, бўтам.

– Ҳозир биттасини ўзимиз тутиб олсак-чи? – йигит илжайди.

– Ундай қилмайсиз. Омонат дедим-ку, бўтам.

– Жуда зикна экансиз-да! — йигит ачиққанди. – Битта қўй нима, одамдан ҳам азими? Акбар?

– Нима дейсан? – деди йигитлардан бири.

– Юр, биттасини тутиб келайлик. Раисга ўзимиз жавобини берамиз.

Йигитлар тош қалъа томон йўл олишди.

– Тўхтанг! – қичқирди Сарсонбой ота. – Мусулмон боласимисизлар, меники эмас, дедим-ку! Эгаси йўқ бу қўйларнинг. Урушда бедарак кетган, йигирма йилдан бери боқиб

юрибман... Инсоф борми?

Йигитлар тўхтаб қолишди, кейин битта-битта орқага қайтишди.

– Кечиринг, ота, билмадик, – деди кимдир.

Сарсонбой ота индамади. Унинг рангида ранг қолмаган, лаблари титрарди.

– Узр, бобой!

Сарсонбой ота яна чурқ этмади. Кейин оҳиста-оҳиста қадам ташлаб, қалъа томон кетди.

Шу воқеани Мадумар акага куюниб айтиб берганида, у анча ўйланиб қолди. Кейин деди:

– Хафа бўлма, бир гап айтаман.

– Хўш?

– Шу қўйларни колхозга бер, яхсиси. Ўзингни қийнама. Сенда бўлди нима-ю, колхозда бўлди нима. Колхоз еб кетармиди? Ҳайдаралинг келса, қайтариб беради.

Сарсонбой ота жавоб бермади.

Мана, ҳозир ҳам у бозорга тикилиб ўтирар экан, ўртоғининг шу маслаҳати хаёлидан кўтарилмас, лекин нима қилишини билмасди. Кун тиккага келганда бозорда одам сийраклашди. Моли сотилмаганлар, томошага чиққанлар қолди, холос. Сарсонбой отанинг эрталабки кайфи чоғлиги йўқолди: Ҳайдаралига ўхшаган бирорта одам бу гал ҳам учрамади.

“Наҳотки, ўлган бўлса? – бу даҳшатли фикр чолнинг хаёлига келди-ю, кўрқиб кетди. – Йўқ, шунча ўлим бўлиши мумкин эмас. Бедарак кетганларнинг кўпи келди-ку, ажаб эмас, у ҳам келса. Тўй қилмоқчи эди. Баҳона билан мен ҳам тўй кўриб қолардим. Ўзим қилиб берардим тўйини...”

У шундай хаёллар билан яна анча ўтирди. Бозор тугади. Деярли ҳамма тарқалди. Ошхона томондан паловнинг ҳиди кела бошлади. Аммо чол жойидан қимирламай ўтираверди.

– Сарсонбой!

Сарсонбой ота ўзига келиб, ўгирилди. Тепасида Мадумар ака турарди.

– Бўлди энди. Мен айтган ишни қил. Чўп бўлиб кетасан-ку, ахир бунақада.

Сарсонбой ота индамади. Маҳсисининг кўнжидан бир сўм чиқариб, лаганчага ташлади-да, ўрнидан турди.

– Кетасанми? Ош дамладим, еб кет.

– Келаси гал. – Сарсонбой ота каравотдан тушиб, эшикка йўл олди. – Хайр!

Эшикка чиқиб, нимадир эсига тушди шекилли, қайтди.

– Наҳотки, сен ҳам тушунмасанг?! Ўзим олиб қолганман, ўзим, ўз қўлим билан қайтаришим керак...

Мадумар ака жавоб қилмади. Фақат ўртоғи чиқиб кетганда:

– Зебига салом айтиб қўй! – деб қўя қолди.

Қиров босган тўриқ эгасини кўриб, қулоқларини чимирди. Эркаланиб, бошини бирикки силтади-да, зинага яқинлашди. Сарсонбой ота эгарга чаққон миниб, жиловини қўлига олди:

– Кетдик.

Тўриқ таниш йўлдан илдам йўрғалаб кетди. Унинг юришида ҳам эгасининг дилидаги каби бир умид бор эди.

Мозийга назар

ВЕНГЕР САЙЁХИНИНГ СЎНМАС СЕВГИСИ

*Тарихингдир минг асрлар ичра пинҳон, ўзбегим.
Эркин ВОҲИДОВ*

Улуғ сайёҳ Арминий Вамберининг “Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат” номли асари ватанимиз тарихи холис ёритилган бебаҳо манбалар сирасига киради. А.Вамберидан олдин ҳам юртимиз тарихига оид манбалар кўп ва улар неча минг йиллик давлатчилик тарихи, миллий ўзлигига эга бўлган ўзбек халқи ҳақида мангу гувоҳлик бериб туради.

Вамбери ўз замонасининг кучли файласуф олими, профессор, Венгрия фанлар Академиясининг академиги эди. Марказий Осиё бўйлаб саёҳати давомида Вамбери учратган одамларнинг аксариятини ўзбеклар ташкил қилган ва у бирор маротаба ҳам ўзбек миллатига мансуб одамлардан, уларнинг каттаю кичигидан ҳеч бир ёмонлик, адолатсизлик кўрмаган. Икки буюк дарё оралиғидаги ўзбек диёридан чиқиб кетгач, Эронга яқин ўлкаларда қийинчилик машаққатлари уни тушкунликка тушириши мумкин бўлган паллаларда бу ерларда ҳам ўзбеклар бор-ку, ўзбек хонадони мени оч ва яланғоч қўймайди деб, ўзбекларнинг саховати, олижаноблигига суянган ва ишонган. Ўзбек миллати одамларига, европаликлар таъбири билан айтганда, “туркий халқлар дворяни, рицари”, дея қараган.

Арминий Вамбери 1832 йилнинг 19 мартида Дунай дарёсидаги (Венгрия) Шютт оролида жойлашган Дуна-Шердагели кишлоғида дунёга келган. У отасидан жуда эрта жудо бўлади. Беш ёшиданоқ тирикчилик ғами бошига тушиб, уйи атрофидаги ботқоқликлардан зулук таради, онаси эса зулукларни дорихонага сотиб, оила аъзолари шундан кун кўришади. Ботқоқда кўп юриш Вамберини оғир касалга дучор этади ва у бир умрга оқсоқ бўлиб қолади. Оғир ҳаёт шароитида, ярим оч бўла туриб ўқимок унга жуда ҳам машаққатли эди. Шу боис у ўспирин йиллариданоқ маълумотини ошириш учун ўз устида мустақил ишлайди ва бадавлат одамларнинг болаларини ўқитиш орқали китоб, дафтар, кийим-бош, ош-овқатига пул топади. Ёш болалик йилларидаёқ у венгер, немис, словак, яхудий, лотин, француз, инглиз, испан, дания ва швед тилларини пухта ўзлаштириб олади. Йигирма ёшларга кирганида рус, қадим юнон, турк, араб ва форс тилларида ҳам бемалол гаплаша олади. Вамбери 20 тилда, шу жумладан, ўзбек тилида сўзлашишни мукамал ўзлаштиради. У 1861 йили, яъни 29 ёшида Венгрия фанлар Академиясининг мухбир аъзоси этиб сайланади.

Бизга маълумки, Арминий Вамберининг бирор асари олимнинг она тили – венгер тилидан ёки ҳеч қурса, инглизчадан ўзбекчага ўгирилмаган. Унинг фақат “Туркий халқлар” номли асаригина русчадан ўзбекчага таржима қилинган. “Ўрта Осиё

**Мансурхон
ТОЙРОВ**

*1946 йилда туғилган.
ТошДУ нинг физика
факультетини та-
момлаган. Физика-
математика фанлари
доктори, профессор.
100 га яқин илмий
мақолалари Респуб-
лика матбуотида,
шу жумладан, ўндан
ортқ мақолалари
хорижда чоп этилган.
Бир нечта маногра-
фиялар муаллифи.*

бўйлаб саёхат¹ китобининг русча таржимаси эса Москвада В.Ромодин муҳаррирлигида чоп этилган. Арминий Вамберидек улкан шарқшунос олим китобининг русча таржимасида кўчманчи ўзбек жумласи фақат бир мартаба ишлатилган бўлиб, унда ҳам бу жумла таржимон ёки масъул муҳаррир томонидан киритилгани сезилиб туради. Вамбери ҳар доим ўзбек деган сўзни ёзганида ўқувчига ўтроқ халқни гавдалантириб беради. Демак, Арминий Вамбери Ўрта Осиё бўйлаб саёхатида кўчманчи ўзбекларни учратмаган ва ўзбекларни ушбу диёрнинг туб ўтроқ халқи, деб билган. Бизнингча, “кўчманчи ўзбек” жумласини ўзбек халқи тарихига ноҳолис ёндашмоқчи бўлган бирор кимса киритиб қўйган ва бу жумла Вамберига таниш бўлмаган. Умуман, ўзбек халқи тарихида ўзбек сўзига кўчманчи иборасини илк бор ким, қачон ва нима мақсадда киритган, билмадик. Китобдаги “ўзбекларни кўчманчилар ҳимоя қилар эди”, деган ибора янада ишончимизни мустаҳкамлайди.

Буюк сайёҳ Вамбери асарларини рус тилидан ўзбекчага эмас, балки венгерчадан ёки ҳеч бўлмаса, инглизчадан ўзбекчага ўйирганимизда эди, ўзбек халқи тарихи ва унинг олижанобликлари ҳақидаги таржимонлар чалқаштирган ёки бузган ва балки қисқартириб юборилган бир қатор тарихий қимматли мисоллар топган бўлармидик, деган ўйлар дилдан кечади.

Арминий Вамбери Ўрта Осиё бўйлаб ўша машҳур саёхатини амалга оширган XIX асрнинг ўрталарида бу ҳудудлар асосан уч хонлик – Хива, Бухоро ва Қўқон хонликлари тасарруфида бўлган.

Айни Ўрта Осиёнинг Россия мустамлакасига айланиши арафасида Арминий Вамбери каби буюк сайёҳнинг бизнинг ўлка бўйлаб саёхат қилиши ҳамда халқимиз ҳаёт тарзи ҳақида берган бегараз маълумотлари биз учун бебаҳо тарихий манбаларга айланган, деб биламиз. Мустамлакачилар ўзининг ғайриинсоний таъсирини кўрсатгунича ўша даврларда халқимиз қадриятлари, анъаналари қандай бўлганлиги ҳақидаги ҳолис маълумотларга ушбу сайёҳ қолдирган манбалар асосида, қисман бўлса-да эгамиз, дея оламиз.

Президентимиз таъкидлаганидек, “Ҳаммамиз шу тупроқнинг сувини ичганмиз, нон-тузини еганмиз. Ҳаммамиз ўзимизни ўзбек санаймиз. Ўзбеклигимиздан фахрланамиз, гурурланамиз...”

...Яна қайтариб айтмоқчиман: биз ўзимизни миллат деб билар эканмиз, ўзбекчилигимиз ҳақида аниқ тушунчага эга бўлишимиз керак”.

Арминий Вамбери Маккадан қайтаётган ҳожиларга қўшилиб, дарвеш кийимида 1863 йилнинг 28 март куни Техрондан айни инглизларнинг жануб томондан ҳамда Россиянинг шимол томондан уч ўзбек хонлигига нисбатан тажовуз хавфи жуда ҳам кучга кирган паллада Ўрта Осиё бўйлаб саёхатини бошлайди. У араб алифбосида венгер сўзлари билан саёхати давомида кўрган-кечирганларини дафтарга яшириқча ёзиб боради. Бир ойча муддат ичида неча бора қароқчилар тўдаларидан, очлик ва айниқса, ташналик машаққатларини мардонавор енгиб, ҳожилар билан 31 май куни ниҳоят Хива хонлигидаги у илк кўрган ўзбек қишлоғига — “Оқёп”га кириб боради.

Арминий Вамбери Хива хонлиги ва ундан Бухоро хонлигига ўтиб, Самарқанд орқали Амударёнинг чап қирғоғидаги ўзбеклар яшайдиган Чичакту билан видолашгунича бўлган саргузаштларини баён қилиб борар экан, унда 55 мартаба ўзбек сўзини ишлатади. Сайёҳ доимо ўзбекларни уй – ҳовли жойли қилиб тасвирлайди. Уларни доимо олижаноб сифатларини баён қилиб борар экан, ҳаттоки, чегарадаги бож йиғувчи, мабодо, ўзбек бўлса, у ҳам хушмуомала бўлганлигини ўқтириб ўтади. Бухоро ва Хива аҳолиси ҳақида сўз юритганида уларни қўпинча бухоролик ёки хивалик ёки кўконлик ёки самарқандлик деган сўзлар билан ифодалаб ўтади. Хива, Бухоро ва Самарқанд халқининг аксарият қисмини ўзбеклар ташкил қилади, дейди у.

Биз эса ортиқча тафсилотларга берилмасдан, “минг эшитгандан бир кўрган афзал” деганларидек, А.Вамберининг “Ўрта Осиё бўйлаб саёхат” асридан айрим парчаларни келтиришни лозим топдик. Шу орқали улуғ сайёҳнинг ўзи гувоҳ бўлган ўтмиш ҳаётимиз лавҳаларини тасаввуримизда жонлантиришни ният қилдик.

Ўрта Осиё бўйлаб саёхат¹

Бу менга гоятда қизиқ эди, чунки мен қачонлардир Александр Македонский ўша даврлардаёқ қўрқинч солиб турган айлана атроф саҳроси аҳолисидан ҳимояланиш учун қурдирган тош деворнинг талай қисмини кўришимга имконият бўлди.

¹ Асардан парчалар ушбу мақола муаллифи томонидан ўзбек тилига ўйирилган.

* * *

Аввалига йўқолган нарсани ҳамма ёқни ағдар-тўнтар қилиб узоқ ахтаришди. Ҳеч нарсга топилмагач, эшон(шайх) ўғри олган нарсаларини қайтармаса, уни лаънатлаб дуоибад қилиши ҳақида эълон қилди. Орадан бир сутка вақт ўтар-ўтмас, тавбасига таянган айбдор пайдо бўлди; у фақат ўғирлаган нарсаларинигина эмас, балки ярашиш орзусида совға-саломлар ҳам келтирган эди. Мен бизнинг Париж ёки Лондон полициямизга бу усулда ишлашни тавсия қилиш мумкин эмаслигини кўз олдимдан ўтказдим.

* * *

Бахтимга уйқусизликдан олган азобларим гўзал баҳор таассуроти остида унутила бошлади ва биз Хивага яқинлашганимиз сари баҳор шукуҳи ортиб борар эди. Аввалига мен саҳродан келганим учун Хива менга шундай гўзал бўлиб кўриняпти, деб ўйлаган эдим. Лекин мана бугун яна Европанинг гўзал гўшаларини кўриб турсам-да, Хива атрофи ва ҳовлилари тароватини гўзалроқ деб биламан... Мабодо, Шарқ шоирлари ўз илҳомларини бу ерда созлаганларида эди, форс саҳроларидагидан кўра арзигулик манбалар топган бўлар эдилар.

* * *

Ўрта Осиеъда бир одат бор, бироз вақтга бўлса ҳам оддий бир иш билан кишининг уйига бош суқсангиз, олдингизга дастурхон ёзишади ва меҳмон озгина бўлса-да, тамадди қилиб олиши керак бўлади. Уй эгасига: “Мен бошқа таом ея олмайман”, дейишлик тарбиясизликнинг белгиси ҳисобланади. Менинг ҳожи ҳамроҳларим ушбу борада ҳам ўта тарбияли эканликларини обдан исботлашди.

* * *

Ўзбеклар конус шаклига ўхшаш мўйна телпак, катта, кўпол юмшоқ кўн этик кийишади ва шу билан бирга ёзда узун кўйлак кийиб юришади. Кейинчалик мен ҳам шу кийимни кия бошладим, чунки кўйлакни оҳори кетмаса, уни кийиш уят ҳисобланмайди ва ҳаттоки, уни бозорга ҳам кийиб бориш мумкин бўлади.

* * *

Бундан ташқари, чилдирма ва дутор бўлиб, бахши ўз қўшиқларини мусиқага солади. Одатдаги ҳаётда кўпроқ қаҳрамонлар қуйланса, қирол саройида, аксинча, кўпроқ Навоий ҳамда форс шоирлари газаллари танланади, ёш шаҳзодалар мусиқа чалишга ўргатилган бўлишгани учун хон кўпинча улардан ўзи ёки сарой трубадурлари (бахшилари) ҳамроҳлигида бирор мусиқани ижро қилиб беришни сўрайди. Тяхрон ёки Босфор саройларидаги каби уйин-кулгуни сиз ўзбек ҳукмдорлари саройида топа олмайсиз, у бу ердагиларга таниш эмас ва ёки одатга айланмаган. Ўзбекларнинг миллий характерида жиддийлик ҳамда қатъийлик устун...

* * *

Ундан четроқда Муножот тоғи кўришиб туради. У ерни авлиё Анбар она дафн қилинган жой, деб билишади. Ислоннинг суннийлик мазҳабида аёл-авлиёлар кўпам учрайвермайди, лекин бундай авлиёлардан бир нечтаси Ўрта Осиеъда маъжуд. Бу – Ғарбдаги “ислом инсоннинг гўзал бўлагига нисбатан ўгай она каби муносабатда бўлади”, деган маънодаги дунёқарашига нисбатан яна бир муҳим зиддиятдир.

* * *

Кечки кўноғимизга анча-мунча егулик учун нарсалар овлаб олдик. Мен сизга айтган қушлар бу ерларда мазалироқдир ва умуман олганда, ўзбеклар уларни Мозандарондаги форсларга қараганда мазалироқ қилиб тайёрлашни билишади. Ўрмон тугаган ерда ўзбеклар яшайдиган мустаҳкам Қизилчагала қалъаси кўринади.

* * *

Оқсунинг (Амударёнинг) қумли суви суе секинроқ оққани учун тиниб улгурган канал ва ариқ сувлари каби (тўғридан-тўғри – М.Т.) ичиш учун жудаям яроқли эмас. Оқсусда эса суе гўёки қумдан тайёрланган пирогни еган каби тишингда гижирлайди, лекин унинг сувини бироз тиндирилиб ичилса бўлади. Мазаси ҳақида сўз юритилса, Туркистон аҳолиси ер юзиде бирор дарёнинг суви, ҳаттоки, муборак

Нилнинг сувининг мазаси ҳам Оксуснинг суви мазасига тенглаша олмайди, дея тасдиқлашади. Бошида мен ёқимли таъм сувсиз саҳродан келганим учун бўлаёттир, деган тушунчада юрдим, лекин мен тан беришим керакки, на Осиёда ва на Европада суви Оксус сувидан кўра мазалироқ дарё сувини учратмадим.

***

Мени янги ҳамроҳларимга рўпара қилишар ва иложи борича, менга зўёки ўғли ёки укасига бериладигандек энг яхши мақтовларни улар олдида йўллашар экан, ҳамроҳларим мени шаҳар дарвозаси олдида Қаршигача кетишга тайёр турган карвон қошигача кузатиб боришди. Мен охириги кучоқ очган дўстимдан ажраган дамим ёш боладек йиғлар эканман, карвондаги ўз жойимни эгаллаб олдим; менинг дўстларим ҳам кўз ёшлари билан юзларини ювишар, икки кўлларини осмонга кўтариб Оллоҳдан сафарим беҳатар кечишини сўрашар эди. Мен бир неча бора орқамга ўгирилиб қараб бордим, лекин тез орада улар кўздан ғойиб бўлишди ва мен фақат чиқиб келаётган ой каби ярқираб турган Самарқанд куббаларини кўра бошладим.

***

Ўрта Осиё бўйича пичоқсозлик кенг тарқалган бўлиб, ҳожилар улардан сотиб олиб, форслар юртига, Арабистонга ва Туркияга олиб боришар ва уч-тўрт баробар қиммат нарҳда пуллашар эди. Пичоқлар ўзининг мустаҳкамлиги ва нафислиги билан инглизларнинг энг нодир маҳсулотлари билан бемалол беллаша олар эди.

***

Биз юқорида айтиб ўтган икки қоя орасидан оқиб ўтувчи Оксуснинг кенглиги Пештама ва Офен орасидан оқиб ўтувчи Дунайнинг кенглигидан икки баробар ошиқ эди.

***

1862 йили қари Баракзой ҳукмрони охириги бора қиличини Ҳиротнинг ғайридинларига нисбатан яланғочлаганида, бутун Ўрта Осиё зириллади, лекин Маймана бу гал ҳам бўш келмади ҳамда ўзбекларнинг мардлик ва жасорати маталга, халқ ичида дostonга айланди.

***

Бу – ушбу ерда изларини ҳалиям топиш мумкин бўлган Пул Табон тош кўпригини қуришга фармон берган машхур султон Ҳусайн Мирзонинг ёзлик қароргоҳидир. Урта Осиёнинг энг ўқимшли ушбу ҳукмдори даврида айлана атрофдаги барча ерлар суллаб-яшинаган ва Мурғобнинг соҳилида яна бир нечта шаҳардан ташқарида қурилган саройлар мавжуд бўлган.

***

Сўнгра мен Кустөнжи орқали Пештага жўнаб кетдим ва у ерда менга Самарқанддан айрилмай ҳамроҳ бўлиб келаётган кўнғиротлик Мулла Исҳоқни қолдириб, Лондонга жўнаб кетдим (у Хивалик мулла Макка ўрнига Венгриянинг пойтахтига тушиб қолганидаги ҳайратини ўқувчи кўз олдида келтириши қийин эмас. Уни кўпроқ фарангиларнинг оққўнғирлиги, улар уни ўлдириб қўйишмагани ҳайратга солар эди). Мен юртимда кўп қола олмас эдим, чунки Англия Қироллигининг география жамиятида мавсум тугамасидан ўз сабҳатим ҳақида маъруза қилишим керак эди ва мен бунинг дўстларимнинг қўллаб-қувватлаши орқали удаллаб олдим. 1864 йилнинг 9 июнида Лондонга келдим ва икки бир-биридан мутлақо фарқли бўлган шаҳарлар – Бухорони Лондонга алмашишга кўникишим учун мендан гоятда катта матонат талаб қилинди.

***

Ўзбеклар бу – асосан, ўтроқ халқ бўлиб, деҳқончилик билан шуғулланишади. Улар Орол денгизининг жанубий чегарасидан то Комулагача (Хивадан 40 кунлик йўл) бўлган жуда кенг майдонда истиқомат қилишади ва учала хонлиқнинг ҳамда Хитой Татаристонининг (Қашқар назарда тутилаяпти – М.Т.) энг кўп сонли халқи ҳисобланишади. Ўзбеклар 32 қаём (уруғ – М.Т.)га бўлинишади (Шу ўринда Вамбери уларнинг номларини бирма-бир келтириб ўтади – М.Т.).

1) кўнғирот, 2) қипчоқ, 3) хитой, 4) манғит, 5) нокс, 6) найман, 7) қулан, 8) қият, 9) ас, 10) таз, 11) саят, 12) жағатой, 13) уйғур, 14) оқбет, 15) дўрмон, 16) ёшун, 17)

қанжигали, 18) ногай, 19) болғали, 20) митен, 21) жалоир, 22) кенагас, 23) қонли, 24) ишқили, 25) бүйюрли, 26) алчин, 27) очмойли, 28) қоракурсақ, 29) бирқулоқ, 30) туркуш, 31) каллекесар, 32) минг.

***

“Ўзбек” номи билан доимо кўнгилга жуда ёқимли оҳанг берувчи, яхши муомалалилик ҳақидаги таассурот келади. Шунинг учун қирғизлар, қипчоқлар, қалмиқ ва бошқалар шаҳарга яшаш учун кўчиб боришлари биланоқ ўз миллатларидан воз кечишиб, ўзларини ўзбек дея атай бошлашган.

***

Пойтахт – Қўқон, (“Хобкент” сўзидан келиб чиққан бўлиши, эҳтимол – “ғўзал қишлоқ”, “ғўзал жой”) ёки ерли халқ Қўқонди – Латиф, яъни “Мафтун этувчи Қўқон”, дея атайди. У ажойиб водийда жойлашган бўлиб, майдони Хиваникидан олти баробар, Бухородан уч баробар ва Теҳрондан тўрт баробар каттадир.

***

Тошкентдан сўнги энг аҳамиятга молик шаҳарлардан бири Хўжанд бўлиб, унда 5 мингга яқин уй ва шолча ишлаб чиқарувчи фабрика, 15 мадраса ҳамда 30 масжид бор; (Афсуски, Вамбери Тошкентда нечта мадраса бўлганлиги хабарини қолдирмаган ёки бу ёзувлар масъул муҳаррир томонидан кераксиз деб топиллиб, қисқартириб юборилган бўлиши мумкин. Тошкентдан кичик шаҳар – Хўжандда 15 мадраса бўлган бўлса, Тошкентда ўша пайтда балки улар сони камида 20-30 бўлгандир – М.Т.) Марғилон, Қўқон олимларнинг ўчоғи бўлиб, ҳозирда Маҳдум Аъзам тариқатининг раҳбари (бу тўра ҳозирги Бухоро амири шаҳарга ғолиб сифатида кириб келганида унга ўзининг оқ фотиҳасини беришдан бош тортган, лекин амир уни жазолашга ботина олмаган) Бузрукхўжа катта яшаётган жойдир; Андижонда хонликнинг оғир шойи материал – энг яхши адраслари ишлаб чиқарилади. Қўқон хонлигининг сиёсий аҳволига келсак, унинг мустақиллиги Бухоро ва Хиваники каби қадимийдир.

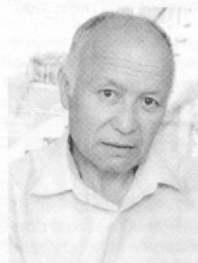
***

Қўйлар ҳамма ерларда қуйруқли бўлади ва улар, айниқса, Бухорода яхши бўлади. Мен Осие буйича унинг гўшtidан кўра мазалироқ эт емаганман.

***

Бухоро аҳолиси Хива аҳолисидан сон жиҳатидан бир неча баробарга кўпдир ва бухороликларнинг Хивани шу пайтгача босиб ополмаганлигини фақат ва фақат ўзбекларнинг мардлиги билангина изоҳлаш мумкин. Менинг эшитишимча, Оллоқулихон биринчи бўлиб ўз элчиларини Бухоро ва Қўқонга йўллаб, Россия томонидан бўлаётган тажовуз хавфининг олдини биргаликда олиш таклифини қилади. Бухоро бу таклифни олгач, уни рад этибгина қолмай, балки руслар томонга оғиб ҳам кетади. Қўқон таклифни қабул қилади ва Бухоро билан уруш ҳолатида бўлган Шаҳрисабз ва Ҳисор ҳам уларга кўшилади. Лекин иттифоқ яхши ниятлигича қолиб кетади.

Болалар дунёси

**Вали
АҲМАДЖОН**

1952 йилда туғилган.
Қўқон Давлат педагогика институтида таҳсил олган.
“Етти ўлчаб бир кес”, “Гулхуморнинг гулбоғи”, “Тўр кўйлак – зўр кўйлак”, “Йиғлоқи гозлар”, “Орзуларим эгаси”, “Кўзмунчоқ” каби шеърлий китоблари чоп этилган.

ҚОРЛАР – МИТТИ ОҚҚУШЛАР*Орзу қанотида*

Расм солар Нилуфар
Оқ қозоғга термилиб.
Борлиқ шу дам жонланар
Хаёлида чарх уриб.
Булбул сайрар бутоқда
Гўзалликни олқишлаб.
Тойчоғини чақирар
Кенг яйловда от кишнаб.
Мўйқаламдан тўкилар
Унинг орзу-армони.
Синар уруш қуроли,
Йўқолиб куч-дармони.
Тенгдошлари гул тутар,
Қутлаб азиз онани.
Ёш рассом қиз қозоғга
Сигдирмоқда оламни.

Оғайнилар

Қуён деди: – Тулпоржон,
Олиб кетинг бедамни.
– Оёқ оғир Қуёнжон,
Чорланг бирор одамни.
– Борин сизга берардим,
Бир марта хўп десангиз.
– Кўндирдингиз оғайни,
Ўлмасин-да, сазангиз.

Ток

Шох-қўлларин кесдилар,
Тушмасин деб сўридан.
Мева туғсин дедилар,
Асалдан ҳам зўридан.
Яшил барглар ҳилтираб,
Узум боши осилди.
Бўлса ҳамки қадди дол
Пиширмоққа ҳосилни.
Қуз охирлаб, одамлар
Яна ўйга чўмдилар.
Совқотмасин деб қишда,
Тупроқ билан кўмдилар.

Ұйнолмади бир ўзи

Дилёражон ўйинчоқ
 Санолмайсиз жуда кўп.
 Ана, тойчоқ, машина,
 Карнай, сурнай, тешик тўп.
 Ұқсиз милтиқ, куракча,
 Бир кўзи йўқ айиқча.
 Кўлмак сувда жим турган,
 Синиқ, ялпоқ қайиқча.
 “Тегма!” – деса кетворди,
 Янги ўртоғи Рўзи.
 Жамлаб, барин қучоқлаб,
 Ұйнолмади бир ўзи.

Хўтиқча ва этиқча

Хўтиқчанинг дадаси
 Олиб берди этиқча.
 Кийган чоғи ишшайиб,
 Пўрим бўлиб кетди жа.
 Тўрт оёқда тўрт этиқ,
 Тинмай отар шаталоқ.
 Ичи куйсин аламдан,
 Ўркачи йўқ бўталоқ.

Митти оққушлар

Учиб тушар осмондан
 Қорлар – митти оққушлар.
 Кафтим очсам кўнади
 Ортга қайтмас дилхушлар.

Булдуруқ

Совуқ ошиб ҳаддидан,
 Музлатмоққа шайланди.
 Дов-дарахтлар тик қотган,
 Гулдастага айланди.

Фаргона

Ижодкор лабораторияси

Эркин АЪЗАМ

“Асосий машғулотим – адабиёт, аммо омадим кинода чопди”

(Ёзувчи Эркин Аъзам билан суҳбат)

Мархабо ҚҶЧҚОРОВА

Эркин Аъзам адабиёт майдонига ўтган асрнинг 70-йилларида кириб келди. Унинг энг сўнги “Шовқин” (2011) романидан тортиб “Чироқлар ўчмаган кеча” (1977), “Олам ям-яшил” (1984), “Жавоб” (1986), “Байрамдан бошқа кунлар” (1988), “Отойининг туғилган йили” (1985), “Пакананинг ошиқ кўнгли” (2001), “Кечикаётган одам” (2002), “Эртақ билан хайрлашув” (2007), “Жаннат ўзи қайдадир” (2007), “Гули-Гули” (2009) каби ўндан ортиқ китоблари миллионлаб ўқувчилар кўнглини забт этди. Мазкур насрий китоблар мундарижасини 1 роман, 15 га яқин қисса ва киноқиссалар, 5 драма, 40 дан зиёд ҳикоялар, 50 га яқин эссе, суҳбат, хотира, адабий ўйлар ташкил этади.

Ижодкор шахс туғилиб-ўсган муҳит, оила, ота-она, оиладаги китобга муҳаббат масаласи доимо адабиётшуносларни қизиқтирадиган анъанавий саволлардан саналади. Биз худди шу савол билан адибга мурожаат этганимизда, у қуйидагиларни ҳикоя этди:

“Зиёли хонадонда туғилиб ўсганман. Асли муаллимликдан чиққан отамиз кейинчалик туман миқёсидаги катта-кичик лавозимларда ишлаган, аммо умр бўйи китобни қўлдан қўймаган. Хўжалик раҳбари бўлганларида ҳам кечаси бир маҳалда даладан қайтиб, яна аллапайтга қадар китобхонлик, газетхонлик қилиб ўтирардилар. Китобнинг муҳим туюлган жойларини қалам билан белгилаб кетиш, ўқиб бўлган, охирига ихчамгина тақризнамо хулоса ёзиб қўйиш одатлари бор эди. Вилоят марказидаги катта мажлислардан қўлтиқ-қўлтиқ янги китоб билан қайтардилар. Уйимизда йўқ китобнинг ўзи йўқ эди. Назаримда, оиламиздаги китобхонлик иштиёқи ана шундан бошланган. Ун бир фарзанд ўсган бўлсак (камина тўнғичиман), ҳозир бари турли хасбнинг бошини тутиб кетганига қарамай, ҳамон китобга ишқибоз, уйда бола боқиб ўтирган сингилларгача адабий янгликлардан хабардор, бўш вақт топилганда китобдан бош кўтармайди. Бор гапни айтяпман, айнан шундай.

Онамиз мактаб остонасини кўрмаган, харф танимасалар-да, ҳаммамиздан доно! Мақолгўй, маталгўй. Адабиётчи синглимиз онадан эшитган оҳорли сўзларини бир дафтарга ёзиб юради, китоб қилмоқчи. Мен у кишини “академик знам” деб алқайман, унча-мунча масалаларда (ҳатто адабий ишларда ҳам) ҳануз маслаҳат сўраб келаман. Шунча фарзандни эсли-хушли қилиб ўстирган, саксонлардан ўтиб ҳам гапидан адашмайдиган кампирнинг ўзи бир мактаб-да, нима дединиз?

У кезлари мактабда ҳам, уйда ҳам китоб ўқиш мусобақаси бор эди. Таътилда нечта китоб ўқиганимизни, улар қандай китоблар эканини отамиз раҳматли сўраб-суриштириб турардилар. Бироқ адабиётни севишинг шарт, сен келажакда ёзувчи

бўласан, дегандек тайин йўналтирувлар бўлмаган. Кўп китоб ўқиган одам хор бўлмайди қабилдаги доимий даъватларни, ёзувчи бўлман деган аҳдимга бирон қаршилиқ кўрмаганимни таъкидлашим керак”.

Э.Аъзамнинг “Эртақ билан хайрлашув” тўпламига жамланган қиссалар, ҳикоялар мотивини айнан болалик хотиралар, бола нигоҳи билан кўриб-кузатилган, бола қалби билан ҳис этилган воқеали, адиб ўзи яқиндан билган кишилар: кўни-кўшнилари, қариндош-уруғлари, ҳамюртларининг ёрқин образлари бегайди. Хилма-хил, кутилмаган, тасодифий, оҳорли сюжетлар, расо характерли кишиларга қарши бир қайнови кўп ёки бир қайнови кам бўлган галати одамлар образи Эркин Аъзам насрининг меҳварини ташкил этади. Жумладан, ҳеч кимга ўхшамайдиган Рамазон образи, унинг нутқидаги “Чантримор-э” ва “Каламакаторэ” сингари хитобини ўқиб, юзингизга табассум югуради. Рухиятингизда энгиллик ҳис этасиз. Маъно-мазмуни номаълум бу сўзлар ўзингиз сезмаган ҳолда дилингизга олам-олам қувонч улашади. Қалбингиз юмшаб, руҳингиз тозаради.

Шунингдек, адибнинг “Шайтончалар кўчаси”, “Кечирасиз, ўртоқ муаллим” қиссалари мутолааси жараёнида муаллиф билан бирга болалиқнинг шўх-шодон кўчаларини кезиб чиқасиз. Бу чанг-тўзонли кўчаларда беғубор болалик сасларини эшитасиз. Велосипед, мопед учаётган болалар образи беихтиёр ўша бахтли болалиқнинг парчалари, манзаралари янглиғ акс садо беради. Бу беғубор лавҳалар ширин хотираларни уйғотади, беихтиёр ўзимизнинг болагимизни эслаймиз, асардаги воқеалар, характерларга уйғун ҳаётий лавҳаларни хотирлаб, энтикамиз. Албатта, болалик ҳар бир киши ҳаётида инсонларнинг характери, қисмати сингари индивидуал, такрорланмас кечади.

Болалик мотиви Эркин Аъзам насрига лирик-романтик кайфият, услуб бахшида этган. Ёзувчининг “Музқаймоқ”, “Шаҳардан одам келди” ҳикояларидаги шаҳарсевар, шаҳарпараст болалар образи муаллифнинг болалик орзуларини ўзида ифода қилган.

Эркин Аъзам болагига қандай бола эди? Унинг руҳияти, дунёқарашидаги идеаллари адабий қаҳрамонларига кўчганми? Бу масалани аниқлаштириш учун “Болагингизда қандай эдингиз?” деган савол билан ижодкорга муурожаат қилдик:

“Ўлгудек таъсирчан, сиркаси сув кўтармайдиган инжиқ, хаёлпараст бола бўлганман. Ишёқмасроқ эдим, китоб ўқишдан бошқаси кўзимга кўринмасди. Шоирона айтганда, хаёл дунёсида яшардим. Теварак-муҳит менга зерикарли, тўпоринома туюлар, кўнгилда унга нисбатан ҳали анланмаган бир норозилик ҳам бор, нукул келажакдаги ўзгача ҳаёт орзуси билан юрар эдим. Ана шу безовта, болаларча содда ўй-хаёллар, орзумандлигу китобхонликлар адабиёт сари бошлагандир...”

Ёзувчи бўлиб етишиш учун жуда улкан ижодий, ҳаётий эволюция бошдан кечиради. Жуда кўпчилик носирлар болагига шеър машқ қилади. Хўш, бу жараён Эркин Аъзам ҳаётида қандай кечди? Унинг илк бор кўлига қалам олиб, ёзган асарлари ҳақида сўхбатлашасак:

“Тўртинчи синфлардаки, “Ҳақиқат бор жойда туғишганимни ҳам аяма!” деган ҳикоя ёзганман, ўзимча. Сарлавҳани қаранг! Даъвои кўринг! Шундай ўғитнамо мақол ҳам бор, биласиз. (Энди ўйласам, ана шу гап кейинчалик ҳаётий принципимга айланибди. Қизиг-а?) Синфдошлар ўртасидаги бир келишмовчилик, ростгўйлигу ёлғон ҳақида эди. Бош қаҳрамон, яъни ижобий персонаж ўзим, албатта. Ҳикоя дворян газетада чиқди – муҳаррир ҳам ўзим-да. Сўнгера уни ҳозирги “Тонг юлдузи” газетасига юбордим. Жавоб келди: “Бадийи жиҳатдан бўш...” Назаримда эса, газетада босилиб турган нарсалардан ҳеч камлик жойи йўқ эди – ўшаларни ўқиб, ўшаларга ўхшатиб ёзганман-да. Барибир, келган сийқа жавоб хатини кўзларимга суртиб, керилиб юрганларим ёдимда.

Ун тўрт ёшимда “Исмон” деган қисса ёздим. Азза-базза бобларга ажратиб, уларга сарлавҳачалар қўйиб ден! Узим кўрмаган, билмаган ўтмиш ҳаётдан. Бир етимчанинг тақдири. “Ўқитувчи” романи ва шунга ўхшаш ўқиганларим андозасида “ижод” қилингани маълум бўлди. Лекин бўш келиш йўқ, ҳикоя устига ҳикоя битиллаверди. Ниҳоят, тўққизинчи синфдалигимда “Инсон” (!) деган “таъсирли” новеллам вилоят газетасида босилиб чиқдию қаҳрамонга айланиб кетдим! Унинг сюжети дўстим Усмон Азим айтиб берган, ижроси каминадан эди...”

Муаллиф 1977 йилда “Отойининг туғилган йили” қиссасида ўжар, ҳақиқатпараст, адолатпарвар Асқар Шодибеков образини маҳорат билан тасвирлайди. 1980 йилларда Э.Аъзам “Жавоб”, “Байрамдан бошқа кунлар”, “Навоийни ўқиган болалар” сингари қисса ва ҳикояларини яратди. Ёзувчи “Жавоб” қиссасида ирониянинг диалогизм, абсурд

кайфият, ўз-ўзини киноя қилиш (самоирония), кесатик, пичинг, ўз-ўзини таҳлил қилиш (самоанализ) сингари бадий шартлилик усулларидан маҳорат билан фойдаланади. Қаҳрамон ҳаётда содир бўлган муҳиш воқеа унинг боғиний оламини ағдар-тўнтар қилиб юборади, натижада, мулоим, хушчақчақ, ҳазилкаш, камсуқум Элчиев бошқача одамга айланиб қолади.

Қаҳрамон ўзи ва атрофдагиларнинг ҳаётини, унга муносабатини тафтиш этиб кўрар экан, ўзининг кўрок, ношуд, ўртамиёна, қумурсқа сингари қорнини тўйдиршидан бошқасини ўйламаган майда одам эканлигини тушуниб етади. Буларнинг барига эса фақатгина ўзи айбдор. Ироник асар муаллифи маҳоратли режиссёр, иқтидорли актёр сингари ироник ўйинларни уюштириб беради. Натижада, бадий асарда воқеалар қайтадан кодлаштирилади. Қиссада худди шундай ҳолат кузатилади. Асарда киноянинг икки хил тури истифода этилган, биринчиси, муаллиф кинояси, иккинчиси қаҳрамон кинояси дир.

Адибнинг "Пакананинг ошиқ кўнгли" қиссаси қаҳрамони Пакананага қўйилган лақаб, китобхони асардаги кучли ирониядан хабардор этади. Адиб қаҳрамоннинг ташқи камчилиги, яъни бўйи пастлиги, устига-устак каллигини жиддий нуқсон сифатида бўрттириб кўрсатади. Адиб шу орқали, яъни инсон жисмидаги камчилик туфайли кўнгли озорда бўлган, охир-оқибат аламзадага айланган шахснинг трагикомик ҳаёти, ҳиссиётларини бадий таҳлил этади. Пакана трагикомик образ бўлиши билан бир вақтда трагироник характерга ҳам эга. Ҳаётда кўримсиз ташқи қиёфа туфайли омадсизлик, кўнгилсизлик, аламзадалиқ, бахтсизликка гирифтор бўлган Пакананинг саргузаштлари комик кайфият билан ҳикоя этилади. Пакананинг ташқи нуқсонлари кўнглидагидек аёлга уйланиш, кўнглидагидек аёл билан ҳамсухбат бўлишга изн бермайди. Қисса услубини қувноқ юмористик ирония безаган.

Э.Аъзам "Пакананинг ошиқ кўнгли" қиссасида юмористик ирониядан фойдаланган бўлса, "Шоирнинг тўйи", "Чапақлар ва чалпақлар", "Гули-гули"да киноянинг ўткир формаси – сарказми қўллаган.

Э.Аъзамнинг навбатдаги қиссаси "Чапақлар ва чалпақлар"да ҳам ирониянинг ўткир формаси – сарказм истифода этилган.

Адиб қатор ҳикоя ва қиссаларида киноянинг бадий-ғоявий жиҳатдан турфа маъноларидан маҳорат билан фойдаланади. Шунга асосланиб, биз ёзувчи ўз услубига яқин ироник услубда ижод қилувчи қайси тенгдошлари ва жаҳон адабиёти вакиллари асарларини севиб мутолаа қилганига қизиқдик:

"Услубимга яқинми-йўқми билмадим-у, Азиз Несин, Фозил Искандар, Василий Аксёнов, Грант Матеевоян, ўзимиздан Мурод Муҳаммад Дўст ижодлари менга қизиқ туюлади. Улардан нимадир ўрганган бўлишим мумкин дир, ammo бирортасига ўхшамоққа ҳаракат қилмаганман. Қўлдан келганича, бориға барақа деб юрибмиз, ким билсин".

Эркин Аъзам баравар равишда санъатнинг уч турида ижод қилмоқда. Яъни бадий адабиёт (наср), кино, театр санъати. Адибнинг киноқиссалари асосида тасвирга олинган фильмлар "Пиёда", "Забаржад", "Паризод", "Сув ёқалаб", "Эркак", "Дилхирос" ва ҳ.к. Шу боис биз адибга қуйидаги савол билан мурожаат этишга журъат этдик:

"Сиз бир қанча киноқиссалар яратгансиз. Кино санъати билан бадий насрдаги шартлилик табиатан бир-биридан фарқланса керак. Сценарист сифатида, шунингдек, ёзувчилик тажрибаларингиз асосида бу ҳақда нима дейсиз? Кино санъати, театр санъати, сўз санъати. Бу уч санъат туридаги бадий шартлилик бир-биридан кескин тафовут қиладими?"

"Сиз айтмаётган ҳар учала санъат турунинг асоси, сарчашмаси битта – Адабиёт, Сўз. Ифода шакллари эса турлича. Гоҳо бир-бирига шу қадар қоришиб кетадики, тафовутли жиҳатларини тополмай ҳам қоласиз. Чунончи, драматик қисса ёки муаллиф баёнига (қадр ортидаги ровий) асосланган кино асари. Ваҳоланки, кино, аввало, тасвир ва ҳаракат негизига қурилади, узундан-узоқ диалог, изоҳу кўпсўзликни кўтармайди. Гарчанд айни шундай фильмлар ҳам бор, масалан, Элдар Рязановнинг "Гараж", Никита Михалковнинг "Ўн икки киши" каби асарлари. Буларда тасвир ва ҳаракат ўрнини актёрнинг маҳорати, жозибаси, унинг оғзидан чиқаётган фикрлар шиддати, қолаверса, муҳокама этилаётган қалтис вазият драмаси тўтиб туради. Воқеан, шу тоифа асарлар, яъни, асосан, гап-сўздан иборат фильмлар бизнинг томошабинга хуш келади. Негалики – бошқа масала. Ҳар ҳолда, шунисини таъкидлаш кераки, кўпсўзлик, чўзиқ баён, чайнаб беришлар кино санъатида фазилат саналмайди, булар "ҳаракатдаги тасвир" аталмиш кинонинг табиатиға ёт.

Бироқ айнан шу жиҳатлар театр санъати учун сув билан ҳаводек зарур. Чунки

сахнада кечаётган можаро, асосан, қаҳрамонлар оғзидан чиқаётган гап-сўзлар орқали ҳал этилади.

Воқелики бирмунча лўндароқ шаклда ифода этса-да, ўртадаги талайгина хосликларига қарамай, кино санъати табиатан бадиий насрга яқин туради, дейиш мумкин. Театр санъатида эса бадиий шартлилик масаласи мудом устун мақомда келган. Лоақал, сахнанинг мумтоз қондаси ҳисобланмиш “макон – замон – ҳаракат бирлиги” заруратини ёдга олинг.

У ёғини сўрасангиз, бу мулоҳаза, бу чекланишларнинг ўзи ҳам шартли гаплар. Негакки, замонавий сахналарда кино унсурлари ҳам, бадиий насрга хос узундан-узоқ иқрорномалар (моноспектакль дейдилар бунини) ҳам дадил тажриба қилинаётир. Лекин ҳар нима деб атаманг, булар барибир истисно кўринишлардир. Гарчи, ҳали айтганимиздек, улар асли бир “ота-она”дан – Адабиёт билан Сўздан бино бўлса ҳам!

“Қаҳрамонларингизга исм танлашда қандай бадиий-эстетик принципларга амал қиласиз?” – дея ёзувчига мурожаат қилдик:

“Персонаж кўпинча ўзининг номи билан тугилади. Кейин таҳрир жараёнида гоҳо ўзгартириш ҳам мумкин. Муайян бир бадиий мақсад, дейлик, типиклаштириш эҳтиёжи пайдо бўлганда аниқ номсиз ҳам кунини кўраверади. “Пакананинг ошиқ кўнгли”, “Шоирнинг тўйи”, “Ёзувчи”, “Аралашқўрган” кабиларни эсланг.

Бу ишнинг тайин бир принципини билмас эканман, қаранг. Ёки эриниб, илмий асосда мушоҳада юритишдан қочяпманмикан?..”

Қайси қаҳрамонингиз ўзингизнинг феълу табиатингизга яқин? Ёки ҳали унақасини яратмадингизми?” – деган мазмундаги саволимизга ёзувчи шундай жавоб берди:

“Сиз ёзганингиздан кейин, сиз тўқиганингиздан кейин ўзингиздан ҳам нималардир юқиши табиий-да. Шунча гапни осмондан олмайсиз-ку, тўғрими? Муаллифнинг ўзи кўрган-билганлари, бошдан кечирганлари, кўнглида юрган ўй-фикрлар ҳам ёзишга ўнғай, ҳам ишонарли чиқади. Борингки, кимнидир тақдорлаб кўймоқ хавфидан нари бўласиз.

“Отойи”дан ҳам, “Анойи”дан ҳам, “Гули-гули”ю “Шовқин”дан ҳам топасиз мени. Бироқ айнан эмас. Ёзувчи фақат ўзининг шахсияти, ўзининг кечмиш ва кечинмалари теварагида ўралашиб қололмайди – буни биласиз, албатта”.

Шубҳасиз, адиб ижодида “Шовқин” романи жуда катта баҳсу мунозараларга сабаб бўлди. Ёзувчи мазкур асарни кечмишнома характерга эга, дейди. Биз романинг яратилиш тарихи билан қизикдик:

“Бу китоб тўғрисида матбуотда “киночилар ҳақида, шуларнинг ҳаётини фош қилган” каби мулоҳазалар билдирилди. Қўшиллолмайман. У сиз билан биз ҳақимизда, кечаги кунимиз ҳақида. Киночилар ҳаёти бунда бир восита, холос. Қони, насл-насаби, зътиқоди, тилию урф-одатлари бошқа-бошқа бўлган эл-элатларни “ягона совет халқи” аталмиш куюшқонга тиқиш йўлидаги уринишлар, зўравонликлар ёдингиздадир? Шунинг оқибатида келиб чиққан бирда қулгили, бирда аянчли, пировардида эса умуммиллий фожиа тусини олган ажабтовор воқелик-чи? Бу табиатан ғайриинсоний, ғайримиллий сиёсий тажриба негиздаги зиддиятлар ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари арафасида жунбуш нуқтасига кўтарилгани маълум. Хўш, адабиётимизда ана шу жараён, ана шу крдиқорларни акс эттирган асар кўлми? У ёғини сўрасангиз, камина ақл бовар қилмас бир манзара – шовқон Рустнинг самолётчаси Қизил майдонга келиб кўнганига шахсан шохид бўлганман, ГКЧП исёнини ўз кўзим билан кўрганман – ўша кунлари Москвада эдим, қаранг! Тақдир тақозоси билан бундай тарихий воқеаларга гувоҳ бўлиб қолган, онгли умри ўша замон масхарабозчиликлари муҳтида кечган, қўлида қалами бор одам индамай кетавериши мумкинми?! “Шовқин”да ана шу қалтис бурилишлар, одамзод тақдир ва тийнатидаги товланишлар тўғрисида бақадри имкон ҳикоя қилмоққа уринганман. Бирон бир тоифани, дейлик, кино оламини, унинг намояндаларини “фош этиш” нияти бўлмаган, асло. Кўнғилдаги мақсад-муддаони амалга оширишда булар – ёрқинроқ мисол сифатида – анчайин бир баҳона эди, холос. Лекин умумий тасвирда инсоннинг инсонлиги, табиий қурсур ва ожизликлардан холи эмаслигини назардан қочирмасликка чандон риоя қилганим бор гап.

“Шовқин” тайин ифода шакли топилмай, кўп йил кўнғилда юрди. Яхши чиқдимми, ёмонми, ҳарқалай ёзилди. Тез ёзилди”.

Эркин Аъзам Франция, Россия, Эрон, Шимолий Курия каби турли мамлакатларда ижодий сафарларда бўлган. Зеро, ижодкор учун турли миллатлар ва элатлар ҳаётини кўриш-кузатиш жуда муҳим саналади. Биз Эркин акага куйидаги савол билан мурожаат этдик: “Қайси мамлакат қай жиҳати билан сизга маъқул бўлган? Хорижий сафарларда юрганингизда ватан соғинчи қийнайдими? Ўзбекистон, ўзбек халқи сиз учун нимаси билан қадрли? Асарларингиздан сезаман-да, сиз жуда миллатпарвар одамсиз. Халқимизни севасиз. Унинг соддалигини, оддийлигини, камсуқумлигини...”

“Менга, айниқса, қаттиқ таъсир қилган мамлакатлардан бошласам бўладими? Эрон билан Шимолий Курия. Эрон қандайдир қадимий руҳи ва бизнинг кўзимиз ўрганмаган манзаралари билан диққатимни тортган. “Техронда кўрқув йўқ” деган эссе ҳам ёзганман. Шимолий Курияга келсак... “Чапаклар ва чалпақлар”ни ўқигансиз. Бошқа нимаям дейин? Уша ўн кунлик сафар ҳақида шундай ҳажмдаги тагин бир китоб ёзиш мумкин... Худо у ерга қайтиб боргулик қилмасин!

Бошқа мамлакатларнинг эса манзур, ўрганса арзийдиган жиҳатлари кам эмас. Аммо қаерга бормайин, бир ҳафтадаёқ дарров Тошкентга қайтгим келаверади. Соғинч деймизми буни, тил-забонсиз гангиш касрими, билмадим. Ҳа-а, топдим – ҳарчанд эркин мамлакат бўлмасин, бемалол, ялло қилиб юролмайсиз, негаки ўзингизники эмас, бегона!

Яхшидир-ёмондир, мен ҳам шу халқнинг бир вақилиман. Унинг сиз тилга олган фазилатларидан қанчалик фахрлансам, камчиликларига шунчалик куйнаман. Ўзимнинг камчиликларим, ўзимнинг қусурларим-да!”

Асарларингиздаги ғалати характерли одамлар образи диққатни тартади. Масалан; Аскар Шодибеков – ўлгудек ўжар одам; Забаржад – қайсар, ақли, илмли қиз; Сафура – ясама киборлардан фарқли равишда ҳаётдан, муҳаббатдан ўзича маъно излаётган аёл; Рамазон – содда, жайдари характер; Болта Мардон – даври ўтган одам; Бердибой – бу ҳам ўта ўжар, унинг қарашлари билан жамиятдаги қарашлар мос келмайди, тескари одам образи. Санайверсак, улар кўп... Шулар орасидан шахсан мени Рамазон (“Аноининг жайдари олмаси”) образи ҳаяжонга солади. Шу образнинг ҳаётий прототиби билан қизиқаётган эдик:

“Бор. Юрибди. Ҳикояга прототип бўлганини ўзи ҳам билади. Ғурурланади. Киносида ўзим ўйнашим керак эди-да, деб қўяди баъзан таассуф билан. Бу иш кўлидан келмаслиги билан эса иши йўқ. Бир ҳисобда уничи ҳам тўғри-да: ҳикояга азда-базда қаҳрамон бўлган одам, нима, ролини ўзи эплайёлмайдими?!”

Шу ҳикоя сабаб ўзимча бир хулоса қилганман. Инсоннинг яхши томонларини, фазилатларини кўрсатиб берсангиз кўп олқиш олар экансиз. Лекин адабиётнинг вазифаси нуқул фазилатларни улуғлаш бўлмай, ҳаётни бутун мураккаблии билан, демакки, унинг қоронги жиҳатларини ҳам бор-борича тасвирламоқдан иборат-да. Инсон зоти мудом эзгу фазилатлар жамулжам бўлса, кошки эди...”

Эркин Аъзам сценарийлари асосида ишланган ўзбек фильмлари шу кеча-кундузда дунё бўйлаб кезмоқда. Бу йил адиб сценарийси асосида суратга олинган “Паризод” фильмининг тақдимот маросими гўзал Париж шаҳрида ўтказилди.

Адибнинг бир қанча ҳикоя ва қиссалари рус, инглиз, қозоқ, тожик, украин, беларус, чех тилларига таржима қилинган. Эндиликда Э.Аъзамнинг энг сара асарлари француз, турк тилларига таржима қилиниш арафасида турибди.

Сценарийларингиз асосида экран юзини кўрган қайси фильмлар қандай халқаро мукофотларга сазовор бўлган, деган саволимизга суҳбатдошимиз камтарона жавоб бердилар:

“Асосий машғулотим – адабиётда эмас, келиб-келиб бошқа соҳа ҳисобланган кинода омадим чопганига нима дейсиз! “Дилхирож”, “Эрак”, “Забаржад”, “Сув ёқалаб”, “Паризод” фильмлари кўплаб халқаро киноанжуманларда қатнашиб, кўша-қўша совринларга эга бўлган. Бирма-бир санаб рўйхат қилай десам, мақтанганга ўхшаб қоламан. Сизнинг саволларингизга жавоб бераман деб шунча мақтанганим ўзи етар, кўйинг!”

Ҳурматли адибимизга соғлиқ-саломатлик, янги ижодий ишларига баракалар тилаб қоламиз! Мазмунли, самимий суҳбатингиз учун чин дилдан миннатдорчилик изҳор этамиз.

Жаҳон адабиёти манзараси

ДЕРАЗАМ ЁНИДА ТУРИБМАН

***

*Давра оловланар, бу ўт тафтидан
Исийин демайди, тўлмайди бағрим.
Кўзимда ястаниб ётади кенглик,
Сен уни денгиз деб атагил, Тангрим!*

*Бошини айлантириб юборар рақслар,
Мени ташлаб кетай демас соғинчим,
Шу соғинчлар солар қалбимга оташ,
Уларга денгиз деб ном бергил, Тангрим!*

*Олов бўлиб куйлар афсунгар давра,
Ёниқиб чорлайди, тортмас оёғим.
Юрак йўлга тушиди, йўл эса олис,
Йўлимга денгиз деб исм қўй, Тангрим!*

***

*Кетиб бормоқдасан сен менга ўхшаб,
Кўзларингни ерга қадаганча жсим.
Мен ҳам кўзларимни юбордим ташлаб,
Бир пасгина тўхта, тўхта, йўловчим!*

*Уқиб кўргин, қара, айиқтовонлар,
Лолақизгалдоқдан гулдаста ясаб,
Неча ёшга кирган бўлсам – ҳуш онлар
Марина исми-ла келаман яшаб.*

*Ўйлама, бу ерда бор дея қабр,
Пайдо бўлиб қолсам кўққис гумбурлаб.
Мен ўзимни севдим қаттиқ, бесабр,
Ножоиз бўлса-да, жилмайдим гурлаб.*

*Шунда юзларимга қон тепган эди,
Кўнгироқ сочларим чирмаиди тим-тим.
Мен ҳам сенинг каби ўткинчи эдим,
Бир нафасга тўхта, тўхта, йўловчим!*

*Ёввойи поялар томиридан юл,
Териб ол мевалар бирма-бир, дам-дам.
Ширини, каттаси топилмайди бил,
Қабристонда ўсган қулупнайдан ҳам.*

*Фақат қовогингни уйма, тунд турма,
Бошинг кўксинг узра эгилса зил-зил,*

**Марина
ЦВЕТАЕВА**

1892 йилда тугилган.
Атоқли рус шоираси.

Ҳаётлик даврида
“Оқиом альбоми”,
“Сехрли фанор”,
“Ёшлик шеърлари”,
“Оққуш сумбат”,
“Айрилик” каби
шеърый тўпламлари,
“Қизил от миниб”,
“Денгиздан”, “Сибирь”
каби дostonлари,
“Бўрон”, “Толе”, “Тош
фаришта” драматик
асарлари, “Тириклар
тириклик ҳақида”,
“Асир руҳ”, “Шоир
ва замон” номли
бадиҳалари эълон
қилинган. Марина
Цветаева 1941 йилда
вафот этган.

Мен ҳақда энг оғир ҳаёллар сурма,
Унутиб юборгил мени-да энгил.

Ёритмоқда сени нурлар бебаҳо,
Тилларанг чанг-тўзон ўрамини сени.
Безовта қилмасин кўнглингени, асло,
Ер остидан келса товушим менинг.

* * *

Бугун эриб тушиди, шу бугун
Деразам ёнида турибман.
Идрок хушёр, кўксим тинч, бутун,
Осойишта ҳаёл сурибман.

Билмадим, не учун? Эҳтимол,
Юрак ҳоридими, толди ё?
Нима учун ушламоқ матол
Кўринади қаламни ҳатто?

Туравердим – ҳаммаёқ туман –
Яхши-ёмон – бори етади.
Бармоқ ила секин чертаман,
Ойнаклар жаранглаб кетади.

Кўнгилда на қайғу, на туйғу,
Кўзингда садафдай ярқироқ
Кўлмакда чайқалган бейўку
Осмонга тикилсанг, тикилсанг узоқ.

Учаётган қушдан тортиб то
Чопаётган итлар ҳам беҳол,
Йиғлатолмас мени, о, ҳатто,
Ғариб, қаришюқ қушиқчи аёл.

Унут бўлган ёқимли садо
Дил тубига қатланди бутун.
Кенг, ғаройиб ҳайратли дунё
Эриб тушиди дилимга бугун.

* * *

Оқишом чўкаёттир улкан шаҳримга,
Мудраётган уйдан чиқиб кетаман.
Одамлар ўйлашар-аёлми, қизми,
Хаёлим ўзгисини – тунга етаман.

Йўлимни супурар шоль шамоли,
Қайдадир куй янграр элас ва элас.
Оҳ, тонгга қадарлик бу майин ҳаво
Бағрига босади кўксимни бесас!

Кўринар қоратол, деразадан нур,
Баланд минорларнинг кўнгироқлари.
Кўлда гул, қушдан ҳам энгил қадамлар,
Уларга сингийман соя сингарини.

Тилла иплар каби ёнади олов,
Япроқлар ҳидидан беҳушман-беҳуш.
Кўндузги таивишлар, тинч кўйинг мени,
Дўстларим, тушунинг, бир тушман-
бир туши.

* * *

Ўзимман – қаламинг саҳифалари,
Бори сингар менга – саҳифалар оқ.
Эзгу ўйларингни асрайман барин –
Барин қайтараман минг ҳисса кўпроқ.

Қишлоқ ҳам – ўзимман, тим қора тупроқ,
Сен эса – нурымсан, ёмғир намхуш, соз.
Ўзинг – Яратганим, бегимсан, бир боқ –
Қоп-қора тупроқман ва оппоқ қозоғ!

Рус тилидан Ойгул СУҲОНДИҚОВА
таржимаси

Ойгул СУҲОНДИҚОВА

1957 йилда туғилган. Москва Адабиёт институтида таҳсил олган.
“Уфқлар ёнганда”, “Умр куйлари”, “Эътиқод”, “Мен туғилган юрт”
шеърый китоблари чоп этилган. “Мулланафас”, “Зумрад томчилар”
каби асарларни ўзбек тилига таржима қилган.

Тафаккур минтақаларида

ҲАЁТ САБОҚЛАРИ

Кўрилаётган мавзунини иложи борича қисқароқ ифодалашга ҳаракат қилдим, акс ҳолда, турмуш қоидалари ҳақида барча замон мутафаккирлари томонидан айтилган фикрларни тафкорлашга тўғри келарди. Шунга қарамасдан, фикрларимиз бир жойдан чиққанда уларни эслатиб ўтишни лозим топдим. Қолаверса, қамров кенгайиб кетган тақдирда уларни тартибга солиш қийинлашган бўларди, бу ҳолат эса ўқувчини зериктириб қўйиши мумкин. Мен шунчаки миямга келган фикрларни айтишга арзиғулик деб ҳисобладим. Хотирамга таяниб яна шунини айтмоқчиманки, бу борада ҳали фикрлар тўлалигича ва айнан шундай шаклда ифодаланган эмас. Бошқача айтганда, шу мавзуда тўпланган фикрларга қўшимча қилдим, холос.

Бу борада турли-туман қарашларни тартибга келтириб қуйидаги мезонларга кўра дастлаб ўзимизга доир ахлоқий қоидаларни, сўнг бу қоидалар асосида бошқаларга қилинадиган муносабатни ва ниҳоят, олам тартиб-қоидаларига, қисматга нисбатан қарашларни алоҳида-алоҳида ажратиб чиқдим.

А. Умумий қоидалар

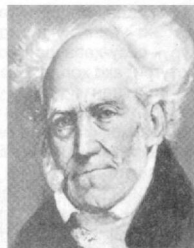
Ҳаётда орттирилган донишмандликнинг энг олий қоидаси деб Арастунинг "Никомах этикаси"да гап орасида айтиб кетган: "Мулоҳазали одам ҳузур-ҳаловатни эмас, азоб-уқубатдан қутулиш йўлини излайди", деган иборани тан олган бўлардим. Бу ҳақиқат сўзларининг илдизи шундаки, ҳар қандай ҳузур-ҳаловат ва бахт табиатан олганда салбий, қайғу эса ижобийдир.

Ҳар куни кузатиш мумкин бўлган бир мисол орқали буни тушунтиришга ҳаракат қиламан. Танамиз соппа-соғ пайтида бирорта аъзомиз кичкина жароҳат олиб, оғриқ пайдо бўлди дейлик. Ана шунда бор диққат-эътиборимиз жароҳат ва оғриққа қаратилади, бутун танамизнинг ороми йўқолади.

Худди шунга ўхшаш, ишларимиз истакларимизга ҳамоҳанг бўлиб юришиб турганда, мақсадимизга етишишга халал берадиган бирорта ишқал чиқиб, гарчи бу нарса унчалик жиддий бўлмаса-да, фикри-зикримиз шунга қаратилади. Мақсад сари интилишда бошқа ишларимиз яхши кетаётган бўлса-да, ана шу ишқални тез-тез ўйлайверамиз.

Ҳар икки ҳолатда ҳам иродаимизга зиён етади: биринчисида оғриқ бутун баданимизда, иккинчисида эса — орзу-интилишимизда мужассамлашади. Ҳар икки ҳолатда ҳам у иродаимизга салбий таъсир кўрсатади, чунки у бевосита эмас, нари борса рефлекс орқали қабул қилади. Унинг йўлидаги бу тўсиқ ижобий бўлиб, у ўз-ўзимизни билиб олишимизга хизмат қилади. Ҳар қандай роҳат-фароғат унга етишиш йўлидаги ғовни бартараф қилишдангина иборат, бу эса қисқа фурсатни талаб қилади.

Диққатимизни роҳат-фароғатга эмас, балки ҳаётимизда тўлиб-тошиб ётган иллатларни иложи борича четлаб ўтишга қаратишни маслаҳат берган Арастунинг юқоридаги бу сабоқлари ана шунга асосланган деб биламан. Агар бу ёлғон бўлганда эди, Вольтернинг: "Бахт — бу тушдан иборат, дард эса бор нарса", деган сўзларини ҳам

Артур ШОПЕНГАУЭР

Немис файласуфи. Жаҳоннинг энг таниқли иррационалист мутафаккири. Асосий тадқиқоти "Олам ирода ва тасаввур сифатида" (1818) асаридир. У инсон иродаси, хоҳиш-истагини метафизик жиҳатдан таҳлил қилади. Унинг қарашлари Ф.Ницше, Р.Вагнер, А.Эйнштейн, З.Фрейд, К.Юнг, Л.Толстой каби файласуфларга таъсир кўрсатган.

рад этиш мумкин эди, лекин унинг сўзлари ҳақиқатдир.

Шу сабабли кимдир ўтмишини сарҳисоб қилиб кўрадиган бўлса, у, аввало, қувончли кунларини эмас, бало-офатлардан қутулиб қолган кунларини ҳисобласин. Шу маънода инсон "бахтли кун"лари кўпайишини эмас, "бахтсиз кун"лари озайишини истаган ҳолда борига қаноат қилиб яшашни ўрганиши керак. Ҳар ҳолда, ҳаёт инсонга умрини роҳат-фароғатда ўтказишга эмас, балки бардош бериб, сабр-қаноат қилиб яшаш учун берилган.

Кексаликнинг юпанчи ўтмишда қолган меҳнатингдир, шунинг учун кексалик гашти бадастур ва фаровон ҳаёт кечиришда эмас, балки ҳам руҳан, ҳам жисмонан осойишта умр ўтказишдадир, чунки роҳат-фароғат бахт мезони бўла олмайди, у салбий бўлиб қолаверади. Фақат бойлик бахт келтиради, деб ўйлаш хато...

Аслида, бошимизга тушган азоб-уқубатлар ижобий аҳамиятга эга, турмушимиздаги бахт унинг йўқлигида, агар зероки ҳам бўлмаса нур устига аъло нур, бошқиси эса қуруқ орзу-ҳавасдан бошқа нарса эмас. Роҳат-фароғатга қайғу эвазига эришиш мутлақо нотўғри, акс ҳолда, биз реал ижобий нарса ўрнига салбий ҳодисага эга бўламиз.

Қайғудан қутулиш учун роҳат-фароғатни қурбон қилмас арзийди. Ҳар икки ҳолатда ҳам: у қайғудан олдин келадики ёки кейин келадики фарқи йўқ. Қайғуни қувонқлик билан енгмоқчи бўлган одам ёки уни озайтириш чорасини қўриш ўрнига роҳат-фароғат ва қувончга қараб интилган одам ҳам катта хатога йўл қўяди.

Ҳаётда мол-дунёга ҳирс қўйиб яшаш эмас, аксинча, бу дунёнинг дўзахий азобларидан ўзини ҳимоя қилиш чораларини қўриш фойдалидир. Нодон роҳат-фароғат кетидан қувлайди ва умиди пучга чиқади, доно эса бало-офатлардан ўзини четга олади. Агар шундай қилиш қўлидан келмаса, тақдирга тан бериб юраверади. Бу нарса қай даражада амалга ошмасин, ўзини алдангандек ҳис қилмаслиги лозим, чунки у ҳаётда бор нарса. Роҳат-фароғатни бекордан-бекорга қурбон бериб ҳеч нарсага эришмаган тақдирда ҳам мазкур ҳолат зарар келтирмайди, чунки у ҳаёлий нарса, афсусланишга арзимайди.

Ширин ҳаёлларга берилиб, ушбу ҳақиқатни менсимаслик кўп бахтсизликларни келтириб чиқаради. Қайғудан холи пайтимизда истакларимиз безовта қила бошлайди: бахт ҳақида хомхаёлларга бериламиз, ҳаёлий қасрлар қурамиз, уларга эришмоқчи бўламиз. Шу билан биз ўзимизни бало-қазога йўлиқтираемиз, бу эса бор гап. Ана шунда биз бой берган осойишталигимизни ўйлаб афсусланамиз. Аллақандай иблисона хомхаёллар эвазига оромимиздан ажраламиз.

Фақат тажрибасиз ўсмиргина бу дунё роҳат-фароғат учун яратилган, унга эпчил ва удабурон одамларгина эришиши мумкин, деб ўйлайди. Бундай деб ўйлашга ўқиган китоблари, атрофида тўлиб-тошиб ётган мунофиқ, сотқин одамларгина сабабчи бўлади. Шу туйғайли у ўйлаб-ўйламай ана шу бахт кетидан қувади, таваккал қилиб йўлда учраган хавф-хатарни шунчаки арзимас нарса деб ўйлайди.

Йўқ нарсанинг ортидан қувиш охир-оқибатда реал бахтсизликка олиб боради: бу – қайғу-ҳасрат, азоб-уқубат, дард, касаллик, жудолик, ғам-ташвиш, камбағаллик, шармандалик ва шунга ўхшаш минглаб муҳтожликлардир. Умидсизлик жуда кеч келади.

Аксинча, агар инсон шу қоидага амал қилиб турли бало-офатлардан, қайғу-ғамдан, касалликлардан, муҳтожликлардан ўзини четга тортиб яшашни мақсад қилиб қўйса, баъзан бирмунча муваффақиятга эришиши, мақсадини ўзгартирмаса катта ютуқларга ҳам етиши мумкин. Гёте ўзининг "Танланган воситалар" ("Избирательные средства") асарига доимо ўзгаларнинг бахти ҳақида қайғурадиган қаҳрамони Воситачи тилидан шундай дейди: "Кимдир қандайдир бало-офатдан қутулмоқчи бўлса, у ўз мақсадини аниқ билади, кимдир бориға шукур қилиб яшаш ўрнига ортиқча нарсага эга бўлишни истаса у мутлақо қўр одам". Бу "Яхшиликнинг душманни ундан афзалроғи" деган ажайиб француз мақолини эслатади. Кинизм (роҳат-фароғатни инкор қилувчи фалсафий оқим)нинг асосий ғоясини ҳам шунга қиёслаш мумкин. Кинизмлар бу борада азоб-уқубатларни бартараф қилишни афзал кўрадилар. Роҳат-фароғат салбий, азоб-уқубат эса ижобий, деган фикр улар онгига чуқур сингди кетган. Ёвузлиқни бартараф этишга қатъий риоя қилганлар, роҳат-фароғатни бу йўлда қўйилган тузоқ деб билганлар.

Барчамиз ҳаётга қадам қўям эканмиз, у бизга бахт-саодат беради, деб ишонамиз ва амалда шунга қараб беҳуда интиламиз. Тез орада ўйлаганларимиз пуч эканлиги маълум бўлади. Тақдир бу ҳаётда ҳеч бир нарса: на мол-мулкимиз, на оила-ю бола-чакамиз, на тану жонимиз бизга тегишли эмаслигини исботлаб беради.

Эртами-кечми ҳаёт тажрибамиздан маълум бўладики, бахт ва роҳат-фароғат саробдан бошқа нарса эмас экан. Узоқдан бизни мафтун қилади-ю, яқинлашган сари йўқолади. Азоб-уқубат ва дард эса, аксинча, шунчалик реал воқеаки, у бизни кутдириб ўтирмайди, сўроқсиз кириб келаверади. Агар бу нарса бизга сабоқ бўлса, у ҳолда бахт ва роҳат-фароғат кетидан қувмасдан имкон борича азоб-уқубат ва дарддан халос бўлиш ҳақида ўйлашимиз лозим.

Энг яхшиси, қайғусиз, осойишта, чидаса бўладиган даражада кун кечириш ва шунга интилиш, жуда бахтсиз яшамаслик учун ўта катта бахтни талаб қилмаслик лозим. Гётенинг ёш-

ликдаги дўсти Мерк буни яхши тушунгани учун "Орзу-ҳавасимиздаги энг ярамас нарса ҳузур-ҳаловатда яшашга бўлган талабимиздир, у эса умримизни хазон қилади. Кимки бориға қаноат қилиб, нафс кўйига кирмасдан яшайдиган бўлса, тўри йўлини топиб олади", деб ёзган.

Шунинг учун роҳат-фароғат, бойлик, мансаб, обрў каби нарсаларга эришиш ҳақидаги истакларимизни жилволашимиз керак, акс ҳолда, жуда катта бахтсизликларга дучор бўламиз.

Бахтсиз бўлиб яшаш жудаям осон нарса, аммо катта бахтга эга бўлиш нафақат қийин, ҳатто мутлақо иложсиз. Энг фойдали ва доно маслаҳат мана шу.

Шоир буни кўйдаги мисралар билан жуда тўғри ифодалаган:

Олтин мўътадиллик обод йўл очар:
Омонат кулбадан қочар донишманд,
Ҳасад маддаланган саройдан қочар,
Фисқу фасод, шумлик зимдан берур панд.

Улкан қарағайни йиқитар довул,
Баланд миноралар бўлар ерпачин.
Чўққиларни яшин уради нукул
Булулларни туртиб тургани учун.

***

Менинг бу фалсафий таълимотимни тўла ўзлаштирган одам билади: бизни ўраб турган борлиқнинг боридан кўра йўқ бўлгани маъқул эди. Ўзлимизни инкор қилиш ва ўзликдан воз кечиш буюк донишмандликдир. Бундай одам дунёдаги бирор нарсага умид боғламайди, бирор нарсанинг кетидан қувмайди, омадсизлиги ҳақида ўзгага шикоят ҳам қилмайди. "Инсоннинг қилмишида мусибат чекишга арзигулик бирор нарса йўқ", деган Афлотуннинг айтганларига амал қилади. Саъдийнинг "Гулистон"идаги эпиграфга эътибор беринг:

Бой берсанг, йўқотсанг бутун дунёни,
Асло қайгурмагин, ахир, бу – ҳечдир.
Гар бой бўлсанг, топсанг бутун дунёни,
Қўп ҳам қувонмагин, ахир, бу – ҳечдир.
Қайғу ҳам, қувонч ҳам кечар дунёдан,
Сен ҳам дунёдан кеч, ахир, у – ҳечдир.

(Анвар Суҳайлий)

Бу дунёнинг иккиюзламачи эканлиги юқоридаги нажоткор сўзларга бўлган ишончни қийинлаштиради, ваҳоланки, дунёнинг мунофиқлигини ёшлиқданок тушунишимиз керак эди. Ҳаётимизда содир бўлаётган воқеаларнинг кўпчилиги дабдабозликдан иборат. Бу эса театр декорацияларига ўхшаб ҳақиқий моҳиятни яшириб туради.

Байрамларда байроқлар ва анвойигуллар билан безатилган бинолар, карнай-сурнай, ногора овозлари, шод-хуррам қичқириқлари – булар ҳаммаси ниқоб, рамзий белгилар ҳолос, ҳақиқий қувончнинг ўзи бу дабдабада қатнашмайди. Қувонч бетаклиф ва бетакаллуф арзимас бир сабаб билан қутилмаганда кириб келаверади. Унинг қаерда эканлиги ҳеч кимга маълум эмас, гўё ер юзига сийрак қилиб сочилгандек, бирор воқеа-ҳодиса туфайли унинг заррасини кўриб қоламиз. У ҳеч қандай қонун-қоидага бўйсунмайди.

Қувонч кўпинча тасаввурда яратилади, бошқаларни эса унинг ҳақиқий эканлигига ишонтирмоқчи бўлишади.

Қайғунинг йўли бутунлай бошқача. Худди дафн маросимига келган одамлардек сафи чўзилиб кетган, аммо тобут бўш. Ҳамдардликнинг ёрқин намунаси бу. Сиз бу инсонларнинг хулқ-атвориға эътибор беринг: сохталик, айёрлик, икки юзламачилик шундоққина кўриниб туради.

Яна бир мисол. Тантанали маросимга жуда кўп меҳмонлар таклиф қилинган. Ҳамма башанг кийинган, олижаноблик, ҳамжихатликнинг юксак намунаси дейсиз. Амалда эса худди биров уларни мажбурлаб, бўйнидан арқон боғлаб судраб келгандек, иложини қилиб бу зерикарли жойни ташлаб кетишга тайёр. Улар орасида қаланги-қасангилари ҳам талайгина. Бундай маросимларга одамларни тор доирада таклиф қилган маъқулроқ.

Умуман олганда, сершовкин зиёфатлар ва байрам тантаналарининг мағзи пуч, ҳамоҳанглик йўқ, чунки ҳаётимизда ҳар қадамда учрайдиган қайғули ва аянчли ҳолатларга таққосланганда улар янада яққолроқ кўзга ташланади. Лекин ташқаридан қараганда тантаналар одамларда яхши таассурот қолдиргандек, мақсад ҳам шу эди, шекилли. Шамфор бу ҳақда жуда яхши фикр билдирган: "Зодагонлар давраси деб аталмиш меҳмондорчиликлар, зиёфатлар бемаъни ва расво саҳна асарига ўхшайди, уларни фақат машиналару декорациялар ушлаб туради".

Худди шунга ўхшаш академиялар ва фалсафа кафедралари ҳам донишмандлик ниқоби остида, донишмандликнинг ўзи эса аллақаерларда яшириниб юрипти. Черков

кўнғироқларию руҳонийларнинг жуббалари, диний расм-русумлар ҳам художўйликнинг ниқобидан бошқа нарса эмас.

Хуллас, дунёдаги деярли барча нарсалар пуч ёнғоққа ўхшайди, мағзи камёб. Уни бошқа жойдан қидириш керак, тасодифан топиб олиш мумкин.

***

Бирор одамдан, бахт нуқтаи назаридан, нима ёқади деб эмас, нима ёқмайди, деб сўранг. Ёқмайдиган нарса ўз ҳолича қанчалик даражада арзимас бўлса, бахти ўз ҳолича шу даражада юқори бўлади. Нарсаларнинг арзимаслигини билиш учун инсон маълум даражада фаровон яшаши керак, бахтсизликда эса биз уларни сезмаймиз.

Бахтга кенг кўламда эришишни орзу қилманг, чунки унга етишиш қийин, қолаверса, у осонгина барбод бўлиши мумкин. Катта бахтнинг йўлида ўзига яраша тўсиқлари ҳам кўп бўлади. Имкониятига қараб тикланган кичкина бахт катта бахтсизликдан асрайди.

***

Ҳаётда жуда кўп нарсаларга эришмоқни мақсад қилиб шунга интилмоқчи бўлган одам аҳмоқона иш тутган бўлади. Умрини зое кетказди. Бу нарса жудаям озчиликка насиб қилиши мумкин. Жуда узоқ умр кўрган одамнинг ҳам ўйлаганлари амалга ошиши қийин, чунки бу йўлда тўсиқлар, омадсизликлар ҳар қадамда учрайди.

Амалга ошган тақдирда ҳам биз кўп нарсаларни олдиндан била олмаймиз, масалан, замонлар ва давр талаблари ўзгаришини, қолаверса уларнинг инсонга бўлган таъсири уни ҳам ўзгартириб юборишини. Бошқача айтганда, вақт ўтиши билан қобилиятимиз, имкониятимиз, фаолиятимиз, қуввонч ва шодликка муносабатимиз ҳам ўзгаради. Шунинг учун сарфлаган меҳнатимиз эвазига етишганларимиз эҳтиёжларимизга мос тушмай қолади.

Бирорта ниятимизни амалга оширмоқ учун тайёргарлик кўрамиз, шу билан овора бўлиб вақтни бой берганимизни, уни амалга ошириш учун куч-қувватдан қолганимизни ҳам сезмай қоламиз. Жуда кўп меҳнат ва вақт сарфлаб қийинчилик билан ниятимизга етганда, энди у бизни қаноатлантирмайди, ўзгалар учун тер тўққанимиз маълум бўлади. Ниятимиз жуда кеч амалга ошди, энди бизнинг куч-қувватимиз ҳам, имкониятимиз ҳам чекланган. Кўзлаган мансабга узоқ йиллар меҳнат қилиб, ташвиш чекиб эришганимизда биз худди шундай аҳволга тушамиз.

Гап ижодкор ва ижод ҳақида кетганда бунинг акси ҳам бўлиши мумкин. Яратган асарларимиз ўсиб улғайган янги авлодни қизиқтирмайди, давр талаби ҳам бошқача. Бошқа бировлар эса қисқа йўлдан бориб биздан ўтиб кетиши мумкин ва ҳоказо...

Ҳаётимиз сайёҳ йўлига ўхшайди. Узоқдан кўринган нарса унга яқинлашган сари ўзгара бошлайди, етиб борганда бутунлай бошқача тус олади.

Истақларимиз ҳам худди шунга ўхшаб кетади. Кўпинча қидирган нарсамиздан ҳам яхшироғига дуч келамиз. Роҳат-фароғат, бахт ва қуввонч излаганимизда йўлимизда учраган нарсалардан яхшигина сабоқ оламиз, тушунмаганимизни тушуниб, билиб оламиз – бу эса ҳаёлий ва ўткинчи орзу-ҳаваслардан кўра муҳимроқ.

Интеллектуал характерга эга бўлган "Вильгельм Мейстер" романининг асосий ғояси ҳам шунга ўхшаш. Инсон табиатининг фақат ирода кучи томонида тасвирлаган Вальтер Скоттнинг этик мазмунда яратган романларидан юқорироқ ўринда туради деб биламан.

Моцартнинг "Сехрли флейта" операсига кўполроқ кўринишда бўлса ҳам, шу ғоя асос қилиб олинган...

Буюк ва олижаноб одамлар тақдирнинг бундай сабоғини итоатгўйлик ва миннатдорчилик билан қабул қилади. Улар ҳаётда бахтдан бошқа ибрат бўларли ишлар кўплигини биладилар ва шунга шукур қилиб яшашга кўниқиб қолганлар. Улар Петрарка тилидан: "Мен учун ўқиб-ўрганишдан ўзга бахт йўқ", дея ғойибона бахтга ишонмайдилар.

Улар гўё истак-хоҳишларини амалга ошириш учун ҳаракат қилаётгандек кўринсаларда, аслида, ибрат бўларли даражада хайрли ишларни амалга оширадидилар, бу эса уларга мушоҳада қилувчи ўткир ақл-идрок, улғуворлик ва юксаклик бахш этади. Шу маънода кучини олтинга айлантирмоқчи бўлган, тадқиқот давомида бошқа нарсаларни, ҳатто табиат қонунларини кашф этган кимёгар қисматига шерик бўламиз.

Б. Ўзимизга бўлган муомаламиз ҳақида

Қурилишда қатнашаётган ишчи бино битгандан сўнг қандай бўлишини кўрмайди, нари борса тасаввур қилиб кўради, шунга ўхшаш инсоннинг умри ўтаверади, лекин қандай маънага эга бўлишини билмайди. У қанчалик даражада муносиб ва аҳамиятли, режали ва ўзига хос бўлса, шу даражада фойдали ва зарур, шунинг учун инсон вақти-вақти билан келажакка назар солиб туриши керак.

Бунинг учун у ўзлигини қай даражада билиши борасида нималарга эришганини билмоғи зарур, яъни аввало истак-хоҳиш нима эканлигини, бахт учун қандай шарт-шароитлар зарурлигини, кейинги ўринларда нималар туришини билиб олиши лозим. Шу-

нингдек, у нималарга мойиллигини, атроф-оламга бўлган муносабати ва тутган ўрнини тушуниши керак. Агар у буюк ва муҳим ишларни кўзлаган бўлса, мақсад доирасини биров торроқ олиши керак, бу нарса уни дадилроқ ҳаракат қилишида қўллаб-қувватлайди, юксалтиради, рағбатлантиради, бошқа ишларга чалғишга йўл қўймайди.

Тепаликка чиқиб кузатган одамга теварак-атроф яққол намоён бўлади: қайси йўлдан юргани, қаерда бурилиш, қайрилишлар борлигини кўради.

Инсон ҳам маълум бир даврга етганда (ёки умрининг охирида) ўтмишига назар ташласа, босиб ўтган йўли, амалий ишлари, уларнинг бир-бири билан алоқаси, муҳимлиги, ҳатто кадр-қиммати ҳам яққол кўриб, тушуниб етади.

Биз иш билан банд эканмиз, ҳаракатимиз хусусиятларига мос равишда, турли сабаблар таъсирида ва қобилиятимизга яраша ҳаракат қиламиз. Ҳаракатимиз тўғри ва одоб доирасида деб ишонганимиз учун бошқа нарсаларга парво қилмаймиз. Ишимиз натижасига кўра қилмишимиз маълум бўлади.

Буюк жасоратлар кўрсатаётганимизда ёки ўлмас асарлар яратаётганимизда ҳам натижаси қандай бўлишини билмаймиз, лекин бажараётган ишимизни ҳозирги вақт нуқтаи назаридан тўғри ва зарур, деб ҳисоблаймиз. Натижа эса ҳаракатларимиз уйғунлигини ва нималарга қодир эканлигимизни кўрсатади.

Ижобий натижага эришганимизда танланган йўлимиз тўғри эканлиги маълум бўлади, салбий натижа эса аксинча. Бу нарса амалий ишга ҳам, назарий ишга ҳам тааллуқли. Бажараётган ишимизнинг муҳим эканлиги кўпинча ўша пайтда эмас, кейинчалик маълум бўлади.

***

Ҳаётда орттириладиган донишмандликнинг муҳим жойи эътиборимизни бугунги кун билан эртанги куннинг ўртасида тўғри тақсимлашдир, токи бири иккинчисига зарар етказмасин. Кўплар бугунги кун билан яшайди – бу енгилтаклик. Бошқалар фақат келажакни ўйлашади – бу ташвишли ва хавотирли. Камдан-кам одам мувозанат сақлайди.

Кимдир, гўё бахтни интизорлик билан кутиб олиш мақсадида фақат келажакка қараб интилса ва умид боғласа, бугунги кунни қўлдан бой беради. Уларни қанчалик доно бўлмасин, итальян латифасидаги эшакка қиёслаш мумкин: эшакни юришга мажбурлаш учун учига бир боғ беда осилган узун таёқни бошига боғлаб қўйишган, унга етишиш мақсадида эшак тинимсиз юраверган. Бундай одам ўз ҳаётига ўзи зомин бўлади, то ўлгунича эртанги кун билан яшайверади.

Тинимсиз келажакни ўйлаб ташвиш чекиш ёки ўтмишни эслаб афсусланиш ўрнига бугунги кун нақд эканлигини унутмаслигимиз керак. Тасаввуримиздаги келажак кўпинча биз ўйлагандек бўлавермайди, ўтмишимиз ҳам жуда сермазмун эмас.

Узоқдаги нарса ақлимизни ўйрайди. Фақат бугунги кунгина қўлимиздаги нақд борлигимиз, шунинг учун ўтмишдаги кўнгилсиз воқеалардан ҳоли бўлиб, келажак ташвишини чекмасдан, бориға қаноат қилиб, хафагарчилиكنи йғиштириб ақл билан иш қилишимиз лозим.

Ўтмиш юкини ортмоқлаб, келажакдан хавотирланиб бугунги кундан четлашмоқ ақлли одамнинг иши эмас. Ғам-ташвиш ва тавба-тазарру учун маълум бир вақт ажратилади, содир бўлган ҳодисалар ҳақида эса шундай ўйлаш керак:

Ўтган барча кўргуликни унутгаймиз қанча оғир бўлса ҳам,
Юрак дардин ичимизга ютажакмиз кўзни юмиб ноилож...

Келажак ҳақида эса: у боқий илоҳлар ихтиёрида, бугунги кун ҳақида: “Ёдингда бўлсин, кунлар кетма-кет ўтаверади, ҳаёт бир марта берилган, бу – ягона имконият, биз уни дилкашлик билан ўтказишимиз керак”, деган маъқул.

Содир бўлиши аниқ бўлган бало-офатларгина бизни безовта қилиши мумкин, чунки содир бўлиш эҳтимоли бўлса-да, қачон рўй бериши номаълум. Бунинг таъсирига тушиб қолганимизда осойишталигимиз йўқолади.

Осойишталигимизни йўқотмаслик учун содир бўлиши даргумон бўлган офатларни юз бермайди деб, қачон содир бўлиши номаълумларини эса ҳали-бери содир бўлмайди, деган кўникма ҳосил қилишимиз керак.

Бошқа жиҳатдан олганда хавотиримиз пасайғач, энди бизни истак-интилишлар ва эҳтиросларимиз жунбишга келиб безовта қила бошлайди. Гётеннинг “Мен қиморга ҳеч нарса-самни тикдим”, деган машҳур кўшигининг маъноси шундаки, биз истак-хоҳишларимизни жиловлай олганимиздагина ва оддий тирикчиликка кўникимиздагина инсон бахтининг асоси бўлиши осойишталикка эришамиз. Бугунги кунимиздан, қолаверса, бутун ҳаётимиздан мамнун бўлиб яшамоқ учун шу нарса зарур.

Худди шу маънода бугунги кунимиз ҳеч қачон қайтиб келмаслигини ҳам ёдда тутмоғимиз керак. Ҳаёлимизда бугунги кун эртага ҳам қайтариладигандек, аммо эртамик – бу бошқа кун, у ҳам бир марта келади. Ҳар бир кунимиз алоҳида ва у ҳаётимизнинг

ажралмас қисмидир.

Бошимиз ёстиққа текканда, қайғуга ботган кунларимизда осойишта ва тинч ўтган кунларимизнинг қадрига етганимизда эди, бугунги куннинг қай даражада муҳим эканлигини ва ундан оқилона фойдаланиш кераклигини тушунган бўлардик, қўлдан бой берган имкониятларимизга афсусланиб юрмасдик.

Яхши кунларимиз ўтиб кетганлигини сезмай қоламиз, фақат қайғуга ботганимиздагина аттанг деймиз. Ҳаётимизнинг тинч ўтказишимиз лозим бўлган кўп қисмини бекордан-бекорга ташвишга тушиб, хафаланиб ўтказиб юборамиз, аммо уларни қайтаришнинг иложи йўқ. Вақтимизни бепарволик билан ўтказиш ўрнига унинг ҳурматини жойига қўйсақ ва у хотирамизда абадий ўчмас из қолдиришини унутмасак, вақти келиб дилимиз сиёҳ бўлиб турганда кўнглимизни кўтариб, бизга далда бериб туришини истасак, шу бугуннинг қадрига етиб шуқур қилишимиз лозим.

***

Ҳар қандай чеклаш, ҳатто руҳий чеклаш ҳам бахтга етаклайди. Бахт ҳақидаги тасаввуримиз қанчалик даражада тор, унга бўлган интилишларимиз камроқ бўлса, биз шунга яраша бахтлимиз, у қанчалик кенг бўлса, ташвишларимиз ва азоб-уқубатларимиз доираси ҳам кенгайди. Чунки унга етишиш йўлида чекаданамиз гам-ташвишлар, истак-хоҳишлар, кўрқув-хавотирлар ҳам кўпаяди. Худди мана шу сабабли ҳатто кўзи ожизлар ҳам унчалик бахтсиз эмаслар, уларнинг юз ифодаларидаги бекор ювошлик, шодлик аломатлари бунинг гувоҳидир.

Ёшимиз қайтганда ҳаётимиз олдингига нисбатан кўпроқ қайғу-гамдан иборат бўлиши ҳам шу боисдан. Уримиз ўтгани сайин мақсадларимиз ҳам кенгай боради. Болалигимизда у оила ва яқинларимиз доирасида бўлади, ёшлик давримизда бирмунча кенгайди. Етук ёшимизда бутун умримизни, ҳатто давлатлар ва халқларни ҳам қамраб олади, кекс-сайганимизда эса авлодларимизни забт этади.

Ҳар қандай чеклашлар, ҳатто руҳий чеклашлар ҳам, бахтимизга ижобий таъсир кўрсатади. Чунки ҳаяжонимиз қанчалик оз бўлса, азоб-уқубатларимиз шунчалик камаяди. Бахт салбий эканлиги, азоб-уқубат эса ижобий эканлигини яхши биламиз. Ҳаракат доирамизнинг чекланганлиги иродамизни ташқи таъсирлардан асрайди, руҳий чекланиш эса ички оламимизни. Кейингисининг салбий томони шундаки, дилимиз сиёҳ бўлиб ҳувуллаб қолади ва бу бўшлиқни азоб-уқубат эгаллай бошлайди, биз эса ундан кутулиш учун ўзимизни ҳар ёққа урамиз: овунчоқ қидирамиз, ўйин-кулига, ортиқча дабдабага бериламиз, ичкиликка ружу қўямиз ва сарф-ҳаражатларимиз кўпайиб хонавайрон бўламиз, оқибатда турли бахтсизликка дучор бўламиз. Бекорчиликдаги хотиржамлик хавфлидир.

Биздаги яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам ақл-онгимиз нима билан банд эканлигига бориб тақалади. Омадсизлик, азоб-уқубат, изтироб, қийноқлардан иборат турмушнинг оғир юки остида эзилиб турган пайтларимизда интеллектуал фаолият шунга лаёқатли ақл-онгимизга кўпроқ фойда келтиради. Бунинг учун, албатта, руҳий мойиллигимиз устун бўлиши зарур. Ташқарига йўналтирилган фаолият вақтимизни чоғ қилиб бизни чалғитади, ақлимизни ўғирлайди, аксинча, ақлий меҳнат ташвиш ва ҳаяжондан холи қилади. Амалий фаолият учун куч-қувват зарур бўлган пайтларда вақтичоғлиқни четга суриб қўйишга тўғри келади.

***

Турмушда мулоҳазали бўлиш ва шахсий тажрибамиздан тўғри хулоса чиқариб олиш учун тез-тез ўтмишимизга назар ташлаб туришимиз керак. Нималарга эришдик, нималарни йўқотдик, қаерда хато қилдик, шуларни англаб олишимиз зарур. Ниятимизни амалга ошириш учун қандай йўл тутдик, ҳозир қайси йўлдан кетаямиз, буларни солиштириш, таққослаш ва натижалари қай даражада бизни қониқтирганлигини англашимиз лозим. Бу фойдадан холи эмас.

Шахсий тажрибамиз асосий мавзў бўлса, бу борадаги мулоҳазаларимиз, билимимиз унга берилган шарҳ бўлади. Тажрибамиз оз бўла туриб мулоҳазага берилиб кетсак, ёки тажриба етарли бўлиб, мулоҳаза кам бўлса, кўп ҳолатлар англамай қолиши мумкин.

"Кечкурун уйқудан олдин, кун бўйи нима иш қилганингни кўриб чиқ", деган Пифагор қоидаси шунга мос тушади. Кимки ўтмишга танқидий назар билан қарамасдан, ҳаётини фақат ташвиш ёки вақтичоғлик билан ўтказар экан, у эс-ҳушини йўқотиб қўйиши мумкин. Унинг ҳиссиётлари аралаш-қуралаш бўлиб, фикрлари чигаллашиб кетади, буни гап-сўзларидан, ўзини туттишидан ҳам пайқаб олса бўлади.

Вақт ўтиши билан уларнинг бизга бўлган таъсири камайиб борса-да, бироқ ўша пайтда айтганларимиз ёдимизда туради, чунки улар фаолиятимиз натижаси ва ўлчовидир. Ҳаётимизнинг энг муҳим пайтларида айтганларимизни ёдда сақлаш зарур. Кундалик дафтар тутиш ҳам мумкин.

***

Ўзлингдан қаноатланиш, барча нарсаларга ўзингдан жавоб топиш учун "Ўзимники ўзим билан" дейдиган даражада имкониятли бўлиш керак. Бу нарса бахтга эришишда

қулайлик туғдиради. Арастуниги “Эҳтиёжини қондириш учун ўз имкониятига эга бўлган одамгина бахтли бўла олади”, деган фикри мазмунан Шамфорнинг “Бахтга эришиш осон эмас, уни ички оламингдан топиш жуда қийин, ўзга жойдан топиш асло мумкин эмас”, деган фикрларини билдиради. Бир томондан ўзингдан бошқа одамга умид боғлай олмайсан, бошқа томондан, ҳаётимизда қийинчиликлар, хавф-хатарлар, хафагарчиликлар шу даражада кўпки, уларни четлаб ўтишнинг сира иложи йўқ.

Аянчли турмушдан воз кечиб қувончу шодликда, роҳат-фароғатда, ҳузур-ҳаловатда оқсуяклар орасида яшаб бахтга эришмоқчи бўлган одам ҳам қаттиқ янглишади, умиди пучга чиқади, чунки бундай ҳаёт ўзаро алдос ва ёлгонга асосланган.

Яланғоч танамизни кийим яшириб турганидек, руҳимиз ҳам ёлгондан иборат пардага ўралган. Сўзларимиз, хатти-ҳаракатларимиз, бутун борлигимизга ёлгон сингиб кетган. Яланғоч танамиз тасодифан кийим орасидан кўриниб қолгандек, баъзан ҳақиқий қиёфамиз сезилиб қолади. Ҳар қандай жамиятдаги ҳаётимиз ўзаро мослашишга, муросасозликка мўлжалланган. Улар қанчалик кўп бўлса, шунчалик мужмал бўлиб қолади. Жамиятда яшаётган инсон ҳеч қачон эркин бўла олмайди, бунинг учун у ёлғиз яшаши лозим.

Ҳар қандай жамиятнинг ажралмас йўлдоши – мажбурлаш, бу йўлда шахс эркинлиги қурбон бўлади. Шахс қанчалик ўзига хос хусусиятларга эга бўлса, бу шунчалик оғир кечади. Шунинг учун инсон ёлғизликдан қочадими, у билан муроса қиладими ёки ёқтирадими, ўз шахсининг қадрига мувофиқ ўз йўлини ўзи танлайди. Танҳоликда фақир ўз фақирлигини ҳис қилади, буюк ақл эгалари ўзининг қалб тубига етиб боради, хуллас, кимнинг ким эканлиги ўзига маълум бўлади.

Табиат иерархиясида эгалланган ўрнимиз қанчалик юқори бўлса, ёлғизлигимиз шу даражада бўлади, моҳиятан олганда, бу – муқаррар. Руҳий ёлғизлигимизга жисмоний ёлғизлик ҳам қўшилса яхши бўларди, акс ҳолда, атрофимиздаги бошқа муҳитдан бўлган оломон бизни чиқиштирмас, бизга ҳатто душманлик кайфиятида бўлиб, “мен”лигимизни тортиб олиб, четга чиқариб ташларди.

Одамлар орасида ахлоқ ва интеллектуал маънода фарқ бор. Уни табиат белгиланган бўлса-да, жамият бу билан ҳисоблашмасдан барча одамларни тенглаштироқчи бўлади ёки сунъий фарқ ўрнатади: табақаларга, мартабаларга, унвонларга ажратади. Бу эса кўпинча табиат ўрнатган қоидаларнинг тамоман акси. Бунинг устига табиат белгиланган кўйи табақадагилар жамият ўрнатган тақсимотга кўра жуда яхши ўринга эришадилар, табиат берган ҳақиқий истеъдод эгалари бўлган озчилик кўпинча тан олинмайди. Мана шу сабабли, одатда, улар ўзларини жамиятдан четга олиб юрадилар, чунки кўпчиликни ташкил қилган жамият орасида пасткашлик ҳукмрон.

Жамиятда ўрнатилган тенг ҳуқуқлилик, айни пайтда, истеъдод ва қобилиятнинг талабларини, халқ олдидаги хизматларини ҳам тан олмаслик дегани. Жамият турли устунликлар ўрнатишни ёқтиради, фақат руҳий устунликни эмас. У жамиятда ўз ўрнини топа олмайди. У бизни жамиятда ҳукм сураётган турли бемаъниликлар, нодонликлар, хурофоту бидъатлар, бефаҳмлик, бефаросатликларга чидаб, чексиз сабр-бардошли бўлишга мажбур қилади. Шахсий устунлик, ўзини худди гуноҳ қилиб қўйгандек, айбдордек ҳис қилади ёки яшириниб олади, чунки ақлий устунликни атрофдагилар ўзлари учун ҳақорат деб қабул қилади.

Шундай қилиб, яхши жамият нолайиқ одамларни яхшилари билан ёнма-ён яшашига мажбур қилади, шунингдек, яхшиларга ўз фазилатлари ва имкониятларига муносиб яшашига йўл бермайди. Аксинча, муросасозлик ўрнатиш мақсадида сиқувда яшашига, ҳатто ўзимизни расво қилишга олиб боради.

Ақлли гаплар ва фикрларни онгли жамиятгагина қаратиш ўринли, оддий жамиятда эса уларни нафрат билан қабул қилади. Яхшиси, бирор нарсага эришмоқчи бўлсангиз, бошқалардан ажралмасдан, ҳамма қатори яшаш керак. Ҳамма нарсангдан воз кечиб, ўзалигингни унутиб яшаш оғир бўлса-да, бошқа иложинг йўқ, Тўғри, бу ахволда йўқотганинг ўрнини тўлдириб бўлмайди, эвазига топганларинг арзимас бўлиб чиқади. Одамлар билан мулоқот қилишдан кўнглинг тўлмайди, чунки у зерикарли, ноқулай ва ёқимсиз, ўзалингдан воз кечиб, вақт кетказишга арзимайди. Танҳоликни афзал кўрган одам янглишмайди. Одамлар орасида ноёб бўлган ҳақиқий руҳий устунликни жамият ёқтиравермайди, уни “Яхши муомала” дейишади ва у авлоддан-авлодга ўтиб келаверади. Ҳақиқий руҳий устунлик билан тўқнашганда унинг ёлғончилиги билини қолади. “Яхши муомала” пайдо бўлганда соғлом фикр йўқолади.

Умуман олганда, инсон дўсти ёки севгилиси билан эмас, фақат ўзи билангина тўла муросада бўла олади. Ҳар бир одамнинг ўзига хос хусусиятлари, кайфияти оз бўлса-да келишмовчиликка олиб келади. Инсоннинг бой ички олами, унинг оёсийишталиги ва соғлиғи уйғун бўлса дунёда бундан ортик неъмат йўқ, бунга эса фақат ёлғизликдагина эришиш мумкин. Шу билан бирга, инсоннинг “мен”лиги буюк даражада ва сермазмун бўлса, бу ёруғ оламда ундан бахтли одам йўқ.

Дўстлик, севги, никоҳ одамларни қанчалик мустаҳкам боғламасин, рўйирост муноса-

бат фақат ўзига нисбатангина бўлади, фарзандларига ҳам бўлиши мумкин. Объектив ва субъектив шароитлардан келиб чиққан ҳолда одамлар билан муносабатимиз қанчалик кам бўлса, шунча яхши.

Танҳоликда ўзимизнинг барча иллатларимизни сезиб қоламиз, жамиятда эса аксинча, оммавий ўйин-кулгилар, кўнгилочарликлар каби тузоқлар бизни чалғитади... Ёшлиқда олинандиган муҳим сабоқлардан бири ёлғизликка кўникиш, чунки у руҳий осойишталик ва бахтимиз манбаи бўлиб қолади.

Юқоридигилардан хулоса чиқариб айтишимиз мумкинки, ким ўз муаммоларини ўзи ҳал қилишга қурби етса, фақат ўзигагина ишонса, у хор бўлмайди. Цицерон айтгандек: "Ким барча нарсаларда ўзига ишонса ва ўзи ҳал қилса, бахтли бўлмаслиқнинг бошқа иложи йўқ". Инсоннинг ўзлигидаги бор нарсаси қанчалик кўп бўлса, ўзгаларга муҳтожлиги қолмайди.

Инсоннинг ички олами қанчалик бой бўлиб, ўз эҳтиёжини ўзи қондириш имконияти кенг бўлса, жамиятда йўқотганлари, қурбон берган нарсалари учун шунчалик кам азият чекади. Буни акси бўлган одам, жамиятга ўзини уришдан бошқа илож тополмайди, чунки ёлғизликни кўтара олмайди.

Ҳақиқий қадр-қимматга эга бўлган нарсалар эътибордан четда қолади. Диққат-эътиборга сазовор, буюк инсонларнинг танҳоликда кечаётган умри бунга мисол. Ўз қадрини билган бундай инсонлар ҳақиқий донишмандлардир. Улар муҳтожликка тушган пайтларида бошқалардан саховат кутмай ўз эҳтиёжларини жиловлай оладилар, ўзгаларга қарам бўлмай, эркини сақлай билдилар.

Одамларнинг киришмилли бўлиб кетиши уларнинг ёлғизликни кўтара олмасликлари билан боғлиқ. Ички оламнинг қашшоқлиги, ёлғизликдан тўйиб кетиш одамларни жамоага етаклайди, ўзга юртларни кезишга чорлайди. Бирор нарса билан шуғулланишга уларнинг ички даъвати етишмайди, шунинг учун ичкиликка ружу кўядилар. Худди шу сабабли улар ташқаридан, худди ўзига ўхшаганлардан кучли туртки олиб туришга муҳтожлик сезадилар. Шу бўлмаса, руҳияти пасайиб латаргик ҳолатга тушиб қоладилар.

Қайғуни биргаликда енгил осон кечади, деган тушунча бор. Одамлар зеркишдан ҳам шу йўл билан қутулиш мумкин деб ўйласалар керак, шу сабабли улар бирга йиғилишни ёқтирадилар.

Ҳаётга муҳаббат асосида ўлимдан қўрқиш ҳисси ётади. Одамларнинг жамоага бирлашиш мойиллигида ҳам, мохиятан, ёлғизликдан қўрқиш ҳисси бор, чунки кўпчилик танҳолик юкини кўтара олмайди. Ундан кўра, нолойиқ одамлар билан мулоқот қилишга тўғри келса ҳам, шунга чидайди, шуни афзал кўради.

Бундай турмуш жонига тегиб ёлғизликни одат қилган одам, унинг оғир юкини ҳам кўтара олади ва жамоани кўмсасандан, ёлғизликнинг яхши томонларини маъқул кўра бошлайди.

Ақли калта, фикри саёз, калтабин ёки мунофиқ одамлар эзгу ишларни амалга ошириш мақсадида бирлашган яхши инсонларнинг ҳам орасига суқилиб кириб оладилар ва оқибатда яхши ниятлар амалга ошмай қолади.

Бундай тоифадаги одамларни совуқ кунлари кўпчилик таратган ҳароратда исиниб олиш учун ўзини тўдага урган жонотга ўхшатиш мумкин. Аксинча, ақл-идрокли, интеллектуал олами кенг инсонлар бундай тўдага муҳтож эмаслар. Улар ҳароратни ўзининг бой ички оламидан топадилар. Бу тоифадаги одамларнинг эса икки томонлама ютуғи бор: биринчидан, улар ўзлари истаган ёлғизликка эришадилар, иккинчидан, ҳар хил қаланғи-қасанғи, мунофиқ одамлар билан мулоқот қилишдан қутуладилар. Иккинчиси муҳимроқ, чунки бу йўлда турли мажбуриятлар, ноқулайликлар, ҳатто хавф-хатарлар ҳам тўлиб ётади.

"Барча кўргиликларимиз ёлғизликни кўтара олмаслигимизда" дейди Лабюер. Кўпчилик билан киришиб кетишлик бизни хавф-хатарга бошлайди. Биз билан мулоқотга киришган одамларнинг кўпчилиги бефаҳм, ахлоқан бузуқ. Улардан қочиб юрганларни эса одамови дейишадди.

Инсон учун энг қадрли нарса унинг соғ-саломатлиги бўлса, иккинчиси осойишталик ва хотиржамликдир. Одамлар билан мулоқотга киришганимизда биз шу нарсаларни йўқотиб мусибатларга дучор бўламиз. Ваҳоланки, биз ўзимиздаги интеллектуал бойлигимизни, ички оламимизни бойитиш ва сермазмун бўлишга эришмоғимиз керак эди.

Ҳақиқий бахт руҳий осойишталикда, деб тушунган киниклар ҳар қандай мулкдан воз кечганлар. Бернарден де Сент-Пьер "Нафсини тийганлар жисмонан, мулоқотдан тийилганлар руҳан соғлом бўладилар" дея бекорга айтмаган.

Шундай қилиб, кимки ёшлиқдан ёлғизликка кўникаса ва уни ёқтириб қолса, у беҳисоб хазинага эга бўлади. Бундай қобилиятга ҳар ким ҳам етиша олмайди. Чунки дастлаб муҳтожлик, қолаверса бу йўлдаги диққатбозлик уни оломонга етаклайди, уларсиз ҳар қандай одам ҳам ёлғиз қолган бўларди. Фақат шундай шароитдагина бу дунёнинг беҳаловат эканлигини, ҳар қадамда хўрликлар, ур-йиқитлар, топташлар қичиб қолишини, ниятлар амалга ошмаслигини, қолаверса, ўз қадр-қимматини билиб олади.

Шу маънода ёлғизлик ҳар бир инсон учун табиий шароит эканлигини, яъни Одам Ато

каби жаннатда хузур-ҳаловатда яшаётгандек ҳис қилади ўзини.

Лекин Одам Атонинг на отаси, на онаси бўлмаган! Шу сабабли, ёлғизлик инсонга хос эмас, чунки уни дунёга келтирган ота-онаси, ака-укалари, опа-сингиллари бор, демак, у жамиятда дунёга келган.

Ёлғизликка мойиллик инсонга азалдан ато қилинмаган, балки ҳаёти давомида орттирган тажрибаларига таяниб юритган мулоҳазалари, руҳий куч-қудратининг юксалиб бориши, мулоқотлардан кўнгли тўлмаслиги, ўзгалар билан чиқишиб кета олмаслиги ва унинг ёшига боғлиқ.

Гўдак ёлғиз қолганда ночор ахволга тушганини сезиб дод солади. Ўғил бола учун ёлғизлик – катта жазо. Усмирлар жон-жон деб бир-бирлари билан мулоқотга киришадилар. Фақат насл-насаби яхши оиладан чиққанлари, замонасининг юксак мақсадларига интиланларгина вақти-вақти билан ёлғизлик истаб қоладилар, шунда ҳам узоқ муддатга эмас. Балоғатга етган эркак бора-бора танҳоликка кўника боради. Уз тенгқурларини йўқотиб, турмуш хузур-ҳаловатларидан кўнгли қолган, авлодлари учун энди оғир юк бўлиб қолган кексаларгина ёлғизликда ором топадилар.

Айрим одамларда алоҳида яшашга ва танҳоликка мойиллик ёши ва ақл-заковатига қараб ортиб боради. Бу бизнинг табиий эҳтиёжларимиздан келиб чиқмайди, балки кўпчиликнинг ахлоқи ва ақл-онги пастлигини тушуниб борганимиз сари юксала боради. Энг ёмони – одамларнинг феъл-атвори, одоб-ахлоқи уларнинг ақли пастлигидан далолат беради ва шу нарса чидаб бўлмас даражада кўнгилсизликларга олиб боради.

Бу дунёда ярамас нарсалар қанчалик кўп бўлмасин, энг ёмони – бу жамият ҳатто энг дилкаш одамлардан бўлмиш француз Вольтер ҳам, “Ер юзи мулоқот қилишга арзимайдиган одамлар билан тўлиб кетган”, деб тан олади. Энг ювош ва ёлғизликни ёқтирган Петрарка бунинг сабабини қуйидагилар билан изоҳлайди:

Онги бузуқ, иймонсиз, тубан каслардан қочдим
Қирғоқларга, ўрмонга, далаларга, кўлларга.

Циммерманнинг “Ёлғизлик ҳақида”ги асарига туртки бўлган “Танҳоликда ўтган умр” китобида ҳам гап шу ҳақда боради. Одамовилар ҳақида Шамфор ҳам пичинг аралаш: “Хилватда яшаётган одамлар жамиятни ёқтиришмайди”, деб айтади. Кўп ҳолларда бу бир одамнинг тунги ўрихоналарда тентираб юришини ёқтирмаганлиги учунгина: “У сайр қилишни ёқтирмайди”, дегандек гап.

Саъдий “Гулистон”ида ҳам шу маънодаги сатрлар бор: “Ўша кундан бошлаб биз ҳам нотанишлар даврасидан воз кечиб, хилватни ихтиёр этдик, чунки осойишталик танҳоликдadir”. Айнан шу маънода беозор христиан Ангелус Силезиус мифологик фразеологиясида: “Ирод – душман, Юсуф – ақл, унга Худо тушларида белги беради. Олам Вифлеемда мужассам, Миср – хилват, руҳим хоҳлаган жойинга бор, акс ҳолда қайғуни тарк этолмайсан”, – дея таъкид қилади.

Жордано Брунонинг: “У дунё роҳатидан тотиб кўришни истаганларнинг барчаси жамиятдан қочдим, танҳоликда қолдим”, деганлар. Саъдий “Гулистон”да ўзи ҳақида айтади: “Дамашқдаги дўстлар давраси жонимга теккач, Қудс саҳросига йўл олдим ва у ерда ваҳший ҳайвонлар билан дўстлашдим...”

Бошқалардан ажралиб алоҳида яшашга ва ёлғизликка мойиллик зодагонларга хос туйғу. Ҳар хил қаланғи-қасанғи одамлар бир-бирлари билан тез киришиб кетади, олижаноб тоифадаги инсонлар улар билан бўлган мулоқотдан ҳеч нарса топа олмайди, ёлғизликни афзал кўради. Ёши ўтган сари ишонч-эътиқоди кучайиб икки йўлдан бирини танлайди: ё жамиятдаги пасткашлик ё танҳолик. “Ёлғизлик қийин, лекин разил бўлмасанг, ҳамма жойда ҳам ундан ором топасан”, деб хулоса қилади Ангелус Силезиус.

Инсон зотининг ҳақиқий етакчи устозлари бўлган буюк ақл-идрок эгалари ўзгалар билан мулоқот қилишдан ўзларини тийиб юрадилар.

Демак, ёлғизликка мойиллик инсонга азалдан берилмаган, аксинча, у жамиятда яшашга маҳкум. Олижаноб инсон аста-секин жамиятдаги иллатларни кўриб-билиб ёлғизлик учун кураша бошлайди, табиат берган дилкашлик ўрнини танҳолик эгаллайди. Бу борада Мефистофель шундай насиҳат қилади:

Жигарни чўқиган калхатга ўхшаб
Юракка чанг солган дардингни унут.
Одам одамларсиз билмайди яшаб,
Бузилган бўлса ҳам жамият, муҳит.

Ёлғизлик барча буюк ақл эгалари қисматидир: афсус-надомат билан бўлса-да, улар шу йўлни танлайдилар. Ёш ўтиб ақл тўлишганда бу нарса осонроқ кечади, етмишларга борганда, ҳатто табиийдек туюлади.

Энди инсондаги барча нарсалар шуну юксалтиришга киришади. Одамлар билан бўладиган муносабатларга рағбатлантирувчи кучларнинг асосийларида бири – жинсий ҳиссиёт майли. У бора-бора пасайиб, йўқ бўлади, бинобарин, аёлларга бўлган қизиқиш ва эҳтиёж ҳам. Бу эса ўз навбатида муносабатларнинг бошқа кўринишларини ҳам сиқиб чиқаради.

Энди биз беҳисоб ёлгон ва адовлардан, нодонликлардан халос бўлдик. Фаол ҳаётимизнинг кўп қисми ўтиб кетди, келажакка кўпам умид боғламаймиз, режалар тузмаймиз. Биз тенги авлод ҳаёт саҳнасида тушиб кетди, атрофимизда бегона авлод, объектив нуқтаи назардан олганда ҳам ёлғизмиз. Вақт тутқич бермайди, уни имконият борича ақлий меҳнатга сарфлашга ҳаракат қиламиз. Ақлимиз жойида бўлиб, ҳаётдан олган сабоқларимиз, тажрибаларимизни жамлаб ақлий меҳнатга берилишимиз вақти етди.

Илгари бизга мавҳум бўлиб келган беҳисоб нарсалар энди бизга яққолроқ кўрина бошлайди, бошқалардан устунроқ (афзалроқ) эканлигимизни ҳис қила бошлаймиз. Кўп йиллик тажрибаларимиз натижаси ўлароқ, энди биз яқинларимиздан кўп нарсани кутмаймиз, улар яқиндан танишганимизда қадрли ортиб борадиган одамлар қаторида эмаслигига амин бўламиз. Инсон зотида ноёб бўлган буюк шахслар ўрнига ҳамма жойда тўлиб-тошиб ётган руҳан қашшоқ арзимас одамларгагина дуч келишимизни биламиз, яхшиси уларга яқинлашмаган маъқул. Шунинг учун энди биз ёлғонларга учмаймиз, ҳар бир одам аслида ким эканлигини сезиб оламиз, улар билан алоқа боғлаш истаги деярли йўқолади.

Агар биз ёлғизликка ёшқиданоқ кўникиб қолган бўлсак, у ҳолда одамовилик феъл-атворимизга айланиб қолади. Илгари бизга оғирлик қилган танҳолик энди эркин ва табиий ҳолатимизга айланади.

Гарчи бу афзаллик барча учун хос бўлса-да, ундан фойдаланиш ҳар бир шахснинг интеллектуал даражасига боғлиқ. Фақат ички олами қашшоқ ва пасткаш одамларгина ҳалиям ёш авлодга аралашиб юраверади, ваҳоланки, улар энди янги авлод шунчаки уларга тоқат билан муомала қилаётганликларини тушунгиси келмайди, бир маҳаллар кимларгадир нажоткор бўлган бўлсалар-да, энди уларга кераги йўқ.

Ёш билан киришимлилик ўртасидаги номуносибликда илоҳий маъно ҳам бор. Ёш йигит турли ўғитлар, маслаҳатлар, насиҳатларга муҳтож, буларни у фақат жамиятдаги муносабатлар орқалигина олади. Мактаб, китоблар эса табиий омил эмас, жамият маҳсули.

Гул тикансиз бўлмайди деганликларидек, "Тўқис, бенуқсон бахт бўлмайди", дейди Гораций. Ёлғизликнинг ҳам ўзига яраша фойдасиз ва ноқулай томонлари бор, лекин жамиятдаги кўргиликлар олдида улар арзимас, шунинг учун кимнингдир ўзига яраша қадр-қиммати бўлса, одамлар билан мулоқотсиз ҳам умр кечираверади.

Ёлғизликнинг фойдасиз томонларидан бири шуки, биз ташқи таъсирларга берилувчан бўлиб қоламиз. Танамиз нозиклашиб қолгандек руҳимиз ҳам таъсирчан бўлиб қолади. Ўзгаларнинг арзимаган сўзлари, юз ифодалари бизни ранжитиб, хафа қилиб қўйиши мумкин. Одамлар орасида яшаганимизда эса биз уларга эътибор бермаймиз.

Ёшлик чоғларимизда баъзан бизни ноҳақ хафа қилиб қўйишади, шунда уларга нисбатан нафратимиз ошиб, ёлғизликни қидириб қоламиз, ammo бу узоққа чўзилмайди. Бундай одамларга "ёлғизликни жамиятда ҳам ўзингиз бирга олиб юринг", деб маслаҳат берган бўлардим. Бунинг учун ўз фикрларингизни ўзгаларга билдирманг, ўзгаларнинг гап-сўзларига ҳам аҳамият берманг. Одоб-ахлоқ ва интеллектуал маънода улардан кўп нарса кутманг, уларнинг фикрларига бефарқ бўлинг, шунда сабр-бардошингиз ошади. Ана шунда биз бутун борлигимиз билан одамлар орасига сингиб кетмаймиз, ўзлгимизча қоламиз, уларга нисбатан объектив муносабатимиз сақланиб қолади. Бу билан биз омма-нинг турли иллатлари, ҳатто ҳақоратларидан ўзимизни ҳимоя қиламиз. Бундай чекланган муносабатларнинг намуналаридан бири Маратиннинг комедиясида дон Педро образи орқали берилган. Шу маънода жамиятнинг гулханга таққослаш мумкин: ақлий одам керакли масофа сақлаб исиниб олади, аҳмоқ эса ўйламасдан ўзини утга уради.

Ҳасад табиатан инсонга хос бўлса-да, у ҳам иллат, ҳам бахтсизлик. Ҳасад инсонни қай даражада бахтсиз эканлигини кўрсатади: доимо ўзгаларнинг хатти-ҳаракатларини кузатишга бўлган қизиқиши эса қанчалик даражада зерикарли ҳаёт кечираётганлигини билдиради. Уни инсон бахтининг душмани, ёвуз иблис сифатида йўқ қилиш керак. Сенека шунга шама қилиб айтади: "Ўзимизни ўзгаларга таққосламасдан, қисматимиздан рози бўлиб яшайлик. Ўзгаларнинг бахтини кўролмаган одам ҳеч қачон бахтли бўлполмайди". У яна: "Қанчадан-қанча одамлар сендан ўзиб кетганини кўрсанг, қанчаси орқада қолиб кетганини ҳам ўйлаб кўр", – дея қўшимча қилади.

Демак, биздан кўра омадлроқ одамларни эмас, аксинча, омадсизроқларни ҳисобга олишимиз керак. Бошимизга мушкул иш тушганда биздан кўра кўпроқ мусибат чекаётганларни кўриб кўнглимиз таскин топади, ўзимизга ўхшаш одамлар билан эса дардлашамиз.

Бу ҳасаднинг актив томони. Унинг пассив томонига келсак, ҳеч қандай нафрат ҳам унинг олдида ип эшолмайди. Айнан шу сабабли биз ўзгаларда шу ҳиссиётни кўзатишга бор кучимиз билан ҳаракат қиламиз. Уларнинг айримлари оқибатда қандай хавф-хатарга

олиб боришини билганимизда эди, ўзимизни тийган бўлардик.

Зодагонларнинг уч тури бор: 1) наслий зодагонлик, 2) пулддор зодагонлик, 3) маънавий (руҳий) зодагонлик. Охириги ҳурмат-эътиборга лойиқдир. Буюк Фридрих: "Уларни ҳукмдорлар билан тенг", деб ҳисоблаган ва Вольтерга министрлар ва генераллар каторида эмас, балки ўз ёнидан жой берган.

Ҳар бир зодагоннинг атрофида унга ҳасад қилувчилар давраси бўлган. Ҳар бири унга нисбатан кек сақлаб, уларнинг хатти-ҳаракатлари, ўзларини тугишларидан "Мендан афзал жойинг йўқ!" деган маънони ўқиб олиш мумкин. Уларнинг айнан шу ишончи акс маънони билдиради.

Бундай одамлардан қутулиш йўли улардан ўзингни четроқ олиб юриш, иложи бори-ча қийнаштирамаслик ва доимо масофа сақлаб юриш. Бунинг имкони бўлмаса, улар билан совуқроқ муносабатда бўлиш, ҳасадни ўзига юқтирмаслик: бу нарса кўпчиликка хос. Зодагонлар ўзаро тил топишиб кетаверади, чунки уларнинг ҳар бири ўзича ўз афзаллигини устун кўради.

***

Ҳар қандай ишни бошлашдан олдин уни атрофлича кўриб чиқиб, муҳокама қилиб, натижасига ишонч ҳосил қилгандагина бошлаш керак. Инсоннинг билиш доираси чексиз эмаслигини, ҳар қадамда қутилмаган ҳодисалар (тўсқинликлар) чиқиб қолишини назарда тутиб, ниятларимиз амалга ошмай қолишининг олдини олишимиз керак.

Буни англаш муҳим ишларни амалга оширишда бизга кўшимча имконият яратади. Бирор ишни бошладикми, уни оқимига қараб натижасини кутишимиз керак. Иш бошладигими, энди нима бўлар экан деб ташвишланма. Аксинча, бўлар иш бўлди, энди уни муҳокама қилишга ҳожат йўқ, натижасини хотиржамлик ва ишонч билан кутиш керак. "Эгар мустақкам бўлса, йўлинг бехатар бўлади", деган Гёте, итальян мақолини мазмунан таржима қилиб.

Агар натижа ёмон бўлса, одамзоднинг йўли ўзи шунақа, тасодиф ва хатоларга тўла. Энг доно инсон Суқрот ҳам бундан тан олган. Бу ерда инсон ожиз.

Рим папаларидан қайсидир бирининг "Бошимизга тушган мусибатларда, қай маънода қисман бўлса-да, ўз айбимиз бор", деб айтган ҳикматли сўзлари ибратлидир. Омадсизлигини, бахтсизлигини ўзгалардан яшириб сир бой бермай юрган одамнинг ҳолати шуни эслатади. Уларнинг фикрича, чекаётган мусибат айби бор эканлигидан далолат беради.

Бошга тушган балони даф қилиб бўлмайди, шунинг учун унинг олдини олиш мумкинми, деган ҳаёл билан ўз этини ўзи ейишга йўл қўймаслик керак. Бундай фикр мусибатни янада ошириб юборади, қийноққа солади.

Бундай пайтда Довуд подшоҳдан ўрناق олиш керак: бемор ётган ўғли ҳақида қайғуриб Яхвега тинимсиз ёлборади, ўғли ўлгач, қўл силтаб, бошқа бу ҳақда ўйламайди. Агар бунга кучи етмаса, тақдирга тан беришни ўрганиши керак. Пешонага ёзилганини кўрасан, тақдири азал шу.

Бахтсиз ҳодиса бошига тушган одамга таскин берувчи, тинчлантирувчи омил бу. Мабодо, бўлиб ўтган воқеаларда шахснинг ўзи айбдор бўлса, у ҳолда чекаётган изтироб, мусибат фойдадан холи эмас, чунки бу нарса келажақда сабоқ бўлади. Йўл қўйилган хатоларимиз оқибатида содир бўлганда, одатдагидек ўзимизни ўзимиз оқлашмаслигимиз, воқеаларни бўямасдан, айбимизни тан олиб, келажақда йўл қўймасликка қатъий қарор қилиш керак. Албатта, бу ўз-ўзидан бўлмайди, одам ўзидан норози бўлиб, ич-этини еб юради, азоб чекади. Гуноҳ жазосиз қолмаслиги керак.

***

Гап бахт-саодатимиз ёки мусибатларимиз ҳақида борганда биз ўзимизнинг тасаввурларимизни жиловлашимиз керак. Энг аввало, биз хаёлий қасрлар қуришдан ўзимизни тийишимиз лозим, чунки бу фойдасиз, оҳ-воҳ қилишга арзимайди.

Тасаввурларимиздаги бахтсизликларни ўйлаб хавотирланиш ундан ҳам ёмон. Хавотиримиз асоссиз бўлса ёки бошимизга тушадиган мусибат даргумон бўлса, тинчлигимизни йўқотганимиз қолади. Агар чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрадиган бўлсак, у саҳродаги саробдек ғойиб бўлади. Ихтиёримизда бўлган ҳозирги кундан хавотирларимизни чиқариб ташласак тинчроқ яшаймиз.

Фантазиямиз бу нарсаларни кўпма ёқтиравермайди: биз асоссиз равишда дарҳол хаёлий орзу-хавасларга бериламиз. Бахтсизликнинг учкуну сезилди дегунча, биз ғамга ботамиз, бахтсизликнинг турли кўринишларини ўйлаб азоб-уқубатларимиз ортаверади. Ҳали бостириб келмаган бало-қазони ўйлаб, хаёлимиздан дахшатли фикрлар ўта бошлайди. Ўзингга келганинда хаёлий орзу-хаваслардан воз кечиш осонроқ кечади, лекин ғам-ғусса бизни тарк этиши қийин, чунки бало-қазонинг келиш эҳтимоли кўпроқ, фақат биз унинг қай даражада келишини билмаймиз. Қўрқув исканжасида қийналишимизнинг сабаби ҳам шунда.

Шу сабабли бахт-саодатимиз ва мусибатларимиз билан боғлиқ нарсалар ҳақида соғлом фикр юритишимиз, мулоҳазакорлик қобилиятини ишга солиб, оддий тушунчаларга таянган ҳолда совуққонлик билан хулоса қилишимиз керак. Хаёлотимиз бу ерда иш

бермайди, чунки мулоҳаза юритиш унинг вазифаси эмас, у фақат тасаввуримизни бойитиб, изтиробимизни кучайтиради, холос.

Бу қоидага биз кўпроқ кечқурунлари риоя қилишимиз керак. Чунки тун қоронғилиги бизни кўрқоқ қилиб қўяди, ноаниқ фикрлар шунга етаклайди. Ҳар қандай ноаниқлик шубҳа туғдиради. Ақл-идрокимиз ва мулоҳаза юритиш қобилиятимиз сусайиб, уларни зулмат қоплайди, толиққан интеллектимиз воқеа-ҳодисалар ва уларни келтириб чиқарган сабабларга тўғри баҳо бера олмайди, балки ҳаяжонимизни орттиради ва осонлик билан кўрқув исканжасига тушиб қоламиз.

Кўпинча бу нарса тунда уйқудан олдин ёки уйғониб кетганимизда содир бўлади: ақл-идрок ўз вазифасини бажара олмайди, тасаввуримиз ишлаб турса-да, нарсаларни бузиб кўрсатади, шунда қайғуга ботиб ёмон фикрларга борамиз.

Эрталаб эса кўркувларимиз худди тушдек йўқолади. Шу боис кечқурунлари, айниқса тунда ноҳуш воқеаларни ўйлаш мумкин эмас. Бунинг учун энг қулай вақт – эрта тонг. Ақлий ва жисмоний меҳнат учун ҳам тонг яхши пайт.

Тонг – худди ёшликка ўхшайди, ҳамма нарса мусаффо, аниқ-тиниқ; биз ўзимизни кучли, ҳамма нарсага қодир деб ҳис қиламиз. Бунинг қадрига етиш лозим, уни беҳудага сарфламамиз, уйқуда ўтказмасдан, қайсидир маънода муқаддас деб билиб, унда ҳаётимиз моҳиятини кўра билишимиз керак.

Оқшом, аксинча, кексаликка ўхшайди: чарчаганимиздан сергап бўлиб қоламиз. Енгил-таклик қиламиз. Ҳар бир кунимиз ҳаётимизнинг бир қисми. Уйғонмоқ – бу туғилмоқ. Эрта тонг – ёшлик, тунги уйқу – кичкина ўлим.

Умуман олганда, соғлигимиз, уйқу, таом, ҳарорат, об-ҳаво, шароит ва яна бошқа кўп нарсалар кайфиятимизга катта таъсир ўтказади, кайфият эса ўз навбатида фикру хаёлимизга. Мана шунинг учун ҳар қандай иш ҳамда уни бажаришга бўлган лаёқатимиз замон ва маконга узвий боғлиқ. Шунинг учун "яхши кайфиятдан фойдаланиб қол, у доим ҳам келавермайди" (Гёте).

Нафақат муҳим ва асосий фикрларимиз, балки фақат ўзимизга тааллуқли бўлган шахсий масалалар муҳокамасини ҳам, гарчи тайёргарлик кўрган бўлсак ҳам, ўзимиз белгиланган вақтда эмас, балки қулай вазият юзага келгандагина ўтказиш мақсадга мувофиқ. Муҳокаманинг ўзи ҳам вақт танламайди, ана ўшанда диққатимиз жамланиб, фикрларимиз куйилиб келаверади.

Хаёлотларимизни жиловлаш ҳақидаги тавсияларга, ўтиб кетган адолатсизликлар, кўрган зарарларимиз, йўқотганларимиз, ҳақоратлар, илтифотсизликлар, хафсагарчиликларни эсламаслик ҳам киради, акс ҳолда, биз эски нафрат, алам ва адоватларимизни кўзгатиб, қалбимизни булғаб қўямиз.

Неоплатониклардан Прокл тўқиган масалда айтилишича, ҳар бир шахарда олижаноб ва буюк шахслар билан бирга турли қаланги-қасанги одамлар ҳам яшайди. Шунга ўхшаш ҳар бир олижаноб ва буюк шахсларда ҳам табиат ато қилган, юқоридагиларга хос пасткашлик, разиллик унсурлари мавжуд. Ана шуларни кўзгатиб юбормаслик керак, зеро улар тасаввурларимизни эгаллаб олиб бизни расво қилади.

Озгина кўнгилсизлик, унинг манбаидан қатъий назар, тасаввуримизда катталашиб, қалбимизни чулғаб олади ва биз ўзлгимизни унутиб қўямиз. Ҳар қандай кўнгилсизликка хушёрлик билан, оддий воқеа сифатида қарашимиз керак, токи у бизни қийнаб қўямасин.

Кўз ўнгимиздаги кичик нарсалар атроф-оламни биздан тўсиб, билим доирамизни торайтириб қўяди. Худди шунингдек, яқин атрофимиздаги одамлар ва нарсалар, гарчи арзимас бўлса-да, диққатимизни тортади, чалғитади, муҳим ишларимиз эса қолиб кетади. Бунинг чорасини топишимиз зарур.

Давоми келгуси сонда

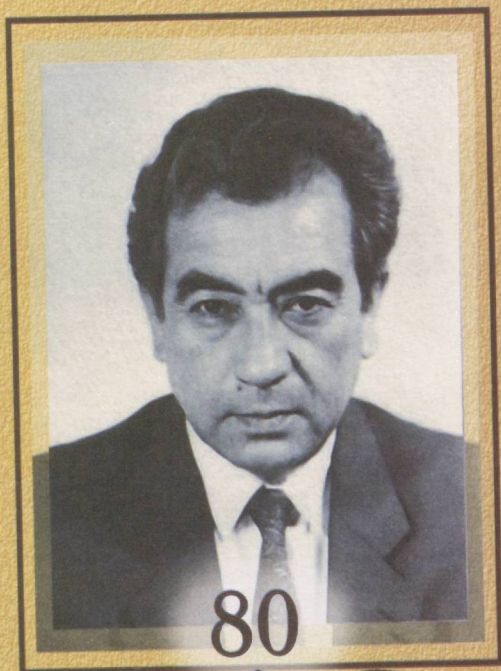
Рус тилидан Абдунаби АБДУҚОДИРОВ таржимаси

Абдунаби АБДУҚОДИРОВ

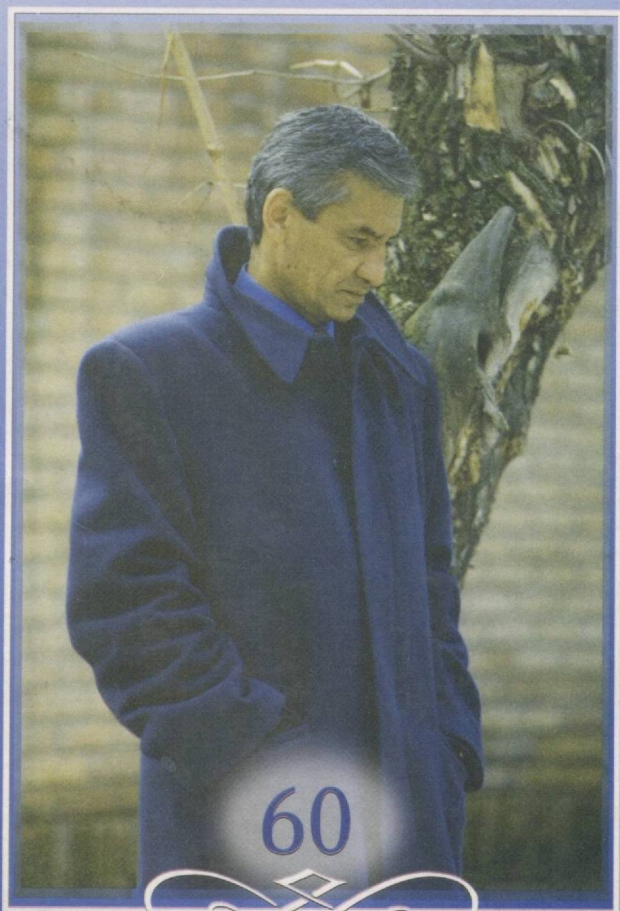
Нафақадаги подпольковник. 1940 йилда туғилган. Тошкен Давлат университетининг ҳуқуқшунослик факультетини тамомлаган. Ал-Фаробий, Жан-Жак Руссо, Артур Шопенгауэр ижодларидан намуналар, шунингдек, Варгас Льоса ёзишмаларидан, машҳур адиблар Луис Борхес, Александр Кутрин ижодларидан бир қатор ҳикояларни ўзбек тилига таржима қилган.

*Ўлмас Ҷмарбеков,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси*

1490
3700

Мухаммад Юсуф,
Ўзбекистон халқ шоири

60

